

Серія заснована
в 1999 році

аМ
альма
матер

Соціологія

Підручник

Видання 2-ге, перероблене, доповнене

ЗА РЕДАКЦІЮ
доктора історичних наук,
професора **В. Г. Городяненка**

Київ
Видавничий центр «Академія»
2002

ББК 60.55
С 69

411269

Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 14/18.2—49 від 30. 01. 2001 р.)

Це — друге видання популярного серед студентів підручника, який висвітлює основні етапи становлення соціології як науки, розвитку соціологічних знань в Україні, розкриває сутність суспільства як соціальної системи, специфіку різноманітних галузей соціологічних знань, методику і техніку соціологічних досліджень.

Значну увагу зосереджено на особливостях новітніх соціальних феноменів, властивих постіндустріальним суспільствам та спричинених процесами глобалізації, а також на інноваційних пошуках сучасної соціології.

Для студентів вищих навчальних закладів.

Авторський колектив:

В. Г. Городяненко, О. В. Гілюн, А. В. Демічева, С. В. Лєгеза,
Н. А. Липовська, О. В. Ходус, Л. І. Швидка

Рецензенти:

доктор соціологічних наук, професор В. С. Бакіров
доктор філософських наук, професор В. І. Волович

ISBN 966—580—115—5

Городяненко, О. В. Гілюн,
А. В. Демічева та ін. 2002
© ВЦ «Академія», оригінал-макет, 2002

Зміст

1. Соціологія як наука	1.1. Предмет, об'єкт, закони і категорії соціології	9
	Предмет і об'єкт соціології	9
	Закони і категорії соціології	13
	Місце соціології в системі суспільствознавства, її зв'язок з іншими науками	18
	1.2. Структура і функції соціології як науки	21
	Структура соціологічної науки	21
	Функції соціології	29
	1.3. Основні етапи і тенденції розвитку соціологічної думки	36
	Протосоціологічний період	36
	Класичний період у розвитку світової соціології	62
	Соціологічна думка та соціологія в Україні	79
	Основні школи та концептуальні напрями сучасної західної соціології	99

2. Суспільство як соціальна система	2.1. Суспільство: сутність, типи, тенденції розвитку	113
	Еволюція уявлення про суспільство та теорії його походження	113
	Характерні особливості сучасного суспільства	121
	2.2. Соціальна структура та соціальна стратифікація суспільства	129
	Соціальна структура суспільства: основні види та елементи	129
	Теорія соціальної стратифікації	133
	2.3. Соціальна взаємодія, соціальні відносини та соціальний контроль	141
	Соціальна взаємодія та соціальні зв'язки	141
	Соціальні відносини та соціальні конфлікти	146
	Система соціального контролю	151
	2.4. Соціальні зміни та соціальні процеси	157
	Поняття соціальних змін	157
	Соціальні рухи, їх природа і типи	161
	Соціальні процеси та їх різновиди	166
	2.5. Соціальні інститути суспільства і соціальні організації	176
	Інституціоналізація як соціальний феномен	176
	Види і функції соціальних інститутів	179
	Основні риси соціальної організації	181
	2.6. Особистість у системі соціальних зв'язків	184
	Соціологічні підходи до вивчення особистості та її місця в суспільстві	185
	Соціологічна структура особистості	189

3. Основні галузі соціологічного знання	Соціалізація особистості	194
	Соціальний статус та соціальна роль особистості	199
	2.7. Культура як соціальний феномен	204
	Соціальна сутність культури	204
	Структурні елементи та форми вияву культури в житті людини і суспільства	208
	Особливості національної культури у контексті відродження українського соціуму	213
	3.1. Економічна соціологія	216
	Предмет і об'єкт економічної соціології	216
	Особливості економічної та соціальної сфер суспільства	218
	Становлення економічної соціології як науки	230
	Проблемні пошуки вітчизняної економічної соціології	236
	3.2. Соціологія праці та зайнятості	240
	Сутність, предмет, об'єкт, функції соціології праці та зайнятості	240
	Категорії соціології праці та зайнятості	243
	Формування соціологічних ідей про працю	251
	Роль соціології праці та зайнятості у вирішенні соціально-економічних проблем	258
	3.3. Соціологія права	261
	Предмет, проблематика; структура та функції соціології права	261
	Соціологія права в системі знань про суспільство	266
	Механізм соціальної дії та реалізації права	266
	Соціальна природа правомірної та протиправної поведінки	272

3.4. Соціологія політики	279
Науковий статус, об'єкт і предмет соціології політики	279
Історія становлення та сучасні дослідницькі перспективи соціології політики	282
Електоральні дослідження в соціології політики	286
3.5. Соціологія громадської думки	291
Предмет, об'єкт і функції соціології громадської думки	291
Суб'єкти та об'єкти громадської думки	294
Функції та канали висловлювання громадської думки	296
Теоретичні та практичні аспекти громадської думки в зарубіжній та вітчизняній соціології	299
3.6. Соціологія масових комунікацій	304
Об'єкт, предмет, історія виникнення	304
Основні підходи до вивчення масової комунікації	310
Особливості функціонування ЗМІ	314
3.7. Соціологія конфлікту	318
Предмет і категорії соціології конфлікту	318
Історія становлення соціології конфлікту	319
Структура, функції, причини та механізм соціального конфлікту	322
Попередження та розв'язання конфліктів	332
Методологічні прийоми дослідження конфліктів	337
3.8. Етносоціологія	340
Предмет, об'єкт та історія розвитку етносоціології	340
Національно-етнічні процеси та відносини	348

3.9. Соціологія релігії	355
Предмет і об'єкт соціології релігії	355
Становлення соціології релігії як наукової дисципліни	359
Релігія як соціальний інститут, її еволюційні та організаційні форми	367
3.10. Соціологія освіти	378
Статус, предмет і об'єкт соціології освіти	378
Освіта як соціальний інститут. Функції освіти в суспільстві	380
Сфера освіти та її соціологічне вивчення	387
3.11. Соціологія екології	393
Предмет і об'єкт соціології екології	393
Розвиток соціально-екологічних поглядів. Формування соціології екології як галузі знання	398
Основні категорії соціології екології	404
3.12. Соціологія міста і села	411
Соціологія міста: історія розвитку, предмет, основні категорії	411
Урбанізація	419
Соціологія села: розвиток, сутність, основні категорії	424
3.13. Соціологія молоді	430
Сутність, предмет, об'єкт, функції соціології молоді	430
Молодіжна проблематика у вітчизняній соціології	436
3.14. Гендерна соціологія	442
Сутність, основні категорії гендерної соціології	442
Основні положення гендерної соціології	446
Проблема гендерних відмінностей у світовій соціології	454
Фемінізм: сутність, етапи, напрями	457
4.1. Програмування та організація дослідження	464
Соціологічне дослідження: поняття, функції, види	464

4. Методика і техніка соціологічних досліджень

Програма соціологічного дослідження та її компоненти	468
Вибірка у соціологічному дослідженні	480
4.2. Опитування як метод збору соціологічної інформації	486
Роль опитувань у зборі первинної соціальної інформації	486
Види опитувань	490
4.3. Аналіз документів і спостереження в соціології	505
Аналіз документів: поняття, види, особливості застосування	505
Соціологічне спостереження як метод збору первинної соціальної інформації	512
4.4. Обробка та аналіз соціальної інформації	518
Опис інформації та обчислення узагальнюючих параметрів	518
Коефіцієнт зв'язку між двома ознаками. Кореляційний і регресійний аналіз	523
Методи багатовимірної статистики: факторний і кластерний аналіз	528
4.5. Прогнозування соціальних явищ та процесів	530
Методологічні основи передбачення майбутнього	530
Методи соціологічного прогнозування	525
Література	543
Короткий термінологічний словник	546

1.

Соціологія як наука

1.1. Предмет, об'єкт, закони і категорії соціології

Предмет і об'єкт соціології

Намагання пізнати, осмислити суспільство, реалізувати своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії. На цій хвилі й постала у 30-х роках XIX ст. соціологія як наука про функціонування і розвиток суспільства та його структурних елементів.

Термін «соціологія» походить від латинського слова «societas» (суспільство) та грецького «logos» (слово, вчення). Впровадив його до наукового вжитку у 30-х роках XIX ст. французький філософ, соціолог Огюст Конт (1798—1857), який ототожнював соціологію з суспільствознавством, що охоплює всі галузі знань про суспільство. Філософія О. Конта, будучи одним із провідних напрямів тогочасного суспільствознавства, отримала назву «позитивізм».

Позитивізм — філософська течія, представники якої єдиним джерелом знання вважали емпіричні (засновані на чуттєвому досвіді) дані, заперечували пізнавальну цінність теоретичного мислення, філософських знань.

Сформувався він на протигагу абстрактному соціально-філософському теоретизуванню. Головне для позитивізму — відмова від абстрактних тлумачень суспільства, створення позитивної (ґрунтованої на досвіді людини) соціальної теорії, такої ж доказової та за-

гальнозначущої, як і природничі теорії. «Позитивна філософія» О. Конта зводилася до простого нагромадження висновків окремих наук. Цей принцип він поширював і на соціологію, роль якої вбачав у спостереженні, описі й систематизації фактів, процесів суспільного буття. Філософське їх осмислення заперечував як «схоластику» й «метафізику».

Точка зору О. Конта на соціологію панувала до кінця XIX ст. Наприкінці XIX — на початку XX ст. у наукових дослідженнях суспільства, поряд з економічним, демографічним, правовим та іншими аспектами, став виокремлюватися й соціальний. Відповідно предмет соціології обмежувався вивченням соціальних аспектів суспільного буття.

Першим застосував «вузьке» трактування соціології як науки Еміль Дюркгейм (1858—1917) — французький соціолог і філософ, який створив так звану французьку соціологічну школу. Завдяки йому соціологія зосередилася на вивченні соціальних процесів і соціальних явищ суспільного життя, тобто оформилася як галузь знань, що межує з іншими суспільними науками — історією, філософією, політекономією тощо.

Розбіжності у поглядах на соціологію існують і донині, свідченням чого є майже 100 її визначень. Не вщухають дискусії і щодо предмета соціології. Попередні трактування підкреслювали об'єктивний характер соціологічної дійсності, соціальної структури суспільства, культивували ідею закономірностей, акцентували увагу на розмежуванні відображеного й відображаючого, об'єктивного і суб'єктивного чинників, до яких відносили надбудову, в тому числі й ідеологію.

Наприкінці XX ст. стала домінувати активістська соціологія, яка в трактуванні предмета науки на перше місце висунула активний чинник у соціальних відносинах — суб'єкт дії, виділила поняття «соціальна спільнота» як основоположну категорію соціологічного аналізу. У її руслі окреслилися різні підходи до визначення предмета соціології. Одні автори стверджують, що соціологія — наука про соціальні відносини; інші, пропонуючи істотні уточнення до трактування поняття «соціальні відносини», вважають, що соціологія повинна не тільки сконцентрувати зусилля на аналізі суб'єктів історичної дії, а й бути інструментом самопізнання суспільства і людини. Побутує думка, що при з'ясуванні предмета соціології необхідно брати

до уваги філософську орієнтацію науки, прогрес наукових знань, рівень соціологічної думки, культурно-історичні традиції, постійно змінювані потреби суспільства.

Предмет та об'єкт соціології, як і будь-якої іншої науки, не тотожні. Об'єктом є все, на що спрямоване дослідження. Один і той самий об'єкт можуть вивчати різні науки. Предмет завжди чітко окреслює сферу й межу дослідження. Тому *предметом соціології* є окремі аспекти, особливості, відносини об'єкта дослідження. Сучасне тлумачення предмета соціології має враховувати насамперед те, що вона є специфічним науковим знанням про суспільство, яке відрізняється від інших суспільних наук і має свій самостійний предмет.

Соціологія — наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

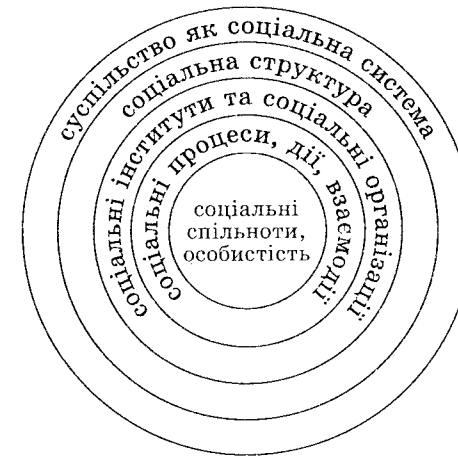

Схема 1. Структура предмета соціології

Будучи нефілософською наукою, спираючись на узагальнення соціальних чинників, соціологія визначає свій предмет на рівні макротейоретичного аналізу. Тому вона тісно пов'язана з соціально-філософським рівнем знань.

Окрім загальнотейоретичного осмислення свого предмета, соціологія охоплює соціологічні теорії, які вивчають особливі стани і форми буття соціальних спільнот — соціальну структуру, культуру, соціальні

інститути й організації, особистості, а також процеси соціалізації індивідів у соціальних спільнотах.

Як наука про соціальні спільноти, соціологія досліджує масові соціальні процеси і поведінку, стани і форми соціальної взаємодії та соціальних взаємозв'язків людей, що утворюють соціальні спільноти. Вона вивчає як індивідуально-неповторні особистості, так і соціальні типи. Соціологія розглядає особистість не крізь призму індивідуально неповторних властивостей та якостей (це предмет психології, а з позиції соціально-типових рис як суб'єкта розвитку суспільства. Для неї особистість — не тільки частинка малої контактної групи, а й типовий представник певної великої соціальної спільноти, носій властивих їй норм, традицій, цінностей, поглядів і відносин. Як сукупність усіх суспільних відносин, вона керується у своїй поведінці передусім набутими та встановленими нормами, а її відносини формуються згідно з соціальними цінностями, правилами, законами.

Специфіка соціологічного знання полягає в тому, що об'єкт соціологічного пізнання не збігається з певним конкретним явищем суспільного життя чи явищем суто соціальним, оскільки він може бути виокремлений з об'єктивної реальності та класифікований за різними аспектами.

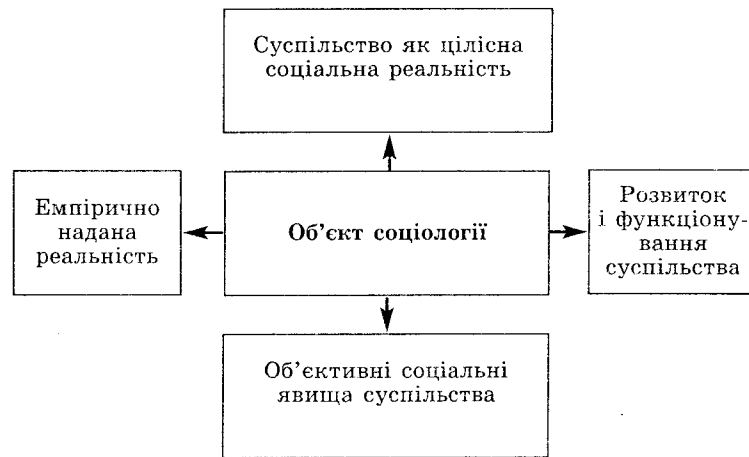

Схема 2. Об'єкт соціології

Об'єктом соціологічного пізнання є сукупність соціальних зв'язків і соціальних відносин. Оскільки ці зв'язки і відносини у кожному конкретному соціальному об'єкті завжди організовані, об'єкт соціологічного пізнання виступає тільки як соціальна система.

Закони і категорії соціології

Закони соціології. У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються як щось тимчасове, випадкове. Та насправді всі вони зумовлені суспільними зв'язками, відносинами, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю. Ці зв'язки називають законами.

Соціальний закон — об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій.

Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись в їх діяльності. Це — відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними і соціально-професійними групами, містом і селом, суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовим колективом, суспільством і родиною, суспільством та особистістю.

Як і закони природи, соціальні закони перебувають у природному плині подій, є результатом цілеспрямованих послідовних дій більшості індивідів у соціальних ситуаціях та об'єктивних зв'язках (причинних, функціональних та ін.). Об'єктивність соціального закону полягає в тому, що нові покоління успадковують готові відносини, зв'язки, тенденції, сформовані без їх участі.

За масштабом реалізації соціальні закони поділяються на загальні й специфічні. *Загальні закони* діють в усіх суспільних системах (наприклад, закон товарно-грошових відносин). Дія *специфічних законів* обмежена однією чи кількома суспільними системами (наприклад, закони, пов'язані з переходом від одного типу суспільства до іншого; закон первинного нагромадження капіталу).

За ступенем спільності соціальні закони або характеризують розвиток соціальної сфери в цілому, або визначають розвиток окремих її елементів — класів, груп, націй тощо.

За способом вияву соціальні закони поділяють на динамічні й статичні (стохастичні). *Динамічні* визначають напрям, чинники і форми соціальних змін, фіксують жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій у конкретних умовах. *Статичні* закони не детермінують соціальні явища, а відображають головні напрями змін, їх тенденцію до збереження стабільності соціального цілого. Вони зумовлюють зв'язок явищ і процесів соціальної дійсності не жорстко, а з певним ступенем вірогідності.

Динамічні закони поділяють на причинні та функціональні. *Причинні динамічні закони* фіксують суворо детерміновані (причинно-наслідкові) зв'язки розвитку соціальних явищ (наприклад, роль способу виробництва при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої). *Функціональні динамічні закони* відображають емпірично спостережувані й суворо повторювані взаємні залежності між соціальними явищами.

Різновидами статичних законів можуть бути як *закони соціального розвитку* (наприклад, задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб населення, розвиток самоврядування), так і *закони функціонування* (єдність формальної і неформальної структур трудового колективу, розподіл рольових функцій у сім'ї).

Взявши за основу форми зв'язку, можна виокремити такі типи соціальних законів:

1. Закони, які відображають інваріантне (незмінне) співіснування соціальних явищ. Наприклад, якщо існує явище «А», обов'язково повинно існувати і явище «Б».

2. Закони, які відображають тенденції розвитку. Такими тенденціями можуть бути зміна структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин до іншого.

3. Закони, які встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами. За такої залежності зміни елементів системи не зумовлюють суттєвих змін її структури.

4. Закони, які фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами, лише з функціональної (необов'язкової) точки зору.

5. Закони, які встановлюють імовірність зв'язку між соціальними явищами.

Закони соціального розвитку виявляються як умови, що спричинюють зміни процесів, ситуацій, а закони функціонування — як наслідок явищ, що спричинюють збереженню соціальної системи, в якій ці явища відбуваються. Наприклад, підготовка кадрів вищої кваліфікації є наслідком функціонування системи освіти.

Соціологічні дослідження відносин між класами, соціальними верствами, групами, особами дають змогу не тільки з'ясувати форми вияву соціальних законів у різних сферах, а й суттєво впливати на життєдіяльність суспільства.

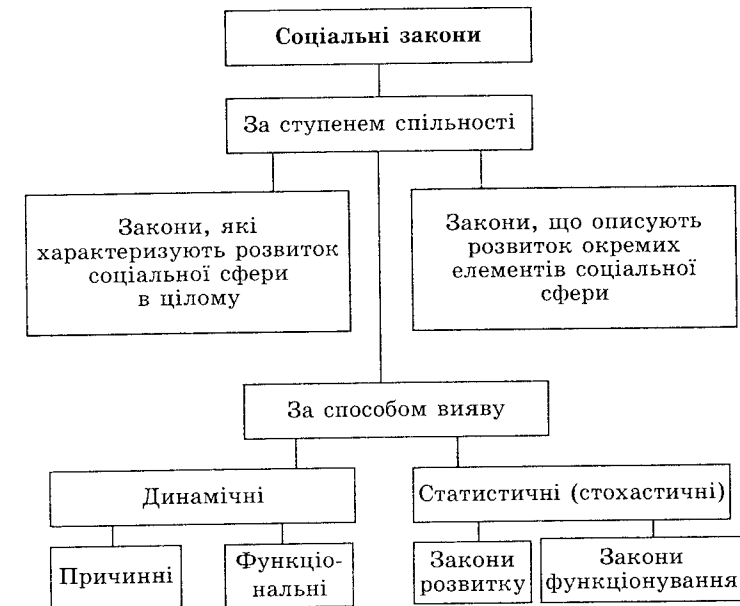

Схема 3. Класифікація соціальних законів

Категорії соціології. Поняття «категорія» виражає універсальні особливості дійсності, загальні закономірності розвитку матеріальних, природних і духовних явищ. Як родове поняття, воно означає розряд, групу предметів, явищ тощо.

Категорії та поняття в соціології відображають пересудим особливості об'єктивної реальності, виокремленої

практикою людей, яка стала об'єктом даної науки. У категоріях соціології втілюються якісна конкретність і цілісність, суттєві риси і характеристики, вузлові моменти, стан зрілості, а також можливості розвитку та вдосконалення досліджуваного об'єкта.

Розрізняють дві основні групи категорій соціології:

1. Категорії, що пояснюють статику суспільства, його структуру з виокремленням її основних підсистем та елементів. Серед них такі категорії, як «соціальна спільність», «соціалізація», «особистість», «соціальна група», «соціальна верства», «соціальна стратифікація», «соціальний контроль», «соціальна поведінка» та ін.

2. Категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни — причини, характер, етапи тощо. Ці категорії вказують, як змінюється соціальний об'єкт, якими є особливості його розвитку. Серед них такі категорії, як «соціальний розвиток», «соціальний протест», «соціальна трансформація», «соціальний рух», «соціальна мобільність» та ін.

Більш поширеним є підхід, за яким виділяють три групи категорій:

1. Загальнонаукові категорії у соціологічному за-ломленні («суспільство», «соціальна система», «соціальний розвиток» тощо).

2. Безпосередні соціологічні категорії («соціальний статус», «стратифікація», «соціальний інститут», «соціальна мобільність» тощо).

3. Категорії дисциплін, суміжних із соціологією («особистість», «сім'я», «соціологія політики», «економічна соціологія» тощо).

Однією з особливих і найуживаніших у соціології є категорія «соціальне».

Соціальне (лат. *socialis* — товариський, громадський) — сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Будь-яка система суспільних відносин (економічна, політична тощо) характеризується стосунками між людьми, а також відносинами особи та суспільства. Тому кожна з цих систем завжди має свій чітко визначений аспект.

Специфіку соціального характеризують такі основні риси:

— загальна якість, притаманна різним групам індивідів, яка є результатом інтеграції груп індивідів, соціальних верств, спільнот із суспільними відносинами;

— вираження спричиненого суспільними відносинами (економічними, політичними та ін.) певного стану індивідів;

— з'ясування стосунків різних індивідів і груп між собою, ставлення до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя;

— соціальне є наслідком спільної діяльності різних індивідів, який виявляється в їх спілкуванні та взаємодії.

Соціальне явище чи процес виникають тоді, коли поведінка індивіда зумовлюється поведінкою іншого індивіда або групи (спільноти), незалежно від їх фізичної присутності. Саме в процесі взаємодії індивіди, спільноти впливають один на одного, сприяють інтегруванню певних рис суспільних відносин.

Категорія «соціальне» тісно взаємодіє з категорією «соціальні відносини».

Соціальні відносини — самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Поняття «соціальні відносини» і «суспільні відносини» часто ототожнюють. Але це правомірно лише тоді, коли соціальні відносини розглядають у широкому значенні, протиставляючи їх природним. Труднощі у вивченні соціальних відносин зумовлені тим, що вони не є статичними, закоренілими формами соціальної взаємодії, завжди взаємозв'язані з іншими видами відносин, які взаємointегруються, виявляються через них.

Соціальні відносини органічно пов'язані з усіма іншими видами суспільних відносин, формами і способами соціальної діяльності людей, спільнот, соціальними інтересами, соціальними потребами, соціальною справедливістю або несправедливістю, соціальною рівністю чи нерівністю, соціальною однорідністю або неоднорідністю, соціальною активністю чи пасивністю тощо.

Багатоманітність соціальних відносин є своєрідним відображенням суспільного життя, наслідком впливу на них конкретної суспільної діяльності, що надає їм специфічних відтінків. Розвиток соціальних відносин у кожній конкретній сфері породжує відповідні супе-

ЧТБ ВДТУ
ЛІТЕРАТУРА

речності, вирішення яких і становить сутність процесу соціального розвитку.

Вивчення соціальних відносин повинно здійснюватися у контексті всього способу життя. Це дає змогу побачити, з одного боку, взаємозв'язок суспільних змін, породжених змінами змісту, форм і умов життєдіяльності соціальних спільнот, а з іншого — визначити, як вони впливають на спільноти, соціальний склад людей, їх поведінку та діяльність.

Як і будь-яка інша наука, соціологія розробляє і такі поняття, які відображають сутність науки, її функціонування та розвиток. Це категорії теоретичної соціології, метасоціології, поняття методологічного значення.

Місце соціології в системі суспільствознавства, її зв'язок з іншими науками

Місце соціології у системі соціальних, гуманітарних наук зумовлене тим, що вона є наукою про суспільство, його процеси та явища; охоплює загальну соціологічну теорію (теорію суспільства), яка виступає як теорія та методологія всіх інших суспільних і гуманітарних наук. Усі науки, які вивчають різноманітні аспекти життєдіяльності суспільства і людини, завжди передбачають і соціальний аспект, тобто закони та закономірності, які виявляються в певній сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей. Техніка й методика вивчення людини, спільнот, суспільства, застосовувані соціологією, використовуються всіма суспільними та гуманітарними науками. На перетині соціології з іншими науками склалася ціла система досліджень: соціальні, соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-демографічні та ін. Соціологія як система знань не може розвиватися і реалізовувати свої функції, не взаємодіючи з іншими науками. Те, що соціологія посідає загальне місце серед суспільних і гуманітарних наук, не означає, що вона є філософською наукою. Її значення для інших наук полягає в тому, що вона продукує науково обґрунтовану теорію про суспільство та його структури, озброєє розумінням законів і закономірностей взаємодії його різноманітних структур.

У системі суспільних наук соціологія найтісніше взаємодіє з *історією*. Об'єктом і предметом досліджень історії і соціології є суспільство, закономірності його розвитку та функціонування у конкретних часових вимірах. Обидві науки відтворюють соціальну дійсність в єдності необхідного й випадкового. Але історія вивчає минуле суспільства, його розвиток у хронологічній послідовності, причому часто іншими засобами, ніж соціологія. Соціологія більше переймається актуальними сучасними проблемами. Джерела, використовувані історією та соціологією, збігаються лише частково.

Багато спільного між соціологією та *філософією*. Але соціологія має справу не лише з абстрактними законами та категоріями, а й з конкретними фактами дійсності. Її висновки та узагальнення здебільшого мають частковий, а не універсальний характер.

Соціологія працює і на межі з *економічною наукою*, предметом якої є вивчення закономірностей і форм функціонування й розвитку відносин, що складаються в процесі виробництва, обміну й розподілу матеріальних благ. Оскільки спосіб виробництва є основою всіх соціальних відносин і процесів, умовою життєдіяльності людини, багато економічних досліджень безпосередньо змикаються з соціологічними студіями. І навпаки, соціологічні дослідження (соціологія праці, міста і села, економічна соціологія тощо) значною мірою ґрунтуються на результатах пошуку економічної науки.

Соціологія тісно пов'язана з *політологією*. Їх взаємозв'язок виявляється в тому, що з'ясування закономірностей політичного життя є ефективним за умови розгляду суспільства як соціальної системи. Крім того, суспільство не можна пізнати і змінити без впливу на політичні структури. Взаємодія соціології та політології покликана до життя нову галузь науки — *політичну соціологію*.

Вивчаючи особливості держави, її інститутів у регулюванні соціальної діяльності мас та особистостей, соціологія спирається на дані *правових наук*, в полі зору яких — юридичні норми, що законодавчо закріплюють певні відносини у державі, регулюють соціальну поведінку людей.

Із *психології* як науки соціологія запозичує теорію мотивів поведінки, особистих та масових реакцій, методи дослідження соціальних орієнтацій особистості,

які є необхідними компонентами при дослідженні поведінки особистості в колективі та суспільстві.

Різноманітні галузі педагогіки, як і соціальної психології, мають велике значення при вивченні соціологічних проблем освіти.

Вивчаючи взаємини людей у колективі, сім'ї, їх ставлення до праці, власності тощо, соціологія використовує понятійний апарат, основні ідеї *етики*.

У процесі дослідження системи «людина — техніка» соціологія вступає у певні взаємовідносини і з *технічними науками*. Це стосується як окремих виробничих процесів, так і виробництва взагалі.

Широко застосовує соціологія математичні методи, вироблені кібернетикою, теорією інформації, теорією ділових ігор тощо. Створюються й спеціальні математичні методи й теорії (шкальний, факторний, причинний і латентний аналізи), пристосовані до специфіки соціологічного дослідження.

Отже, соціологія функціонує у тісній взаємодії з комплексом соціально-гуманітарних наук, генеруючи ідеї, теорії про людину, її місце і роль у системі соціальних зв'язків тощо.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте спільні та відмінні риси об'єкта і предмета соціології як науки.
2. Чим відрізняється предмет соціології від предметів інших наук про суспільство?
3. Аргументуйте твердження про соціологію як одну з провідних соціально-гуманітарних дисциплін.
4. Які особливості категорії «соціальне» в соціології?
5. За якими критеріями класифікують соціологічні закони?
6. У чому виявляється специфіка соціальних закономірностей?
7. Які основні завдання соціологічної науки на сучасному етапі? Чим вони зумовлені?
8. Охарактеризуйте взаємовідносини соціології з іншими науками про людину і суспільство.

Теми рефератів

1. Роль соціології в соціальному реформуванні сучасного суспільства.
2. Дискусія про предмет соціології.
3. Суспільство та соціологія на початку III тисячоліття.

4. Соціологія і реальність.
5. Сучасні проблеми соціально-гуманітарного знання.
6. Категоріально-понятійний апарат соціології.
7. Про що пишуть у соціологічних журналах?
8. Громадська думка про соціологію.
9. Людина як соціальна істота.

1.2. Структура і функції соціології як науки

Структура соціологічної науки

Соціологія як наука про соціальні відносини, механізми та закономірності функціонування і розвитку різноманітних соціальних спільнот має складну структуру.

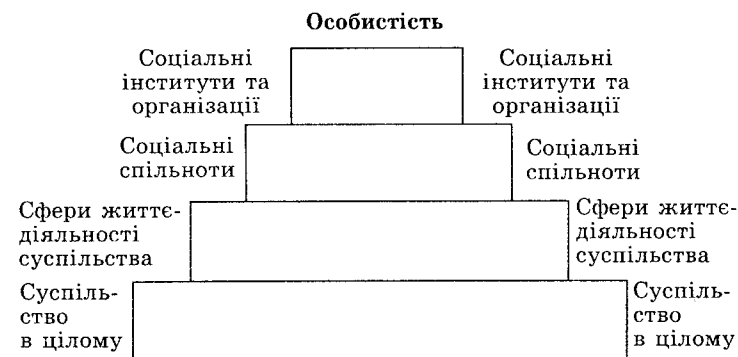

Схема 4. Сходина соціологічного знання

Складність суспільства, різноманітність процесів, явищ, що зумовлюють його життєдіяльність, потребують багаторівневої системи соціологічного пізнання соціальної реальності. Відповідно до цього формується багаторівнева структура соціологічної науки та визначаються її функції.

Існує багато підходів до визначення критеріїв структуроутворення і кількості рівнів соціології — від найпростішого (поділ соціології на фундаментальну і прикладну) до найскладнішого (виокремлення семи рівнів соціології: методологічні та теоретичні засади, спе-

ціальні знання, прикладний рівень, соціоінженерний рівень, теорія соціологічного дослідження, методи здобуття соціологічної інформації, знання про організацію соціологічних служб).

Але більшість учених дотримується думки про трирівневу структуру соціології, яка передбачає такі рівні соціологічного знання: теоретична соціологія, спеціальні соціологічні теорії та емпіричні дослідження.

Теоретична соціологія

На цьому рівні суспільство вивчають як єдиний соціальний організм, акцентуючи на глобальних проблемах. Отримані знання встановлюють сутнісний зв'язок між окремими підсистемами суспільства, якнайзагальніше описують їх.

Донедавна єдиною концепцією, що вивчає специфіку соціальних процесів, закономірності розвитку суспільства, у нас вважали історичний матеріалізм. Тому теоретичну соціологію ототожнювали з історичним матеріалізмом (вчення про загальні закони та рушійні сили розвитку суспільства: економічний розвиток, зміни у засобах виробництва, поділ суспільства на класи і боротьба між ними).

Людство виробило багато концепцій, які пояснюють закономірності розвитку цивілізації. Так, наприкінці XIX — на початку XX ст. поширення набули соціологія історії, біологічний, географічний і психологічний напрями у соціології; у середині XX ст. — теорії соціальної стратифікації, постіндустріального суспільства, конвергенції. Теоретична соціологія охоплює різноманітні течії, школи, напрями, які зі своїх методологічних позицій пояснюють розвиток суспільства. Вона має самостійний статус із вищим рівнем достовірності, узагальнюючого знання про соціальні процеси, формування і розвиток соціальних відносин, про закономірності соціального життя.

Теоретична соціологія вирішує низку завдань:

- створення засад для опису і пояснення явищ, фактів соціальної дійсності у термінах і категоріях, які відображають їх сутнісні характеристики, спільні та відмінні риси;

- орієнтація на комплексний підхід до вивчення соціальних явищ і процесів;

- розкриття сутності соціальних законів (загальних і спеціальних);

- формування методологічної бази для соціологічного пізнання дійсності;

- виявлення загальних закономірностей соціального розвитку суспільства, а також вироблення методологічних засад розвитку спеціальних соціологічних теорій та емпіричних досліджень;

- інтеграція, синтез, узагальнення розрізнених знань, здобутих емпіричним шляхом, формування їх у систему висновків, узагальнень, понять, категорій, законів тощо.

Структуру теоретичної соціології формують такі компоненти:

- система загальних і специфічних законів, що виявляють і закріплюють типові, відносно сталі зв'язки в суспільстві, його соціальних інститутах і системах;

- система постулатів, аксіом та інших тверджень про соціальне життя суспільства;

- логіка висновків і доведень, використовуваних для обґрунтування соціальних висновків, прогнозів, тенденцій і закономірностей у соціальному житті суспільства;

- загальний і спеціальний соціологічний категоріальний апарат;

- обґрунтування різних підходів до аналізу об'єкта і суб'єкта досліджень;

- система пізнавальних методів і процедур, яка забезпечує повноту опису, пояснення і передбачення соціальних явищ і процесів на певному рівні соціальної організації суспільства;

- емпірична база (зафіксовані факти), що потребує теоретичної інтерпретації.

Західні вчені поділяють соціологічну науку на макро- і мікросоціологію. *Макросоціологія* вивчає будову суспільства, взаємозалежність і взаємодію його структурних утворень. *Мікросоціологія* зорієнтована на вивчення механізмів взаємодії людей на особистісному рівні, який вважається базовим і вирішальним у формуванні складніших форм соціальної поведінки.

Ці рівні взаємопов'язані, оскільки безпосередня повсякденна поведінка людей відбувається в межах конкретних соціальних систем, структур та інститутів.

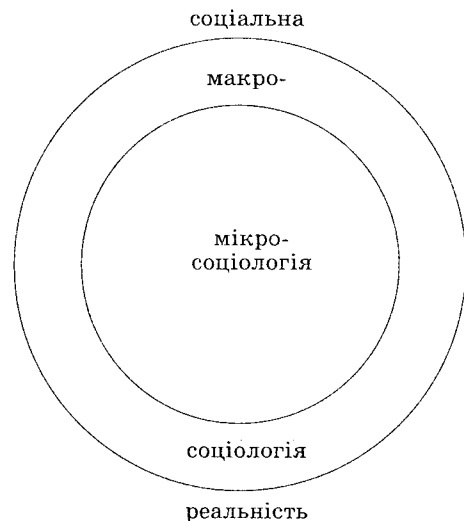

Схема 5. Взаємодія макро- і мікросоціології

Спеціальні соціологічні теорії

Вони вивчають закономірності розвитку окремих соціальних спільнот, функціонування соціальних інститутів і процесів. Значення їх зумовлене багатьма чинниками:

1. Спеціальні соціологічні теорії постають як самостійний рівень соціологічного знання. Кожна з них не тільки має свій особливий предмет, категорії, комплекс термінів, а й виробляє особливий підхід до вивчення суспільних процесів і явищ, який, у свою чергу, зумовлює особливості вироблення й застосування конкретної методики. Все це збагачує соціологічні знання.

2. Спеціальні соціологічні теорії дають змогу своєчасно опанувати, осмислити конкретні соціальні механізми, спрогнозувати їх розвиток. З цим завданням загальнотеоретична соціологія, навіть маючи певний зв'язок із соціальною практикою, справитися не може, адже сучасний стан суспільства характеризується винятковим динамізмом, складністю, суперечливістю, а тому потребує застосування конкретного наукового інструментарію.

Загальнотеоретична соціологія, осмислюючи загальні процеси та закономірності розвитку суспільст-

ва, не має можливості й необхідності пояснювати, як функціонують і розвиваються різноманітні соціальні спільноти (національно-етнічні, соціально-демографічні тощо), соціальні інститути (сім'я, держава, трудовий колектив), як відбуваються соціальні процеси (трудова діяльність, соціальні конфлікти, соціальні відхилення). Якщо прикладні функції загальнотеоретичної соціології — пояснення, прогнозування, вироблення наукових засад для регулювання масштабних соціальних процесів у тривалій перспективі, то функції спеціальних соціологічних теорій полягають у виробленні науково обґрунтованих рекомендацій для управління соціальними процесами у короткостроковій перспективі та в окремих сферах суспільного життя.

Ідея впровадження цих теорій виникла під час наукової дискусії між двома видатними американськими соціологами Толкоттом Парсонсом (1902—1979) і Робертом Мертоном (нар. у 1910 р.). Т. Парсонс вважав за необхідне вироблення суперзагальної теорії, яка б мала всеохопний характер. Р. Мертон дотримувався думки, що такі грандіозні теоретичні схеми є передчасними, оскільки ще не закладені емпіричні засади для їх здійснення. Тому він ратував за вироблення теорій, які б займалися вивченням конкретних проблем суспільного життя, мали тісний зв'язок з емпірикою, давши їм назву «теорії середнього рівня». Головна їх мета — у забезпеченні гнучкого зв'язку між теоретичним та емпіричним рівнями соціологічного дослідження. Засобом побудови теорій середнього рівня Р. Мертон вважав структурно-функціональний аналіз. Йому належить авторство однієї з перших теорій середнього рівня — теорії соціальної аномії.

Однак концепції щодо теорій середнього рівня були відомі ще до Р. Мертона: до молодіжних проблем у концепції про життя людських поколінь звертався О. Конт, до теорії бюрократії — німецький вчений Макс Вебер (1864—1920), до проблем праці — німецький мислитель Карл Маркс (1818—1883), Еміль Дюркгейм та ін.

Виникнення теорій середнього рівня відіграло позитивну роль у боротьбі з емпіризмом, загострило інтерес соціології до теоретичних пошуків, привернуло до неї увагу авторитетних учених, широких верств населення, які побачили можливість цієї науки у вивченні їх проблем, інтересів, поглядів, життя загалом.

Поняття «теорії середнього рівня» нерідко вживають за аналогією до поняття «спеціальні соціологічні теорії», під яким розуміють установлення логіко-емпіричних зв'язків між окремими групами змінних, що вивчаються. Ці теорії ідентифікують з навчальними дисциплінами. Водночас вони є не стільки теоріями, скільки диференційованою сукупністю узагальнень емпіричних досліджень різних сфер життя.

Останнім часом спеціальні соціологічні теорії набули бурхливого розвитку. Це зумовлено різким розширенням кола проблем, які вивчає соціологія, завдяки чому, наприклад, виокремилися такі соціальні теорії, як електоральна соціологія, соціологія життя, соціологія девіантної (збоченої) поведінки, соціологія влади тощо.

Позначилося і відгалуження від основних соціологічних теорій нових спрямувань. Наприклад, своєрідним напрямом соціології праці є соціологія організації, соціологія професій, соціологія підприємництва, економічна соціологія тощо.

Значна кількість нових соціологічних теорій виникла внаслідок інтеграції соціології з іншими науками міждисциплінарної взаємодії. Так постали економічна соціологія, медична соціологія тощо, які належать до галузевої соціології.

Спеціальні соціологічні теорії виконують такі завдання:

— вироблення спеціальних термінів і категоріального апарату, які відображають сутність явищ конкретної соціальної сфери;

— розробка методів соціологічних досліджень, найбільш адекватних досліджуванним процесам та явищам;

— вивчення закономірностей і соціальних механізмів, які зумовлюють функціонування і розвиток окремих сфер суспільного життя та громадської свідомості;

— вивчення соціальних функцій певної соціальної підсистеми.

Особливе місце у науковій характеристиці спеціальних соціологічних теорій посідає їх класифікація, щодо критеріїв якої існують розбіжності в поглядах. Одні вчені (Г. Осипов) розрізняють шість груп соціологічних об'єктів, які необхідно досліджувати за допомогою спеціальних соціологічних теорій:

— головні умови і форми життєдіяльності суспільства (соціологія техніки, соціологія праці, соціологія

побуту, соціологія трудових колективів, соціологія сім'ї, соціологія робочого і позаробочого часу тощо);

— соціальна структура суспільства (соціологічні теорії, які вивчають функціонування соціальних верств, класів, груп, соціально-етнічні і національні відносини, соціологія молоді тощо);

— соціально-професійна структура (соціологія професій, промислова соціологія тощо);

— соціально-територіальні спільноти (соціологія міста, соціологія села тощо);

— соціально-політична організація суспільства і соціальні інститути (соціологія політики, соціологія права, соціологія освіти, соціологія науки тощо);

— відносини людини і суспільства (соціологія особистості, соціальні проблеми способу життя, соціологія культури, соціологія виховання, соціологія громадської думки, соціологія засобів масової інформації тощо).

Інші вчені (М. Руткевич) виокремлюють три головні групи спеціальних соціологічних теорій:

1. Соціологічні теорії, які вивчають певні поширені сфери людської діяльності (праця, дозвілля тощо).

2. Соціологічні теорії, які досліджують взаємодію особистості з суспільством, тобто різні соціальні групи (особистість, сім'я, колектив, місто, село тощо).

3. Соціологічні теорії, які виникли на межі соціології і наук, що вивчають окремі сфери життя суспільства (політика, наука, право тощо).

Найвдалішою у теоретичному і практичному аспектах прийнято вважати таку класифікацію спеціальних соціологічних теорій:

1. **Спеціальні соціологічні теорії.** Вивчають соціальні закони, закономірності функціонування і розвитку соціальних спільнот. Усі вони безпосередньо пов'язані з предметом соціології як науки (теорія соціальної структури, теорія соціальної стратифікації, теорія соціальних систем, теорія соціального розвитку, теорія соціальних конфліктів).

2. **Галузеві соціологічні теорії.** Назва має умовний характер і свідчить, що критерієм диференціації в даному разі є окремі сфери суспільного життя і форми масової свідомості (соціологія праці, соціологія науки, соціологія освіти, соціологія дозвілля тощо).

3. **Особлива група.** Соціологічні теорії (соціологія особистості, соціологія молоді, соціологія мистецтва, соціологія моралі тощо).

4. Соціологічні теорії вузького значення (теорія бюрократії, теорія референтних груп, теорія мотивації та ін.).

Емпіричні соціологічні дослідження

Вони домінують на початковому етапі пізнавального процесу. На відміну від теоретичного дослідження (у межах якого соціолог оперує науковими категоріями і поняттями, що відображають сутнісні якості соціальних процесів і явищ) в емпіричному дослідженні предметом аналізу стають різноманітні дії, характеристики поведінки, погляди, настрої, потреби, інтереси, мотиви людей, соціальних груп і спільнот, відображення соціальної реальності у фактах людської свідомості.

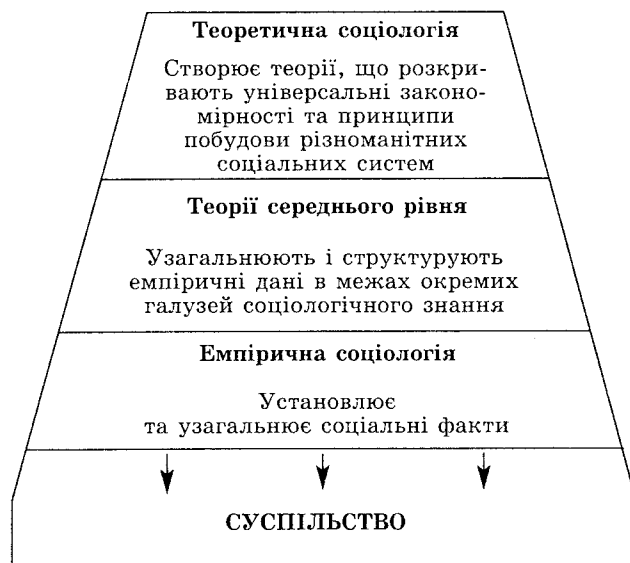

Схема 6. Рівні соціологічної науки (статична модель)

Емпіричне дослідження є не тільки нагромадженням і відбором соціальних фактів, що підтверджують чи спростовують теоретичні гіпотези. Це спеціальні наукові процедури, які за допомогою соціологічних

методів дослідження (аналіз документів, опитування, спостереження, соціальний експеримент) дають змогу зареєструвати соціальні факти, що є базою для подальших теоретичних пошуків та узагальнень.

Емпіричне соціологічне дослідження є найдинамічнішим і має специфічну організаційну структуру, яка відрізняється від структури традиційної теоретичної діяльності. Охоплюючи елементи теоретичного знання, необхідного для попереднього аналізу предмета дослідження, емпіричне дослідження потребує вирішення багатьох організаційних проблем, володіння професійними дослідницькими прийомами та засобами здобування первинної соціологічної інформації, математичними методами опрацювання та аналізу статистичного матеріалу. Важливе значення має також вміння встановити контакт із людьми, щоб одержати якісну інформацію.

Отже, проведення соціологічного дослідження є своєрідним мистецтвом, вимагає не тільки володіння специфічними соціологічними знаннями і навичками, а й значного професійного досвіду та певних морально-психологічних якостей.

Функції соціології

Будь-яка гуманітарна наука виконує специфічні й універсальні функції, які можна об'єднати у дві групи — пізнавальну (гносеологічну) та соціальну. Завдяки реалізації *пізнавальних функцій* стають доступнішими відомості про певні сторони життя соціальних об'єктів, їх властивості, відносини, а *соціальна функція* дає змогу оптимізувати процеси, відносини, зв'язки.

Зв'язок соціології з життям суспільства реалізується через її основні й допоміжні функції. У соціологічній літературі по-різному підходять до їх тлумачення та визначення кількості. Одні вчені головними функціями соціології вважають пізнавальну, практичну та ідеологічну, інші — пізнавальну, прогностичну, соціального проектування і конструювання, організаційно-технологічну, управлінську та інструментальну. Відсутність єдиного погляду на класифікацію функцій соціологічного знання пов'язана насамперед зі складною структурою та значною кількістю завдань, які соціологія має вирішувати, а також з різноманітністю соціальної дійсності, яку вона вивчає.

Схема 7. Основні функції соціології

Синтезувавши різні підходи, доцільно вести мову про такі найважливіші функції соціології: теоретико-пізнавальну, практико-перетворювальну, світоглядно-ідеологічну, а також специфічні функції — гуманістичну, культурну, описову, інформаційну, прогностичну, критичну, соціального контролю, соціального управління.

Теоретико-пізнавальна функція. Спрямована на вироблення нового соціологічного знання і реалізується у таких аспектах:

1. Соціологія нагромаджує знання, систематизує їх, складає висновки про закономірності еволюції суспільства, розкриває джерела і механізми функціонування та розвитку соціальних процесів і явищ.

2. Соціологічні теорії наводять науково обґрунтовані висновки щодо розуміння перспектив розвитку суспільства в цілому і його окремих сфер, визначають реальні шляхи та методи наукової перебудови світу.

3. Соціологія здійснює теоретичний аналіз пізнавальної діяльності суспільства, виявляє нові закономірності й тенденції, виробляє теорію і методологію соціологічного пізнання дійсності.

мірності й тенденції, виробляє теорію і методологію соціологічного пізнання дійсності.

4. Соціологічні дослідження виконують інформаційні завдання, що дає змогу одержати первинні дані про індивідів та спільноти, їх потреби, інтереси, цінності, орієнтації, мотиви, факти реальної поведінки, громадську думку тощо, тобто створюють інформаційну базу для пізнання соціальної дійсності.

Практико-перетворювальна функція. Тісно пов'язана з теоретико-пізнавальною, позаяк єдність теорії та практики — характерна риса соціології. Сутність її виявляється насамперед у виробленні науково обґрунтованих прогнозів щодо еволюції суспільства, які є основою перспективних планів соціального розвитку, скажімо, держави, регіону, підприємства тощо. Особливості соціологічного прогнозування полягають у тому, що воно має цілісний характер і дає змогу визначити тенденції розвитку суспільства в сукупності всіх структурних елементів.

Прикладна соціологія, пов'язуючи теорію з дійсністю, бере участь у виробленні практичних рекомендацій щодо вирішення різноманітних соціальних проблем як суспільства в цілому, так і конкретних регіонів. Відповідно до специфіки соціологічного дослідження практичні рекомендації соціологів ґрунтуються на двох групах соціальних чинників: об'єктивних і суб'єктивних.

Об'єктивні соціальні чинники — умови людської життєдіяльності: соціальна структура суспільства, політичний лад, конкретні умови праці, побуту тощо і реальна поведінка суб'єкта в цих умовах. Вивчаючи вплив цих чинників на систему соціальних відносин, соціолог спирається на конкретну інформацію, здобуту за допомогою соціологічного дослідження. Суб'єктивні соціальні чинники — мотиви, прагнення, інтереси, ціннісні орієнтації, різноманітні уявлення, громадська думка тощо.

Вивчення цих феноменів дає важливу інформацію про світ окремої людини, конкретної спільноти (трудового колективу, професійної групи, класу тощо).

Світоглядно-ідеологічна функція. Спрямована на забезпечення наукової дискусії між концепціями, поширення наукової ідеології, формування соціологічного стилю мислення, підготовку компетентних спеціалістів, глибоке та всебічне засвоєння ними наукової ідеології.

Важливу роль у реалізації даної функції мають соціологічні дослідження. Наукове знання, здобуте за їх допомогою, сприяє політологічній та соціологічній освіті населення, допомагає людям виконувати свої трудові та громадські функції. Винятково важливу роль відіграють при цьому соціологічні дослідження громадської думки, ефективності функціонування засобів масової інформації, політичних і правових інститутів суспільства тощо.

Гуманістична та культурна функції. Пов'язані з роллю соціології в культурному житті суспільства та гуманізації суспільних відносин. Соціологія є чинником, що сприяє гуманізації суспільства. Гуманістична установка, центром якої є людина, супроводжує реалізацію всіх інших функцій соціології. Попри те, що соціологія має справу з великими масами людей та оперує статистичною інформацією, дедалі актуальнішим стає положення, що соціолог повинен мати «гуманістичний нерв», тобто ставитися до людських проблем, драм, трагедій, які він вивчає, не як пасивний спостерігач, а зі щирим співчуттям і увагою. Ніколи загальне не повинно затінювати особисте й індивідуальне. Тому сучасного соціолога характеризують загострене почуття соціальної дійсності, відповідальність, альтруїзм, використання своїх знань на благо людства.

Різноманітними є зв'язки соціології з культурою, адже соціологія вивчає культурні цінності, засоби вдосконалення та облагородження звичаїв, традицій, норм поведінки, сприяючи нагромадженню, збереженню та передачі культурної спадщини. А одна зі спеціальних соціологічних теорій (соціологія культури) безпосередньо займається вивченням культури, процесів та відносин, які функціонують у цій сфері.

Описова функція. Зумовлена необхідністю систематизації, опису та нагромадження одержаного дослідного матеріалу у вигляді аналітичних нотаток, різноманітних звукових звітів, статей, книг, комп'ютерних матеріалів тощо. Вивчення їх дає змогу відтворити картину життєдіяльності тих соціальних об'єктів, що вивчаються. На основі цих досліджень складаються висновки та приймаються відповідні рішення щодо управління різними галузями суспільства. Ці матеріали є також джерелом виміру, відліку та порівняння, основою для прогнозування розвитку соціальних явищ і процесів, дають змогу простежити динаміку їх функціонування.

Інформаційна функція. Стосується використання соціологічної інформації, одержаної під час соціологічних досліджень. Соціологічна інформація — один з найоперативніших видів соціальної інформації. Вона застосовується: соціологами — для з'ясування динаміки, тенденцій розвитку соціальних процесів; замовниками дослідження — для прийняття науково обґрунтованих управлінських рішень, встановлення зворотного зв'язку з колективом (якщо замовником є керівництво підприємства), населенням конкретного регіону (якщо замовником є місцева влада). У зв'язку з ускладненням соціального життя значення соціологічної інформації в управлінні суспільством зростатиме. Її використання повинно стати невід'ємним елементом державної політики.

Прогностична функція. Реалізується через соціальні прогнози. За сучасних умов соціологічне дослідження завершується не просто рекомендаціями щодо управління процесами, а виробленням та обґрунтуванням прогнозу (короткострокового або довгострокового) щодо досліджуваного об'єкта. Короткостроковий прогноз спирається на встановлені тенденції розвитку соціального явища, довгостроковий — на ті самі тенденції плюс зафіксовані закономірності й відкриті чинники, які вирішальним чином впливають на прогнозований об'єкт. Виявлення таких чинників і наступне моделювання досліджуваного процесу — один з найскладніших видів наукової праці.

Критична функція. На Заході давно існує своєрідний напрям — соціальна критика. Соціологія, даючи об'єктивне знання, покликана попереджувати соціальну політику про відхилення від соціального ідеалу, сигналізувати про можливі негативні соціальні явища і наслідки.

Функція соціального контролю. Полягає у виробленні і науковому обґрунтуванні ефективних рекомендацій, спрямованих на боротьбу з девіантною поведінкою, вдосконалення моральних відносин, підвищення рівня політичної культури і правової свідомості. Реалізується через участь соціології в системі «зворотного зв'язку», забезпечення достовірної інформації про соціальні явища і процеси, аналіз дії механізмів соціального контролю, санкцій, соціальних норм тощо.

Функція соціального управління. Виявляється у свідомій, цілеспрямованій дії щодо соціальних систем, інститутів, процесів з метою оптимізації напрямку, темпів їх розвитку і функціонування. Соціальне управління тим ефективніше, чим більше воно спирається на знання законів розвитку суспільства та об'єкта управління.

Сучасна соціологія дедалі більшого значення надає соціальній інженерії. Ця тенденція пов'язана із зростанням потреб у соціальному проектуванні, об'єктом якого стають зв'язки і відносини у різних сферах суспільного життя на всіх рівнях: суспільство в цілому, регіон, трудовий колектив тощо.

Пізнавальні завдання соціології перебувають у тісному зв'язку з практичними. Проте цей зв'язок має складний характер. Високий рівень абстрагування, складність структури соціологічного знання, необхідність доведення його до можливості практичного використання потребують особливої дослідницької діяльності у розрізі трансформації теоретичних знань у практичні рекомендації, що є змістом соціально-технологічної функції соціології.

Сутністю соціально-технологічних завдань є вироблення соціальних технологій, типових процедур управління, сценаріїв різних ділових ігор — від імітаційних до організаційно-діяльних. Завдяки цьому соціально-технологічна функція визначає і виробляє методи впровадження рекомендацій, пропонує соціологами.

Перелічені функції соціології не вичерпують усіх можливостей їх класифікації. Можна, наприклад, виділити ще функції окремих галузей, фундаментальних і прикладних розділів тощо.

Результативність реалізації функцій залежить від суспільних закономірностей, соціальних умов, рівня організації соціологічної діяльності, зв'язків соціології з життям суспільства, від професійної підготовки соціологічних кадрів.

У соціальній діяльності функції соціології взаємодіють, пронизуючи всі її сфери. Беручи до уваги їх розмаїття при вивченні й прогнозуванні суспільних процесів, можна окреслити найважливіші напрями досліджень сучасної вітчизняної соціології:

— вироблення спільно з іншими суспільствознавчими науками сучасної концепції громадянського суспільства;

— цілісний соціологічний аналіз процесів перетворення суспільства у найширшому контексті (історичне минуле, сучасність, найближчі й віддалені перспективи);

— вивчення соціальної структури українського суспільства у її різноманітних вимірах (йдеться про реальну соціальну структуру, процеси стратифікації, формування за умов ринкових відносин нових соціальних груп і верств суспільства);

— вивчення національних проблем, процесів формування національної свідомості, відносин між різними націями і народностями;

— оптимізація соціальної політики в умовах переходу до ринкової економіки;

— вивчення мотивації трудової діяльності людей, її ціннісних орієнтацій та інтересів як важливих чинників політичних і економічних перетворень;

— аналіз проблем, пов'язаних з розвитком демократії, свободи слова, політичного плюралізму, зародження масових громадянських рухів;

— вивчення проблем формування, висловлювання, врахування громадської думки різних верств населення.

Запитання. Завдання

1. Як взаємодіють різні елементи структури соціологічного знання?
2. Чим відрізняються макро- і мікросоціологічні теорії?
3. Обґрунтуйте загальнонаукові принципи, на яких базуються соціологічні знання.
4. Чому соціологію вважають міждисциплінарною наукою?
5. Чи справді емпірична соціологія відмежована від теоретичних знань?
6. У чому суть основних функцій соціології?
7. Чим зумовлений поділ різноманітних функцій соціології на три основні групи?

Теми рефератів

1. Макро- і мікросоціологічні підходи в соціології.
2. Функції соціального проектування, конструювання соціологічних технологій.
3. Основні погляди на структуру соціології.
5. Особливості рівневого підходу до формування структури соціального знання.
6. Типи соціологічних теорій.
7. Основи структурування соціологічного знання.

1.3. Основні етапи і тенденції розвитку соціологічної думки

Соціологічна думка зародилася значно раніше того періоду, коли О. Конт запровадив до наукового вжитку поняття «соціологія». Та й сам він стверджував, що його вчення нерозривно пов'язане з попередніми дослідженнями суспільства і його елементів.

У розвитку соціологічних знань окреслюється кілька етапів з яскраво вираженими особливостями.

Протосоціологічний період

Охоплює проміжок часу від античної доби до початку XIX ст. Джерела історії соціологічних знань сягають своєї давнини, коли з'являються перші уявлення про світ і людину в ньому, суспільство, виникають ідеї і формуються теорії про суспільне життя, соціальні процеси, розвиток людської культури. З розвитком суспільства, еволюцією процесів самопізнання та осмислення людиною соціальних явищ і процесів зростає потреба у соціологічних знаннях. Поступово, збагачуючись історичним досвідом, стають складнішими і досконалішими погляди вчених, так само як ускладнюється і вдосконалюється сам процес пізнання та його об'єкт.

У межах протосоціологічного періоду виділяють кілька етапів формування поглядів на суспільство, закони його розвитку: античний, середньовічний, епох Відродження і Просвітництва. Важливими є передісторія емпіричної соціології, особливості розвитку державознавства та політичної арифметики.

Протосоціологічні теорії відіграли помітну роль у подальшому розвитку науки, впливаючи на формування не тільки класичних, але й сучасних поглядів на закономірності становлення та розвитку суспільства.

Протосоціологічні погляди античних мислителів

Античний період розвитку протосоціологічних знань охоплює I тис. до н. е. — IV ст. н. е. Найхарактерніші його особливості у політико-соціальних

вченнях давніх Єгипту, Дворіччя, Індії, Китаю, Риму, Греції, що відображали основні риси ранніх типів суспільств, які змінили первісний лад. Тоді вже панували патріархальне натуральне господарство, державна форма власності на землю, суспільне землеволодіння, що визначали соціальну структуру системи земельних общин. Тогочасна політична і соціальна думка розвивалася на основі релігійно-міфологічної свідомості, обожнювання влади, будучи прикладною за своєю суттю. Головними для неї були питання політичного управління, функціонування влади та правосуддя. Міфологія як своєрідна форма свідомості є фантастичним відображенням дійсності, реальних подій, втіленим в усну творчість — міф (грец. *mythos* — сказання, слово). Але вже на цьому етапі нагромаджується знання про суспільне життя, формуються теорії права, моралі, держави, суспільства.

Міф є формою суспільної свідомості, яка відображає фантастичні уявлення про природу, особу, суспільство. Явища природи, історичні події зображуються в них у персоніфікованій формі. Найпоширенішими були міфи про виникнення й еволюцію світу, сонця, місяця, зірок (космогонічні), появу людини (антропогонічні). У них багато відомостей щодо тогочасних уявлень суспільного устрою, характеру влади, добра і зла тощо.

Міфологічний етап розвитку суспільної свідомості властивий кожному народові, нерідко трансформуючись у релігійні світоглядні системи, релігійний культ, живлячи різні види мистецтв. Найбільшого розквіту набули давньогрецька, давньоримська, а також міфології (сукупність міфів) народів Давніх Сходів, Індії, Китаю.

Аналізуючи первісні міфи, соціологи можуть відтворити характер соціальних процесів у первісному суспільстві, особливості його цінностей і норм, соціальної структури тощо. З розвитком суспільства, зменшенням залежності людини від природи відбувається поступовий перехід від міфологічного сприйняття дійсності, реальності подій і явищ до інших форм світосприйняття, помітне місце серед яких займає епос (грец. *epos* — слово, розповідь, пісня) — оповідь про героїчне минуле, картини життя народу, його ідеали, мораль, прагнення. Побутує в усній та письмовій фор-

мі: пісні, думи, билини, поеми, оповіді; крупніші жанри: поеми, повісті, романи-епопеї.

З виникненням науки історична пам'ять матеріалізується в письмових джерелах і документах. Створювали їх логографи (грец. *logos* — слово; *grapho* — пишу, креслю, малюю), з якими пов'язується перехід від усної оповіді до письмової фіксації подій.

Соціальний та історичний прогрес породжує нові форми суспільної думки, нову форму пізнання дійсності — філософію. Міфологія та епос замінюються історичними хроніками. Особливо велике значення для розвитку наукової думки відіграла поява соціальної верстви людей, які професійно займалися інтелектуальною діяльністю.

До формування соціальних теорій підступалися у своїй творчості Демокрит, Платон, Арістотель та інші мислителі античності, які намагалися пояснити сутність різноманітних фактів, процесів, явищ суспільного розвитку.

Для античної суспільно-політичної думки, на відміну від етичної, характерна відсутність теоретично обґрунтованого розмежування суспільства і держави. Давньогрецький філософ Демокрит (прибл. 460—370 до н. е.) стверджував, що шляхом забезпечення потреб людей було створене цивілізоване суспільство. Найважливішою умовою життя людей вважав поділ праці, результати якого оцінював з погляду інтересів рабовласницького класу.

Одним з найвідоміших античних суспільствознавців є Платон, справжнє ім'я — Арістокл (427—347 до н. е.), соціальну філософію якого можна вважати як реформістською, так і утопічною. Роздумуючи над тим, якою має бути ідеальна держава, стверджував, що більшість людей завдяки лише власним зусиллям не можуть наблизитися до досконалості, що спричиняє необхідність у державі й законах.

Ідеальна держава, на думку Платона, створюється не в інтересах індивіда або окремого прошарку, а заради цілого, тобто самої держави, поза якою індивід існувати не може. Основне зло сучасного йому суспільства Платон бачив у людському егоїзмі, закоріненому в комерціалізації людських відносин. Жадоба, корисливість, свавілля підривають стабільність суспільства, воно починає хворіти зсередини, і його потрібно ліку-

вати. Індивід прагне до держави і законів, щоб наблизитися до суспільного ідеалу.

Платон намагається сконструювати свій ідеальний поліс за допомогою трансформації принципів східного ієрархічного управління — генерального поділу суспільства на два стани: управлінців і виробників. Людина для держави, а не держава для людини — кредо його політичної філософії. Найповніше ці питання він обґрунтовує в діалогах «Політика», «Держава», «Законо». Використовуючи принцип соціального зооморфізму, Платон стверджує, що «людина — соціальна тварина», акцентує увагу на обох частинах висловлювання. Платон досліджує типологію особистості: тимократичну, олігархічну, демократичну та тиранічну. Ідеальним типом вважає аристократичний тип особистості, а решта можуть діалектично переходити один в один.

Поняття «суспільство» ототожнюється спочатку у Платона з поняттям держави, потім суспільство, на його думку, розпадається, зовнішнім проявом чого є поляризація справедливості й несправедливості. Внаслідок своєрідного заперечення ця протилежність усувається, і суспільство повертається до вихідного стану. Тобто Платон намагається позбавити ідеальну державу можливості розвитку, залишаючи їй право лише функціонувати. На його думку, будь-які суспільні зміни є не прогресом, а регресом. Кругообіг державних форм і складає філософію історії Платона, яка є критикою неприйнятних для нього форм державного ладу.

Держава Платона — це идеократія. Його підхід до цієї побудови можна назвати етичним раціоналізмом, що насправді ототожнюється з утопізмом і впроваджуватися без насильства над людиною не може. Виховання і просвіта займають важливе місце у системі соціальних поглядів Платона, проте розглядає він їх з позицій кожної верстви окремо. Задля соціальної справедливості Платон пропонував скасувати сім'ю як соціальний інститут і підпорядковував сімейні стосунки людей державі. Він вважав, що індивідуального щастя його держава не передбачає — члени ідеальної держави щасливі гуртом.

Отже, Платон був одним з перших, хто спробував пояснити причини соціальної нерівності, тобто створив власну теорію соціальної стратифікації. На його думку, соціальна структура суспільства створювалась внаслідок дії надлюдського розуму. Він вважав, що те-

орія управління державою має бути заснована на вивченні людини, а здорове суспільство не може складатися з людей, яких переслідують страх і невпевненість.

Утопія Платона має амбівалентний (подвійний) характер: його ідеальна держава, незважаючи на похибки, заперечує існуючі рабовласницькі держави, а також несправедливість у цілому. Обидві тенденції були достатньо прогресивними і для того часу, і для науки в цілому. Наукові погляди Платона, здобувши послідовників і супротивників, сприяли новим науковим пошукам.

Значний внесок у розвиток соціологічної думки, вчення про державу і суспільство вніс інший відомий давньогрецький філософ, учень Платона, Арістотель (384—322 до н. е.). Він започаткував логіку, психологію, політику, інші галузі знання, залишивши у спадщину вчення про суспільство, державу і владу. Його основними творами у протосоціологічному контексті можна вважати «Політику», «Етику», «Риторику».

За Арістотелем, першим елементом будь-якої історичної одиниці є родова община. Держава є об'єднанням родових громад.

Інший основний елемент будь-якої історичної держави — рабство. Жодна держава, за Арістотелем, немислима без панів і рабів.

Усупереч Платонові він виступає прихильником індивідуальної приватної власності. Як і Платон, вважає, що людина за природою — істота державна. Поза державою залишаються або нерозвинуті морально істоти, або надлюдина. Держава — це сформована певна сукупність громадян. Громадянин — той, хто може брати участь у законодавчій і судовій владі держави.

Арістотелівська ідеальна держава відображає насамперед давньогрецький ідеал помірності й гармонії, тобто найоптимальнішу комбінацію елементів суспільно-політичних форм і «людського матеріалу».

Якщо Арістотель вважав, що сила — на боці «демократії», то Платон твердив, що сила — на боці тиранії, отже, необхідно знайти (виховати) такого тирана, який, погоджуючись узяти на себе місію освіченого монарха, царя-філософа, філософа-законодавця, здійснив би ідеал платонівської держави.

Керівник держави повинен маніпулювати суспільною свідомістю за допомогою софістики, демагогії, політичного акторства. Сенс життя людини — досягнен-

ня вищого блага діяльністю, творчою, продуктивною працею, яка робить людину красивою. Роздумуючи над тим, що важливіше — влада законів чи влада людей, Арістотель доходить висновку, що кориснішою для розвитку суспільства є влада законів. Ці його думки знайшли подальший розвиток у середньовічній соціально-політичній думці, а його вчення про «середній клас» стало джерелом «теорії середнього класу» у XX ст.

Арістотелівська система містить багато наукових знань, які входять до предметної сфери протосоціології, розглядає питання способу життя, дозвілля і вільного часу, соціального управління і соціальних цінностей тощо.

На формування багатовікової традиції тлумачення природного права величезний вплив мало римське юридичне мислення, яке, у свій час перебувало під значним впливом філософської школи стоїків. Стоїцизм, за назвою «розписна Стоя» — порт в Афінах, де викладав своє вчення засновник школи Зенон з Кітоса (прибл. 336—264 до н. е.) — одна з головних течій після арістотелівської філософії. Її історія охоплює період від приблизно 300 р. до н. е., коли Зенон почав викладати своє вчення, по II ст. н. е. (серед останніх великих представників стоїцизму Луцій-Анней Сенека (прибл. 4 до н. е. — 65 н. е.) і Марк Аврелій (121—180 н. е.)). Згідно з вченням стоїків боги і природа — одне і те ж, а людина — частина богоприроди. Як сутність розумна людина є вже не просто членом-громадянином поліса, а елементом світу. Звідси випливає ідея світового, а не полісного громадянства. Світ, у свою чергу, є не тільки великий організм, але й велика держава. І в цій державі громадяни принципово рівні один одному, бо людина є сутність розумна, а розум притаманний усім. Інакше кажучи, стоїчна філософія припускає цілком інший просторовий горизонт життя людини. Тут з'являється поняття найбільшої держави як держави держав, величезної імперії. Саме такої соціальної ситуації — постійний та єдиний культурно-політичний простір, що весь час розширюється, й адекватні міркування стоїків.

Органічне розуміння світоустрою і соціального світу приводить стоїків до революційної на той час ідеї універсальної солідарності. На їх думку, члени одного соціального організму не можуть перебувати у протистоянні між собою, не повинні шкодити один одному.

Всі люди — брати, а універсальний етико-правовий закон природний, бо є принципом збереження соціальності як частини світового цілого, де позитивну взаємодію людей забезпечує індивідуальне існування. У такий спосіб стоїки намагалися витворити ідеальну модель державного ладу.

Водночас вони, а також Марк-Туллій Цицерон (106—43 до н. е.) виробили такий категоріальний апарат, що ніяк не сполучався з тодішньою соціальною реальністю, хоч певну наукову цінність становить визначення Цицероном держави як «справи народної».

Філософ, впливовий релігійний діяч Аврелій Августин (Блаженний) — (354—430) — розглядав два різновиди держави — «град Божий» та «град земний» (церква і держава). Тобто одні люди живуть за земними стандартами, інші — за божественними. Тісний союз між ними утворив теократичну імперію, що стримала занепад рабовласництва. Він уперше глянув на історію людства як на єдиний, закономірний та об'єктивний процес. Августин вважав мир вищим ідеалом будь-якого суспільства, але в земному суспільстві він триває недовго, тому що його роздирають егоїзм і ворожнеча.

Протосоціологічні погляди в середньовіччі

Розпочавшись у V ст., епоха середньовіччя тривала три періоди: раннє середньовіччя (V—XI ст.), період розвинутого феодалізму (XI — середина XV ст.), пізнє середньовіччя (кінець XV — середина XVII ст.). Історичною межею стали розпад античного суспільства, падіння Західної Римської імперії, формування феодальних відносин, які, спричинивши суттєві соціально-політичні зміни, потребували відповідного теоретичного обґрунтування. Головним джерелом знань про світ, природу, людину, суспільні відносини стає релігія, суттєво потіснивши і навіть поставивши собі на службу науку.

Масові еретичні рухи, що прокотилися Європою в XI—XIII ст., засвідчили хиткість феодального устрою, доконечну потребу в доктрині, яка, обґрунтовуючи його непорушність, сприймалася в масах.

Одним з найпомітніших тогочасних мислителів, які взяли на себе місію, був ідеолог католицизму, впливовий релігійний діяч, домініканський монах Фома Аквінський (1225—1274). Широко застосовуючи

положення Арістотеля, він виводить ієрархію форм світу: від Бога — чистого розуму — до духовного світу і матеріального, де вищі форми дають життя нижчим. За таким же ієрархічним принципом будується й суспільство: піддані підкоряються царям і світській владі на основі законів, як природних і писаних, так людських і божественних. Людська воля має підкорятися волі Бога, порушення феодальних законів є тяжким гріхом. Виділяючи чотири види законів, Фома Аквінський вибудовує досконалу, на його погляд, систему світового порядку: народ — володар — законолюдський — закон природний — закон божественний — закон вічний.

За середньовіччя формою соціальної і політико-правової теорії стали еретичні рухи народних мас (богоміли, катари, альбігойці), які, не заперечуючи основної догматики християнства, виражали соціальний протест проти існуючої католицької церкви та феодально-кріпосницького ладу. Яскравим прикладом є вчення Марселія Падуанського (1280—1343). Значний внесок у розвиток пізнання людини, суспільства зробили представники середньовічного гуманізму Аліґ'єрі Данте (1265—1321), Франческо Петрарка (1304—1374), Леонардо Бруні (1370—1444), В. Лоренно (1407—1457) та ін. Проте в цілому середні віки — це період спаду в історії політичних, соціальних і правових вчень порівняно з античним світом, що було зумовлено догматичним тиском, насамперед з боку католицизму, схоластичністю, метафізичністю свідомості.

Протосоціологічні погляди доби Відродження

Епоха Відродження стала своєрідним синтезом культури, філософських, політичних знань, властивих античності й середньовіччю. Головна домінанта її: орієнтація суспільно-політичної, естетичної думки, культури і мистецтва до ідейно-теоретичних джерел античності. У центрі світоглядних, естетичних конструкцій фігурує людина, а гуманізм — своєрідне світське вільнодумство — витісняє догматизм церкви, схоластику. Повага до гідності людини, визнання пріоритету її прав, необхідності гармонійного їх розвитку і соціального буття були в цей час провідними.

У розвитку філософської, соціологічної думки епохи Відродження окреслюється три етапи:

1. **Гуманістичний** (середина XIV — середина XV ст.), якому властиве протиставлення середньовічного теоцентризму інтересу до людини, її зв'язків зі світом.

2. **Неоплатонівський** (середина XV ст. — перша третина XVI ст.), на якому домінує розгляд проблем буття.

3. **Натуралістичний** (середина XVI ст. — початок XVII ст.), з його прагненням пристосувати закони природи до пізнання соціальної реальності.

Пожвавлення інтересу до філософських, соціально-політичних вчень Платона, Арістотеля, Цицерона мало не стільки пізнавальний мотив, скільки виражало намагання, розвинувши їх, пристосувати до нових історичних реалій. Відповідно в основі соціальних конструкцій мислителів Відродження — гуманістичні принципи організації суспільства. Англійський юрист, філософ — Томас Мор (1478—1535) у своїй праці «Утопія» основною причиною пороків буржуазної держави вважає приватну власність і зумовлені нею суперечності інтересів особи та суспільства, девіантну поведінку людей тощо. Його ідеальне суспільство має базуватися на суспільній власності, обов'язковій праці для всіх. Найвища цінність такого суспільства — людина, її здоров'я. У ньому відсутні нерівність, пороки.

Італійський філософ, політичний діяч Томазо Кампанелла (1568—1639) визнавав астральну залежність розвитку людського суспільства, вважаючи водночас людину істотою вільною, діяльною, здатною впливати на суспільне життя. Його ідеальна держава — «Місто Сонця» — це суспільство з общинним характером зв'язків, яке базується на відсутності приватної власності, спільній праці. Як і Платон, вважав необхідним державне регулювання статевих стосунків і виховання дітей.

Англійський філософ Френсіс Бекон (1561—1626) продовжив традицію концепцій соціального утопізму. Джерелом права вважав не Бога, а природний закон, витворений людським розумом. Люди мають об'єднуватися за принципом справедливості — не робити іншому того, чого не бажаєш собі. Пріоритетом повинна користуватися істина, бо закон часто може перешкоджати правовій рівності та справедливості, підтримувати насильство.

У цей період на історичній арені постають нові класи — буржуазія і пролетаріат, хоч політичне пануван-

ня ще утримували у своїх руках феодали, підтримувані церквою, яка монополізувала духовне життя. З особливою гостротою поставала необхідність дослідження нових реалій і тенденцій соціально-політичного буття. Молода буржуазія виявляла власний і стимулювала інтерес вчених до проблем розвитку держави, права, політичного устрою, функціонування і розвитку механізмів влади.

Одним з перших спробував кристалізувати ідеї буржуазії італійський політичний діяч, історик Нікколо Макіавеллі (1469—1527). Найвідомішим з його творів є «Государ». Природа людини однакова в усіх державах і в усіх народів: інтерес є універсальним чинником людських дій, з яких складаються їх відносини, установи, історія. Отже, щоб управляти людьми, треба знати причини їх вчинків, їх прагнення та інтереси. Н. Макіавеллі відтворює античні ідеї про виникнення держави та кругообіг форм правління. Перевагу віддає, як і Арістотель, змішаній формі державного укладу (з монархії, аристократії та демократії). Обов'язки держави — захищати майнові й особисті права громадян, виражати інтереси громадянського суспільства. Хоча правлять за допомогою страху і насильства, та щоб не збуджувати ненависть, держава не повинна порушувати майнових та особистих прав громадян. Найгірший гніт, що накладається державою: її прагнення висилити і підірвати будь-яку діяльність суспільства задля свого піднесення. Вже у цих міркуваннях простежується розмежування суспільства і держави, цивільної і політичної сфер. Особливо яскраво воно виявилось у висловлюваннях про співвідношення політики і моральності. Відповідно до концепції Макіавеллі політична діяльність і політична влада в особі держави — синоніми аморальності. Така аморальність закладена в тих політичних відносинах, за яких член суспільства — або гнобитель, або гноблений. І, природно, з'являється громадянське суспільство як щось третє, як сфера громадського життя, що є по суті моральним буттям, у глибині своєї аполітичності (праця, задоволення первинних потреб, любов, родина, хобі, турбота про збільшення власності) — приватне життя.

Заслугою Макіавеллі є подолання теологічних ідей і дослідження держави як суспільного явища. Він розробив чотири принципи, які мали неабиякий вплив на розвиток теорії сучасного соціального менеджменту. Стверджував, що правитель, який бажає досягти успі-

ху, повинен звіряти свої дії з законами необхідності (долі), а також зі способами поведінки підлеглих. Ідеї Макіавеллі не тільки втілювалися у тогочасних політичних режимах, але й набули подальшого розвитку у працях його послідовників. Зокрема були покладені в основу теорій сучасного менеджменту та соціального управління, дали поштовх теоріям еліт, бюрократії, корупції, постіндустріального суспільства і політично-прогнозування, а також контівській теорії «суспільного консенсусу».

Ідеолог абсолютизму, французький публіцист, спеціаліст у галузі державного права Жан Боден (1530—1596) вважав розвиток суспільства поступовим процесом, стверджував, що географічні чинники можуть визначати особливості соціального життя людей, їх соціально-психологічні властивості, розвиток науки. Вплив природного середовища зумовлює, на його думку, розвиток кровно-господарських родин — союзів, з яких виростає держава. Істотною її ознакою Боден вважав суверенітет, значну увагу приділяючи його характеристикам. Багато в чому продовжуючи вчення Арістотеля, першочергового значення надавав формі держави, вважав пануючу верству суспільства вирішальним фактором у державній законотворчості.

Ідеї середньовічного вільнодумства були розвинуті у теоретичних висновках творця німецької Реформації Мартіна Лютера (1483—1546) та французького церковного реформатора Жана Кальвіна (1568—1639), які обстоювали ідею абсолютної визначеності долі людини наперед.

У XVII ст. особливого значення набувають концепції природного права та суспільного договору. Одним з перших започатковує цю традицію нідерландський державний діяч, філософ Гуго Гроцій (1583—1645). Його доктрина про соціальне політичне право і державу, природу людини та її природні права, соціальні якості викладена у трактаті «Про права війни і миру». Основою спокійного, справедливого і розумного спілкування є людський розум, який утримує від посягання на чуже майно, що є однією з умов досягнення справедливості. Г. Гроцій висуває договірну теорію виникнення держави, мету держави вбачає в охороні приватної власності, ознакою її — церковну владу із законами і нормами людського життя. Держава, за Гроцієм, — це «добровільний союз вільних людей,

укладений заради дотримання права і загальної користі». Оскільки договори за природним правом мають виконуватися, тому народ не міг вільно змінювати державний устрій. Сформулював він і один з принципів міжнародного права — непорушність договорів між державами.

Поглиблення ця теорія дістала у працях англійського державного діяча, філософа Томаса Гоббса (1588—1679), його співвітчизника, філософа, психолога, педагога Джона Локка (1632—1704), голландського філософа Бенедикта Спінози (1632—1697) та ін.

У книзі «Про громадянина», де вперше систематизовано витрактувано походження і сутність держави, Т. Гоббс пише: «Правий не Арістотель, а Макіавеллі, який проголосив у своїй «Державі», що людина не є за природою здатною до громадського життя». Помилкове положення про те, що людина є суспільна тварина, породжене, на думку Гоббса, поверховим розглядом людської природи. Коли громадянське суспільство вже встановлено, коли держава давно існує, може здаватися, що людина не спроможна жити поза суспільством, що нею керує природжена схильність до громадського життя. Насправді до виникнення держави люди перебували у стані загальної війни, постійного суперництва, жорстокої конкуренції. Цей стан війни всіх проти всіх Гоббс назвав природним станом людського роду. Він є таким, тому що відповідає егоїстичній природі людини, її тваринній суті. Але люди володіють не тільки «тваринними пристрастями». Їм властиві відчуття, що схиляють до миру: страх смерті, почуття самозбереження. Та найголовніше, що в людей є «природний розум», який велить вступити в договір один з одним для забезпечення власної безпеки. Гарантією такої безпеки може бути тільки загальна влада, що об'єднує безліч людей, володіє реальною силою щодо захисту їх від зовнішніх ворогів і несправедливостей, скоєних один одному. Тобто, щоб люди жили в мирі, займалися мирною працею, необхідна абсолютна влада держави: «того великого Левіафана... якому ми... зобов'язані своїм миром і своїм захистом...» Держава є єдиною особою, наділеною владою шляхом взаємного договору між собою великої кількості людей з метою використання всіх їх сил і засобів для їх миру і загального захисту.

Ефективною формою держави Гоббс вважав абсолютну монархію, але й не відкидав прогресивні форми

правління, зокрема у сфері приватноправових відносин; допускав можливість широкої правової ініціативи, систему прав та свобод.

Т. Гоббс розумів свободу як право робити все, що не заборонено законом, а закон може дати лише правильний напрям діям людей. Вважав необхідною гарантією правопорядку і законності необмежену владу короля і засуджував громадянську війну. Структуру держави розглядав, застосовуючи принцип організму (уподібнення до живого організму): суверен — душа держави, чиновники — нерви і сухожилля, виконавчі та судові органи — суглоби тощо. Тобто держава — це механізм, створений «механіками» (людьми), який керується за допомогою встановлених норм поведінки.

Договірна теорія виникнення і сутності держави, розвинута Гоббсом, виключала принцип народного суверенітету, що проголошував народ джерелом і остаточним власником влади. На відміну від радикальних представників теорії суспільного договору (Мільтон в Англії, Руссо у Франції), які підкреслювали пріоритетність народу щодо їх правителів, Гоббс твердо стояв на позиціях відмови підданих від своїх прав (крім права самозахисту) на користь носія верховної влади.

Одним з перших в європейській науці до ідеї розмежування держави і суспільства прийшов Дж. Локк. У своїх роздумах, викладених у праці «Два трактати про державне правління», він відштовхувався від принципово важливого положення про приватну власність як невід'ємну властивість індивіда. Власність утворюється працею і виникає до виникнення держави. Мета держави — захист власності. Розпад держави не спричиняє розпаду суспільства, але жодна держава не зможе існувати у разі розпаду суспільства. Природно забезпечується рівність, воля, власність, що є наслідком миру і доброзичливості. Для створення гарантій природних прав люди відмовляються від права самостійно забезпечувати свої права, тобто суспільство — це не боротьба всіх проти всіх, а суспільна згода. Природна рівність людей забезпечується їх розумовою діяльністю. Влада відповідає перед законом, і лише народ є сувереном; державна влада поділяється на вищу законодавчу, виконавчу і федеральну.

Концепція Локка помітно вплинула на подальший розвиток соціально-політичної думки, особливо теорії

природних невідчужених прав людини, використаної Т. Джефферсоном та іншими теоретиками американської революції.

Вчення Бенедикта Спінози про право і державу ґрунтується на пізнанні афектів і пристрастей людини, які він розглядає як частину природи. Спіноза вимагає забезпечення права приватної власності як головної умови досягнення загального блага, вважаючи це головним завданням політики. На відміну від Гоббса, вищу форму державного устрою вбачає не в монархії, а в демократичному правлінні, обмежує всевладдя держави вимогами свободи. Своєрідно трактуючи теорію суспільного договору, Спіноза стверджував, що натовп одержимий пасивними афектами, які стримують дії індивідуального людського розуму. Тому ефект натовпу потребує контролю і регулювання, що й зумовлює необхідність права і держави. Жодне суспільство не може існувати без влади законів, яка стримує пристрасті та імпульси людей. Ця концепція дістала подальшого розвитку у теорії «психології натовпу».

Протосоціологічні погляди епохи Просвітництва

У XVIII ст. продовжують побутувати соціально-утопічні погляди на розвиток суспільства, втілюючись у теоріях утопічного соціалізму Жана Мельє (1664—1729), Мореллі, Леже-Марі Дешан, які своєрідно трактували природне право, заперечували суспільний договір і вважали необхідною народну революцію для зміни існуючого державного устрою.

Тоді ж виникли концепції філософії історії, у лоні яких формувалися теорії про державу, право, суспільство, відображався історичний процес через поєднання аналізу суспільних явищ, подій, фактів історії культури та їх філософське узагальнення у працях Франсуа Мізо (1787—1874), Огюста Террі (1795—1856), Луї П'єра (1797—1877), Томаса Джефферсона (1743—1838), Олександра Гамільтона (1737—1804), Джамбаттиста Віко (1668—1754).

Помітними в соціологічній спадщині минулого є і погляди англійського медика, філософа Бернарда Мандевіля (1670—1733). Він вважав, що в суспільне життя людина перейшла зі стадії дикості. Але ця стадія не була гоббсівським «природним станом» війни всіх проти всіх. Навпаки, Мандевіль стверджував, що людина від природи не хижак. Вона боязлива, любить

мир і спокій, ніколи не вступала б у конфлікти, якби могла мирно одержувати те, що їй необхідно. У цих якостях людини Мандевіль вбачав запоруку і передумову їх суспільного існування, вважаючи, що грубо помиляються ті, хто способи збагачення, досягнення благополуччя і щастя приватних родин бачив такими ж, як і суспільства в цілому. «...Під суспільством я розумію державу, в якій людина або скорена переважаючою її силою, або виведена зі свого дикого стану шляхом переконання, стала слухняним створінням, яке може знайти мету, працюючи на інших, і де під владою одного керівника держави або якоїсь іншої форми правління кожний член суспільства підкоряється цілому, а всіх їх завдяки хитромудрому керуванню змушують діяти заодно». Щодо форм правління, історично першою, на думку Мандевіль, була монархія, а двома різними протилежними спробами виправити її недосконалість — аристократія і демократія. Подальший розвиток державного управління відбувався завдяки поєднанню цих форм.

У соціальній історії людства Мандевіль виділив два типи суспільства. Перший — малочисельні, невеликі землеробські суспільства з натуральним господарством, примітивним ремеслом і нерозвинутою торгівлею. Там не розвивались науки, мистецтво, а бідні, неосвічені люди були майже цілком позбавлені життєвих благ. Вони помірні у своїх потребах, одноставні в поклонінні Богу, в усьому підкоряються урядові і дуже впливовому в справах державного управління духовництву. Другий тип — великі, густонаселені, багаті, могутні суспільства, в яких розвиваються численні ремесла і виробництва, торгівля з іншими країнами, науки і мистецтва, існує регулярна армія і флот. Тут живуть ділові, обізнані люди, власність і права яких гарантується законом; вони за будь-якої форми правління не пасивні виконавці волі влади, а громадяни, які мають власні думки, у тому числі й у питаннях віри. До першого типу Мандевіль відносив, зокрема, феодальне суспільство, а свої уявлення про значення пороків для загального добробуту пов'язував з утворенням та існуванням саме багатих і могутніх держав.

Перспективи подальшого суспільного розвитку він убачав у буржуазному способі життя — кращому з усіх існуючих на той час. Водночас тверезо оцінював сучасне йому буржуазне суспільство, не маючи ілюзій щодо можливості його організації як суспільства за-

гальної зайнятості. Мандевіль відстоював право на свободу совісті, принцип відокремлення церкви від держави. Переосмислюючи теорії Гоббса і Локка, дійшов до висновку, що природний стан людини не є антисуспільним, хоча спочатку людина народжується асоціальною.

На цій думці наполягав і його сучасник, англійський філософ Антоні Шефтсбері (1671—1713), вважаючи «війну всіх проти всіх» протиприродним станом, оскільки моральні почуття зумовлюють суспільний стан як природний для людини. Тому, на відміну від Мандевіль, він заперечував природну асоціальність людини.

Зовсім інакше розумів суспільство агностик суб'єктивно-ідеалістичного складу Дейвід Юм (1711—1776), що жив в Англії в роки великого промислового перевороту. Передусім він заперечує поділ історії людства на періоди природного і суспільного становища людини. У «Трактаті про людську природу» Юм стверджує, що перехід до політичної організації людського суспільства пройшов крізь посередництво інституту родини. До потреби людей «приєднується ще одна потреба, яка по праву може вважатися основним і первинним принципом людського суспільства, оскільки засоби її задоволення наявні і очевидні. Ця потреба — не що інше, як природний потяг один до одного різних статей, потяг, що з'єднує їх та охороняє зазначений союз до тих пір, поки їх не зв'яжуть нові узи, а саме турбота про їх спільного нащадка. Ця нова турбота стає також принципом зв'язку між батьками і нащадками і сприяє утворенню численнішого суспільства; влада в ньому належить батькам у силу володіння ними більш високим ступенем сили і мудрості, але в той же час авторитет зменшується внаслідок тієї природної прихильності, яку вони відчують до своїх дітей. Через якийсь час звичка і звичай впливають на ніжні душі дітей і пробуджують у них свідомість тих переваг, що вони можуть одержати від суспільства; поступово та сама звичка пристосовує їх до останнього, згладжуючи шорсткості і норовистість, що заважають їх об'єднанню».

Так, на думку Юма, вже в устрої життя нерозвинутих племен з'явилися елементи суспільного стану у вигляді родини. Від влади голови родини через безупинне військове командування до політичної вла-

ди — таким, на його думку, є шлях становлення і розвитку державності. З приводу подібної схеми виділення влади уряду з сімейних відносин Ж.-Ж. Руссо зазначав, що тільки в громадянському суспільстві з уже розвинутою політичною владою вітчизняна набуває усталеності і постійної сили, яких на зорі суспільного розвитку в неї не було.

Концепції Юма щодо походження держави властиві:

— розмежування сімейно-суспільного і суспільно-державного станів;

— влада з самого початку наділена монархічними, а не республіканськими рисами;

— влада зобов'язана гарантувати природні закони суспільства: недоторканість приватної власності, передачу її від однієї особи до іншої тільки на основі взаємної згоди, суворе виконання будь-якою особою узятих на себе зобов'язань;

— громадяни звикають підкорятися досить довго існуючій владі як цілком законній і вважають себе зобов'язаними це робити.

Зовсім добровільної передачі нацією свого суверенітету новоствореному уряду не буває, завершує Юм. Така передача відбувається внаслідок швидкої або поступової узурпації. Майже всі уряди європейських країн у минулому утверджувалися завдяки насильству, завоюванням, і тільки звичка змусила з часом підданих примиритися з ними.

Тогочасна суспільно-політична наука започаткувала традиції політичної економії. Найбільше прислужилися цьому концепції англійців Вільяма Петті (1623—1687), Давида Рікардо (1772—1823), шотландця Адама Сміта (1723—1790). А. Сміт, розвиваючи думки Юма про те, що необхідність політичної влади в державі сформувалася з накопиченням суспільного багатства, виділяє два види суспільства за типом власності — варварське та цивілізоване. Він розглядає форми спілкування залежно від класових розбіжностей у суспільстві, передбачаючи цим класову теорію Маркса. Неабиякого значення для формування соціології релігії мали його роботи про релігійні секти, які випередили праці Вебера, про значення протестантської етики для розвитку економічних форм суспільства.

Під впливом ідейної боротьби у Франції у XVIII ст. як ідейний рух формується Просвітництво, представлене у творах видатних французів, письменників, фі-

лософів Вольтера (1694—1778), Шарля-Луї Монтеск'є (1689—1755), Дені Дідро (1713—1784), філософа Поля-Анрі Гольбаха (1723—1789), філософа, психолога Клода-Адріана Гельвеція (1715—1771). Ці вчені критикували деїзм (вчення, згідно з яким Бог є першо-причиною світу, але не втручається у процеси і явища, що відбуваються в ньому) і пропонували управлінські інститути, що відображали б інтереси суспільства.

Вольтер викривав католицьку церкву, вважаючи її оплотом релігійного фанатизму і мракобісся. Вважав, що на зміну деспотичній монархії повинне прийти суспільство розуму і свободи, де кожна людина матиме природні права — на особисту недоторканість, приватну власність, свободу совісті, свободу преси тощо. Свобода, за Вольтером, полягає у залежності тільки від законів. Його вчення відкрило прогресивний етап у розвитку суспільної думки.

Ш.-Л. Монтеск'є у трактаті «Про дух законів» вів мову про дві гарантії захисту від диктатури і свавілля влади: громадянське суспільство і поділ влади. Він обґрунтовує принцип верховенства права, будучи першим теоретиком концепції правової держави. Монтеск'є формулює поняття волі, тобто права робити все, що дозволено законом. Громадянське суспільство, згідно з його вченням, є четвертим щаблем людської історії після природного стану, родини, суспільства героїчного часу, взаємної ворожнечі людей, що й спричиняє його перетворення на державу — орган насильства для запобігання ворожнечі між громадянами.

Ш.-Л. Монтеск'є не ототожнює громадянське суспільство з державою, як це робить Т. Гоббс. Відкидаючи раціоналізаторські конструкції утворення держави і не сприймаючи поняття суспільного договору, він розрізняє цивільні й політичні закони. Політичні стають такими завдяки трансформації цивільних законів у державні — такі, що дають людям державну волю, обмежуючи їх волю природну. Цивільні — це закони, не трансформовані у державну волю. У діалектиці цивільних і політичних законів Монтеск'є розглядає суперечливу єдність політичних законів і законів власності (громадянського суспільства). Зникнення однієї зі сторін призведе, за його теорією, або до анархії (при зникненні політичних законів), або до тоталітаризму (при порушенні законів власності, цивільних законів). Закономірності суспільного життя він розкриває через

поняття спільного духу нації, на який впливає багато фізичних і моральних чинників. Фізичні чинники — розміри і місце країни, чисельність населення та ін.; моральні — вступають у дію пізніше, з розвитком цивілізації, та об'єднують політичний лад, релігійну свідомість, моральні переконання, норми, звичаї тощо.

Історичний розвиток суспільства, на думку Монтеस्क'є, є результатом складної взаємодії об'єктивних і суб'єктивних причин. Проблему раціональної організації суспільства він розглядає не з соціальної, а з політико-правової точки зору. Ідеал повної свободи обґрунтовується історичними формами держави: республіка (демократія та аристократія), монархія, деспотія. Вони базуються на власних принципах, які характеризують державну владу, її взаємовідносини з громадянами. Визначаючи політичний режим, Монтеस्क'є вважає республіку державою, у якій влада належить або всьому народові (демократія), або його частині (аристократія). Монархія — одноособісне правління, яке спирається на закони, деспотія — одноособісне правління, в якому не діють жодні закони. Він виокремлює три форми влади у державі: законодавчу, виконавчу і судову, підкреслюючи, що для забезпечення законів і свободи необхідний розподіл влади.

Учення Монтеस्क'є було прогресивнішим порівняно з ученням його попередників і справило відчутний вплив на подальший розвиток соціально-політичної думки, заклавши основу для формування географічного напрямку соціології XIX ст.

Один з найвпливовіших діячів французького Просвітництва, соціолог, політик, мораліст, психолог і педагог Жан-Жак Руссо (1712—1778) визнавав, що соціальна нерівність зумовлена нерівномірним поділом майна і знарядь праці. Самі люди призвели себе до нещастя і страждань. Справжнім засновником сучасного громадянського суспільства став, за Руссо, той, хто першим відгородив ділянку землі, сказавши: «Це — моє». При цьому знайшов людей, досить простодушних, щоб йому повірити.

У трактаті Руссо про походження нерівності його соціальний протест звучить дуже різко. На його думку, цілісність людини була зруйнована поділом праці, майновою нерівністю. Земельна власність, з'явившись внаслідок насильницьких дій, стала джерелом суперечностей між бідністю і багатством, а поява держав-

ної влади тільки загострила їх. У праці «Суспільний договір» Руссо доводив, що єдиним коригуванням існуючої соціальної нерівності повинна бути свобода і безумовна рівність юридичних прав усіх людей. Він виокремив такі види відчуження людей: політичне, соціально-економічне, моральне, психологічне, загальнокультурне, вважаючи, що будь-яке з них може бути проявом загальної суспільної кризи. На відміну від Гоббса, він заперечував тезу про «війну всіх проти всіх», виправдовування абсолютної монархії і висловлювався за демократичні перетворення в суспільстві. Саме в цьому полягає історичне значення праць Руссо, їх вплив на сучасників, незважаючи на певну їх ідеалістичність.

Д. Дідро, слідом за Вольтером, розглядає поняття природи людини у дусі концепцій природного права. Природна рівність людей, яка існувала у первісному суспільстві, зникає з появою приватної власності, призводить до поляризації суспільства. Державна влада є продуктом суспільного договору, який люди укладають між собою з метою забезпечити своє щастя і добробут. Це не позбавляє їх природної свободи і рівності, а лише частково передає державі свою природну незалежність з метою забезпечення інтересів та об'єднання волі й сили всіх. Дідро виступає прихильником ідеї приватної власності у невеликому обсязі. Головну мету держави вбачав у забезпеченні свободи, щастя, природних прав громадян.

Послідовник теорії конституційної монархії П.-А. Гольбах зовсім інакше розмірковує над устроєм влади і держави. В його вченні можна знайти джерело концепції соціального обміну — люди взаємодіють у суспільстві, надаючи взаємну допомогу один одному внаслідок природної неоднаковості та обмеженості індивідуальних можливостей. Під впливом особистої користі люди створюють державу і закони, причому вирішальна роль в історії віддається діяльності законодавства. Суспільство, за Гольбахом, — це царство розуму. Найважливіші принципи суспільних відносин складають природні закони і природні права людини, до яких належать свобода, власність і безпека людини. Закони створюються для того, щоб обмежити владу государя і визначити взаємовідносини між ним і народом відповідно до суспільного договору.

Інший французький матеріаліст К.-А. Гельвецій, висуваючи гасла свободи совісті, друку, слова і думки,

виступав за політичні свободи, рівність усіх перед законом. Він твердив, що люди, народжуючись рівними за здібностями і нахилами, набувають відмінностей між собою під впливом соціально-культурного середовища, виховання, сім'ї. Це і зумовлює відмінність у законах і звичаях різних суспільств і різних країн. Однією з передумов виникнення держави і законів, за Гельвецієм, є суспільні інтереси.

У XVIII ст. продовжують існувати соціально-утопічні погляди на розвиток суспільства у теоріях утопічного соціалізму Жана Мельє, Мореллі, Леже-Марі Дешан, які заперечували суспільний договір, вважали за необхідне здійснити народну революцію для зміни існуючого державного устрою.

Анн-Робер-Жак Тюрго (1727—1781) започатковує теорію соціального прогресу, підкреслюючи його обов'язковість, різноманітність форм і загальність, виокремлює прогрес цивілізації (акцентуючи на технологічному прогресі) і прогрес культури (духовної). Методологічно його роботи демонстрували перехід на позиції соціологічного реалізму.

Теорію Тюрго розвинув Жан-Антуан Кондорсе (1743—1794). Русійними силами соціального прогресу він вважав людський розум, знання, здібності, поділ праці у суспільстві. Кондорсе виділив 10 епох в історії суспільства залежно від рівня праці та інших ознак. Він застосував принцип історизму для аналізу суспільного прогресу, працював над виробленням його теорії, а соціальними ідеалами вбачав свободу, рівність, братерство, віру в справедливість, торжество розуму.

Йоганн-Готфрід Гердер (1744—1803) рушієм прогресу вважав культуру, творцем світу визнавав Бога, погоджуючись із думкою, що людина самопороджена природою, є її вершиною. Суспільство розглядав як соціальну спільність, яка існує внаслідок взаємодії і взаємозв'язків між індивідами та спільнотами. На основі аналізу різних етапів світової історії, Гердер сформулював ідею суспільного прогресу.

Засновник класичної німецької філософії Іммануїл Кант (1724—1804) створює окремий напрям теорії держави і права, поділяючи методи пізнання на емпіричний та апіорний. Природним правом людини Кант вважав свободу морального вибору, з якої випливають моральні якості людей: рівність, здатність ділитися

своїми думками тощо. У додержавний період, згідно з його концепцією, діють і суб'єктивні природні права: на життя, приватну власність. На думку Канта, суспільний договір є лише ідеєю розуму, яка має безперечну практичну діяльність, риси регулятивного принципу, що дозволяє судити про справедливість конкретних законів. Державу Кант визначає як поєднання багатьох людей, підкорених правовим законам, а ознакою держави вважає верховенство закону. І ідеальна держава повинна будуватися на засадах суспільного договору і народного суверенітету, забезпечувати чисті принципи права і гарантувати стійкий правопорядок.

Ідеї, що значно вплинули на формування сучасної проблематики громадянського суспільства, висунув Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель (1770—1831). Він вважав громадянське суспільство сферою приватного життя громадян. Воно є складною системою інтересів приватних осіб, класів, різноманітних груп та інститутів, взаємодія яких регулюється правом. Громадянське суспільство, будучи етапом у розвитку держави, безпосередньо від неї не залежить. Основу його складають приватна власність, спільні інтереси та формальна рівність громадян. Особливо важливу роль відіграє приватна власність, без якої неможлива людина як елемент цього суспільства. У «Філософії права» Гегель зазначав, що правовими засадами громадянського суспільства є рівність людей як суб'єктів права, їх юридична свобода, індивідуальна приватна власність, непорушність договорів, охорона права від порушень і зловживань, упорядковане законодавство й авторитетний суд, у тому числі суд присяжних. Під громадянським суспільством Гегель розумів сучасне йому буржуазне суспільство: «Громадянське суспільство створено, втім, лише в сучасному світі...».

Гегель розмежовує громадянське суспільство і державу, окреслює його стани — субстанціональний, промисловий, загальний — і визначає його як систему матеріальних потреб. Він твердив, що людина здобуває свободу тільки у державі, заперечував природно-правову теорію держави. Ідеальними передумовами держави (як ідеї розуму, свободи і права) вважав народний дух, основною формою якого є релігія.

Політичне вчення Гегеля, що базувалось на ідеї держави як організації свободи, стало основою ліберальних і радикальних концепцій, джерелом формування соціально-економічного вчення марксизму.

Загалом концепції першої половини XIX ст. можна розділити на три напрями: консерватизм, який критикував зміни у суспільстві з позиції минулого (Едмунд Берк (1729—1797), Л. Бенальд, французький політичний діяч Жозеф-Марі де Местр (1753—1821) та ін.), лібералізм, що відстоював принципи буржуазного активізму та раціоналізму (А. Сміт, англійський філософ Ієремія Бентам (1748—1832), англійський філософ, психолог, соціолог, економіст Джон Мілль (1806—1873), французький письменник Бенджамен-Анрі Констан (1767—1830) та ін.) та утопічний соціалізм, заряджений на пошук нового справедливого суспільного ладу (французький філософ Клод-Анрі Сен-Сімон, англійський економіст Роберт Оуен (1771—1858), французький соціолог Франсуа-Марі Фур'є (1772—1835) та ін.). Ці напрями соціальної думки кінця XVII — початку XIX ст. ще не можна віднести до соціології. Але їх представники порушили чимало проблем, які пізніше потрапили у коло її інтересів.

Розвиток емпіричних досліджень у протосоціологічний період

Становлення соціології як самостійної наукової дисципліни відбувалося не тільки в координатах теоретичного мислення — філософії історії, філософії держави і права, соціальної філософії. На нього позитивно впливали й емпіричні пошуки, засновані на досліді, вивченні фактів суспільного життя.

Як емпірична дисципліна, соціологія займається збором та аналізом конкретної інформації. Історично першою формою її збору був облік матеріальних і людських ресурсів у масштабах держави, окремого маєтку, міста. Як правило, така необхідність була пов'язана з вирішенням військових і фінансових питань. Так започатковували перші переписи населення, спроби кількісного аналізу соціальних явищ і процесів. Свідчень такої діяльності, починаючи з біблійних часів, чимало. Найдавніший перепис, наприклад, був своєрідним оглядом здатного до війни чоловічого населення. Обов'язком кожного потенційного воїна було принести в певне місце і час військового знаряддя: каміння, наконечник, стріли. За величиною утвореного ними пагорба судили про воєнну силу держави, здатність ве-

сти війну. В Іудеї, Єгипті та інших країнах існував порядок обліку земель, матеріалів, робочої сили, харчових продуктів через обов'язкову звітність службових осіб. Ініціатива збору інформації належала державним установам. Переписи населення та його майна у Давньому Римі здійснювалися з метою визначення соціального, політичного, військового та податкового статусу членів суспільства.

У Давній Греції держава втратила монополію на проведення обліку. Ініціаторами виступали, окрім влади, також власники майстерень, маєтків, торговельної справи. В Афінах облік природного руху населення був регулярним, складали і земельні кадастри з повним описом окремих господарств. Важливість кількісної та якісної емпірично вірогідної інформації для потреб державного управління визнавала і наука. Опис грецьких полісів у «Політиці» Арістотеля став основою його теоретичної гіпотези про «середній» політичний устрій як норму, відхиленнями в кращий або гірший бік від якої вважав конкретні держави.

За часів Сервія Туллія (VI ст. до н.е.) у Давньому Римі діяв спеціальний орган обліку — ценз. Окрім періодичних переписів, цензори вели і поточні спостереження за рухом населення, фінансами, армією. Обов'язковим для кожного сімейства було ведення обліку домашнього господарства. Зафіксовано випадок наукової обробки офіційних даних: юрист Ульпіан намагався визначити тривалість життя різних вікових груп. Однак досвід римської держави було втрачено. До збору конкретної інформації в масштабах держави вдавалися в централізованих монархіях, після завоювання і освоєння нових територій (англійська «Книга страшного суду» (земельний кадастр) Вільгельма I Завойовника).

Примітивні емпіричні соціальні дослідження практикувалися в торгових містах Італії та Голландії доби Відродження. В Іспанії в 1575 р. чи не вперше в Європі для вивчення соціально-економічних явищ використовували питальник з 357 питань. Розвиток міжнародної торгівлі, міст стимулювали різноманітні форми обліку, реєстрації видатків-прибутків, матеріальних цінностей, трудових ресурсів. Ризик морських перевезень формував потребу їх страхування, для чого потрібні були статистичні дані, відповідно їх аналіз та оцінка.

У середині XVI ст. стало можливим наукове емпіричне вивчення соціальних явищ, завдяки існуючій

в усіх тогочасних феодальних державах системі реєстрації основних актів громадянського стану у церковних парафіях. Зібрана у них інформація ще не була достатньо повною щодо всього населення (інші види віросповідання не враховувалися), точністю через відсутність єдиних форм реєстрації (не фіксували, наприклад, причини смерті, вік померлого). Все це звукувало можливості аналізу, але церковно-приходські книги були єдиним джерелом кількісних, числових даних.

Початок сучасного емпіричного суспільствознавства пов'язують з виходом у 1662 р. в Лондоні праці Джона Граунта «Природні і політичні спостереження, перераховані і зроблені над бюлетенями смертності щодо управління, релігії, торгівлі, зростання, повітря, хвороб і різних змін означеного міста», а також читанням у 1660 р. в університеті німецького міста Гельмштедта академічного курсу лекцій, присвячених державній характеристиці різноманітних країн. Читав їх Герман Конрінг. Напрям, який започаткував Граунт, трохи згодом завдяки В. Петті дістав назву «політична арифметика», оскільки зосереджувався на кількісному вимірі держав, за допомогою універсальної форми чисел. Інший напрям («Статистика», або «Державознавство») продовжив традицію словесного опису основних соціальних показників щодо державного устрою конкретної країни, її території, населення, ремесел, торгівлі, звичаїв тощо.

З цих двох джерел походять демографія, економічна географія, частково історія, етнографія, політекономія, емпірична соціологія, теоретична статистика і безліч її підгалузей. «Політична арифметика» і «статистика» (XVII—XVIII ст.) були передісторією емпіричної соціології. Але вони відігравали помітну роль, оскільки продукували науково вірогідну інформацію для практики політичного управління. Найголовнішим предметом своєї діяльності представники обох шкіл вважали населення, людей.

Перші соціологи-емпірики (назва умовна, адже багато з них не належали до науки, а соціологія ще не була самостійною дисципліною) в дослідженні певних груп, верств населення, намагалися не просто визначити їх кількість, числове співвідношення із сукупністю населення, але й описувати їх моральні характеристики, умови життя тощо. Так емпірична соціологія вби-

рала в себе традицію опису, властиву «державознавству», і традицію числового виміру, яким переймалася «політична арифметика».

Суттєву роль для розвитку прогресу науки, в тому числі емпіричної соціології, відіграло відкриття і застосування методу вибірки, за якого висновки про сукупність однорідних явищ робили на підставі певної відібраної сукупності даних. Ним користувалась як «політична арифметика», так і державознавство, хоча теоретично обґрунтувала його «політична арифметика». До XIX ст. в наукових дослідженнях застосовувались методи угруповування (класифікації) даних, перехресного порівняння, підрахунку невідомих величин (кількості населення, середньої тривалості життя) за наявними побічними даними (таблиці смертності та ін.). Тоді було запроваджено до вжитку поняття «середня величина», як робочу гіпотезу було сформульовано закон великих чисел. Найзагальніше суть їх полягає в тому, що за наявності великої кількості спостережень за однорідними випадками, які є частиною цілого, можна судити про невідстежені явища, про досліджуване ціле і про закономірності цих явищ. Саме встановленням послідовності масових явищ і займалися емпірики XVII—XVIII ст.

Емпірична соціологія постала як результат особистого ентузіазму, без державного забезпечення, але зі сподіваннями прислужитися державі. Типова щодо цього фігура Дж. Граунта — торговця сукном, члена Ради міського управління м. Лондона, капітана міської міліції. Перші ентузіасти (Петті в Англії, Воан у Франції, пізніше Варгентин у Швеції) створювали проекти державної організації систематичного, уніфікованого за рубриками збору даних. Першою з держав емпіричною соціологією зайнялася Швеція. Вона в середині XVIII ст. заснувала особливу Таосльну комісію, що отримувала з місць інформацію, яку аналізували члени Академії наук. Стимулювали накопичення даних і страхові компанії. Опіка держави нерідко обмежувала доступ до соціальних даних і результатів їх аналізу. Тому в XIX ст. наукова ініціатива звільняється від неї, з'являються приватні ініціатори досліджень, інтереси яких часто виходять за межі державної статистики; праці з «моральної статистики», «соціальної гігієни».

Отже, передісторія емпіричної соціології XIX ст. почалася за античних часів і завершилася створенням

оригінальних наукових течій «політичної арифметики» та «державознавства».

Протосоціологічний період теоретичної соціології містив багато наукових концепцій, які живили соціологічні знання класичного та сучасного періодів.

Класичний період у розвитку світової соціології

На початку XIX ст. конкретизується проблематика традиційної соціальної філософії, набувають розвитку емпіричні соціальні дослідження. Французький мислитель К.-А. Сен-Сімон запропонував вивести науку про людину на рівень знань, які ґрунтуються на спостереженні, зайнятися «встановленням послідовних рядів фактів». Він виробив концепцію «соціальної фізіології», в якій раціоналістичні погляди XVIII ст. поєднував з історизмом у дослідженні суспільних явищ, зробив перший крок до вивчення суспільних явищ як елементів цілісного організму.

Методологічні розробки Сен-Сімона сприяли формуванню позитивізму як напряму в філософії та соціології (від лат. *positivus* — заснований на досвіді, фактах, реальний). Головне спрямування позитивізму полягало у відмові від абстрактних міркувань про суспільство, у створенні «позитивної» соціологічної теорії, яка повинна була стати такою ж доказовою і загальнозначущою, як і природничі теорії.

Родоначальником позитивізму вважають Огюста Конта. Спочатку він був домашнім учителем математики, потім працював секретарем у Сен-Сімона, написав з ним кілька наукових праць. Однак розбіжності з принципових теоретичних і політичних питань (Конт не визнавав сен-сімонівського соціалізму) призвели до розриву їх творчих взаємин.

Основна наукова розробка О. Конта «Курс позитивної філософії» у 6 томах була опублікована у 1830—1842 рр. Створюючи свою позитивістську концепцію, Конт спочатку наводить визначення суспільної науки як «соціальної фізики», а відтак — як «соціології». Цей термін у наукових колах було зустрінuto скептично, але згодом він прижився. Розвиток суспільства, за Контом, підлягає тим самим законам, що й природа, тому соціологія є частиною природознавства.

Контівська соціологія ґрунтувалася на законах біології, але й передбачала ймовірність змін впливу цих

законів внаслідок взаємодії індивідів, яка дедалі ускладнювалася через вплив кожного покоління на наступне. На той час це була новаторська думка, як і вимога до соціології вивчати існуючі закони, а не шукати трансцендентних (апріорних) причин, обґрунтовувати достовірність своїх висновків фактами та їх взаємозв'язками, а не філософськими інтерпретаціями сутності історії.

Істотними у контівській соціології є методи дослідження суспільства. Виступаючи проти умоглядності, крайнощів емпіризму, Конт обґрунтував застосування в соціології методу спостереження, а також експериментального й історичного методів. Основним методом дослідження в соціології вважав спостереження, а найбільш адекватним природі соціальних явищ — історичний метод, тобто історичне порівняння різних послідовних станів людства.

О. Конт поділяв соціологію на дві частини: соціальну статіку, яка розглядає суспільство як єдине органічне ціле, вивчає умови його існування, закони функціонування, і соціальну динаміку, що вивчає процеси суспільних змін, закони розвитку соціальних систем. Соціальна статіка — це теорія суспільного порядку, організації, гармонії. Така концепція спрямована проти індивідуалістичних теорій, спроб розглядати суспільство як продукт договору між індивідами. У соціальній статистиці головним є питання природи соціального зв'язку, взаємодії елементів соціального організму, що існують за всіх історичних умов. Тут у Конта на передній план виходить органічно пов'язане з ідеєю еволюції поняття «система», яке дотепер є одним з центральних із соціології.

У розумінні закономірностей розвитку природи і суспільства О. Конт виходив із закону трьох стадій розвитку пізнавальної діяльності, суспільної свідомості людей:

1. Теологічна — домінує релігійна міфологія, явища природи і життя людей пояснюються впливом надприродних сил. Відбувається перехід від політеїзму до монотеїзму.

2. Мегафізична — місце релігійного уявлення займає дослідне знання про явища світу і життя людей, але за слабого розвитку науки поняття, що відображають ці явища, досить абстрактні.

3. **Позитивна** — на зміну теологічним і метафізичним підходам приходять наукові дослідження законів довкілля і життя людей.

Закон трьох стадій О. Конт застосував і для пояснення еволюції суспільства. Кожна з цих стадій розвитку людського інтелекту створює основу соціальної організації, пронизує всі сторони суспільного життя.

Інтерес до позитивізму поживався вже після смерті його автора, починаючи з 60-х років XIX ст. Ідеї Конта були уточнені, поглиблені й розвинуті англійським філософом і соціологом Гербертом Спенсером (1820—1903). Ним залишена величезна наукова спадщина. Його праця «Основи соціології» (1877 р.) була однією з перших спроб побудови цілісної соціологічної системи на етнографічному матеріалі. Загальноновизна заслуга Спенсера полягає у застосуванні принципу еволюції як методологічної основи будь-якого знання, що дало змогу розглядати суспільство з точки зору поступальності його розвитку.

Соціальна еволюція, за Спенсером, — це прогресивний розвиток суспільства по шляху його ускладнення і вдосконалення діяльності соціальних інститутів. Основними складовими еволюції, в тому числі соціальної, є: *інтеграція* — перехід від простого до складного; *диференціація* — перехід від однорідного до різноманітного; *зростання порядку* — перехід від невизначеного до визначеного.

Г. Спенсер за аналогією між суспільством і живим організмом твердив, що розподіл функцій між органами — спільна риса як суспільства, так і живого організму. Але він бачив і суттєві відмінності між ними. Еволюцію пояснював як реалізацію принципу «інтеграції матерії» і джерело руху. Відносини суспільства з довкіллям, на його думку, регулюються принципом рівності енергії. Це регулювання виявляється в боротьбі за існування між суспільством і навколишнім середовищем, між різними типами суспільств, між індивідами. Джерелом класових відмінностей вважав завоювання: переможці утворюють панівний клас, переможені стають рабами чи кріпаками.

Кожне розвинуте суспільство, на думку Спенсера, має три системи органів: виробничу, розподільну і регулятивну. Як специфічні частини суспільства виділяв соціальні інститути: домашні, обрядові, політичні, церковні, професійні та промислові, розглядаючи їх як продукти повільної еволюції.

Г. Спенсер виокремив два типи суспільства: військове та індустріальне. *Військове суспільство* характеризується централізованим контролем та ієрархічною системою влади, в ньому понад усе ціниться дисципліна, а церква схожа на військову організацію. В *індустріальному суспільстві* переважає промисловість і торгівля, з'являється політична свобода, стає гнучкішою соціальна організація. Головною ознакою суспільного розвитку Спенсер вважав розподіл праці, який веде до становлення індустріального суспільства.

Соціологія Спенсера підкреслено індивідуалістична: «Суспільство існує для блага своїх членів, а не члени його існують заради суспільства». Він сформулював закон «рівної свободи», за яким усі індивіди повинні користуватися таким її обсягом, який узгоджується з рівною свободою інших індивідів. Держава — вільна організація, що охороняє вільних індивідів. Вона не повинна займатися комерційним законодавством, керувати релігійними установами, благодійними товариствами. Головне завдання держави — здійснення правосуддя і забезпечення дотримання закону рівної свободи, що практично означає захист власності громадян від пограбування і війн.

У теоретичному аспекті заслуга Спенсера у спробі сформулювати структурно-функціональний підхід до вивчення суспільства як соціального явища. Своєю концепцією структурної диференціації, розумінням суспільства як саморегульованої системи, аналізом взаємозв'язку соціальних функцій зі структурою суспільства Спенсер передбачив багато положень структурного функціоналізму в соціології та етнології. Він першим почав систематично використовувати у соціології поняття «система», «функція», «структура», «інститут».

Мислителів другої половини XIX ст. приваблювали впевненість у нездоланності соціальної еволюції, визнання закономірності всього існуючого, точність висновків. Західна соціологія цього періоду розвивалася під впливом двох основних концепцій, органічно пов'язаних з позитивізмом, — еволюції та натуралізму. Теоретична соціологія прагнула реконструювати головні фази історичної еволюції, описавши одночасно структуру суспільства. Розвиток суспільства соціологи-позитивісти розглядали як прямолінійну еволюцію, а його структуру зводили до механічного підпорядкування

різних елементів. Залежно від того, що висували вони на передній план — природні чинники, рушійні сили соціального розвитку, методологічні зразки певної природничої науки, формувалися певні натуралістичні школи в соціології.

Географічна школа. Вона охоплювала натуралістичні вчення, які головну роль у розвитку суспільств, народів відводили їх географічному положенню і природним умовам. Розгорнуту соціологічну систему в руслі географічної школи створив англійський історик Томас Бокль (1821—1862), який обґрунтовував механічний географічний детермінізм, проповідував майже повну зумовленість діяльності людини природним середовищем.

Школа німецької геополітики. Найяскравіший її представник — Карл Хаусхофер (1869—1946). Визначальними вважала суто природні причини, географічно детерміновані тенденції політичного розвитку та експансії держав-організмів. З арсеналу геополітики були почерпнуті сумнозвісні аргументи щодо дефіциту «життєвого простору» і неприродності політичних кордонів Німеччини для виправдання фашистської агресії. За сучасних умов поняття «геополітика» має і позитивне тлумачення. Це — міждисциплінарний напрям, що вивчає залежність зовнішньої політики держав, міжнародних відносин від системи політичних, економічних, військових взаємозв'язків, зумовлених географічним положенням країн, кліматом, природними ресурсами, розселенням тощо. Геополітика у такому розумінні передбачає вироблення геостратегії держави, основних напрямів її зовнішньополітичної діяльності.

Расово-антропологічна школа. Її представники інтерпретували суспільний розвиток у поняттях спадковості, «расового добору», боротьби «вищих» і «нижчих» рас. Зародження її пов'язане з іменем Жозефа-Артюра де Гобіно (1816—1882), французького філософа, письменника, дипломата, одного із засновників ідеології расизму.

Органічна школа. Розглядала суспільство як живий організм, а соціальну диференціацію суспільства — аналогічно до розподілу функцій між різними органами. Скажімо, німецький соціолог Альберт Шеффле (1831—1903) економічне життя суспільства ототожнював з обміном речовин в організмі.

Соціал-дарвіністська школа. Започаткована наприкінці XIX ст., спиралась на вчення Г. Спенсера, зводячи закономірності розвитку людського суспільства до закономірностей біологічної еволюції і принципів природного добору, боротьби за існування і виживання найбільш пристосованих організмів. Відповідні детермінантні чинники застосовувались і щодо суспільного життя. Найвідомішим представником цієї школи вважають польсько-австрійського соціолога Людвіга Гумпловича (1838—1909).

Спроби звести соціальне до біологічного, властиві позитивістській соціології, виявлялись неспроможними. А наприкінці XIX ст. призвели до кризи біолого-натуралістичних теорій, посилення психологічних тенденцій у соціології. Соціологи, незадоволені примітивними біоорганічними аналогіями, виявляли зростаючий інтерес до проблем мотивації та психологічних механізмів соціальної поведінки. З іншого боку, зародження експериментальної психології та її інституціалізація як самостійної дисципліни високо піднесли її науковий престиж, сприяли «експансії» психологізму в інші галузі знань. Внаслідок злиття цих двох зустрічних рухів і склався ще один напрям у соціології — *психологічний*.

Психологічна соціологія не була єдиним цілим. Основне, на чому вона трималася, — прагнення зводити соціальне до психологічного. Але ці спроби реалізовувалися не однаково, та й розуміння психологічного було різним.

У психологічній соціології помітними є такі концепції:

- психологічний еволюціонізм;
- інстинктивізм;

— «психологія народів» (тісно пов'язана з етнографією);

- інтеракціонізм.

Психологічне тлумачення соціальних процесів не вимагало негайного розриву з ідеями біолого-еволюційної школи. Спочатку йшлося про доповнення еволюціоністської схеми вивченням психологічних механізмів розвитку і функціонування суспільства. Найбільшого поширення психолого-еволюціоністська соціологія, пов'язана з позитивістською традицією, набула в США. Засновник психологічного напрямку в американській соціології Лестер-Френк Уорд (1841—1913) стверджував, що з виникненням людства єдина

до тих пір еволюція роздвоюється, і спонтанний розвиток стихійних сил (генезис) доповнюється свідомими діями людини, що ставить перед собою певні цілі. Цей свідомий аспект еволюції Уорд називає телезисом. Первинною соціальною силою вважає бажання (голом, спрага тощо), пов'язані з підтриманням життя індивіда, сексуальні прагнення, що забезпечують продовження людського роду, тощо. На основі первинних бажань формуються складніші — інтелектуальні, моральні та естетичні, за допомогою яких Уорд намагається пояснити поступальний розвиток суспільства, його меліорацію (поліпшення). Крім індивідуального, він визнає існування й «колективного телезису».

Інший американець Франклін-Геррі Гіддінгс (1855—1931), засновник першої в США кафедри соціології у Колумбійському університеті, вважав, що суспільство — це психічне явище, зумовлене психічним процесом, а тому соціологія повинна поєднувати як суб'єктивне, так і об'єктивне бачення соціального світу. Сам він зосередив увагу на суб'єктивному, психологічному аспекті. Первинний та елементарний суб'єктивний соціальний факт, за Гіддінгсом, — це «усвідомлення роду», тобто визнання себе й інших причетними до одного роду.

Конструюючи суспільство за зразком індивіда, психологи XIX ст. прагнули віднайти внутріособистісну психологічну детермінанту чи кілька детермінант, які б могли одночасно пояснити індивідуальну і групову поведінку. Експериментальні дослідження показали наявність у людській психіці потужних неусвідомлених процесів (гіпнотичних станів, психопатології). Це сприяло тому, що й соціальні явища почали інтерпретувати в термінах неусвідомлених «інстинктів», «прагнень», «імпульсів», називаючи їх соціальними. Видатним представником інстинктивізму вважається англійський психолог Вільям Мак-Дугал (1871—1938), який останні 17 років життя працював у США. Кожне суспільне явище він розглядав як певний інстинкт чи низку інстинктів. Так, війни пояснював схильністю людей до забіякуватості, а нагромадження суспільного багатства — скупістю й корисливістю. Найбільшого соціального значення Мак-Дугал надав стадному інстинкту, який утримує людей разом і є в основі більшості інстинктів суспільства.

Наприкінці XIX ст. посилюється інтерес до вивчення безпосередніх явищ групової поведінки людей.

Будь-який масовий рух почали ототожнювати з ірраціональним і руйнівним натовпом. Так, на думку французького лікаря, антрополога, соціолога Гюстава Лебона (1841—1931), європейське суспільство вступає в новий період свого розвитку — в «еру юрби», коли розумне критичне начало, втілене в особистості, придушється ірраціональною масовою свідомістю. За Лебоном, юрба — зібрання індивідів, незалежно від їх національності, професії чи події, що зумовила це зібрання. Психологічні риси зібрання відмінні від рис, що характеризують окремих індивідів. У зібранні виникає колективна душа, завдяки цьому воно стає організованою, одухотвореною юрбою, єдиним творінням, підкоряється закону духовної єдності. Порушені Лебоном теоретичні проблеми анонімності, психологічного зараження і навіювання «людини натовпу» дали поштовх відповідним соціально-психологічним дослідженням.

Французький юрист і соціолог Габріель де Тард (1843—1904), автор праць із соціальної психології, вважав, що суспільство — продукт взаємовідносин індивідів. Відповідно до цього він трактував громадську думку і «психологію натовпу». Аналізуючи натовпи і злочинні секти, підкреслював ірраціональність, спадковість поведінки, загострену потребу у вождях. Головну увагу звертав на процес диференціації громадської думки і формування на цій підставі інтелектуальної спільноти, зцементованої єдності думок. Однак звертання соціології до «інтерментальної психології» призвело до того, що поза його баченням опинилася макросоціальна структура, в межах і під впливом якої формуються міжособистісні стосунки.

Подолати цю слабкість шляхом поєднання психологізму з органіцизмом спробувала інтеракціоністська орієнтація в соціології, що зародилась у США. В центрі її уваги — процес взаємодії індивідів (звідси і назва). Але сама особистість, будучи суб'єктом цієї взаємодії, усвідомлюється не як абстрактний індивід, а як соціальна істота, що належить до певних соціальних груп і виконує певні соціальні ролі.

Один з найпомітніших представників релятивізму (вчення, яке абсолютизує відносність людських знань, заперечує об'єктивну істину, пізнаваність світу) німецький філософ, соціолог Георг Зіммель (1858—1918) сформулював оригінальне для того часу бачення пред-

мета, методу і завдань соціологічної науки. Вона, на його думку, повинна конституціюватися не традиційно для соціальних наук (зосереджуючись на одному предметі дослідження), а як метод, що застосовується в усіх науках, предметом яких є явища суспільного життя. Завдання соціології — виділити та охопити закономірності, які неможливо проаналізувати засобами кожної з цих наук.

Специфічною щодо пізнання соціальних явищ у Зіммеля є теорія історичного розуміння. Згідно з нею будь-який вид діяльності можна вважати зрозумілим, коли психічні процеси, на основі яких склалася певна усвідомлена соціальна дія, викликають в інтерпретатора ту саму реакцію, що й у самого діяча. Таке розуміння — розуміння «об'єктивної» дії, а не діючої особи — перший етап процесу. Наступний — розуміння мотивів і відчуттів діючого індивіда. Будь-яке соціологічне судження повинно бути сформульоване в межах загальноновизнаних цінностей. Результатом розуміння є при цьому не усвідомлення причини чи наслідку, а усвідомлення сутності дії, тобто логіки зв'язку цієї дії з уявленнями, потребами, інтересами людей. Ця теорія, на думку Зіммеля, мала стати інструментом критики: вона піддавала сумніву те, що в соціологічних дослідженнях сприймалось як очевидне. Одночасно розуміння повинно було служити засобом контролю за суб'єктивним компонентом пізнання. Теоретична спадщина Зіммеля містить ґрунтові дослідження рольової теорії, динаміки соціальних груп, соціології влади, соціології конфлікту.

Одним з творців соціології як науки, професії та навчального предмета є французький філософ, соціолог Еміль Дюркгейм (1858—1917). Найважливіші проблеми теоретичної соціології, які він розробляв, — природа суспільства, інтегративна основа, «здоровий» і «паталогічний» його стани, методи соціологічного дослідження, статус соціології як науки. У 1896 р. в університеті міста Бордо він очолив першу у Франції кафедру соціології. З 1898 по 1913 рік редагував журнал «Соціологічний щорічник» (12 томів). Співробітники журналу, прихильники дюркгеймівських ідей, створили наукову школу, яка отримала назву французької соціологічної школи.

Е. Дюркгейм продовжував традиції позитивізму, вважаючи соціологію близькою до природничих наук

з характерним для них індуктивним методом і принципом об'єктивного спостереження. У своїй книзі «Метод соціології» він формулює правила соціологічного пізнання, які мали гарантувати об'єктивність та ефективність наукового пошуку. Основне з них: соціальні факти потрібно розглядати як предмети. Згідно з ним суспільство як реальність слід вивчати ззовні, об'єктивними методами. Досліджувати потрібно не поняття про соціальну реальність, а її безпосередньо. Звідси ще одне правило: соціальні факти слід пояснювати іншими соціальними факторами.

Основними ознаками соціальних фактів є:

- об'єктивне існування щодо окремих індивідів;
- примусовий вплив на індивідів.

Соціологія, за Дюркгеймом, є наукою про соціальні факти — ідеї, норми, цінності, вироблені колективною свідомістю людей. Їх вплив на людей здійснюється через соціальні інститути (правові, релігійні та ін.).

Е. Дюркгейм активно займався аналізом змін у суспільстві, особливо розвитком розподілу праці у процесі індустріалізації. Він вважав, що розподіл праці значно послаблює роль релігії як основи соціального зв'язку. З посиленням розподілу праці люди набувають більшої взаємозалежності, бо їх потреби задовольняються внаслідок праці багатьох людей, а процеси і зміни у світі настільки стрімкі та інтенсивні, що не всі здатні включитись у них. Внаслідок швидкого оновлення соціального життя розривається традиційний порядок і моральні устої, підтримувані релігією. У суспільстві стає дедалі більше людей, які живуть без усвідомлення мети, сенсу, відчувають свою непотрібність і незатребуваність. З цим процесом Дюркгейм пов'язував виникнення та існування явища «аномії».

Аномія — стан соціальної системи, за якого значна частина громадян, знаючи про існування обов'язкових норм, ставиться до них негативно або байдуже.

Велику увагу приділяв проблемам самогубства, розглядаючи його як дію людини, невдоволеної життям (нещастям), як соціальний факт, породжений соціальним середовищем, — теж своєрідна аномія.

Науковий доробок Е. Дюркгейма справив значний вплив на розвиток соціології. Вплив його ідей у всю її

галузь — від загальної соціологічної теорії до прикладних досліджень.

Окремий напрям у соціологічній науці представляв німецький філософ, економіст Карл Маркс (1818—1883). Його соціологічна теорія стала наслідком застосування філософського матеріалізму і матеріалістичної діалектики до вивчення суспільства, розуміння історії людства. Монізм (філософське вчення, яке основою всього сущого визначає одне начало — матерію або дух) матеріалістичного розуміння історії полягає у тому, що Маркс розглядав її як живий організм, де взаємодіють не випадкові чинники, а функціонально залежні елементи єдиного цілого, підвладного дії певних об'єктивних закономірностей соціального розвитку. Визначальними серед них вважав економічні закономірності, відокремивши із сукупності суспільних явищ матеріальні відносини. Саме їх сукупність поряд з виробничими відносинами, на його думку, становить економічну структуру (базис) суспільства, на якій опирається юридична, політична, ідеологічна надбудова.

У дослідженні суспільних явищ це дало змогу використати критерій повторюваності, завдяки чому стало можливим виділити спільне в соціальному устрої різних країн, застосувати поняття «суспільно-економічна формація» — історично окреслений тип суспільства, що ґрунтується на певному способі виробництва. Спосіб виробництва — це єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Зміна різних епох в історії людства розглядалась як закономірний процес зміни прогресуючих з кожною епохою способів виробництва. В основі їх зміни — постійна суперечність між рівнем продуктивних сил і певними виробничими відносинами, яка виявляється у боротьбі антагоністичних класів і вирішується соціальною революцією. Пролетаріат, вважав Маркс, саме той клас, який здобуде перемогу в соціалістичній революції, приведе до звільнення суспільства від усіх форм експлуатації, до безкласової, комуністичної формації.

Марксизм відрізняється від інших суспільних теорій претензіями на єдність теорії і практики. Якщо інші соціальні теорії, як правило, не претендували на їх практичне втілення, не ставили за мету змінити світ, задовольняючись його поясненням, то марксизм був насамперед програмою суспільного переустрою. Твер-

дження Маркса про месіанську роль пролетаріату виявились утопічними.

Значний внесок у соціологію кінця XIX — початку XX ст. зробив німецький вчений Макс Вебер (1864—1920), автор праць з економіки, права, філософії, історії та соціології. Найвагоміша його заслуга полягає у розвитку методологічних аспектів соціології. Він є основоположником так званої «розуміючої соціології», теорії соціальної дії. Відкидаючи натуралізм позитивістської соціології, Вебер запозичив з позитивізму ідею емпіричного дослідження соціальних явищ. Суспільство та його індивіди трактувались Вебером як такі, що виявляються в процесі інтеракції, а не як певні «готові факти». Вебер віддавав пріоритет індивіду, фактором розвитку суспільства називав культурні цінності, вірив в інтелігенцію. Вважав, що тільки індивід володіє мотивами, цілями, інтересами і свідомістю. Колективна свідомість — скоріше метафора, ніж точне поняття. «Клас», «капіталізм», «християнство» — такі самі узагальнені поняття. Поняття «підприємець», «робітник», «король» позначають середньотипового представника конкретної соціальної верстви. Але ці поняття — абстракція, створена для того, щоб одним іменем позначити сукупності людей, фактів, явищ. Вебер називає їх «ідеальними типами». Отже, ідеальний тип, за Вебером, — не мета, а засіб, методологічний інструмент дослідника, застосовуваний для впорядкування хаотичної соціальної дійсності та її розуміння. Його створюють з метою зіставлення з конкретною емпірією, визначення ступеня відхилень емпіричних фактів від своїх еталонів — ідеальних типів.

М. Вебер вважав, що соціологія повинна брати за вихідний пункт своїх досліджень поведінку індивіда. Соціологію він визначав як науку, яка прагне зрозуміти «соціальну дію і таким чином казуально пояснити її процес і дію». Саме необхідність розуміння дій предмета свого дослідження відрізняє соціологію від природничих наук. На відміну від Дюркгейма, Вебер твердив, що ні суспільство в цілому, ні форми колективності не слід розглядати як суб'єкти дії: ними можуть бути тільки окремі індивіди. Соціологія досліджує усвідомлену, зорієнтовану на інших людей поведінку особистості. Такі дії називає соціальними, виділяючи чотири ідеальних їх типи:

— *цілераціональна дія* — людина виразно уявляє мету і засоби її досягнення та зворотню реакцію інших людей на свої дії; критерієм раціональності є успіх;

— *ціннісно-раціональна дія* — виконується на основі свідомої віри в етичну, естетичну, релігійну цінність певної поведінки;

— *афективна дія* — здійснюється на основі неусвідомлених психологічних імпульсів, почуттів;

— *традиційна дія* — відбувається на основі звички.

Два останні типи дії не є, за Вебером, соціальними, оскільки виражають усвідомлений і покладений в основу дії смисл. Найважливішою є цілераціональна дія. Вебер впевнений, що раціоналізація соціальної дії — тенденція історичного процесу: раціоналізується спосіб господарювання, управління, спосіб мислення людей і спосіб їх життя в цілому. Все це супроводжується зростанням соціальної ролі науки, яка, за Вебером, є втіленням принципу раціональності.

Капіталізм як соціально-економічна формація, навколо якої наприкінці XIX ст. точилися гострі наукові дискусії, розглядався Вебером як певна форма економічного раціоналізму. Він не заперечував основних моментів марксового розуміння капіталізму як системи об'єктивно діючих економічних законів. Але його цікавив не об'єктивний, а суб'єктивний аспект економічного раціоналізму, певні нахили людей до раціональної економічної поведінки. Саме це становило стрижень його найвідомішої праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905).

На відміну від Маркса, Вебер не вважав організацію економіки основою соціальної стратифікації суспільства, виокремивши три основних компоненти нерівності, які, на його думку, водночас взаємопов'язані й незалежні. Багатство означає значно більше, ніж зарплата. Багаті часто взагалі не працюють, проте одержують великі прибутки за рахунок власності, капіталовкладень, нерухомого майна, акцій, облігацій. Представники різних соціальних класів — селяни, робітники, купці — мають неоднакові можливості для одержання прибутків і придбання товарів. Цим теорія Вебера близька до теорії Маркса. Однак, за Вебером, не все залежить від багатства. Оскільки різні групи людей користуються різною повагою, мають неоднаковий престиж, він впровадив поняття «статусні групи», яке виражає другий компонент нерів-

ності. Члени статусних груп ведуть тільки їм властивий спосіб життя (використання вільного часу, заняття елітарними видами спорту, вживання певного класу напоїв тощо). Статусні групи не обов'язково складаються з багатих, до них належать люди різного достатку.

На статус людини впливає кілька чинників. Багатство відіграє важливу роль, але не менш вагомим є престиж, який може зовсім не залежати від багатства. Так, професор коледжу, священик престижніші, ніж власник порнографічного театру, який має значно вищі доходи.

Окрім багатства і престижу, Вебер окреслив третій тип стратифікації — владу — здатність людини чи групи людей реалізовувати плани, здійснювати певну політику, долаючи опір інших людей або груп. Інколи можна не володіти багатством і не бути престижним, але мати владу.

Суттєвим є внесок Вебера у соціологію релігії. Порівнюючи провідні релігійні системи Індії, Китаю з релігійними системами Заходу, він дійшов висновку, що деякі аспекти християнської віри мали великий вплив на розвиток капіталізму.

Окремим напрямом його наукових досліджень була соціологія політики і права. Метод розуміючої соціології дав змогу по-новому оцінити зміст і механізми влади. Легітимне (ненасильницьке) панування людини над людиною можливе, за Вебером, лише тоді, коли підлеглі усвідомлюють користь того, що ними керують інші люди. Беручи до уваги три підстави для такого розуміння, він відповідно виділяє три чистих типи панування:

1. Традиційне — базується на звичаях, традиціях певної поведінки, певного типу підкорення. Найбільш чистим його типом є панування патріархальне: батька родини, царя.

2. Харизматичне — опирається на безперечну довіру до лідера. Харизматичний лідер — не просто старша за посадою людина, а обов'язково вождь, за яким ідуть послідовники. Харизмою (Божим даром) наділені великі полководці, видатні політики, пророки, засновники держав.

3. Легальне — ґрунтується на довірі до права, закону, згідно з яким підкоряються не особистості, а чинним законам.

Розглядаючи систему легального панування, М. Вебер значну увагу приділяє аналізу апарату влади — бюрократії, вбачаючи в ньому технічно найчистіший тип легального панування, найраціональнішу форму здійснення влади.

Веберівські дослідження започаткували концепції наукового управління суспільством. Проблеми, які він розглядав, є і нині провідними в соціології. Обґрунтованими ним базовими соціологічними поняттями і тепер керуються фахівці при вивченні соціальної структури, процесів соціальних змін, при аналізі соціальних диспозицій особистості, її мотивів і ціннісних орієнтацій, поведінки у виробничій, політичній, культурній сферах.

Відомий італійський соціолог Вільфредо-Федеріко Парето (1848—1923) вважав соціологію синтезом різних суспільних дисциплін, а її метою — вивчення суспільства в цілому. Під час дослідження загальних принципів організації, функціонування і зміни суспільства намагався застосовувати так званий логіко-експериментальний метод. Пропонував користуватися емпірично обґрунтованими судженнями, суворо дотримуватися логічних правил при переході від обережень до узагальнень. Ціннісні, в тому числі етичні, елементи теорії, на його думку, завжди спричиняють викривлення, фальсифікацію фактів, і тому не варто їх використовувати.

В.-Ф. Парето прагнув пояснити природу, особливості та соціальні функції ідеології, вважаючи її словесним покровом, демагогічним хитруванням. А теоретична форма надана їй для маскування нелогічного характеру дії. Ідеологію створюють для прикриття справжніх спонукальних мотивів дій.

Суттєвий елемент соціальної системи — соціальна гетерогенність (неоднорідність), зумовлена довічною психологічною нерівністю індивідів. Еліту і нееліту утворюють відповідно вища і нижча верстви суспільства. Найобдарованіші представники низів «підіймаються нагору», поповнюючи ряди правлячої еліти, найслабші представники якої, деградуючи, «опускаються донизу», у маси. Відбувається циркуляція (кругообіг) еліт. Якщо вона відбувається повільно, у вищих сферах нагромаджуються елементи, які уособлюють безсилля і занепад. Серед нижчих зростає кількість індивідів, наділених рисами, необхідними для управління суспільством. Настає епоха революції, сут-

ність якої, на думку Парето, полягає в оновленні складу правлячої еліти, поповненні необхідних для управління психологічних сил і відновленні завдяки цьому суспільної рівноваги. Суспільну рівновагу може забезпечити тільки рішуча, здатна до насилля, здобуття користі від влади, не гребуючи жодними засобами, еліта.

Розвиток емпіричних досліджень у класичний період

На початку свого розвитку соціологічна теорія та емпіричні соціальні дослідження розвивалися паралельно і були слабо пов'язані між собою. Дослідження стимулювалися практичними потребами, необхідністю збирання інформації для обґрунтування соціальних реформ, які поставали на тлі гострих проблем суспільства XIX ст.: швидкого зростання міст і міського населення у період індустріалізації, поляризації бідності й багатства, зростання злочинності, посилення класової боротьби.

Перші емпіричні соціальні дослідження (роботи англійських політичних арифметиків XVII ст., французькі урядові обстеження XVII—XVIII ст.) не мали систематичного характеру. У XIX ст. їх кількість швидко зросла. Вони постачали нові факти, зумовлюючи водночас удосконалення їх збору та аналізу. Франкобельгійський вчений Адольф Кетле (1796—1874) виробив основи соціальної статистики; француз Фредерік Ле-Пле (1806—1882) — монографічний метод вивчення сімейних бюджетів. Були започатковані перші центри соціальних досліджень — Лондонське статистичне товариство, Товариство соціальної політики в Німеччині та ін. Емпіричні дослідження починають відчувати потребу в соціологічній теорії, вона — в емпіричній перевірці своїх положень. Однак тривалий час соціальні дослідження практично не були пов'язані з теоретичною соціологією, в якій переважали глобальні, історико-еволюційні схеми. Лише наприкінці XIX ст. у працях Дюркгейма, Вебера, Тьонніса становище починає змінюватися. На початку XX ст. проблема поєднання теоретичної та емпіричної соціології особливо актуалізується, починається спеціальна розробка методології і техніки емпіричних соціальних досліджень.

Становище соціології в системі суспільствознавства кінця XIX — початку XX ст. не було однозначним. З

одного боку, соціологія динамічно розвивається, розширюється тематика емпіричних соціальних досліджень, з'являються наукові товариства і кафедри, спеціалізована періодика, з іншого — представники традиційних суспільних наук продовжують ставитися до неї з недовірою, а в самій соціологічній теорії панує розлад.

В Англії центром соціології стало створене в 1903 р. Лондонське соціологічне товариство, яке з 1908 р. почало видавати журнал «Соціологічний огляд». Але чіткої програми товариство не мало. В 1907 р. на приватні кошти була створена перша в Англії кафедра соціології в Лондонському університеті. Однак в Оксфорді і Кембриджі до соціології все ще ставилися з явною недовірою, і британська соціологія довго мусила гніздитися на теренах антропології та етнографії.

Інституціалізація соціології як університетської дисципліни у Франції почалася наприкінці XIX ст. під впливом Дюркгейма, який у 1896 р. очолив кафедру «соціальної науки» (Бордоський університет) — першу кафедру соціології у Франції.

Складнішим виявилось становище соціології в Німеччині. Філософські факультети, де були зосереджені всі гуманітарні науки, ігнорували емпіричні дослідження. Професійна неприязнь «традиційних» філософів до соціології зумовлювалася й тим, що вона асоціювалася з позитивізмом, соціалістичною спрямованістю та іноземним впливом.

Іншою була ситуація в США. Відсутність жорстких обмежень у системі вищої освіти, наявність коштів, конкуренція між університетами, вплив прагматизму і широкий рух на користь соціальних реформ відкривали соціології широкі можливості, яких не було в інших країнах. Перший курс соціології було прочитано у Єльському університеті у 1876 р. У 1893 р. відкрито першу кафедру в Чикаго, де започатковано і соціологічну фахову спеціалізацію. У 1901 р. 169 американських університетів і коледжів пропонували своїм слухачам курси соціології. Через чотири роки було засновано Американське соціологічне товариство.

З часом починають створюватися і міжнародні соціологічні центри. У 1894 р. у Парижі відбувається перший конгрес Міжнародного інституту соціології. Проте міжнародний обмін соціологічними ідеями ще довго був обмеженим.

Соціологічна думка та соціологія в Україні

Зародження і розвиток соціологічної думки

Історія соціологічної думки в Україні як цілісний процес донедавна практично не досліджувалася. Нині у зв'язку з процесами державотворення та національно-культурного відродження потреба у науковому знанні еволюції вітчизняної соціальної думки, починаючи від її витоків до інституціалізації як академічної науки, набуває особливого значення. Вона відтворює низку проблем, пов'язаних зі складними процесами становлення і розвитку українства від початків його історії до сьогодення.

Протосоціологічний період її розвитку охоплює хронологічний проміжок від часів Київської Русі до середини XIX ст. Його історія налічує кілька етапів, що характеризуються певними особливостями розвитку соціологічного знання під впливом економічних, соціальних, політичних, ідеологічних факторів:

— *протосоціологія епохи становлення, розвитку та розпаду Київської Русі* (праісторія, Київська держава, княжа доба, литовсько-польський період — V — кінець XV ст.);

— *протосоціологічне знання козацької доби* (від початків козацтва до зруйнування Січі — кінець XV — третя чверть XVIII ст.);

— *протосоціологія доби відродження України* (кінець XVIII — середина XIX ст.).

Витоки соціального пізнання в Україні сягають своєї давнини, зокрема княжої доби (IX — XIII ст.), і тісно пов'язані з буттям українського народу, формуванням української державності — Київської Русі, яка постала в результаті об'єднання східнослов'янських племен навколо політичного й культурно-економічного центру — Києва й Середнього Подніпров'я. Елементи соціологічної думки містять праці найдавніших українських мислителів.

Київський князь Володимир Мономах (правив у 1113—1125 рр.) у «Повчанні дітям» дає настанови на праведне життя, справедливий соціальний устрій, закликає долати міжусобиці заради єдності землі Руської, громадянського миру.

Різноманітним історико-соціологічним матеріалом насичені літописи Київської Русі XI—XIII ст., найпо-

мітніший серед яких «Повість минулих літ», авторство якого належить ченцеві Києво-Печерського монастиря Несторові. Подієвий спектр увиразнює головну його ідею, яка полягає в обстоюванні єдності Руської землі та політичної незалежності.

Вихід на історичну арену Галицько-Волинської держави засвідчив «Галицько-Волинський літопис» — важливе джерело інформації про соціальне життя на західноукраїнських теренах.

Соціально-економічне, політичне і духовне життя різко змінилося у XIII ст. у зв'язку з пануванням на українських землях монголо-татарського іга. У XIV ст. центрально-українські землі були захоплені Великим князівством Литовським. Більшість галицько-волинських земель опинилася під польською владою. З півдня дошкуляли татарські напади.

Історична доля українського народу витворила своєрідний соціальний феномен — козацтво — проміжну верству між шляхтою і селянством, на яку не поширювалися ні кріпацтво, ні панщина. Особливість його в тому, що Україна, не будучи державою, фактично існувала як унікальна державно-правова система, суб'єктом якої було козацтво. З ним пов'язані і перші переписи населення в Україні, формування козацьких реєстрів, створення війська реєстрових козаків.

У середині XVI ст. ідеї природного права, суспільного договору розробляв Станіслав Оріховський-Роксолан (1513—1566), якого сучасники називали українським (рутенським) Демосфеном. Він обґрунтував положення, згідно з яким королівська (державна) влада дана не Богом, а виникла внаслідок договору між людьми, які підкоряються королю добровільно. Перед законом як гарантією розвитку та існування держави рівні всі, навіть королі. На думку С. Оріховського, природне право (закон) важливіше від законів, які регулюють відносини у суспільстві і які за необхідності можна змінити.

Виникнення держави спричинене двома факторами: вродженим людським недоліком, який вимагає взаємної допомоги, і вродженою схильністю людей до зближення, яка ніби «клеїть» їх, в'яже одним вузлом. Обов'язок держави щодо громадянина — гарантувати кожному право на існування. Вона повинна дбати про освіту громадян, «адже ніхто нічого не зробить корисного навіть у самому незначному мистецтві, якщо не буде вчитися», сприяти розбудові нових шкіл.

Обов'язки індивіда перед державою ще вищі, його діяльність має спрямовуватися передусім у руслі інтересів держави.

Суспільні погляди С. Оріховського відіграли етапну роль у розвитку вчення про державу від середньовічних концепцій до теорій держави і права XVII—XVIII ст. Щодо багатьох положень він випередив таких мислителів, як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж. Боден та ін. В Україні і Росії його ідеї розвивали діячі Києво-Могилянської академії, зокрема Феофан Прокопович (1681—1736).

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. найпомітнішою постаттю в українському духовному житті був Іван Вишенський (між 1545(50) — після 1620), який у своїх полемічних творах обстоював ідею свободи, рівності, справедливості.

У цей час центр освітнього, інтелектуального життя переміщується з Острозької академії до Києво-Могилянської, найпомітніші діячі якої Петро Могила, Стефан Яворський, Павло Величковський, Юліан Кониський, Феофан Прокопович, крім власне духовних літературних праць, приділяли увагу відносинам церкви і держави, церковній та світській владі.

Істотний внесок у розвиток соціологічних ідей зробив видатний український філософ, письменник Григорій Сковорода (1722—1794), який науку про людину вважав найважливішою і найвищою з усіх наук. Не перечеючи ролі й значення технічних досягнень, найголовнішою він вважав науку про умови та способи забезпечення щасливого життя, про людину та її щастя.

Особливу цінність має його концепція спорідненої праці. Сковорода чи не першим із вчених нового часу висунув ідею перетворення праці із засобу до життя на найпершу життєву потребу та найвищу насолоду. Смысл людського буття він вбачав у праці, а справжнє щастя — у вільній праці за поклонанням. Думка про визначальну роль спорідненої праці у забезпеченні щасливого життя вперше набула рис загального принципу вирішення проблеми людського щастя і смислу людського буття.

Безпосереднім суб'єктивним виявом людського щастя Сковорода вважав внутрішній світ, добрий сердечний настрій, душевну міць. Досягти цього можна, втілюючи веління своєї «внутрішньої натури», пізнаного в собі Бога. Цією «внутрішньою натурою» є спорідненість із певними видами праці. Люди мають пізнати

самі себе, свої здібності й виробити адекватний своїй природі спосіб життя. Спорідненість, покликання і є справжнім Богом у людині.

У такому контексті розглядає Сковорода й проблему соціальної нерівності, визнаючи тільки одну — нерівність обдаровань і покликань, тобто нерівність природного походження. Звідси його принцип «нерівної рівності». «Бог, — писав Сковорода, — багатому подобен фонтану, наповнюющому различные сосуды по их вместимости. Над фонтаном надпись сия: «Неравное всъм равенство»... Меншій сосуд менъе имъет, но тем равен есть большему, что равно есть полный». З цих позицій критикує він суспільні вади, ратуючи за моральну перебудову світу шляхом подолання неспорідненої праці, бо саме вона породжує суспільні вади. Треба займатися тією справою, для якої людина народжена.

Великого значення у пізнанні людської природи, у виборі людиною свого місця у житті Сковорода надавав практиці, вправам, які вдосконалюють природні дані. Наука і звички повинні спрямувати людину на шлях спорідненої, корисної для суспільства праці, яка є основною сферою вияву сутності людини в її високих духовних прагненнях.

У творчості Г. Сковороди започатковані й ідеї екзистенціалізму (філософська течія, що на першому плані розглядає людину та її переживання), які у світовій науці стали розробляти тільки через століття. Його роздуми сповнені гуманізму, конструктивного змісту і варті сучасного ґрунтового дослідження.

Отже, суспільні концепції, які постали в Україні в період від античності до XIX ст., охоплювали широке коло соціальних проблем і підходів до їх вирішення. З позицій свого часу, тодішнього рівня знань автори намагалися осмислити окремі і загальні соціальні явища, що створювало інтелектуальне підґрунтя для подальшого вивчення суспільства як системи, механізмів його функціонування. У тогочасній українській протосоціологічній думці домінують загальні закономірності становлення й еволюції соціологічного знання та специфічні особливості, зумовлені розвитком української історії. Ця специфіка відображена у соціальній проблематиці, пов'язаній з боротьбою етносу за свою політичну й національну незалежність, громадянські права та свободи, за національні соціальні інститути.

Наприкінці XVIII ст. розпочинаються активні дослідження фольклору, етнографії, історії українського народу, набутки яких мають неабияке значення і для соціальних знань. Багато праць цього періоду, передусім «Опис весільних обрядів» Григорія Калиновського, «Землеописания о Малях России» М. Туранського, «Записки о Малороссии» Ярослава Маркевича, «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського, «Історія русів» невідомого автора засвідчують появу системних українознавчих студій, в контексті яких досліджувалося і соціальне життя народу.

Подальший розвиток та якісно новий стан самосвідомлення українства розпочинається з діяльності Кирило-Мефодіївського братства, ідейне ядро якого утворювали Микола Костомаров, Михайло Гулак, Тарас Шевченко, Пантелеймон Кудіш, Володимир Білозерський, Олександр Маркевич. Своєрідним маніфестом Братства стала «Книга буття українського народу» М. Костомарова, в якій історія України розглядається у контексті світового історичного процесу, а соціософські міркування автора насичені ідеями всеслов'янського братства і відродження України.

Початок української соціології

Другий період розвитку соціологічної думки в Україні безпосередньо пов'язаний з виникненням соціології як окремої науки. У наукових колах його називають періодом академічної соціології. Розпочинається він за існування та інституціоналізації соціології на Заході. Це породжує певні способи бачення й моделі пізнання соціальної реальності, нові підходи, способи вирішення й засоби реалізації соціальних цілей, інтересів і потреб, оскільки соціологічні принципи, методи та концепції були вже досить відомими серед українських науковців.

Прийнято вважати, що українська соціологія заявила про себе у 80-х роках XIX ст. дослідженнями Жєневського гуртка українських учених, праці яких друкувалися найчастіше в тамтешньому журналі «Громада».

Учені, які досліджують особливості тогочасної української соціологічної думки наприкінці XIX ст., відзначають, що тодішні дослідження здебільшого

трансформували ідеї О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, виявляли обмаль критичного ставлення до надбань своїх попередників, слабо були заряджені на вироблення власних соціологічних теорій, хоча окремі оригінальні ідеї вони висловлювали. Визначальна риса соціологічної думки в Україні — тісний взаємозв'язок із суспільно-політичними проблемами, з завданнями утвердження національної державності, боротьбою за незалежність, національно-культурне відродження. Специфічною ознакою вітчизняної соціології було її самовизначення як одного з засобів державотворення, розвитку національної самосвідомості. А перші українські соціологи були передусім громадськими діячами, а вже потім науковцями.

Домінувало у тогочасній соціологічній думці звернення до соціально-культурних проблем. Водночас вона виявляла помітну зацікавленість соціально-політичними, економічними аспектами.

Так, у соціологічних студіях публіциста, економіста, соціолога Сергія Подолинського (1850—1891) сусідили марксистські і соціал-дарвіністські, «громадівські» погляди. Вважаючи, що суспільне життя відбувається згідно з законом боротьби за існування, він і положення про додаткову вартість розглядав як одну з форм цієї боротьби. Але поряд із законом боротьби за існування, твердив С. Подолинський, діє і закон зростання солідарності людей. З часом людські громади, піддавшись почуттю прихильності, можуть перестати боротися між собою. Все це матиме неабиякий сенс для людей, які вивільняють свої сили для взаємодії з навколишньою природою. Зростатиме середній рівень розвитку більшості людей, з'являться можливості для самовияву талантів.

С. Подолинський значну увагу приділяв аналізу соціального становища різних груп, причин соціальної диференціації (їх він убачав у привласненні панівним класом додаткової вартості), соціальної мобільності (заложить від національності особи). Ці думки висловлював у праці «Ремесла і фабрики на Україні».

Серед учених-дослідників українського суспільства кінця XIX ст. насамперед вирізняється постать Михайла Драгоманова (1841—1895), який чимало уваги приділяв перспективам історичного поступу України, можливості її самостійного існування на європейському терені. Національне питання він вважав одним з

найважливіших. Основу для його вирішення вбачав передусім у демократизації суспільства, запровадженні політичних свобод (всенародного земського представництва з контролем за діями виконавчої влади, недоторканності свободи особи, слова, товариств). На його думку, політичні та національні інтереси російського населення можуть бути забезпечені тільки за повної децентралізації управління економічним і культурним життям. Драгоманов обґрунтував тезу, що справжньої політичної свободи не може бути за тогочасної централізації. На підтвердження цього він наводить факт, що в Європі з часів Великої французької революції всі перевороти саме тому і не досягали найближчої мети, бо самодержавство королів змінювалося самодержавством парламентської більшості, залишаючи недоторканною і навіть удосконалюючи централізовану бюрократичну машину управління.

М. Драгоманов критикував ідеологію російських народників П. Лаврова, П. Ткачова, Г. Плеханова та інших за те, що вони у своїх політичних програмах навіть не обіцяли автономії іншим народам у майбутньому. Російські революційні діячі не сприйняли тоді ідей Драгоманова про федеративний принцип взаємозв'язку народів Росії. Але концепція Драгоманова набула широкого розголосу поміж української інтелігенції, справила позитивне враження і на Європу. Зокрема, її підтримував Е. Бернштейн.

М. Драгоманов черпав досвід з демократичних надбань європейських держав. Йому була близькою соціальна проблема у марксизмі, але не відкидав він і національних засад у розвитку людства, через які суспільство має засвоювати найпрогресивніші надбання. Він намагався наповнити ідею національності «всесвітньою правдою», яка допомагала б кожній нації рухатися шляхом історичного поступу. Національність не може бути причиною насилля над людьми, а права осіб будь-якої національності мають бути рівними.

Розглядаючи соціологію як науку про суспільство, важливу роль відводив порівняльному методу досліджень, намагаючись піднести їх до світових зразків.

Один з найвідоміших тодішніх вітчизняних соціологів Максим Ковалевський (1851—1916) сповідував плюралістичний підхід до суспільства, намагався при вирішенні складних соціологічних проблем брати до уваги сукупність соціальних чинників та елементів. У двотомній праці «Соціологія» (1910) писав, що соціоло-

гія, на відміну, наприклад, від історії, відволікається від маси конкретних фактів і вказує лише на загальну їх тенденцію, не втрачаючи при цьому свого основного завдання — розкриття причин спокою чи руху людських суспільств у різні епохи. Тільки соціологія, стверджував він, може ставити собі за мету розкриття елементів, необхідних для блага суспільства, тобто для його порядку і прогресу, а також усіх різноманітних біосоціальних причин, від яких вони залежать.

У ставленні до соціології як системи наукового знання Ковалевський дотримувався тієї ж класифікації наук, що й Конт, але психологію вважав галуззю не біології, а соціології. Конкретні науки (етнографія, статистика, політична економія та ін.) забезпечують соціологію необхідними даними. У свою чергу, ці науки повинні спиратися на загальні закони співіснування і розвитку, які покликана встановлювати соціологія як наука про порядок і прогрес людських суспільств. Однак соціологія має не запозичувати у конкретних дисциплін основні засади, а виробляти їх сама, беручи до уваги різноманітні людські відчуття і потреби.

М. Ковалевський не вважав, що ідеї правлять світом, стверджував, що не існує єдиного визначального соціального чинника. Вести мову про головний чинник — те саме, що говорити про краплі річкової води, які своїм рухом зумовлюють її течію. Соціологічна теорія Ковалевського — явище складне, різноманітне, органічно пов'язане з його історичними дослідженнями.

Відомий історик, етнограф, археолог Володимир Антонович (1834—1908) використовував свої знання для вивчення соціальної структури, психосоціальних типів, поведінки натовпу, чинників соціального розвитку. Він одним з перших вітчизняних дослідників пов'язував назву «Русь» зі слов'янським племенем полян і, всупереч польським націоналістичним історикам, а також російській великодержавно-шовіністичній історіографії, вказував на її генетичний зв'язок з історією Київської Русі. Саме Антонович запропонував для практичного вжитку термін «Україна-Русь», який, на його думку, мав не лише стверджувати наступність історичного минулого й сьогодення, а й певною мірою, самою згадкою про старі часи сприяти консолідації українського народу, територіально поділеного між Австро-Угорщиною та Росією.

Учень Антоновича, видатний історик, політичний діяч Михайло Грушевський (1866—1934) вважав, що

соціальний прогрес однаковою мірою визначається біологічними, економічними та психологічними чинниками. Значне місце в його дослідженнях відведено вивченню історії України, історичного процесу взагалі, генезису східнослов'янських народів. На особливу увагу заслуговують погляди Грушевського щодо виникнення і розвитку української та російської народностей, становлення державності в Україні та Росії.

До Грушевського в російській історіографії загальноприйнятою була така схема історії Російської держави: передісторія Східної Європи, неслов'янська колонізація, розселення слов'ян, формування Київської держави, історія, що сягала XII ст. Потім вона переходила до Великого князівства Володимирського, від нього в XIV ст. — до князівства Московського, де була започаткована історія Московського царства, згодом імперії. З історії українсько-руських і білоруських земель, які лишилися за межами Московського царства, часом бралися найважливіші епізоди (держави Данила, формування Великого князівства Литовського, унія з Польщею тощо) з прилученням до російської держави. Ця схема переслідувала генеалогічну ідею — довести право московської династії князів, а потім царів, тримати під владою не тільки власне московські, а й інші, завойовані, землі. Згодом, коли основний акцент був перенесений на історію народу, суспільства, культури, дана концепція була реалізована в працях з історії великоросійського народу, активно використовувалася для обґрунтування ідеї Москви як «третього Риму».

М. Грушевський довів, що Київська держава, право, культура були утворені українсько-руською народністю. Володимиро-московська держава — то витвір іншої, великоруської народності. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський (XIII ст.), потім — литовсько-польський (XIV—XVI ст.). Володимиро-московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла зі свого кореня, і відносини її з Київською можна було б скоріше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави з її гальськими провінціями. Тому це не можна розглядати як спадкоємність двох періодів у політичному і культурному житті Франції. Те, що московські князі пересадили у великоросійські землі форми суспільно-політичного уст-

рою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, не дає права включати Київську державу в історію з великоросійської народності. Етнографічна й історична близькість української народності до великоросійської не повинна спричиняти їх перемішування. Запропонований Грушевським підхід дає змогу послідовно представляти історію великоросійської, українсько-руської і білоруської народностей, а не заступати історію східного слов'янства історією великоруського народу; не ігнорувати історію білоруської та українсько-руської народностей або поєднувати її з великоруською. Він наполягав на необхідності усунення еклектичного характеру «руської історії», припинення зшивання до купи епізодів з історії різних народностей, розгляду історії кожної народності в «її генетичному приєднанні від початків аж до нині».

Під час вимушеної еміграції (1919—1924) Грушевський створив у Відні Український соціологічний інститут. Крім видання наукових праць, його співробітники проводили лекційну діяльність. Були видані соціологічні дослідження М. Грушевського, В. Липинського, В. Старосольського, П. Христюка, М. Шрага, М. Лозинського. Загалом під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ 13 праць, присвячених різним аспектам минулого та сучасного життя України. Для українських емігрантів були організовані безплатні загальнодоступні курси із суспільних наук. Вони охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії: початки громадського і державного життя, або генетична соціологія (М. Грушевський); соціальні підстави розвитку мистецтва (Д. Антонович); історія української революції (П. Христюк); теорія нації (В. Старосольський); держава і державне право (М. Шраг) та ін.

Помітно збагатив українську соціологічну думку кінця XIX — початку XX ст. Іван Франко (1856—1916), який, аналізуючи «генезу творення людської спільності» і держави, роздумував над проблемами справедливості, нового соціального порядку, за якого торжествуватиме самоуправління народу, його праця задля власного розвитку. У громадсько-федеративному суспільному устрої він вбачав основу свободи особи і громади, об'єднання громад та народів, обстоюючи свободу та автономію громад як одиниць суспільного життя. Згодом його федералістичні погляди еволюціо-

нували до визнання федеративних зв'язків між незалежними державами.

Видатний вчений-економіст Михайло Туган-Барановський (1865—1919) вважав соціологію однією з стрижневих суспільних наук. У більшості своїх праць він зосереджувався на обґрунтуванні ролі господарства у соціальному житті. Господарство розглядав як сукупність людських дій щодо зовнішнього світу задля створення матеріальних обставин, які задовольняли б людські потреби.

Виробництво засобів до життя — нижча сходинка діяльності людей. На вищих сходинках господарська робота стає менш значимою. Отже, чим вищі потреби, тим меншу роль в їх задоволенні відіграє господарська праця. Тільки найбідніші борються за своє «чисте» існування, а більшість людей розглядає багатство як спосіб доступу до влади, а не навпаки.

Значний вплив на суспільну думку на початку XX ст. мали ідеї державності та історичного поступу України. Один з провідних тогочасних вчених, історик, політолог, соціолог В'ячеслав Липинський (1882—1931), зосередившись на проблемах держави і права, стверджував, що життєвість кожної держави зумовлена особливістю взаємовідносин між провідними верствами суспільства і народом. Ці особливості реалізуються через різні типи державного устрою — класократію, демократію, охлократію. Найраціональнішою він вважав класократію, розуміючи під поняттям «клас» осіб, наділених однією суспільною функцією. На цій підставі до «промислового класу» він зараховував робітників, технічний персонал, лідерів індустрії, аргументуючи це тим, що об'єднуючі їх чинники значно сильніші за суперечності між ними. Це аж ніяк не унеможливило взаємної критики, свободи опозиції. А навпаки, діючи в координатах традиційного правопорядку, вони забезпечують необхідну рівновагу між владою і свободою. За взірць класократії він наводив Англію з її традиціоналізмом, консервативними цінностями.

Демократію В. Липинський критикував за те, що її використовують для ослаблення основ дисципліни і порядку в державі, внаслідок чого держава перетворюється на інструмент реалізації приватних інтересів певних соціальних груп, що спричиняє її руйнацію. Цю тезу він ілюстрував подіями в Римській республі-

ці часів занепаду, Франції Третьої республіки, Речі Посполитій.

Малопродуктивна, за словами В. Липинського, й охлократія, яку встановлюють «войовники-непродуценти». В ній неможливий жодний вияв свободи та самодіяльності громадян, а суспільство мало чим відрізняється від військово-бюрократичного ордену. Саме таким він вважав цезаристично-бонапартистські держави, революційні режими, очолювані монархами-самодержцями.

Справжнім джерелом влади, на його думку, є мілітарна, економічна, інтелектуальна сили. Уособленням їх є «войовики» (військові), «продуценти» (високозатримані стани) та інтелігенти. А найпридатнішими до державного управління є «войовики-продуценти». Інтелігенція, у зв'язку з неможливістю контролю над засобами «матеріальної» (військової та господарської) сили, до такої ролі мало придатна. Але тільки вона здатна на раціональне усвідомлення та оприлюднення різноманітних настроїв у суспільстві, що має непересічну цінність для утримання суспільної рівноваги та державного порядку.

У національних процесах В. Липинський теж відводив особливу роль провідній верстві як основі й керівництву нації, оскільки вона володіє матеріальною силою, моральним авторитетом, волею до влади, здоровим консерватизмом. Запорукою існування й розвитку нації він вважав національну державу: «без власної Української Держави не може бути Української Нації, а без Української Нації не може бути на Українській землі громадянського життя». Де речі, поняття «нація», за Липинським, охоплює всіх мешканців, громадян держави.

Визнаючи неминучість і доцільність соціальних змін, він стверджував, що тільки аристократія, зі своїм консерватизмом, здатна забезпечити неперервність соціального життя. Бо консерватизм є уособленням сили авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури. Цього не здатна забезпечити виборна влада, яка формується на засадах виборного цензу, а не на основі таланту і чеснот громадян.

Свої погляди він проектував на державотворчі процеси в Україні, політичним ідеалом для якої вважав правову трудову монархію у формі гетьманату. А чинником, здатним сконсолідувати українську націю на базі «територіального патріотизму» — пробудження

солідарності між усіма постійними мешканцями України, незалежно від їх соціального статусу, віросповідання, етнічного походження.

Соціологічні погляди В. Липинського справили відчутний вплив як на тогочасну, так і на подальшу суспільно-політичну практику на певних етапах історичного розвитку України.

Історик, громадський і політичний діяч Дмитро Дорошенко (1882—1951), будучи під значним впливом ідей В. Липинського, вважав, що українську державу може збудувати провідна верства суспільства — аристократія. Розмірковуючи над процесом і наслідками демократичної революції в Україні, він дійшов висновку про доцільність творення не народної, а демократичної буржуазної республіки, аналогії якої існували в Європі.

Отже, у другій половині XIX — на початку XX ст. соціологічні проблеми хвилювали більшість провідних українських вчених. Але вони досліджували окремі соціологічні аспекти. Відчутним був дефіцит новітньої соціологічної методології, системного бачення соціологічних проблем. І все ж таки у цей період сформувалася українська соціологічна традиція. Спрошені трактування поступалися місцем диференційованим, самодостатнішим концепціям. Складався та оформлювався власне соціологічний апарат. Була започаткована системна робота щодо методології і техніки досліджень. Нові соціологічні ідеї, які проростали в Європі, знайшли і в Україні благодійний ґрунт. Поступово окреслювався предмет досліджень вітчизняної соціології, чіткішими ставали грані, що відмежовували її від суміжних дисциплін.

Таким чином, усім національним соціологіям за часів їх становлення була притаманна проблема визначення свого предмета або демаркації з сусідніми дисциплінами. Для України вона виглядатиме як проблема виділення з суспільно-політичної публіцистики. Це спричинило швидке поширення серед гуманітаріїв і громадських діячів України інтересу до ідей, поглядів та теорій провідних соціологів Європи, насамперед Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Маркса, В. Парето та інших.

А діалектична єдність універсальних та національних елементів, що сформувалася в ці часи, стала передумовою її подальшої наукової продуктивності.

Розвиток вітчизняної соціології у XX ст.

Історія світової соціології загалом, як і історія соціологічної думки в Україні, свідчить, що для її гармонійного розвитку необхідні певні внутрішні та зовнішні умови. Бездержавність української нації, тривале перебування українських земель у складі різних імперій, а в XX ст. — у складі колишнього СРСР, значно деформували процес розвитку наукової позиції вітчизняної соціології. Тривалий час вона не була ідентифікованою наукою, структурно існувала лише в системі радянської соціології.

У перші десятиліття XX ст. на українських теренах відбувався активний процес інституціоналізації соціологічної науки: створювалися соціологічні навчальні та наукові заклади, здійснювалися теоретичні й прикладні дослідження, видавалися наукові праці. Своєрідним центром цієї роботи у 20-ті роки була кафедра соціології, створена в соціально-економічному відділі Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН). Очолював її у 1918—1920 рр. Б. Кістяківський, пізніше — марксист С. Семківський.

Іншими підрозділами цього відділу, зокрема комісією з вивчення соціального руху, було зібрано значний емпіричний матеріал про вплив різних чинників на заробітну плату. Вивчалися інші процеси в господарській, гуманітарній сферах. Серед них виділялися праці академіка О. Гілярова, який досліджував психологію натовпу, співвідношення культури і цивілізації, застосування принципів природознавства щодо соціального життя. У «Записках соціально-економічного відділу» окремих соціологічних питань торкалися у своїх статтях М. Туган-Барановський, С. Дністрянський.

Значних зусиль до розвитку вітчизняної соціології у цей період доклав М. Грушевський, який повернувся у 1924 р. в Україну з наміром створити тут систему соціологічних інституцій. Перед цим він заснував у Швейцарії Український соціологічний інститут (1919 р.), який згодом переїхав до Праги, а в 1921 р. — до Відня. Але його намір не був підтриманий, і М. Грушевський очолив науково-дослідну кафедру з історії України, при якій і було відкрито секцію соціології.

М. Грушевський і його соратники видали низку соціологічних праць: «Спроба соціологічного пояснення української казки» (К. Грушевська), «Примітивна

культура», «Соціологія в концепції нової французької демократії» (Ф. Савченко) та ін. Біосоціальним процесам були присвячені студії Українського демографічного інституту, очолюваного М. Птухою. Дослідження, що прямо чи опосередковано стосувалися проблем соціології, були проведені Українським науково-дослідним інститутом педагогіки (Харків), Українським психоневрологічним інститутом, Київським державним психоневрологічним інститутом. Соціологічна проблематика пронизувала наукові пошуки вчених, об'єднаних в Етнографічному, Географічному, Антропологічному товариствах.

Це був період поширення більшовицької ідеології в науці й практиці, що зумовило придушення, а згодом і ліквідацію немарксистської соціології. Певний час ще видавалися праці М. Ковалевського, П. Сорочіна та інших, але згодом домінуюче місце посіли теоретичні розробки марксистського напрямку: «Теорія історичного матеріалізму: Популярний підручник марксистської соціології» М. Бухаріна (1921), «Соціальне життя людей: Вступ у марксистську соціологію» Л. Садинського (1923), «Марксизм і соціологія» С. Каценбогена (1926), «Соціологія шлюбу і сім'ї: досвід вступу у марксистську генеомію» С. Вольфсона (1929), «Основні питання марксистської соціології» С. Оранського (1929) та ін.

Науковий плюралізм довше зберігався у прикладній соціології. Так, у 20-ті роки в Україні певні позиції займало фрейдистське вчення. Відомий фізіолог, професор А. Зелений, досліджуючи біологічні, фізіологічні, рефлексологічні аспекти суспільного життя, твердив про майбутню «соціофізіологію». Соціальні проблеми управління розробляв Всеукраїнський інститут праці (Харків). Тут були започатковані дослідження організації виробництва, підготовки кадрів, стимулювання і нормування праці.

Ці дослідження засвідчили, наприклад, що одним із способів ухилення адміністрації від виконання рішень є перекладання своїх обов'язків на «творчу активність мас», що дріб'язкова опіка, надмірно деталізовані розпорядження завдають шкоди, оскільки рядовий працівник, боячись помилитися, постійно заглядає в інструкцію, що подовжує термін виконання завдання. У цьому інституті існував психологічний відділ, де застосовували тести професійного відбору та професійної орієнтації.

Учені цієї установи займалися соціальною інженерією, під якою розуміли насамперед діяльність щодо вдосконалення організації виробництва з урахуванням соціальних чинників, спрямовану на забезпечення робочого місця, поліпшення умов праці робітників. Зокрема, застосовувалися так звані оперограми — креслення робочого процесу з нанесенням маршрутів і послідовності етапів обробки, з урахуванням обсягу роботи і необхідного для нього часу. Оперограма становила собою модель, сконструйовану на основі інженерного розрахунку. Відповідно визначали штат працівників, складали інструкції виконавцям, замовлення на обладнання, визначали мету і завдання діяльності людей.

З кінця 20-х років на теорію та практику соціологічної (практично «марксистсько-ленінської») науки починають впливати сталінські «теоретичні» положення. До «вторгнення» Сталіна у філософію та соціологію вчені інколи дозволяли собі різні трактування предмета, теорії, структури, методології соціології, хоча виходити за межі марксистського напрямку не ризикували. У цей час, правда, інколи висловлювалися сумніви щодо існування соціології як науки. Згодом Сталін вольовим рішенням «скасував» її, як і інші неугодні йому науки — генетику, психологію, кібернетику та ін. Теоретичне обґрунтування цього містить розділ «Про діалектичний та історичний матеріалізм» короткого курсу «Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)» (1938). З того часу найважливіші складові марксистської соціології (теорія формацій, класів тощо), основний понятійний апарат і категорії стали розглядати тільки на філософському та абстрактно-теоретичному рівнях. Соціологічні методи конкретного дослідження суспільства були не тільки виключені з ужитку, а й протиставлені соціологічному знанню як знанню філософському. На конкретне вивчення процесів, явищ соціального життя було накладено сувору заборону. Соціологію було оголошено псевдонаукою, несумісною з марксизмом, ворожою йому. Фундаментальні та прикладні дослідження в цій галузі були фактично припинені.

«Скасування» соціології як науки було зумовлено тим, що її принципи, теорія і методи пізнання та освоєння соціальної дійсності не вписувалися у сталінське волюнтаристське управління суспільством. Наукова

соціологія була ворожою соціальній апологетиці. Офіційні, здебільшого «валові» економічні показники з року в рік демонстрували «зростання» добробуту людей, а соціальні, які відображали реальне задоволення потреб людей, демонстрували протилежне — зниження їх достатку, зростання соціальної напруженості. Тому соціальна міфологія була возведена в ранг науки, а реальна наука оголошена «буржуазною лженаукою».

Соціологічна думка в СРСР (у тому числі й в Україні) приглушувалася до початку 60-х років. А праці з історичного матеріалізму аналізували соціальні явища, процеси на загальному, абстрактно-теоретичному, рівні, відірвано від реального життя. Філософський детермінізм, заперечення соціологічного мислення відкривали дорогу безмежному пануванню консерватизму в науці про суспільство. Відродження соціологічних досліджень почалося з настанням «хрущовської відлиги». Але якщо ці дослідження визнавалися, то соціологія як наука — ні. У науковому обігу побутовало визначення соціології як науки, що займається тільки конкретними дослідженнями.

Становлення і розвиток соціологічних досліджень наштовхувалися на опір деяких філософів, які взяли на озброєння концепцію 30-х років, ототожнювали соціологію з історичним матеріалізмом, розглядали її як органічну частину системи філософського знання. Відповідно соціологія була оголошена філософською наукою (складовою філософії), а конкретні соціологічні дослідження виводилися за межі соціологічного знання як не сумісні зі специфікою філософського пізнання світу. Їх трактували як спробу привнести у філософію елементи позитивізму («буржуазної науки»). Ініціаторів конкретних соціологічних досліджень постійно піддавали критиці, їм відводили роль «збирачів фактів». Нерідко соціологічним дослідженням відводилась обслуговуюча роль, згідно з якою вони повинні були «ілюструвати» досягнення соціального розвитку країни, приховуючи відомості щодо потворних його рис. Саме тому праці «застійних» років були здебільшого тенденційними, однобокими.

Значний масив соціальної інформації, який становив неабияку наукову цінність і міг бути використаний для вирішення багатьох соціальних проблем, був ігнорованим. Владні структури не брали до уваги тривожних сигналів соціологів щодо погіршення еколо-

гічного стану, наростання відчуження влади від народу, негативних тенденцій у міжнаціональних відносинах тощо. Нерідко ініціаторів досліджень піддавали партійним, адміністративним покаранням. Багато наукових понять («екологія», «відчуження», «соціальна статистика», «соціальна динаміка», «соціологія релігії» та ін.) навіть у період «відлиги» було заборонено. Їх використання могло стати приводом до ярликування вченого як послідовника та пропагандиста «реакційної буржуазної соціології». Але, незважаючи на всі ці обставини, соціологічні дослідження розвивалися, поступово розширюючи сферу теоретичного соціологічного знання.

У 1958 р. виникла Радянська Соціологічна Асоціація. Через два роки в Інституті філософії АН СРСР був створений перший соціологічний підрозділ — сектор дослідження нових форм праці й побуту, пізніше перетворений на відділ конкретних соціологічних досліджень. У 1968 р. почав працювати Інститут конкретних соціальних досліджень. У 1974 р. побачив світ перший і до середини 80-х років єдиний у СРСР фаховий журнал «Социологические исследования».

В Україні перший науковий підрозділ соціологічного профілю — відділ конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН України — почав функціонувати у 1969 р. Вплив хрущовських ліберальних реформ на розвиток соціології було посилено імпортом соціологічної фразеології. З 1957 по 1961 рік тільки Інститут філософії у Москві відвідали 217 зарубіжних філософів і соціологів.

У 60-ті роки започатковуються соціологічні дослідження різної тематичної спрямованості. Зокрема на металургійних, текстильних, машинобудівних підприємствах Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси соціологи вивчали умови життя, залежність способу життя від соціально-побутових і соціально-демографічних чинників. Досвід соціологічної служби Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського в 70-х роках поширювався через періодичні видання, знайшов своє відображення у повісті письменника Олександра Білінова «Вибір» (Дніпропетровськ: Промінь, 1980).

Соціологічний підрозділ Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР розробив методики со-

ціального планування на промислових підприємствах республіки. Ці методики і пов'язані з ними концепції, як і розробки Донецького відділення Інституту економіки АН України, помітно збагатили промислову соціологію та соціологію праці в Україні.

Широкий спектр соціальних проблем шлюбу і сім'ї був типізований у праці Л. Харчева «Шлюб і сім'я в СРСР» (1965). У 1966 р. випущено двотомник «Соціологія в СРСР», в якому узагальнювався досвід емпіричних досліджень різних сфер суспільства, а також досліджень із загальної соціологічної теорії, різноманітних проблем функціонування і розвитку соціальної сфери (праці, побуту тощо). Водночас у Великобританії були опубліковані два томи вибраних праць радянських соціологів під назвами «Індустрія і праця в СРСР», «Місто, регіон і народонаселення». У деяких університетах були запроваджені спецкурси з прикладної соціології. Для аспірантів і студентів підготовлені перші навчальні посібники («Робоча книга соціолога», 1976; «Теорія і практика соціологічних досліджень в СРСР», 1979 та ін.).

Але марксистська ідеологія не збиралася відводити соціології належне їй місце. За розквіту адміністративно-командної системи (кінець 60-х — середина 80-х років) відбувся ще один наступ на неї. ЦК КПРС були піддані різкій критиці книги Ю. Левади. Колектив Інституту соціологічних досліджень звинувачено у «насадженні буржуазних теоретичних концепцій і поглядів». Було перекроєно кадровий склад інституту, проти деяких соціологів робилися спроби порушити кримінальні справи.

Сприятливішими для розвитку соціології стали 80-ті роки, коли вона нарешті відновила статус самостійної науки. У червні 1988 р. ЦК КПРС видав постанову «Про підвищення ролі марксистсько-ленінської соціології у вирішенні вузлових проблем радянського суспільства». Наприкінці 80-х років виникла принципово нова для радянської системи інституція — Всесоюзний центр вивчення громадської думки (директор Т. І. Заславська), що став безперечним лідером у масових опитуваннях. Почали відкриватися нові дослідницькі центри. Восени 1990 р. створено Інститут соціології Академії наук України. Згодом засновано Українську соціологічну асоціацію, в університетах відкрито

факультети і відділення з підготовки професійних соціологів, утворено спеціалізовані ради із захисту дисертацій, виходить журнал «Соціологія: теорія, методи, маркетинг». Тож соціологія стала універсальною академічною дисципліною, основи якої тепер вивчають у всіх вузах.

Нині вітчизняна соціологія, намагаючись викристалізувати свою теоретичну базу, предмет і методи досліджень, активно інтегрується у світову соціологічну науку. Основні напрями сучасних соціологічних досліджень стосуються особливостей соціально-статусної стратифікації в умовах перехідної економіки, соціальних умов і механізмів формування сучасної ринкової економіки, факторів виникнення і механізмів подолання соціальних конфліктів у процесі трансформації суспільства, національних аспектів. Активно використовуються прикладні дослідження щодо різних сфер соціально-економічного, політичного і духовного життя. Значні результати сучасних українських соціологів напрацьовані у сферах вивчення соціальних проблем, соціальної структури та професійної орієнтації молоді (С. Макеєв, В. Черноволенко), впливу засобів масової інформації на самовизначення молоді (Є. Головаха, В. Осовський), застосування математичних методів у соціологічних дослідженнях (А. Горбачик, В. Максименко), вивчення історії соціології (А. Ручка, В. Танчер), соціології освіти, проблем вищої школи (В. Бакіров, В. Волович, О. Якуба), етносоціології (Т. Рудницька, М. Шульга), соціології підприємництва (В. Ворона, В. Пилипенко, Є. Суїменко) тощо.

Все активніше включається в методичне керівництво науково-дослідною діяльністю Соціологічна Асоціація України (САУ). З 1993 р. вона є колективним членом Міжнародної соціологічної асоціації.

В Україні протягом останнього десятиліття ХХ ст. сформувалися нові соціальні групи, верстви, нові соціальні відносини. Процес соціальної диференціації супроводжувався соціальними протистояннями, суттєво вплинув на соціальне самопочуття суспільства, особливості взаємодії суб'єктів вітчизняного соціуму. Це суттєво позначилося на зростанні ролі соціології в дослідженні та управлінні суспільними процесами.

Однак, щоб соціологія посіла відповідне місце у науковому та практичному житті, потрібні час і подо-

лання соціально-економічних труднощів, які на початку ХХІ ст. переживає українська держава. Низку різноманітних теоретичних, методологічних, організаційних проблем висуває гуманізація освіти. Необхідне справді наукове застосування соціології у різних галузях суспільного життя, очищене від намагань маніпулювати громадською думкою під прикриттям так званих «соціологічних досліджень». Цьому мала б сприяти реалізація Указу Президента України від 25 квітня 2001 р. «Про розвиток соціологічної науки в Україні», з яким передбачено започаткування державних наукових програм у галузі соціології, створення банку соціологічних даних, розвиток соціологічних і соціально-психологічних служб на підприємствах, установах, навчальних закладах, поширення соціологічних знань серед населення.

Основні школи та концептуальні напрями сучасної західної соціології

Сучасна Західна соціологія представлена різноманітністю шкіл і течій, які розвиваються за багатьма напрямками.

Функціоналізм

Один з головних напрямів американської соціології після Другої світової війни. Вперше ідеї щодо функціонального принципу осмислення суспільства були висловлені у працях О. Конта і Г. Спенсера. Так, соціальна статика Конта спиралася на положення, за яким інститути, вірування, моральні цінності суспільства взаємопов'язані і становлять одне ціле. Пояснити будь-яке явище можна, описавши закон його співіснування з іншими явищами. Спенсер використовував спеціальні аналогії між процесами в людському організмі й суспільстві. Соціологія Е. Дюркгейма ґрунтувалася на визнанні того, що суспільство володіє власною, незалежною від людей реальністю; що це не просто ідеальне буття, а система активних сил, «друга природа»; що пояснення соціального життя треба шукати у властивостях самого суспільства.

Функціональні аспекти розвитку суспільства, соціальних явищ розробляли англійський соціолог

Альфред-Реджинальд Радкліфф-Браун (1881—1955) та американець польського походження Броніслав-Каспер Малиновський (1884—1942). Цікаву систему пояснення суспільства з функціональних позицій виробили американські соціологи Толкотт Парсонс (1902—1979) і Роберт Мертон (нар. у 1910 р.). Головне завдання соціології, на їх думку, полягає у вивченні механізмів і структур, які забезпечують сталість соціальної системи.

Функціоналізм часто ототожнювали зі структурним аналізом. Тому в соціологічній літературі вони постають як єдина структурно-функціональна теорія або як окремі функціоналістичні та структуралістичні концепції. Але між структурно-функціональним аналізом як теорією і як методом соціального дослідження існують суттєві відмінності.

Структурно-функціональний аналіз як теорія суспільства

Т. Парсонс вважав одним з ключових завдань соціології аналіз суспільства як системи функціонально взаємопов'язаних змінних. На практиці це означало, що аналіз будь-якого соціального процесу — це частина дослідження певної системи з ustalеними межами. Систему Парсонс розумів як сталий комплекс повторюваних і взаємопов'язаних дій (теорія соціальної дії), а потреби особистості — як змінні у соціальній системі.

Т. Парсонс та інші дослідники намагалися не тільки виробити правила функціонування будь-якої системи, а й визначити сукупність необхідних умов або «функціональних передумов» для всіх соціальних систем. Ці універсальні умови стосувалися не тільки соціальної системи, а й її складових. Кожна соціальна система має задовольняти певні потреби своїх елементів, забезпечуючи їх виживання. Вона повинна володіти і певними способами розподілу матеріальних ресурсів. Крім того, система має виробити певний процес соціалізації людей, даючи їм змогу сформувати або суб'єктивні мотивації підпорядкування конкретним нормам, або певну загальну потребу такого підпорядкування. Водночас кожна система повинна мати певну організацію видів діяльності та інституційні засоби, щоб успішно протидіяти порушенням цієї організації, вдаючись до примусу або переконання. І нарешті, суспільні інститути мають бути відносно сумісні один з одним.

У кожному суспільстві, крім соціальних норм, існують властиві тільки йому цінності. За відсутності таких цінностей мало ймовірно, що окремі особи зможуть успішно використати потреби підпорядкування нормам. Фундаментальні цінності мають стати частиною особистості.

Теоретичну схему Парсонса об'єднує та організовує проблема соціального порядку. Поняття «соціальний порядок» охоплює існування певних обмежень, заборон, контролю в суспільному житті, а також певних взаємин у ньому: наявність елемента передбачуваності й повторюваності (люди можуть діяти тільки в тому разі, коли знають, чого чекати один від одного); більш-менш тривалу сталість у збереженні форм соціального життя. Різні аспекти соціального порядку відображені у багатьох поняттях, основні з яких — «система» і «структура». Вони вживаються як щодо емпіричних об'єктів і відношень, так і щодо абстрактних об'єктів.

Поняття «структура» охоплює сталі елементи будови соціальної системи, відносно незалежні від незначних і короткочасних коливань у відносинах системи із зовнішнім оточенням. У зв'язку зі змінюваністю цих відносин вводиться система динамічних процесів і механізмів між вимогами, що впливають з умов сталості структури, і вимогами даної зовнішньої ситуації. Цей динамічний аспект бере на себе функціональну частину аналізу. На найзагальнішому абстрактному рівні соціальний порядок у Парсонса є продуктом двох процесів: тенденції соціальної системи до самозбереження і тенденції до збереження певних меж постійності щодо середовища (гомеостатична рівновага). Дії в середовищі системи, яка складається з багатьох підсистем, аналізуються на основі функціональних передумов, вимог щодо її вживання і рівноваги системи. Види діяльності всередині системи постають як наслідок її структурних реакцій на вимоги, що виявляють її зв'язок із середовищем. Тому при аналізі соціальної системи важливо досліджувати її взаємообмін з іншими системами. А різні елементи системи, за Парсонсом, є похідними від умов соціальної дії та взаємодії.

Т. Парсонс вважав, що будь-яка соціальна система повинна забезпечувати:

- 1) раціональну організацію і розподіл своїх матеріальних (природних), людських (персонал) і культурних ресурсів для досягнення своїх цілей;

2) визначення основних цілей і підтримання процесу їх досягнення;

3) збереження солідарності (проблема інтеграції);

4) підтримання мотивації індивідів при виконанні ними соціальних ролей і усунення прихованих напружень у системі особистісної мотивації.

Другу і третю вимоги висуває культурна система, головним завданням якої є легітимізація нормативно-го порядку соціальної системи. Проблема визначення основних цілей та їх досягнення задовольняється політичною практикою. Проблему інтеграції допомагає вирішити релігійна діяльність або її функціональні альтернативи — різні секулярні (світські) ідеології тощо.

Четверту проблему вирішує сім'я, яка здійснює первинну соціалізацію, «вбудовуючи» в особистісну структуру людини вимоги соціальної системи і підтримуючи емоційну задоволеність своїх членів. Усі чотири функціональні вимоги мають сенс тільки в сукупності, структурній взаємопов'язаності.

Структурно-функціональний аналіз як метод соціального дослідження

Цей метод систематизований і докладно описаний Р. Мертоном. У парадигмі (системі форм) структурно-функціонального аналізу сформульовані такі основні поняття:

— «функції» — наслідки діяльності, що сприяють адаптації системи;

— «дисфункції» — несприятливі наслідки;

— «явні функції» — усвідомлені наслідки;

— «латентні функції» — неусвідомлені наслідки;

— «функціональні вимоги» — вимоги, виконання яких необхідне для нормальної життєдіяльності системи;

— «функціональні альтернативи» — еквівалентні структури, здатні виконувати однакові функції.

У структурно-функціональному аналізі розрізняють два основних підходи:

— структурний, що здійснюється від аналізу різних структур до виявлення виконуваних ним функцій;

— функціональний, який застосовується за умов формування певної сукупності функціональних вимог і наявності структур, що здійснюють ці функції.

У західній соціології структурно-функціональний аналіз набув найбільшого поширення в соціології по-

літики, соціології злочинності, соціології сім'ї, вивченні соціальної стратифікації. Наприкінці 50—60-х років функціональний підхід зазнав критики за застосування біологічних понять до соціальних систем, де вони втрачають однозначність; за позаісторичний (статичний) розгляд суспільства; за надто абстрактний категоріальний апарат. Опоненти також відзначали нездатність функціонального аналізу адекватно описати і проаналізувати конфлікти. Згодом теоретичні підходи структурно-функціонального аналізу синтезувалися з іншими соціологічними течіями.

Теорії соціального конфлікту

Представляють різноманітні концепції, які визнають конфлікт одним з найважливіших чинників соціального розвитку. Оформилися вони у зв'язку з критикою структурно-функціонального аналізу. Авторитетними щодо вивчення проблем соціального конфлікту вважаються праці К. Маркса і Г. Зіммеля.

Прихильники теорій соціального конфлікту не згодні з твердженнями, що нерівність — природний спосіб забезпечення виживання суспільства. Вони не тільки вказують на недоліки теорій функціоналізму (хіба справедливо, наприклад, що торговець жуйкою заробляє більше, ніж люди, які навчають його дітей?), але й стверджують, що функціоналізм — не більше, ніж спроба виправдати статус. На їх думку, нерівність є результатом становища, за якого люди, які контролюють суспільні цінності (багатство і владу), мають змогу здобувати для себе вигоди.

Американський соціолог Л. Козер (нар. у 1913 р.) вважає, що в кожному суспільстві існують певні елементи напруження і потенційного соціального конфлікту, який є найважливішим компонентом соціальної взаємодії і сприяє руйнуванню чи зміцненню соціальних зв'язків. Якщо у ригідних (закритих) суспільствах соціальні конфлікти поділяють суспільство на дві «ворожі» групи або два «ворожі» класи, підривають основи колективної «злагоди», загрожують руйнуванням соціальних зв'язків і суспільної системи через революційне насильство, то у «плюралістичних» (відкритих) суспільствах вони знаходять своє вирішення, а соціальні інститути оберігають суспільну злагоду. Цінність конфліктів полягає в тому, що вони запобіга-

ють окостенінню соціальної системи, відкривають шлях інноваціям, тобто впровадженню нових форм організації праці та управління, що охоплюють не тільки окремі підприємства, а й їх сукупність, галузі.

Німецький соціолог Ральф Дарендорф (нар. у 1929 р.), називаючи свою соціологічну концепцію «теорією конфлікту», протиставляє її як марксистській теорії класів, так і концепціям соціальної злагоди. Соціальний конфлікт він вважає наслідком опору відносинам панування і підкорення. Придушення соціального конфлікту, за Дарендорфом, призводить до його загострення, а «раціональна регуляція» — до «контрольованої еволюції». Хоча причини для конфліктів завжди існують, ліберальне суспільство може владнати їх на рівні конкуренції між індивідами, групами, класами.

Теорії соціального конфлікту, визнаючи конфлікт одним з головних рушіїв соціального прогресу, одночасно розглядають явища, які характеризуються поняттями «злагода», «стабільність», «порядок», «спокій». При цьому злагода вважається нормальним станом суспільства, конфлікт — тимчасовим.

Теорія соціального обміну

Теорія соціального обміну, фундатором якої вважають американського соціолога, соціального психолога Джорджа Хоманса (1910—1989), втілює спроби встановити зв'язки між макро- і мікрорівнями соціальної реальності. Представники цієї концепції розглядають обмін різними видами діяльності як фундаментальну основу суспільних відносин, на якій формуються певні структурні утворення (влада, статус, престиж, конформізм та ін.). Варіанти теорій соціального обміну набули поширення у соціології, соціальній психології, політології, економіці.

Згідно з цією теорією люди взаємодіють між собою на основі аналізу власного досвіду, потенційних винагород і покарань. Існують дві переумови теорії соціального обміну. Перша виходить з припущення, що у поведінці людини переважає раціональне начало, яке націлює її на одержання певних вигод (гроші, товари, послуги, престиж, повага, успіх, дружба, кохання та ін.). Типи вигод концептуалізуються по-різному: «цінність» — у соціології; «корисність» — в економіці; «нагорода», «плата» — у соціальній психології.

Друга розкриває зміст назви цієї концепції: процес соціальної взаємодії тлумачиться як постійний обмін між людьми різними вигодами. «Обмінні угоди» розглядаються як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а дедалі складніші структурні утворення (соціальні інститути та організації) вважаються такими, що виростають з обмінних відносин.

Концепції соціального обміну часто конвергують з іншими методологічними концепціями емпіричної соціології — аналізом соціальних мереж, теорією ролей та ін.

Психоаналітичні теорії

Поштовх до розвитку психоаналітичних теорій дало психологічне вчення відомого австрійця Зигмунда Фрейда (1856—1939), який висунув гіпотезу про домінуючу роль у людському житті несвідомих імпульсів, переважно сексуального характеру. Але між соціальною доктриною Фрейда і психоаналізом як конкретним методом вивчення неусвідомлених психічних процесів існує суттєва відмінність.

Згідно з Фрейдом проблема розв'язання сексуальних колізій має вирішальне значення не тільки в індивідуальному розвитку, а й в історичному процесі. В основі соціокультурної, художньої та інших видів людської діяльності лежить сублимація (перетворення, переключення) сексуальної енергії.

Теорія міжособистісного спілкування Фрейда заснована на переконанні, що в процесі взаємодії людей відтворюється їх дитячий досвід. Будучи дорослими, вони застосовують у різних життєвих ситуаціях поняття, засвоєні у ранньому дитинстві. Схильність з повагою ставитися до особистості, наділеної владою, наприклад до керівника, зумовлена тим, що він нагадує когось із батьків. Фрейд вважав, що люди належать до різних соціальних груп і залишаються у них здебільшого тому, що переживають почуття відданості та покірності лідерам груп. Він пояснював це не якимись особливими якостями лідерів, а швидше ототожненням їх з могутніми, богоподібними особистостями, яких у дитинстві уособлювали батьки.

Послідовники Фрейда, часто не погоджуючись з основними його твердженнями щодо ролі сексуального чинника у соціальному житті, застосовували психо-

аналітичний метод у вивченні підсвідомих неусвідомлених процесів, їх ролі у формуванні поведінки людей. Так, американська дослідниця Карен Хорні (1885—1952) займалася вивченням соціальних аспектів появи неврозів. Розглядаючи невроз як відображення ірраціональних аспектів суспільства, Хорні вважала його рушійною силою стану «основного страху», породженого ворожим середовищем. Як реакція на страх, «включаються» різні захисні механізми: придушення страху, внаслідок чого з'являються інші симптоми; «наротизація» страху — безпосередня (за допомогою алкоголю) або опосередкована (у вигляді бурхливої зовнішньої діяльності тощо); втеча від ситуацій, що викликають страх. Ці засоби захисту породжують чотири «великі неврози» нашого часу: невроз прихильності — пошуки любові, кохання і схвалення будь-якою ціною; невроз влади — гонитва за владою, престижем і володінням; невроз покірності (конформізм автомата); невроїзоляція — втеча від суспільства. Але ці ірраціональні способи вирішення конфліктів посилюють самовідчуження особистості. Завдання психотерапії психоаналітики вбачають у виявленні дефектів системи соціальних зв'язків пацієнта для кращої адаптації його до існуючого способу життя.

Помітною постаттю в соціології ХХ ст. став німецько-американський соціолог і психолог Еріх Фромм (1900—1980). Спочатку він розробляв теорію фрейдистського напрямку, співпрацював з ученими франкфуртської школи, так званими неомарксистами М. Хоркхаймером, Г. Маркузе та ін. Тому Е. Фромма часто вважають неофрейдистом або неомарксистом. Насправді у 50—80-х роках він створив оригінальну соціологічну теорію, використовуючи і критично оцінюючи при цьому різні соціологічні течії. Сам Фромм виокремив три концептуальні підходи до вивчення суспільства, які відрізняються від його власного.

1. Психологічний — характерний для мислення Фрейда, згідно з яким культурні явища зумовлені психологічними чинниками, що «виростають» з інстинктивних спонук, на які суспільство впливає тільки шляхом повного або часткового придушення. На думку Фромма, автори, що йшли за Фрейдом, пояснювали капіталізм як наслідок анального еротизму, а

розвиток раннього християнства — як наслідок амбівалентності щодо образу батька.

2. Економічний — виріс, як вважав Фромм, зі створеного розуміння історії, яке розробив К. Маркс. Тому вважалось, що такі явища суспільно-культурного життя, як релігії, політичні ідеї, породжені суб'єктивними економічними інтересами. Протестантство постає як пряме відображення певних економічних потреб буржуазії. Фромм зазначає, що Маркс мав на увазі інше: об'єктивні економічні умови є рушійною силою історії, оскільки зміна цих умов призводить до перетворення економічних відносин. Внаслідок цього змінюються й економічні установки людей, причому інтенсивне прагнення матеріального багатства — лише одна з таких установок.

3. Ідеалістичний — представлений у праці М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму», в якій стверджується, що новий тип економічної поведінки і новий дух культури зумовлені появою нових релігійних течій, хоча й підкреслюється, що цю поведінку не визначали лише релігійні доктрини.

На відміну від цих концепцій, Фромм вважав, що ідеологія і культура ґрунтуються на соціальному характері, який є сукупністю рис, властивих більшості учасникам даної соціальної групи; формується способом життя даного суспільства. Домінантні риси цього характеру стають творчими силами, що формують соціальний процес.

Розглядаючи з цієї точки зору проблему протестантства і капіталізму, Фромм показав, що розпад середньовічного суспільства загрожував середньому класу. Ця загроза спричинила почуття ізоляції, безсилля і сумніву. Психологічна зміна зумовила принадність доктрини Лютера і Кальвіна. Вони посилили і закріпили зміни в структурі особистості, а нові її риси стали ефективними силами розвитку капіталізму, що постав як наслідок економічних і політичних змін.

Такий підхід Фромм застосував і щодо фашизму. Низи середнього класу реагували на економічні зміни (зростаюча міць монополій і повоєнна інфляція) посиленням певних рис характеру, а саме: садистських і мазохістських устремлінь. Нацистська ідеологія ще більше посилила їх, а відтак ці нові риси характеру стали силами, що служили експансії німецького імпе-

ріалізму. В обох випадках, доводив Фромм, коли певному класові загрожує небезпека нових економічних тенденцій, він реагує на цю загрозу психологічно та ідеологічно. Причому психологічні зміни, зумовлені такою реакцією, сприяють розвитку економічних тенденцій всупереч економічним інтересам цього класу.

Е. Фромм змоделивав механізм взаємодії економічних, психологічних та ідеологічних чинників: людина реагує на зміни зовнішньої обстановки тим, що змінюється сама, а ці психологічні чинники, в свою чергу, сприяють розвитку економічного і соціального процесу. Зміни соціальних умов приводять до зміни соціального характеру, тобто до появи нових потреб і тривог. Ці нові потреби породжують нові ідеї, водночас готуючи людей до їх сприйняття. Нові ідеї зміцнюють і посилюють новий соціальний характер і спрямовують людську діяльність в нове русло. Інакше кажучи, соціальні умови впливають на ідеологічні явища через соціальний характер, але цей характер не є результатом пасивного пристосування до соціальних умов.

Соціальний характер — це наслідок динамічної адаптації на основі невід'ємних властивостей людської природи, закладених біологічно або сформованих у ході історії.

Багато теоретиків вважали і вважають, що спочатку необхідно радикально змінити політичну та економічну структуру суспільства, а вже потім людську психіку. Інші дотримуються думки, що спочатку слід змінити природу людини і лише після цього починати будувати нове суспільство. Фромм обидва підходи вважає помилковими. На його думку, у першому випадку мотивації нової еліти нічим не відрізняються від мотивацій попередніх еліт. Ця еліта обов'язково спробує в середині нових соціально-політичних інститутів, створених революцією, відновити деякі елементи старого суспільства. Тому перемога революції означатиме її поразку, що ілюструють революції у Франції і Росії. У другому випадку зміни суто психічного характеру не виходять за межі індивіда та його найближчого оточення і, врешті, не мають істотного значення. Тому Фромм дотримується думки, що структура особистості середнього індивіда і соціально-економічна структура взаємозумовлені.

Е. Фроммові належить авторство теорії радикального гуманізму, яка спирається на «типологію соціальних характерів» і на вивчення відносин між особистістю та суспільством. Її основні положення: виробництво повинно служити людині, а не економіці; відносини між людиною і природою мають будуватися не на експлуатації, а на кооперації; антагонізми повинні бути замінені відносинами солідарності; вищою метою всіх соціальних заходів мають бути людське благо і запобігання людським стражданням; не максимальне, а тільки розумне споживання служить здоров'ю та добробуту людини; кожна людина повинна бути зацікавлена в активній діяльності на благо інших людей і залучена до неї.

Символічний інтеракціонізм

Його головною особливістю є аналіз соціальних взаємодій на основі символічного змісту, який вкладають у свої конкретні дії люди. В межах цієї теорії важливими є значення символів як необхідних засобів соціальних взаємодій. Причому велика увага приділяється головному символічному засобу взаємодії — мові. Соціальний символ, що має риси знакової структури, є необхідним елементом виконання соціальної ролі, без якої взаємодія неможлива. За соціальним символом приховується зіставлення індивідом своїх дій із соціальними нормами і зразками поведінки. Пізнавши соціальні символи як знаки взаємодії, можна вивчати її особливості.

Засновник символічного інтеракціонізму — американський соціолог Джордж-Герберт Мід (1863—1934), хоча сам термін був запроваджений у науковий обіг його учнем — Гербертом Блумером (1900—1978). Дж.-Г. Мід вважав, що соціальний світ людини і людства формується в результаті процесів соціальних взаємодій, в яких вирішальну роль відіграє «символічне оточення» завдяки двом своїм головним засобам — жестам і мові. Соціальне життя залежить від здатності людини уявляти себе в інших соціальних ролях, а це залежить від здатності до внутрішнього діалогу.

Послідовники Дж.-Г. Міда — Г. Блумер, Т. Шибутані, Т. Партленд та інші — представляють дві школи символічного інтеракціонізму — чиказьку та айовську. Прихильники першої, вивчаючи взаємодію, роб-

лять акценти на процесуальній його стороні, представники іншої — на стабільних символічних структурах. Соціальний процес розглядається соціологами як вироблення і зміна соціальних значень, які не мають суворой причинної зумовленості, залежні більше від суб'єктів взаємодії, ніж від об'єктивних причин.

Із символічним інтеракціонізмом пов'язаний так званий соціодраматичний підхід, який тлумачить соціальне життя як реалізацію «драматичної» метафори (переносного значення), аналізує взаємодію у таких термінах: «актор», «маска», «сцена», «сценарій» тощо.

Феноменологічна соціологія

Її вважають різновидом «розуміючої соціології», бо вона розглядає суспільство як явище, створене і постійно відтворюване у духовній взаємодії індивідів (міжіндивідуальній комунікації). Основоположник феноменологічної соціології — австрійський соціолог Альфред Шюц (1899—1959).

Її прихильники, звинувачуючи позитивізм і натуралізм у відчуженні, упредметнюванні соціальних явищ, намагаються теоретично осмислити соціальний світ у його суто людському бутті, співвідношенні з уявленнями, ідеями, цілями, мотивами практично діючих соціальних індивідів. Однак феноменологічна методологія не пристосована до аналізу об'єктивних предметно-діяльних процесів, тому призводить до підміни об'єктивності явищ, що трактуються, феноменологічною суб'єктивністю. Внаслідок цього соціальне життя відображене у феноменологічній соціології, втрачає об'єктивний характер, зводиться до уявлень про суспільство, взаємодії і взаємовпливу цих уявлень у свідомості індивідів. Феноменологічна соціологія дедалі більше інтегрується у традиційні напрями, школи, привносячи туди вміння сприймати і концептуалізувати суб'єктивні чинники об'єктивних соціальних процесів.

Неомарксизм

Засновники неомарксизму — Дьордь Лукач (1885—1971) (Угорщина) і Антоніо Грамші (1891—1937) (Італія). Їхні теоретичні розробки започаткували

«діалектико-гуманістичний» напрям у марксистській думці. До нього, що переважно апелює до ранніх праць К. Маркса, належать теоретики франкфуртської школи (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Ю. Хабермас), пов'язані з цією школою фрейдомарксистки (В. Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм), марксистки-екзистенціалісти (Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті) та ін.

Присутній у неомарксизмі й інший напрям, представлений марксистами-соцієнтами (Л. Альтюссер, Л. Коен, Д. Ельстер, Д. Ремер). Його прихильники прагнуть переформулювати категорії історичного матеріалізму на основі методів соціологічної науки: структурно-функціонального підходу, структурації тощо.

Ще одна група неомарксистів орієнтується на дослідження проблем «третього світу», аналіз капіталізму як світової системи, вивчення питань фемінізму тощо. У 60-ті роки неомарксизм виступив і як особлива соціологічна тенденція, критично протиставлена офіційній соціології (Р. Мілс, Н. Бірнбаум, А. Гоулдер та ін).

Сучасні неомарксистки уточнюють і марксистське тлумачення матеріальних джерел соціально-політичних криз у суспільстві, розуміння способів їх подолання. Ю. Хабермас, наприклад, вважає, що зростання ролі держави в регулюванні економічних процесів, плануванні виробництва й розподілі матеріальних благ істотно змінило економічні закономірності розвитку капіталізму, позбавило його колишніх гострих економічних криз.

Західні вчені неодноразово передбачали неминучий крах доктрини Маркса, яка часто відроджувалася в оновленому вигляді. Лише за останні роки популярність марксизму на Заході мала декілька злетів. Остання за часом модифікація пов'язана зі спробами вирішення нових проблем постіндустріального та інформаційного суспільства.

Запитання. Завдання

1. У чому полягала специфіка первісних уявлень людей про суспільство?
2. Які особливості теорії соціальної стратифікації Платона, теорії «середнього класу» Аристотеля?
3. Наскільки доцільне застосування принципів соціального менеджменту Н. Макіавеллі за сучасних умов?

4. Що нового вніс у соціологічну думку Т. Гоббс своїм вченням про суспільний договір?
5. З якими засадами справедливого суспільства, сформульованими Т. Мором і Т. Кампанеллою Ви згодні? Щодо яких проблем подискутували б?
6. Яка роль О. Конта і Г. Спенсера у становленні соціології?
7. Чим відрізняються між собою соціологічні погляди К. Маркса і М. Вебера?
8. Охарактеризуйте етапи зародження і розвитку соціологічної думки в Україні.
9. Чим зумовлене неоднакове ставлення до соціології у демократичних і тоталітарних державах?
10. У чому полягають особливості розвитку вітчизняної соціології ХХ ст.?
11. Охарактеризуйте основні сучасні соціологічні теорії.

Теми рефератів

1. О. Конт — родоначальник соціологічної науки.
2. Теорія суспільства Г. Спенсера.
3. Психологія юрби Г. Лебона.
4. Соціологічні аспекти психоаналізу З. Фрейда.
5. Е. Дюркгейм про цінності та ідеали.
6. Праця М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму».
7. Основні напрями розвитку західної соціології ХХ ст.
8. Становлення і розвиток соціологічної думки в Україні.

2.

Суспільство як соціальна система

2.1. Суспільство: сутність, типи, тенденції розвитку

Еволюція уявлення про суспільство та теорії його походження

Соціологічна думка від свого зародження постійно намагалася пізнати, осмислити сутність, основні засади функціонування, найхарактерніші особливості суспільства як соціального феномену. Так, античні філософи, зокрема Арістотель, Платон, ототожнювали суспільство з державою. У середньовіччі поширеною була думка про те, що суспільство виникло внаслідок домовленості людини з Богом; у нові часи побутувала ідея суспільного договору між людьми, внаслідок якого постало суспільство, хоча деякі філософи (Д. Дідро) вважали, що життя людей завжди було суспільним.

Якісно нове розуміння категорії «суспільство» запропонувала соціологія в середині ХІХ — на початку ХХ ст. Так, О. Конт і Г. Спенсер вважали його динамічним утворенням, що, як і кожний живий організм, перебуває у постійному розвитку, виявляючи здатність до саморегулювання. Е. Дюркгейм розглядав суспільство як надіндивідуальну реальність, що заснована на колективних уявленнях. Для М. Вебера суспільство — це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей, дій. Г. Тард розумів суспільство як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей через передавання людьми один одному переконань, прагнень, спонукань тощо.

За К. Марксом, суспільство — це живий організм, сутністю якого є залежність усіх соціальних підсистем від економічної; це сукупність відносин між людьми, що формуються та історично розвиваються у процесі спільної діяльності.

Різні аспекти суспільства як соціологічного феномену є предметом багатьох сучасних досліджень. Залежно від погляду на суспільство як фундаментальну категорію соціології формувалися відповідні теорії суспільства, у розвитку яких простежується три періоди:

1. Кінець XVIII — початок XX ст. Соціологія функціонувала як сукупність поглядів щодо промислового суспільства. Всі тодішні теорії виходили з того, що суспільство, яке зароджується, має індустріальний характер, а економічна система визначає тип суспільства, задає принцип суспільного порядку.

2. 20-ті — кінець 60-х років XX ст. Учення цього періоду зосереджувалися на фіксації нових специфічних рис, явищ, зумовлених переходом до стадії організованого капіталізму, передусім в економічній сфері. Суспільство вони тлумачили як державно-монополістичний (з точки зору форми власності), організований (з огляду на соціальні та економічні процеси), зрілий, розвинутий капіталізм як менеджеріальне суспільство (враховуючи домінуючу професію у всіх галузях), як суспільство масової культури.

3. 70—90-ті роки XX ст. На цьому етапі виникають «концепції інформаційного суспільства» (теорії Д. Белла, Р. Дарендофа, О. Тоффлера, Ф. Ферроратті та ін.), які фіксують трансформації в економічній системі, структурі формальної та неформальної влади, інформаційній сфері. Вони розглядають інформаційне суспільство як особливу стадію історичного та соціально-економічного розвитку людства.

Сутність суспільства як соціального феномену

Суспільство є високоабстрактною категорією, витвореною на перетині соціальної філософії, соціології, історії та інших наук, надзвичайно складним соціальним феноменом, що зумовило різні тлумачення його.

Суспільство — сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Цей термін вживається і на позначення конкретного виду суспільства з його історичними, економічними, культурними особливостями (наприклад, українське суспільство).

До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належать:

- спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою;

- цілісність і сталість (єдине ціле);

- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;

- певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;

- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Із соціологічної точки зору американський соціолог Едуард-Альберт Шілз (нар. у 1911 р.) суспільством вважав об'єднання, що відповідає таким критеріям:

- існування його як елемента більшої системи;

- ідентифікація з певною територією;

- наявність власної назви та історії;

- укладення шлюбів між представниками даного об'єднання (суспільства);

- поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства;

- існування його у тривалішому часі, ніж середня тривалість життя окремого індивіда;

- єдність загальної системи цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо).

Усе це дає змогу трактувати суспільство як соціальну систему.

Соціальна система — цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

Кожен з цих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язках з іншими, займає специфічне місце та відіграє певну роль у ній. А завдання соціології полягає у з'ясуванні структури суспільства, науковій характеристиці його елементів, їх взаємодії і взаємозв'язку.

На думку американського соціолога Алвіна Тоффлера (нар. у 1928 р.), структуру суспільства визначають такі компоненти:

1) техносфера (енергетична підсистема, система виробництва, розподілу);

- 2) соціосфера (різні соціальні інститути);
- 3) біосфера;
- 4) сфера влади (формальні й неформальні інститути політики);
- 5) іносфера (системи інформації та соціальної комунікації);
- 6) психосфера (сфера міжособистісних стосунків).

Усі перелічені структурні елементи рівнозначні та рівноправні. А саме завдяки структурі суспільство якісно відрізняється як від хаотичного скупчення людей, так і від інших соціальних явищ. Соціальна структура визначає стабільність суспільства як системи, що функціонує та розвивається за власними законами.

Існує й цілком протилежна точка зору на цю проблему. Наприклад, Т. Манн вважає, що, якби це було можливим, він зовсім відмовився б від категорії «суспільство», позаяк воно не є соціальною системою. А оскільки немає системи, то не існує й рівнів чи підсистем. Тому найточнішими щодо вивчення структури та історії суспільств будуть термінологічні пояснення взаємовідносин чотирьох рівнозначних джерел влади — ідеологічних, економічних, політичних, військових. У кожний конкретний історичний момент можливе різне їх співвідношення, що і визначає конкретну історичну якість суспільства.

Різними є погляди і на причини та процес виникнення суспільства, які зводяться до трьох теорій:

1. Природна (праця створила людину, перетворивши стадо на культурне угруповання виробників).
2. Божественна (Бог створив людину, заповів їй матеріальний світ і моральний закон).
3. Космічна (людство створене інопланетянами, які маниють ним у власних цілях).

Ці теорії надто абстрактно, по-філософськи пояснюють виникнення суспільства. Соціологічні наукові концепції по-своєму трактують походження суспільства, апелюють до різних чинників, що зумовлювали цей процес.

Інструментальна концепція. Згідно з нею головним чинником, що зумовив формування суспільства, є здогадливість та кмітливість людини, завдяки яким вона винайшла спеціальні знаряддя для задоволення власних потреб. Спочатку примітивні, дедалі досконаліші, вони зберігали зусилля людини у добуванні їжі та тепла. Використовуючи знаряддя, вона навчилася

працювати, поліпшувала свій добробут. Це зумовило функціональне дрібнення родової общини, розподіл праці, що у свою чергу спричинило виникнення економічних відмінностей між людьми та родинними групами. З'явилася і почала розвиватися соціальна організація.

Сексуальна концепція. Прихильники її вважають, що головним чинником зародження суспільства є поза-сезонний характер розмноження людини та її задоволення від статевого акту. Це надає процесові виношування і народження спонтанності, позаконтрольності, а існуванню групи — непередбачуваності. Відповідно в общині надмірна кількість слабких, незахищених осіб, що потребують опіки і за низького рівня розвитку ризикують загинути. Тому природна необхідність контролю над народжуваністю зумовила формування родин, виникнення норм, які регулювали сексуальні та інші відносини в угрупованні, сприяли плануванню господарського життя тощо. Постійний розвиток регулюючих норм стимулював еволюцію общин, зумовивши з часом виникнення соціальної організації.

Кратична (грец. *kratos* — сила, влада) концепція. Згідно з її постулатами сила та розум розподілені між людьми нерівномірно. Разом з природною експансивністю (жадобою і цікавістю) переваги окремих людей за певними критеріями (фізична міць, спостережливість, спритність тощо) дають їм змогу зайняти вигідні позиції, прибрати до рук краще місце, їжу, сексуального партнера та ін. Навчившись панувати та отримувати знаки улесливості одноплемінників, лідери почали утверджувати систему правил шанування вождя, передачі влади, розподілу привілеїв серед інших членів угруповання. Норми, які забезпечують відносини нерівності, стають основними для соціальної організації. Еліта використовує владу як засіб впливу на маси та привласнення ресурсів, створюючи общиною, забезпечуючи водночас її подальший розвиток.

Гендерна концепція. Заснована на аналізі розподілу соціальних ролей між особами жіночої та чоловічої статі. Оскільки жінка володіє біологічною монополією на відтворення роду, і для немовлят є не тільки кровним, а й першим взірцем для наслідування, її роль і воля в общині особливо значущі. Відповідно значущість чоловіка значно менша, його роль зведена до

обслуговування процесу відтворення (забезпечення зачаття, захисту, тепла, їжі тощо). За соціальними ролями жінки незамінніші за чоловіків. Незадоволені своїм становищем, чоловіки створюють штучну противагу жіночій «монополії відтворення» у формі чоловічої «монополії на встановлення порядку». А коли вони стали домовлятися про розподіл жінок, виникла соціальна організація. Попри те, що чоловіки споконвіку порушують власні домовленості, вони продовжують дотримуватись первісної кругової поруки, не допускаючи жінок до соціально значущих сфер, пов'язаних з владою, управлінням, розпорядженням ресурсів.

Семантична концепція. Стрижнем її є визнання фізичної, психологічної, розумової слабкості людини як біологічної істоти, яка до того є ще й одним з наймолодших видів живого світу (8—10 млн. років еволюції). У зв'язку з біологічною вразливістю закон виживання штовхає людей до об'єднання зусиль, тобто до створення колективної організації, яка здійснює координацію, диференціацію, та комбінування їх функцій. Усе це потребує попередньої домовленості, що можливо лише з розвитком спілкування, використання мови як його засобу. Виробляючи символи та значення, домовляючись про правила їх тлумачення, активно застосовуючи мову, люди формують організований світ комунікації, яка опосередковує їх матеріальну діяльність. Унаслідок цих процесів виникає система упорядкованих колективних взаємодій, формується суспільство.

Проблема типологізації суспільств

Проблема типологізації суспільств передбачає, з одного боку, відокремлення понять «суспільство», «природа», «держава», «країна», з іншого — з'ясування співвідношення між ними. Людина і суспільство є частиною природи, але помилково було б ототожнювати їх з природою. Адже, коли йдеться про природу у широкому сенсі (природна єдність світу, всієї дійсності), то лінія «суспільство — природа» відображає те, що людина і суспільство виникли з природи. Суспільство при цьому перебуває у тісному зв'язку та взаємодії з природним середовищем і не може функціонувати, розвиватися поза ним, оскільки і природа, і суспільст-

во підкоряються єдиним фундаментальним законам. Але розуміння природи у вузькому сенсі (частина реального світу, природно-географічне середовище) передбачає визнання того, що людина є не стільки біологічним, скільки соціальним творінням, а буття суспільства — це своєрідне соціальне буття, котре не можна зводити до тільки біологічного існування.

Розмежування цих понять дає змогу правильно зрозуміти двоєдину — природно-соціальну — основу людини та суспільства, не допустити як ігнорування природних засад у людині та суспільстві, так і заперечення вирішальної ролі соціального у цій єдності. На певних етапах розвитку соціології домінували різні точки зору, то абсолютно відриваючи людину, суспільство від їх природних основ, то абсолютизуючи місце і роль біологічного на противагу соціальному.

На думку представників сучасної американської соціології, у ХХ ст. сформувалася так звана «парадигма людської винятковості», сутність якої визначається екологічними залежностями та обмеженнями. Згідно з нею людина, істотно відрізняючись від тварин, здатна розпоряджатися собою і діяти як завгодно для досягнення мети. Соціокультурне середовище, соціальні та культурні чинники є головними для неї, що змушує інколи ігнорувати біофізичне середовище. Позаяк усі проблеми можна вирішити за допомогою науки, соціальний і технологічний прогрес ніщо не може обмежити.

Однак сучасний стан суспільства, людини і довкілля доводить наукову неспроможність абсолютного протиставлення суспільства і природи, ресурси якої не безмежні.

Розмежовуючи категорії «суспільство», «держава», «країна», слід виходити з того, що «країна» — поняття, яке є переважно географічною характеристикою частини нашої планети, а «держава» — категорія, що відображає політичний стан цієї частини. Співвідношення між даними категоріями визначає типологізацію суспільств.

Типологізація суспільств — це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.

Залежно від критеріїв соціолога по-різному визначали типи суспільств. Наприклад, беручи за головну

ознаку писемність, їх поділяли на писемні та дописемні. Німецький соціолог Фердинанд Тьонніс (1855—1936) з огляду на наявність і стан промислового виробництва, класифікував їх на традиційне (допромислове) та промислове.

Американські соціологи Г. Ленскі та Дж. Ленскі, розрізняючи суспільства за головним способом здобуття засобів до існування, виокремлюють:

1. *Суспільство мисливців і збирачів*. Структура його надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім править вождь.

2. *Садівничі суспільства*. Воно теж ще не знає, що таке додатковий продукт, основою його соціальної структури є родинні зв'язки. Але їх система помітно розвинутіша, складніша.

3. *Аграрне суспільство*. На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

4. *Промислові суспільства*. Виникають наприкінці XVIII ст. з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значного додаткового продукту, розвитку системи державного управління.

Застосування цього критерію іншими соціологами передбачає, крім перших трьох, індустріальне та постіндустріальне суспільства.

Беручи за основу ціннісні критерії, соціолог Д. Рісман виділяє такі типи суспільства:

1. *Традиційне суспільство*. У ньому індивіди керуються традиційними цінностями. Ця особливість властива насамперед аграрному суспільству, в якому професія переходить від батька до сина. Людина, будучи обмеженою у виборі, змушена діяти згідно з традиціями. Саме такі особливості характеризують доіндустріальне суспільство.

2. *Суспільство, кероване зсередини*. У такому суспільстві поведінку індивідів визначають особисті цінності, що активізує індивідуальність, посилює вибір, самостійність рішень, власну точку зору. В ньому відсутні чіткі моральні норми, людина повинна шукати опору в собі. Це індустріальне суспільство.

3. *Суспільство, кероване ззовні*. Індивід у такому суспільстві спрямовує та оцінює свою діяльність, орієнтуючись на оцінки колег, друзів, сусідів, громадсь-

ку думку. Воно сприяє розвитку тертіальних (лат. *tertius* — третій) промислів — маркетингу, послуг. З'являються нові професії, групи робітників, формуються нові громадські організації. Для досягнення успіху індивід повинен враховувати зовнішні обставини, пристосовуватися до них. Це постіндустріальне суспільство.

Розвиненість управління і ступінь соціального розшарування розмежовують суспільства на просте і складне.

1. *Просте суспільство*. У такому суспільстві не існує бідних і багатих, керівників і підлеглих. Основні його характеристики: соціальна, економічна, політична рівність, низький рівень розподілу праці та розвитку техніки, невеликі територіальні розміри, незначна чисельність, пріоритет кровних зв'язків.

2. *Складне суспільство*. Сформувалося з виникненням та нагромадженням додаткового продукту, розвитком позааграрних виробництв, зосередженням людей у містах, розвитком торгівлі, передусім зовнішньої. Класове розшарування в ньому зумовило перехід від звичаєвого права до юридичних законів. З виникненням писемності стали окреслюватися контури елітарної культури. Еволюція такого суспільства, утвердження держави уможливили реалізацію масштабних суспільних проектів (розвиток засобів комунікації тощо).

За політичними режимами суспільства поділяють на демократичне, авторитарне, тоталітарне; за панівною релігією — на християнську і мусульманську. Марксизм за способом виробництва, виробничих відносин і класової структури виділив первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну суспільно-економічні формації.

Характерні особливості сучасного суспільства

Для визначення сучасного суспільства американський соціолог Деніел Белл (нар. у 1919 р.) запровадив термін «постіндустріальне суспільство». Постіндустріальне суспільство — стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну державно-монополістичному капіталізму, індустріальному суспільству. Таке суспільство перебуває на стадії тертіальних промислів, у сфері послуг якого зайнято не менше 50 відсотків працюю-

чого населення. Воно виробляє як аграрні, так і промислові товари, набагато перевищуючи власні потреби. Крім надвиробництва, йому властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості. Серед інших характеристик сучасного суспільства:

— рольовий характер взаємодії (очікування та поведінка людей зумовлюються їх суспільним статусом і соціальними функціями);

— поглиблений розподіл праці;

— формальна система регулювання відносин (на основі писемного права, законів, положень, договорів);

— складна система соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування);

— секуляризація (набуття світських ознак) релігії;

— виокремлення різноманітних соціальних інститутів.

У постіндустріальний період відбуваються зміни в усіх системах та підсистемах суспільства. Якщо раніше земля, праця, капітал були ключовими елементами виробництва, то в постіндустріальну епоху в багатьох галузях виробництва головною складовою стає інформація. У політичній сфері згасає роль національної держави, відбувається децентралізація політичної влади, яка частіше делегується згори донизу. Політика перестає бути сферою класового конфлікту, політична боротьба розгортається не за контроль над власністю, а за вплив на державу. У соціальному житті відбувається перехід від ієрархії (поділу на нижчі та вищі чини) до сіткової організації. Власність перестає бути головним критерієм соціальної диференціації. Класову структуру поступово змінює статусна ієрархія, яка формується на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій. Вісь соціального конфлікту пролягає не по лінії володіння чи неволодіння власністю, а по лінії володіння знаннями та контролю над інформацією.

Постіндустріальне суспільство характеризується виникненням нових систем: телекомунікаційних технологій та освіти. Телекомунікації визначають комунікаційну та інформаційну спроможності суспільства в цілому, створюють кожній людині можливість без-

посереднього спілкування з іншими суб'єктами суспільства, без посередництва жодних груп, ідеологій, підвищують роль кожної людини як особистості. Освіта теж трансформується з інституту в самостійну систему, яка визначально впливає на сферу праці та економіки, є стратегічним ресурсом державних політичних структур, пріоритетним статусом і групоутворювальним чинником.

У зв'язку з тим, що технічною базою сучасного суспільства є інформація, його ще називають інформаційним суспільством, в якому інтелектуальні технології, інформація, обробка знань посідають дедалі важливіші місця. Термін цей запровадив японський вчений І. Масуда.

Інформаційне суспільство характеризується передусім розвитком виробництва інформаційних, а не матеріальних цінностей. Рухомою силою його еволюції є експлуатація обчислювальної техніки. Зростає не лише економічне значення інформаційного сектора, але

Таблиця 1

Відмінності між доіндустріальним, індустріальним та постіндустріальним суспільствами

Індикатор	Доіндустріальна фаза	Індустріальна фаза	Постіндустріальна фаза
1	2	3	4
Принцип, що управляє розвитком	Традиціоналізм	Економічний ріст	Освіта
Головний сектор виробництва	Заготівля сировини	Обробка	Послуги
Головний контингент робочої сили	Селянин, зайнятий освоєнням природного середовища	Робітник, зайнятий переробкою матеріалів	Службовець, що працює з інформацією, символами, знаннями
Головна виробнича одиниця	Родина	Завод, фабрика, підприємство	Дослідницький інститут, офіс
Технологія	Ручна праця	Механізована технологія	Інтелектуальна технологія

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
Стратегічний ресурс	Продукти харчування, сировина	Реальний капітал	Освіта, розумовий капітал
Рушійна сила	Природні ресурси, фізична сила	Створена енергія	Інформація, обробка знань
Управлінська група, що об'єднує ресурси	Господар, володар, хазяїн	Професійний керівник, підприємець	Дослідник, спеціаліст, провідний адміністратор
Суб'єкти соціальної комунікації	Людина — природа	Людина — машина	Людина — людина
Перспектива часу	Спрямованість у минуле	Адаптація до сучасності	Спрямованість у майбутнє, прогнозування
Вищий рівень потреб	Основні побутові потреби	Соціальні потреби	Потреби у знаннях, самореалізації
Метод, який управляє рішенням	Здоровий глузд, «метод спроб і помилок», досвід	Дослідження, емпіризм	Модель, теоретична база прийняття рішень

й його соціальна та політична вага. Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура — інформаційні мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Принципом управління вступає погодження, а ідеологією — гуманізм.

Проте нові технології, що визначають особливості інформаційного суспільства, мають і негативні наслідки, позначені в соціології категорією «дуалістичне суспільство», яке поділяється на тих, хто програв, і тих, хто виграв: одні його сфери процвітають, інші потерпають від труднощів; житлові райони забезпечених мешканців різко контрастують з районами незаможних;

соціальна диференціація виявляється у багатьох формах. Тому одні вчені називають таке суспільство «одномірним», вважаючи, що можливість задоволення надпотреб пригнічує потенційні протести проти соціальної системи, робить діяльність і мислення індивіда однобічними, людину одномірною, наділеною «неправильною свідомістю», інші — «захищеною державою», маючи на увазі, що державний апарат контролює всі сфери суспільства; «дисциплінарним» суспільством, твердячи, що соціальні інститути є мережею примусових установ, а ті, хто має владу, підтримують дисципліну і здійснюють контроль за допомогою цих інститутів і систем, роблячи суспільство «холодним та відчуженим»; «суспільством ризиків», якому притаманні розвинуте виробництво, технологічний прогрес, економічне зростання, ефективність. Характеристики мають двоякий зміст: з одного боку, прогрес і добробут, з іншого — скорочення робочих місць, забруднення довкілля, внаслідок чого суспільство стає беззахисним перед природними катастрофами та соціальними проблемами. Але сучасне суспільство, впроваджуючи новітні технології, створює нові ризики, від яких дуже важко застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва тощо).

Перехід від однієї якості суспільства до іншої отримав назву модернізації, яку пов'язують передусім із зародженням і розвитком капіталізму, поширенням цінностей і досягнень саме цієї формації. Водночас побутує широке тлумачення її. Вона може трактуватися і як наукова теорія, і як процес вдосконалення суспільства.

Модернізація (франц. *modernisation* — оновлення) — система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Поширеним є лінійне тлумачення модернізації як процесу трансформації суспільства від доіндустріального до індустріального, а потім до постіндустріального стану, який супроводжується кардинальними змінами в економічній, політичній, соціальній сферах.

У соціології розрізняють два види модернізації: органічну та неорганічну. *Органічна модернізація* відбувається завдяки ресурсам власного розвитку, підготовлена внутрішньою еволюцією суспільства (перехід Англії від феодалізму до капіталізму в результаті про-

мислової революції XVIII ст.). Вона починається не з економіки, а з культури та зміни суспільної свідомості. Капіталізм у даному разі постає природним наслідком змін у традиціях, орієнтаціях, думках людей.

Неорганічна модернізація є реакцією на досягнення розвинутіших країн, формою «наздоганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості. Наприклад, Росія неодноразово намагалася наздогнати розвинуті країни (петровські реформи XVIII ст., сталінська індустріалізація 30-х років XX ст., перебудова 1985 р.). Така модернізація здійснюється завдяки заохоченню іноземних спеціалістів, навчанню за кордоном, залученню інвестицій, імпорту обладнання і патентів, відповідним змінам у соціальній та політичній сферах. Однак, в Японії за короткий час вона трансформувалася в органічну.

Неорганічна модернізація починається з економіки та політики, а не з культури. Її принципи не встигають охопити більшість населення, тому не мають достатньої підтримки. Саме такий вид модернізації властивий пострадянським країнам.

Теорія «модернізації» містить такі стрижневі ідеї:

а) розвинутою може вважатися тільки та країна, яка має значний рівень індустріалізації, стабільний економічний розвиток, віру суспільства у силу раціонального наукового знання як основу прогресу, високий рівень та якість життя, розвинуті політичні структури, вагомую частку середнього класу в структурі населення;

б) суспільства, які не відповідають цим критеріям, належать або до «традиційних», або до «перехідних»;

в) зразком розвинутості є західні країни (саме тому теорію модернізації інколи називають теорією «вестернізації»);

г) модернізованість, розвинутість — комплексний феномен, який має технологічні, політичні, економічні, соціальні, психологічні аспекти; основою модернізації є науково-технічний і технологічний прогрес.

Пізніше виникла теорія «запізнілої модернізації». Її автори виходять з того, що існує лінійний прогрес і поступовість стадій розвитку суспільства. Відповідно доіндустріальна фаза змінюється індустріальною, а потім — постіндустріальною. А запозичення «раціональних» соціально-економічних моделей найрозвинутіших країн, не підкріплене відповідними соціальними інститутами, структурами, соціальними якостями людини, призводить до «ірраціонально-індустріального»

суспільства, яке поглинає більше соціальних ресурсів, ніж приносить соціальної віддачі.

Усі ці аспекти важливі при аналізі трансформаційних процесів в українському суспільстві. Слід брати до уваги й те, що:

— «запізніла модернізація» може поставити суспільство у зовнішню залежність;

— модернізація може бути успішною за різкого зростання чисельності середнього класу, його високої соціальної мобільності;

— успіх модернізації залежить від організаційних зусиль центральної влади, її вміння локалізувати, блокувати соціальні конфлікти;

— успішна модернізація потребує широкої соціальної опори, мобілізації соціального потенціалу, здатності населення спрогнозувати користь від неї, авторитету лідера.

В Україні набуття державної незалежності відбувалося одночасно із соціальним трансформуванням, перетворенням суспільних структур з авторитарно-бюрократичних на демократичні, плюралістичні. Незалежність часто сприймалася однобічно — як відокремленість від тодішньої спільності, а не як самостійність власного суспільного врядування, спрямованого на радикальне оновлення глибинних засад суспільного життя. Комплекс об'єктивних чинників, а також грубі помилки у суспільному врядуванні зумовили глибоку економічну кризу, зниження рівня життя людей, загострення соціальних проблем, занепад моральності. Негативно позначилися і відсутність концепції трансформації суспільства, недооцінка складності системної трансформації. Усе це спричинило соціальну аномію (розпад системи цінностей в українському суспільстві). Український соціум перебуває у стані так званого посттоталітарного синдрому. Його особливість полягає у гіпертрофовано запобігливому, підневільному, властивому авторитарно-тоталітарному суспільству, ставленні мас до влади і у владній інерції еліти розпоряджатися, контролювати та регулювати розвиток суспільства. На думку К. Фрідріха та З. Бжезинського, посттоталітарний синдром характеризують:

— переважання ролі окремих інтересів над загальним (раніше було навпаки);

— встановлення ідеологічного вакууму;

— протести населення проти насильства та ігнорування натиску згори (як наслідок масового терору);

— демілітаризація суспільства (проти вага мілітаризації економіки, політики, свідомості за радянських часів);

— інформаційний плюралізм.

Серед вітчизняних вчених відсутня єдина думка щодо сутності сучасного українського суспільства і напрямку його трансформації. За словами А. Гальчинського, Україна поступово просувається до так званого соціалізованого капіталізму (Японія, Швеція). За іншими оцінками, сутністю українського суспільства є феодалізований капіталізм, який «поєднав у собі модернізовані відносини позаекономічного примусу, неринкові зв'язки як ознаки-атрибути феодалістичної системи з економічною міжіндивідуальною і міжкорпоративною конкуренцією та вільним ринком як ознаками класичного, ліберального капіталізму» (Є. Суїменко).

Попри різнобій оцінок, майбутнє України — в осягненні загальноцивілізованих засад суспільного буття.

Запитання. Завдання

1. Визначте та охарактеризуйте етапи розвитку теорій суспільства.
2. Доведіть, що суспільство можна розглядати як систему, що має власну структуру, аргументуйте відповідь.
3. Охарактеризуйте теорії виникнення суспільства, їх слабкі та сильні сторони.
4. У чому полягають особливості поняття «дуалістичне суспільство»? Розгляньте основні дуалістичні моделі суспільства.
5. Охарактеризуйте теорії модернізації, теорію посттоталітарного синдрому з точки зору сучасного стану та розвитку українського суспільства.
6. Визначте характерні риси індустріального та постіндустріального суспільства на прикладі порівняння сучасного стану України з однією з розвинутих країн світу.

Теми рефератів

1. Громадянське суспільство та шляхи його формування.
2. Проблема співвідношення суспільства і держави та шляхи її розв'язання.
3. Суспільство соціального розвитку та його інтерпретації у західній соціології.
4. Теорії походження суспільства та їх евристичні можливості.
5. Модернізація: сутність, ознаки, види та форми прояву.
6. Україна на шляху до громадянського суспільства: труднощі та перспективи.

2.2. Соціальна структура та соціальна стратифікація суспільства

Соціальна структура суспільства: основні види та елементи

Суспільство є складною соціальною системою, структурно організованою цілісністю, яку утворюють різні елементи, компоненти, підрозділи. У свою чергу вони теж мають певний рівень організованості й упорядкованості власної структури. Це дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатомірним утворенням.

Соціальна структура суспільства — ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

Іншими словами, це внутрішній устрій суспільства, який складається з відповідно розташованих, упорядкованих елементів, що взаємодіють між собою. Поняття «соціальна структура» охоплює системно-організаційний і стратифікаційний аспекти.

Згідно із системно-організаційним аспектом головний зміст соціальної структури створюють соціальні інститути, насамперед економіка, політика (держава), наука, освіта, сім'я, зберігаючи і підтримуючи існуючі в суспільстві відносини і зв'язки. Ці інститути нормативно регулюють, контролюють і спрямовують поведінку людей у життєво важливих сферах, а також визначають стійкі, регулярно відтворювані їх рольові позиції (статуси) у різних типах соціальних організацій. Соціальний статус є первинним елементом соціальної структури суспільства, що розкриває місце особистості в соціальній структурі суспільства. Він зумовлений професією, віком, освітою, матеріальними статками тощо. Наприклад, структура сім'ї утворюється взаємозалежною мережею позицій: чоловік, дружина, діти; у системі освіти — учитель, учень; в економіці — підприємець, робітник і т. д. Соціальні позиції (статуси) та зв'язки між ними визначають характер соціальних відносин. На основі близькості соціальних статусів, що встановлюють потенційну можливість участі ін-

дивідів у відповідних видах діяльності, формуються складніші структурні елементи суспільства — соціальні групи.

Соціальна група — відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак.

Це поняття є родовим щодо понять «клас», «соціальна верства», «колектив», «нація», «етнічна, територіальна, релігійна та інші спільноти», оскільки фіксує соціальні відмінності між окремими сукупностями людей у процесі розподілу праці та їх результатів. Ці відмінності мають у своїй основі відношення до засобів виробництва, влади, специфіки праці, фаху, освіти, рівня й структури доходів, статі, віку, національної належності, місця проживання, стилю життя тощо.

У кожному суспільстві існує певна кількість соціальних груп, утворення яких зумовлено:

— спільною діяльністю (наприклад, професійні групи, зайняті у сфері політичної, економічної та духовної діяльності);

— спільним просторово-часовим існуванням (середищем, територією, комунікацією);

— груповими установками та орієнтаціями.

У соціальні групи люди об'єднуються на підставі спільних соціальних інтересів, які зумовлюють їх дії. Формуються вони з представників різних груп залежно від їх становища та ролі в суспільному житті. Оскільки інтереси, скажімо, у робітника і підприємця різняться між собою, то вони реально становлять різні соціальні групи. Але соціальні інтереси груп, формуючись на основі індивідуальних інтересів їх учасників, не замикаються у власних егоїстичних рамках. У процесі соціальної взаємодії індивідів виробляються інтереси груп як цілісності, які є втіленням інтегрованих, спільних інтересів індивідів, що належать до цих груп. Соціальний інтерес групи завжди спрямований на збереження або зміну її становища в суспільстві.

У соціальній структурі суспільства взаємодіють різні за чисельністю соціальні групи. Традиційно їх поділяють на малі та великі.

Мала соціальна група — нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Родовою ознакою малої групи є наявність безпосередньо тривалих особистих контактів (спілкування, взаємодія), властивих, наприклад, сім'ї, виробничій бригаді, шкільному класові, колективу космічної, арктичної станції, спортивній команді, релігійній секті, групі друзів тощо. Мінімальний розмір малих груп — дві особи, максимальний — кілька десятків.

Велика соціальна група — численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, але взаємодія між якими формальніша.

До них можна віднести професійні, демографічні, національні спільноти, соціальні класи.

Соціальна структура суспільства завжди передбачає групування його елементів. Критерієм їх диференціації чи інтеграції є їх позиція щодо певних суспільних ресурсів (влада, власність), виконуваних у суспільстві функцій (соціальна роль), соціальний статус (ієрархічне місце в суспільстві), єдність культурних норм і цінностей (культурна ідентичність) та ін. Факторів, що визначають структурну організацію суспільства, багато, і їх необхідно брати до уваги. Залежно від критерію виділяють сімейно-побутову, релігійну, соціально-політичну, освітню та інші підструктури суспільства.

Як історичний феномен, соціальна структура суспільства перебуває в постійному розвитку. Його динаміка залежить насамперед від соціальної мобільності елементів соціальної структури.

Соціальна мобільність — міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень.

Соціальні переміщення є виявом соціальної мобільності, яка виражається у зміні класової належності індивідів, у переходах з однієї внутрікласової групи до іншої, міграції сільських жителів до міста і навпаки. За *напрямом переміщення* розрізняють вертикальну соціальну мобільність — посадове, кваліфікаційне зростання чи декваліфікація, перехід до групи та верстви з вищим чи нижчим статусом, і горизонтальну соціальну мобільність — рух між соціально однорідними позиціями й категоріями населення. Обидва види переміщення переплітаються, взаємодіють.

Соціальну мобільність зумовлюють об'єктивні обставини:

— структурні зрушення в економіці;

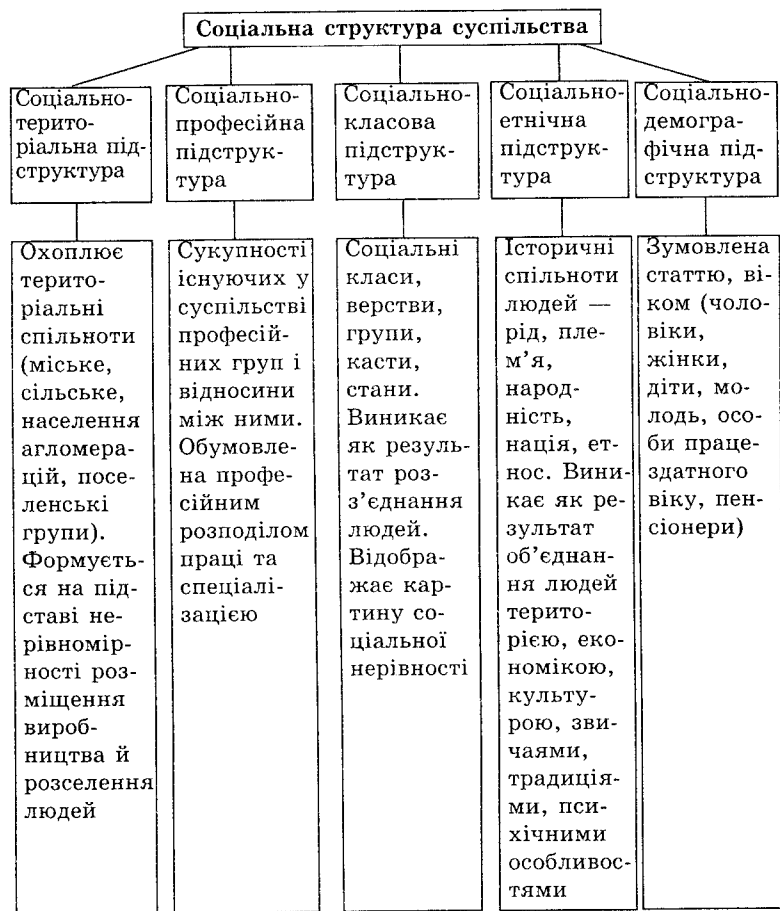

Схема 8. Види соціальної структури суспільства

— зміни характеру й змісту суспільного розподілу праці й відносин власності;

— послаблення закріпленості працівників за соціально та економічно нерівноцінними видами діяльності.

Соціальні переміщення між групами складні, супроводжуються певними соціальними наслідками, найістотнішим з яких є постійна наявність перехідних (маргінальних) верств щодо певних соціальних спільнот.

Соціальна структура ніколи не є простим описом суспільства в «горизонтальній проекції», вона передусім є відображенням соціальної нерівності. Нерівність

індивідів і соціальних груп є первинною ознакою соціальної структури. В іншому разі (за рівності, тотожності елементів системи) відсутні підстави для тверджень про суспільну організацію, структуру. Тому соціальна структура суспільства в його «вертикальній проекції» — це ієрархічно організована сукупність статусів, груп, верств, класів (нерівних ресурсів, якими володіє соціальна система).

Факт нерівності, як засвідчує досвід, зумовлює розвиток і зміну соціальної структури. Нерівність людей виявляється у різних аспектах їх буття. Але не все, що різнить їх, є соціально значущим. Про соціальну нерівність йдеться тільки тоді, коли вона за якимось критерієм закріплена інституційно як базовий принцип вертикальної класифікації людей. Наприклад, у простих (досучасних) суспільствах соціально значущими були належність до певного роду, стать, вік, що відповідно трансформувалися в ієрархію родинних, вікових і статевих груп. У сучасному суспільстві кількість класифікаційних ознак істотно зросла. Соціологія соціальну нерівність розглядає як результат соціальної стратифікації.

Теорія соціальної стратифікації

Теорію соціальної стратифікації було створено на початку 40-х років XX ст. американськими соціологами Толкоттом Парсонсом (1902—1979), Робертом-Кінгом Мертоном (нар. у 1910 р.), К. Девісом та іншими вченими, які вважали, що вертикальна класифікація людей та їх груп спричинена розподілом функцій у суспільстві. На їх думку, соціальна стратифікація забезпечує виокремлення соціальних верств за певними важливими для конкретного суспільства ознаками (критеріями): характером власності, розміром доходів, обсягом влади, освітою, престижем, національними та іншими рисами. Соціально стратифікаційний підхід є одночасно методологією і теорією розгляду соціальної структури суспільства. Він сповідує такі основні принципи:

— обов'язковість дослідження всіх верств суспільства;

— застосування при їх порівнянні єдиного критерію;

— достатність критеріїв для повного і глибокого аналізу кожної з досліджуваних соціальних верств.

Соціальна стратифікація (лат. *stratum* — шар) — поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Соціальна стратифікація означає як сам процес, що безперервно триває в суспільстві, так і його результат. Вона засвідчує не просто різне становище в суспільстві індивідів, родин чи цілих країн, а саме їх нерівне становище. Вона є не лише методом виявлення верств конкретного суспільства, а й портретом цього суспільства. Простратифікувавши населення країни, можна виділити страти (верстви), з яких воно складається. Тому стратифікація — риса будь-якого суспільства. Англійський соціолог Е. Гідденс розрізняє чотири основні історичні типи стратифікованого суспільства: рабство, каста, стани і класи.

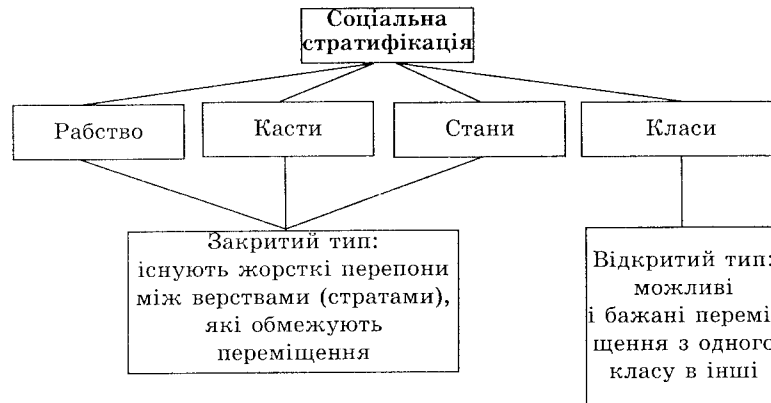

Схема 9. Історичні типи соціальної стратифікації

1. Рабство. Воно було граничною формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими. Щоправда, і рабство було неоднорідним залежно від періоду чи культури: в одному випадку раб перебував поза законом (класична форма рабства), в іншому — йому відводилася роль слуги чи солдата.

2. Каста. У різних регіонах поділ на каста має різні форми. Особливо характерний він для Індії. Як правило, межі між кастами дуже різкі, що практично виключає будь-яку соціальну мобільність. Каста пов'язана з індуїзмом і з ученням про «переселення душі». Сподівання на те, що в «наступному» житті його

каста підвищиться, спонукає індивіда суворо дотримуватися певних суспільних норм.

3. Стани. Властиві вони європейському феодалізму. До найвищого стану належали аристократи і вельможі. До нижчого — духівництво, наділене значними привілеями. До третього стану — вільні селяни, чиновники недворянського походження, купці й ремісники. Межі між станами не були такими різкими, як за кастової системи, а соціальне переміщення було можливим, хоча й складним.

4. Класи. Цей тип стратифікованого суспільства є головним об'єктом соціології марксизму. Її основоположник К. Маркс вважав класову структуру суспільства основою розвитку і змін, а виникнення класів пояснював економічними чинниками — суспільним поділом праці, формуванням відносин приватної власності. В. Ленін застосовував багатофакторний аналіз класоутворюючих ознак: місце в системі суспільного виробництва, відношення до власності на засоби виробництва, роль у суспільній організації праці, розміри доходів та ін.

Сучасні дослідники (французький соціальний філософ П'єр Бурдьє) при розгляді цього питання беруть до уваги не тільки економічний капітал, вимірюваний у категоріях власності й доходу, а й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки), символічний (авторитет, престиж, репутація).

Якщо за попередніх типів стратифікації достатньо було одного параметра, класове структурування передбачає застосування сукупності критеріїв.

Класи не детерміновані віросповіданням або законом; належність до класу не є спадковою. Це — відкритіший тип стратифікації, ніж інші, а класові межі не настільки суворі. Тому соціальне переміщення за класовою ознакою — звичайне явище, оскільки належність до класу пов'язана з професією, матеріальним рівнем, майновим цензом індивіда, його прилученням-неприлученням до ключових контролюючих позицій у суспільстві тощо.

Клас — угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають їхні життєві шанси, соціальні претензії та соціальні можливості спільно діяти.

У західному індустріальному суспільстві розрізняють, як правило, три класи.

Вищий клас. До нього зараховують роботодавців, керівників, топ-менеджерів, усіх, хто володіє виробничими потужностями чи контролює їх, має високий майновий ценз (багатство).

Середній клас. Цей феномен сформувався в індустріальному суспільстві, розвинувся в постіндустріальному. Його ідентифікують за різними критеріями, в яких домінують такі сутнісні ознаки:

1. Сукупність соціальних груп, що займають проміжну позицію між верхами і низами суспільства, виконуючи внаслідок цього функцію соціального медіатора (посередника).

2. Порівняно високо забезпечена частина суспільства, що володіє власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності. Висока якість життя, впевненість у майбутньому зумовлюють його зацікавленість у збереженні соціального порядку, внаслідок чого він є соціальним стабілізатором суспільства.

3. Елемент соціальної структури, що зосереджує у своїх рядах кваліфікованіші, найдіяльніші кадри суспільства. Професійний склад його охоплює наукових і інженерно-технічних працівників, управлінський, адміністративний персонал, що не обіймає високих посад, інтелектуалів, які працюють за наймом, працівників сфери обслуговування, дрібних власників, фермерів, робітників високої кваліфікації. Середні верстви сучасного західного суспільства становлять приблизно 80 відсотків. Завдяки переліченим якостям та високому соціальному престижеві середній клас виконує функцію агента технологічного і соціально-економічного прогресу.

4. Більшість населення високорозвинутих західних країн, що є основним носієм суспільних інтересів, національної культури, тобто властивих відповідним суспільствам цінностей, норм. Поширюючи зразки власної культури на вищі і нижчі верстви, середній клас виступає культурним інтегратором суспільства.

Нижчий клас. До нього належать малокваліфіковані робітники, особи без професійної кваліфікації (так звані «сині комірці»).

Однак за всієї значущості класова система — один з виявів соціальної стратифікації. При цьому класова і стратифікаційна моделі соціальної структури не заперечують одна одну, а навпаки — сприяють побудові моделі соціальної структури. Розгляд соціальної структури в контексті стратифікації дає змогу описа-

ти механізми і способи формування конкретної ієрархії в суспільстві. Це особливо важливо при дослідженні перехідних періодів у розвитку суспільства, коли змінюються механізми соціальної диференціації.

Трансформація соціальної структури українського суспільства

Трансформація соціальної структури передбачає зміну, перетворення її істотних рис. Для з'ясування особливостей трансформаційних процесів у сучасному українському суспільстві необхідно зіставити їх з попереднім станом суспільства. Без цього неможливо використовувати основні тенденції розвитку й елементи соціальної структури, що відіграють у ньому провідну роль.

Відомо, що в Радянському Союзі існувала структура тоталітарного суспільства, яка не допускала інших форм власності, крім державної чи одержавленої, іншої ідеології, крім комуністичної. Усе це разом з іншими чинниками ешелонувало вертикаль ієрархічних відносин, за яких володіння владою передбачало право розпоряджатися власністю і брати участь у її розподілі. У такому суспільстві відсутні класи через відсутність економічних основ їх існування.

Соціальна структура тоталітарного суспільства жорстко детермінована: жодні впливи не можуть зруйнувати головної соціальної межі — між правлячою елітою (вищих верств господарської, партійної, державної номенклатури) та рештою суспільства. З роками в радянському суспільстві склався механізм самовідтворення еліти (номенклатури), сформувалися внутрішні горизонтальні та вертикальні зв'язки: неписані правила апаратної гри зумовлювали визначений тип поведінки; належність до владної еліти відкривала доступ до привілеїв. Кастовість і корпоративізм робили еліту замкненою стратою, ротація кадрів здійснювалася за суворо визначеними правилами, унеможливаючи появу в її рядах «випадкових» осіб.

Решта суспільства, що не належала до еліти, була соціально слабодиференційованою. Через відчуження від власності та влади вона не могла ефективно впливати на суспільні процеси. Соціальні переміщення в ній могли бути тільки горизонтальними, стосуючись професії, а не зміни соціальної позиції в суспільній іє-

рархії, позаяк реально соціальні позиції робітника, селянина, інтелігента відрізнялися мало. Слабка вертикальна мобільність підривала стимули до соціальної і трудової активності, консервувала низькі життєві стандарти переважної більшості суспільства.

Повне відчуження від власності нівелювало принципову різницю між двома декларованими класами — робітниками і колгоспниками та соціальною верствою — інтелігенцією. Попри деякі розбіжності в характері та змісті праці, освіті й психології, ці соціальні групи являли собою масу найманих працівників, слабо структуровану за доходами, доступом до прийняття рішень, ціннісно-ідеологічними настановами.

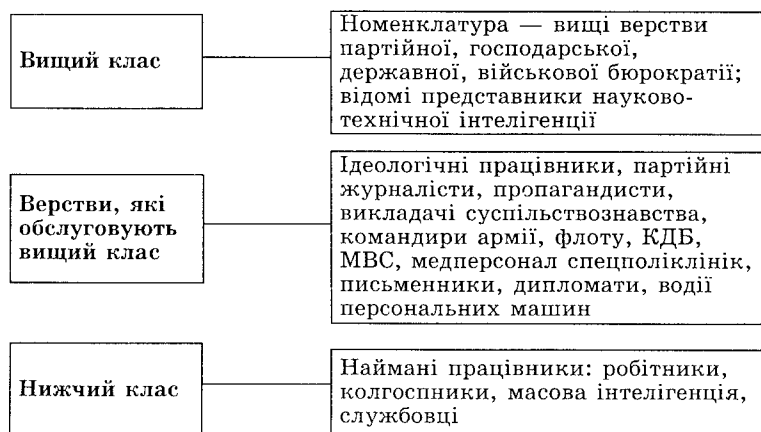

Схема 10. Соціальна стратифікація радянського суспільства (модель Т. Заславської)

Соціальна структура сучасного українського суспільства залежить від спрямування сутності соціальних трансформацій, суть яких — у зміні функціональних зв'язків у суспільстві. Її основу становлять:

1. Зміна суспільної форми всіх основних соціальних інститутів — економічних, політичних (передусім інститутів власності), культурних, освітніх; глибокий суспільний переворот і реформування тих соціальних засад і регуляторів, що формують соціальну структуру (вона стала менш жорсткою, рухливішою).

2. Трансформація соціальної природи основних компонентів соціальної структури — класів, груп і спіль-

нот; відновлення їх як суб'єктів власності й влади; поява економічних класів, верств і страт з відповідною системою соціальних конфліктів і суперечностей.

3. Ослаблення існуючих у суспільстві стратифікаційних обмежень. Поява нових каналів підвищення статусів, посилення горизонтальної та вертикальної мобільності українців.

4. Активізація процесів маргіналізації.

Маргіналізація (лат. *margo* — край, межа) — втрата особистістю належності до певної соціальної групи, норм і цінностей відповідної субкультури без входження до іншої.

Це процес зміни суб'єктом одного соціально-економічного статусу на інший. В українському суспільстві на рубежі ХХ—ХХІ ст. вона характеризується переходом переважно в нижчі верстви населення (феномен «нових бідних», соціальні групи військовослужбовців, інтелігенції).

5. Зміна порівняльної ролі компонентів соціального статусу. Якщо в стратифікації радянського суспільства домінував адміністративно-посадовий критерій, пов'язаний з місцем у системі влади та управління, то в нинішньому вирішальним є критерій власності й доходів. Раніше політичний статус визначав матеріальне становище, тепер величина капіталу визначає політичну вагу.

6. Підвищення соціального престижу освіти і кваліфікації, посилення ролі культурного фактора у формуванні високостатусних груп. Зумовлено це становленням ринку праці. Але це стосується спеціальностей, які користуються попитом на ринку, насамперед — економічної, юридичної та управлінської.

7. Зміна якісних і кількісних параметрів соціальної структури. Відомо, що чим прогресивніша статево-вікова структура, тим більшими можливостями розвитку вона наділена, тим стійкіший соціальний (трудоий, інтелектуальний, культурний) потенціал населення. Внаслідок негативних демографічних тенденцій населення України щорічно зменшується в середньому на 400 тис. осіб, на тлі загальної депопуляції населення (кожна п'ята українська родина не має дітей) знижується рівень народжуваності, скорочується середня тривалість життя (якщо на початку 90-х років ХХ ст. за показниками здоров'я Україна посідала 40-ве місце у світі, то через десять років вона перемістилася у другу сотню).

8. Поглиблення соціальної поляризації суспільства. Майновий чинник є стрижнем трансформацій. Економічний статус і спосіб життя еліт, вищої верстви різко зросли, а у більшості населення — різко знизилися. Розширилися межі зубожіння і бідності, виокремилася соціальне «дно» — жебраки, безпритульні, декласовані елементи.

Структура українського суспільства, зазнавши помітних змін порівняно з радянським часом, досі зберігає багато його рис. Для її істотної трансформації необхідне системне перетворення інститутів власності й влади, що триватиме багато років. Стратифікація суспільства буде й надалі втрачати стабільність і однозначність. Межі між групами і верствами стануть прозорішими, виникне безліч маргінальних груп з невизначеним чи суперечливим статусом. На перший погляд, ця тенденція нагадує розмивання соціально-класової структури в сучасних західних суспільствах, але, на думку дослідників, ця подібність формальна. Позаяк поява відносно однорідних «суспільств середнього класу» характерна для постіндустріалізму, а пострадянські країни не тільки не переросли індустріальної стадії, а й переживають найважчу соціальну кризу, яка відкинула їх економіку далеко назад. За цих умов соціально-класові розбіжності стають особливо значущими.

Запитання. Завдання

1. Визначте сутність поняття «соціальна структура суспільства».
2. Охарактеризуйте основні елементи соціальної структури суспільства.
3. Поясніть відмінності між поняттями «клас» і «страта».
4. Розкрийте сутність теорії соціальної стратифікації.
5. Охарактеризуйте історичні типи стратифікації.
6. Які особливості еволюції соціально-класової структури властиві українському суспільству на рубежі XX—XXI ст.?
7. Охарактеризуйте основні маргінальні групи в сучасній Україні. Що породило їх? Які ймовірні тенденції їх розвитку?
8. Визначте основні суттєві риси феномену «середнього класу», його соціальні функції.
9. Розкрийте сутність процесу соціальної мобільності.
10. Які фактори впливають на сучасні процеси структуризації українського суспільства?

Теми рефератів

1. Концепція М. Вебера про сутність, джерела і тенденції розвитку соціальної нерівності.
2. П. Сорокін про форми соціальної стратифікації.
3. Основні тенденції соціальної диференціації українського суспільства.
4. Маргінальність соціальних груп на етапі трансформації українського суспільства.
5. Проблеми формування середнього класу в Україні.

2.3. Соціальна взаємодія, соціальні відносини та соціальний контроль

Соціальна взаємодія та соціальні зв'язки

Головною особливістю соціального життя є взаємодія індивідів, соціальних груп у межах відповідних соціальних інститутів.

Соціальна взаємодія — система взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших.

У процесі її реалізується соціальна дія партнерів, відбувається взаємне пристосування дій кожного з них, одностайність у розумінні ситуації, усвідомленні її смислу дій, певний ступінь солідарності між ними.

Види соціальної взаємодії класифікують:

- за кількістю суб'єктів взаємодії: між двома людьми, між індивідом і групою, між групами;
- за характером взаємовідносин суб'єктів взаємодії: односторонні та двосторонні, солідарні (узгоджені) та антагоністичні (ворожі);
- за терміном: короткочасні й довгочасні;
- за наявністю (відсутністю) організованості: організовані та неорганізовані;
- за свідомістю взаємодії: усвідомлені та неусвідомлені;
- за «матеріальністю» обміну: інтелектуальні (ідейні), почуттєві (емоційні) та вольові.

Існують два основних рівні дослідження соціальної взаємодії: міжособова (основний фокус досліджень на

мікрорівні) та інституційна інтеракція (на макрорівні суспільства). У будь-якому соціальному контексті поєднуються елементи їх обох.

Аналізу соціальної взаємодії присвячено чимало наукових теорій.

Теорія соціального обміну

Її автор Дж. Хоманс розглядав соціальну взаємодію як складну систему обмінів, зумовлених засобами врівноваження винагород і затрат. Стверджуючи, що суб'єкти взаємодіють на підставі свого колишнього досвіду, виділяє чотири принципи взаємодії: 1) чим вище винагороджується певний тип поведінки, тим частіше він повторюватиметься; 2) якщо винагорода залежить від якихось умов, людина намагається відтворити їх; 3) якщо винагорода велика, людина здатна витратити більше зусиль для її отримання; 4) коли потреби людини близькі до насичення, вона докладатиме менше зусиль для їх задоволення. За цими критеріями, на думку Хоманса, можна аналізувати навіть складні види взаємодії: відносини влади, переговорний процес, лідерство тощо.

Найповніше відображення в американській соціології. Один із засновників чиказької школи соціальної екології Р. Парк обґрунтував чотири основні види соціальної взаємодії: змагання, пристосування, соціальний конфлікт та асиміляцію. Суспільство, стверджував він, є найважливішим елементом соціальної взаємодії, що сприяє руйнуванню або зміцненню соціальних зв'язків.

Теорія символічного інтеракціонізму

Сформулював її американський філософ і соціолог Джордж Мід (1863—1931), який заперечував, що поведінка людей — це пасивна реакція на винагороду чи покарання. Розглядаючи вчинки людини як соціальну поведінку, засновану на комунікації, в якій вона реагує не тільки на дії, але й на наміри інших людей, Мід виділив два типи дій: значущі й незначущі. Для усвідомлення мотивів дії людини слід уявити себе в її ролі. Значущі події набувають символічного значення, коли поняття, дія чи предмет символізують або виражають зміст іншого поняття, дії або предмета. А взаємодія між людьми є безперервним діалогом, у процесі якого вони спостерігають, осмислюють наміри один одного та реагують на них.

Етнометодологія

Вона тісно пов'язана з теорією символічного інтеракціонізму. Згідно з нею найважливішим чинником міжособистісної комунікації є прийняті на віру правила, що регулюють взаємодію між людьми. Конкретні стереотипи впливають на інших людей незалежно від того, якого значення вони їм надають. Так у контексті соціальних структур (наприклад, структури влади) формуються договірні значення.

Теорія драматичного підходу

В її основі принципи управління враженнями у соціальній взаємодії. Розглядає соціальні ситуації як мініатюрні драматичні спектаклі: люди діють подібно до акторів на сцені, створюючи певне враження. Її автор Е. Гоффман виходив з того, що люди самі створюють ситуації, щоб виразити символічні значення, за допомогою яких вони справляють гарне враження на інших.

Теорія соціальної дії

Один із засновників її Т. Парсонс вважав, що орієнтації діяльного індивіда мають дві моделі модифікації: мотиваційну і ціннісну. *Мотиваційна* спрямована на бажання і плани індивіда, а значить, на задоволення або незадоволення його потреб. *Ціннісна* орієнтація належить до тих аспектів орієнтації особи, що зв'язують її з дотриманням певних норм і стандартів. Для Парсонса саме норма забезпечує досягнення мети індивіда, який, орієнтуючись на неї, оцінює вчинки та очікування іншого індивіда. Важливим при цьому є механізм включення індивідуальної діяльності в суспільство під впливом нормативного характеру орієнтації дії. Суть такої нормативності полягає у відповідності очікувань і дій індивіда очікуванням і діям оточуючих людей, у спрямуванні його поведінки на відповідність груповим нормам. Ця відповідність досягається мотиваційною інтеграцією, що виникає внаслідок набуття особистістю певних ціннісних якостей, якими характеризується групова свідомість.

Німецький філософ і соціолог Юрген Хабермас (нар. у 1929 р.) створив власну теорію соціальної дії, виділивши чотири її типи: стратегічну (учасники стратегічної дії ставляться до інших осіб як до засобів або

перешкод на шляху до мети); нормативну (дія, метою учасників якої є досягнення взаємовигідних експектацій, здійснювана шляхом підпорядкування своєї поведінки цінностям і нормам); драматургічну (її мета — подання самому собі, вибіркоче самовираження індивідуальності); комунікативну (прагне досягти вільної угоди між учасниками для досягнення конкретних результатів у певній ситуації). Кожна дія є комплексною системою референцій (характеристик, довідок), складається з об'єктивних фактів, соціальних норм та особистого досвіду.

Питирим Сорокін (1889—1968) основою соціологічного аналізу вважав соціальну взаємодію, зокрема, взаємодію індивідів. В основі взаємодії, на його думку, — соціальна нерівність у суспільстві. Він проповідує ідеї етичної відповідальності та солідарності, культурних цінностей, під впливом яких і повинна здійснюватись взаємодія у суспільстві.

З точки зору діяльній соціології (М. Арчер, П. Штомпка, П. Бурдье) соціальна реальність є багатомірним полем, в якому взаємодіють структури і діячі. Результат взаємодії — певна подія, детермінована безліччю структурно-діяльній зв'язків. П. Штомпка виділяє чотири рівні (аспекти) соціального поля (INIO — схема в теорії соціального становлення Штомпки).

I — ідеальний рівень (соціальна свідомість): ідеї, вірування, уявлення про дійсність, ідеологія.

N — нормативний рівень: правила, норми, приписи, цінності у структурно-суб'єктивній взаємодії. Нормативна структура накладає на дії акторів істотні обмеження і впливає на їх реальну поведінку.

I — рівень взаємодії: засіб взаємозв'язку між групами, спільнотами та індивідами, інституціалізований принцип такої взаємодії, канали взаємодії.

O — рівень можливостей реального світу: життєві шанси, мережа інтересів стратифікованих груп та їх можливостей, наданих суб'єкту існуючими соціальними структурами, сформованих діями колишніх діячів. При цьому діяльні суб'єкти можуть впливати на ці структури.

Соціальна дія є сукупністю певних компонентів, діяч з його потребами і метою, ситуація (конкретні умови, обставини), в якій він діє; орієнтація діяча на ситуації, що формують способи реалізації потреб, ме-

ту. У конкретній ситуації соціальні спільноти, верстви, індивіди виокремлюють різні об'єкти відповідно до їх значущості для досягнення мети, розрізняють корисні або шкідливі елементи ситуації, визначають першочергове, важливе і другорядне, аналізують можливі наслідки соціальних дій. Мета соціальної дії — це задоволення певних потреб. Якщо вона досягнута, настає момент рівноваги діяча, його потреб і зовнішнього середовища.

Звичайно, не кожна дія людини є соціальною, оскільки не завжди мета передбачає орієнтацію на інших людей. Індивідуальна мета, що відтворює потреби людини, є початком соціальної дії, початком орієнтації на інших, сподіванням, що вона буде відповідно сприйнята оточенням.

Соціальна дія може бути традиційною або афективною. *Традиційна соціальна дія* ґрунтується на соціальних стандартах поведінки, звичних нормах, які не змінюються з плином часу. Вона мінімізує самотійність особистості у її вчинках. *Афективна соціальна дія* зумовлена емоційним станом, найчастіше супроводжується глибоким душевним хвилюванням.

Соціальна взаємодія буває випадковою, тимчасовою і стійкою, приватною і публічною; особистісною і речовою; формальною і неформальною.

Одним із виявів соціальної взаємодії є зв'язок.

Соціальний зв'язок — соціальна дія, що виражає залежність і сумісність людей або груп.

Соціальні зв'язки є об'єктивними, залежать від соціальних умов, у яких живуть індивіди. Основними їх елементами є: суб'єкти зв'язку (індивіди, спільноти), предмет зв'язку (з приводу чого він здійснюється), механізм свідомого регулювання взаємин між суб'єктами («правила гри» між індивідами, соціальними спільнотами). На особливість соціального зв'язку впливає різке збільшення чи зменшення чисельності його учасників на основі прямого обміну, моральних принципів добросусідства. Він може виявлятися у формі соціального контакту і соціальної взаємодії.

За соціальної взаємодії відбувається обмін діями. Системи дій обох суб'єктів споріднені між собою, дії кожного з них скоординовані, відновлювані, взаємний їх інтерес стійкий. Соціальна взаємодія є одним із джерел суспільних явищ, оскільки завдяки їй поведінка людини стає соціальною дією.

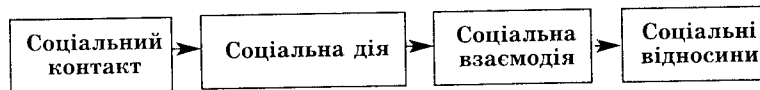
Поведінка — форма діяльності, реакція на соціальне середовище чи на дію іншої людини.

Дії, що постійно репродукуються, орієнтовані на вищі цілі, є діяльністю. Головною ознакою соціальної діяльності є осмислення індивідом можливих варіантів поведінки осіб, які вступають з ним у взаємодію.

Соціальні відносини та соціальні конфлікти

Важливою формою вияву соціальних тривалих, сталих, системних, оновлюваних, різноманітних за змістом зв'язків є соціальні відносини (див. с. 17).

Вони є відносинами схожості й відмінності, рівності й нерівності, панування і підлеглості між окремими людьми та їх групами. Їх формування можна зобразити схематично:

Основою соціальних відносин є соціальні зв'язки, які об'єднують індивідів, групи та інші елементи суспільства у функціональне ціле. Ядром їх є відносини рівності та нерівності, позаяк розкривають взаємини між людьми, які перебувають на різних соціальних позиціях. Йдеться про складну діалектику рівності й нерівності між людьми у межах соціальної структури суспільства. Оскільки відносини абсолютної рівності неможливі, провідними виступають відносини соціальної нерівності.

Характер соціальної нерівності у системі соціальних відносин визначають:

— відмінності між людьми закладені природою, притаманні їм від народження: етнічна належність, статеві й вікові особливості, фізичні можливості, інтелектуальні здібності та ін.;

— відмінності між людьми, що виникають у зв'язку з професійними ролями;

— відмінності між людьми, що зумовлені володінням (власністю, товарами, привілеями та ін.).

Відносини нерівності у певних ситуаціях перетворюються на відносини соціальної рівності (коли йдеться про справедливе стимулювання рівноцінної праці).

Виокремлюють різноманітні види соціальних відносин:

— за обсягом владних повноважень: відносини по горизонталі, відносини по вертикалі;

— за ступенем регламентування: формальні (офіційно оформлені), неформальні;

— за способом спілкування індивідів: безособові або опосередковані, міжособові або безпосередні;

— за суб'єктами діяльності: міжорганізаційні, внутріорганізаційні;

— за рівнем справедливості: справедливі, несправедливі.

Основою відмінностей між соціальними відносинами є мотиви і потреби, головними з яких є первинні та вторинні потреби (влада, повага) кожної людини.

Внаслідок суперечливості соціальних відносин однієї з форм соціальної взаємодії суб'єктів стає соціальний конфлікт.

Соціальний конфлікт (лат. *conflictus* — сутичка) — зіткнення двох або більше сил, спрямованих на забезпечення своїх інтересів в умовах протидії.

Це вища стадія розвитку суперечностей у системі відносин людей, соціальних груп, соціальних інститутів суспільства, яка характеризується максимальним посиленням суперечливих тенденцій та інтересів їх поведінки.

Щодо сутності соціальних конфліктів у соціологічній науці склалося дві точки зору. Одна з них (К. Марксом) виходить з того, що конфлікт — це тимчасовий стан суспільства, організації, який може бути подоланий різноманітними засобами. За другою (Р. Дарендорф, Л. Козер та ін.), конфлікт — це нормальний стан, об'єктивна риса соціальних систем, зумовлена суперечливою природою суспільного життя, результат опору відносинам владарювання і підкорення. Придушення соціального конфлікту веде до загострення, а раціональна його регуляція — до підконтрольної еволюції. Цим зумовлені функції соціальних конфліктів: інтеграція соціальних організацій (вплив на встановлення оптимального співвідношення індивідуальних і групових інтересів); сигналізація (виявлення проблем, недоліків тощо); інновація (внаслідок конфлікту визначаються шляхи подолання опору інновації); інформація (через

конфлікт розкривається латентна інформація); стабілізуюча, гносеологічна та навчальна.

Конфлікт є найважливішою формою відносин суб'єктів соціальної взаємодії, мотивація яких зумовлена різними цінностями і нормами, інтересами і потребами. Сутнісний його аспект полягає в тому, що ці суб'єкти діють у межах ширшої системи зв'язків, яка модифікується (закріплюється або руйнується) під впливом конфлікту. Учасниками соціального конфлікту можуть бути індивіди, групи, організації. Суб'єктами — особи, групи, спільноти, здатні створювати конфліктну ситуацію, впливати на її розвиток, повединку учасників.

Виділяють такі стадії соціального конфлікту:

1. *Передконфлікт* (виникнення соціальної напруженості).

2. *Зростання напруги* (поява конфліктної ситуації).

3. *Безпосередній розвиток конфлікту* (стадія відкритої боротьби сторін).

4. *Регулювання* (розв'язання соціального конфлікту).

Розв'язується соціальний конфлікт зняттям соціальної напруги на ранніх стадіях формування конфліктної ситуації. Конфліктологи розглядають такі способи подолання конфліктів: компроміс, конкуренція, втеча, згода, співробітництво, вважаючи співробітництво єдиною конструктивною можливістю подолання конфліктної ситуації.

Джерелом загострення конфліктів між великими групами є ескалація незадоволення існуючим становищем, зростання домагань, радикальна зміна свідомості та соціального самопочуття. Незадоволення, набуваючи відкритої форми, стимулює соціальний рух, під час якого з'являються лідери, формується ідеологія захисту інтересів. На цьому етапі конфлікт стає відкритим і незворотним, то перетворюючись на постійний компонент суспільного життя, то завершуючись перемогою ініціуючої сторони або вирішуючись на основі взаємних поступок сторін.

Адекватний аналіз конфліктної ситуації передбачає чітке з'ясування обставин визрівання конфлікту, під час якого можуть функціонувати історичні, соціально-економічні та культурні чинники, які завершуються у діях політичних структур та інститутів.

Існують різноманітні класифікації соціальних конфліктів:

— за включеністю до системи організаційних зв'язків — функціональні та дисфункціональні;

— за специфікою впливу на організацію — конструктивні та деструктивні;

— за тривалістю — короткотермінові й довготермінові тощо.

Конфлікти бувають агоністичні (примиримі) й антагоністичні (непримиримі). Антагоністичні конфлікти, якщо упущені можливості їх вирішення, перетворюються у хронічні й навіть непримиримі. Кожен з основних типів конфліктів перебирає на себе особливості системи, у якій вони виникають і відбуваються:

Соціально-економічний конфлікт. Виникає внаслідок незадоволення існуючим економічним становищем, погіршення порівняно із звичним рівнем споживання й життя (реальний конфлікт потреб), гіршим станом, вищим порівняно з іншими соціальними групами (конфлікт інтересів).

Національно-етнічний конфлікт. Спричиняється проблемами державного суверенітету, вирішенням територіально-статусних питань, міжклановими суперечками тощо.

Політичний конфлікт. Пов'язаний зі свідомо регульованими цілями, спрямованими на перерозподіл влади. Для цього має бути сформована нова політична еліта.

Існують дві точки зору на природу конфліктів: ресурсна та ціннісна. *Ресурсна* базується на матеріалістичному розумінні конфлікту, який завжди розгортається за суттєво значущі засоби життєдіяльності; *ціннісна* — на системах цінностей, вірувань і переконань, несумісних принципах суспільного устрою, взаємовиключних культурних стереотипах. Звідси постає класифікація конфліктів.

Конфлікти ресурсів. Причиною їх є обмеженість ресурсів (економічних, матеріальних та ін.), що існує практично завжди. Саме у зв'язку з розподілом ресурсів і виникають суперечності.

Конфлікти цілей. Як правило, це позиційні конфлікти. Вони виникають, коли сторони, що виконують одне й те саме завдання, займають різні позиції, переслідують свої цілі.

Конфлікти цінностей. Спричинюють їх певні цінності різних індивідів та соціальних груп щодо значущих аспектів соціального життя.

Конфлікти комунікацій. Передумовою їх є або недостатня передача інформації, або її викривлення.

Беручи за основу рівень конфліктуючих сторін, конфлікти класифікують на:

- міжіндивідуальні;
- міжгрупові (*групи інтересів, етнонаціональні групи*);
- конфлікти між асоціаціями (партіями);
- внутрі- та міжінституційні конфлікти;
- конфлікти між секторами суспільного розподілу праці;
- конфлікти між державними утвореннями;
- конфлікти між культурами або типами культур.

Ця схема домінує під час класифікації соціальних конфліктів, позаяк в її основу покладено особливості сторін, що беруть участь у них: рольові (особистісні), міжособові, міжгрупові, позиційні, загальносоціальні.

Зростання конфліктності у суспільстві є природним наслідком загострення боротьби за панування тих чи інших цінностей, претензій на певний статус, владу, інші засоби висхідних соціальних і політичних угруповань. Від того, наскільки вдається збалансувати конфліктну ситуацію, досягти консенсусу, залежить роль соціального конфлікту в соціальному розвитку, який або стає джерелом прискореного розвитку суспільства, або породжує соціальний хаос. За сучасних умов важливими є пошуки компромісів у міждержавних, регіональних, міжнаціональних і міжрегіональних конфліктах. Найжорстокіша форма їх вирішення — збройне насильство, що часто призводить до тупикової ситуації.

Певні особливості мають соціальні конфлікти на етапі модернізації суспільства. Це пов'язано з дією двох груп чинників. Першу становлять інтереси основних соціальних груп й особливості політичної культури, що виражається у кризі політичної культури (криза ідентичності й легітимності). Друга обумовлюється рівнем інституціалізації політичних відносин та якостями політичних керівників, що відображається в кризі державного управління (криза розподілу, проникнення у владні структури тощо). Проміжне становище між ними посідає криза політичної участі, що виникає як наслідок нерозвинутої культури та ігнорування вимог рівності у процесі прийняття державних рішень. І хоча соціальний конфлікт є одним з рушіїв соціального прогресу, нерідко під час його вирішення вдаються до консенсусу (згоди, одностайності співучасті).

Система соціального контролю

Соціальні відносини між індивідами і суспільством формуються в умовах соціального контролю.

Соціальний контроль — засіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує упорядковану взаємодію її елементів шляхом нормативного (у тому числі й правового) регулювання.

Соціальний контроль охоплює контрольовану діяльність індивідів і контролюючу діяльність соціальних інститутів. Взаємодія індивіда і суспільства виявляє внутрішню суперечність соціального контролю, оскільки людина не може набути своєї індивідуальності, соціальних якостей поза суспільством. Водночас особистість не зможе набути, розвинути свою індивідуальність, сліпо, автоматично пристосовуючись до зразків культури.

Динамічна модель соціального контролю включає такі основні елементи: індивід, соціальна спільнота (група, клас, соціальна організація, суспільство), індивідуальна дія, соціальна (групова) дія. Відомо, що індивідуальна і соціальна дії співвідносяться як контрольоване і контролююче. Йдеться саме про взаємодію, а не про односпрямований контроль. Акт соціальної (групової) дії, виступаючи в системі соціального контролю у формі реакції на індивідуальну поведінку, виконує функцію соціального стимулу (позитивного або негативного), який визначає особливості подальших індивідуальних актів. Індивід (індивідуальна дія) і соціальна група (соціальна дія) є вхідними елементами системи соціального контролю. До неї також належать соціально-психологічні чинники, які, перебуваючи у структурі суб'єктів дії (індивіда і соціальної групи), безпосередньо впливають на характер і спрямування відповідно індивідуальної і соціальної дій. Це самооцінка суб'єкта (індивіда, соціальної групи); сприймання і оцінка суб'єктом соціальної ситуації (соціальна концепція), у межах якої діють відповідно як індивід, так і соціальна група.

Важливими атрибутами та елементами соціального контролю є цінності, норми, звички, звичаї, санкції, які виникають та існують внаслідок дії соціальних інститутів.

Культура кожного суспільства та спільноти має свої цінності. Поряд з ними існують загальнолюдські, котрі забезпечують цілісність соціальних систем, здатність їх до виживання у перехідні періоди.

Соціальна норма — загальновизнане правило, зразок поведінки, дій індивідів, соціальних груп.

Загалом соціальні цінності й норми є інструментами соціального регулювання в суспільстві, проміжною ланкою, що пов'язує поведінку індивіда і найважливіші соціальні інститути. Тому соціальна норма визначає межу допустимої поведінки індивіда, соціальної групи або організації, що історично склалася у конкретному суспільстві. Як немає суспільства без вільної та доцільної поведінки людини, так немає і суспільства без загальних правил, які забезпечують координацію цих вільних дій. Найважливішою характеристикою будь-якої норми є її корисність, обов'язковість і фактична реалізація в поведінці людей.

Соціальні норми класифікують за різними критеріями:

- за походженням — аутогенні й гетерогенні, спонтанні та декретивні;
- за характером зміни структури — інтенсивні та екстенсивні, прогресивні та регресивні;
- залежно від періоду існування — ті, що народжуються, розвиваються, сформувалися;
- за схильністю — елементарні й складні, динамічні й статичні;
- за функціональною та інформаційною природою;
- за механізмом детермінації — збуджуючі, стимулюючі, захоплюючі тощо;
- з точки зору організації та управління системними процесами — інституційні й неінституційні;
- за умовами функціонування — норми інтеграції та дезінтеграції;
- за масовістю — масові, групові, індивідуальні.

Соціальні норми також класифікують за кореспондентом — державні, адміністративні тощо; ступенем спільності на соціологічному рівні за часовою координатою — загальноісторичні, формаційні, міжформаційні, перехідні та ін.; за просторовою координатою — регіональні, глобальні тощо.

Найчастіше соціальні норми поділяють на соціальні приписи і технічні правила (регулюють взаємодію людини і природи).

Соціальні приписи — норми, що визначають соціальне становище індивіда.

Вони служать реалізації загальної мети, яка відповідає інтересам широкої спільноти, навіть усупереч інтересам окремих її членів. Поважне ставлення до них у суспільстві забезпечують різні чинники — від виховання до санкцій. Соціальний припис має дві частини: диспозицію і санкцію. Важливим є й опосередкований вплив санкції на поведінку людей. Адже, знаючи про певні санкції, люди, як правило, утримуються від порушення приписів.

Серед соціальних приписів фігурують: право, звичай, правила пристойності, мода, мораль.

Для правових норм характерні: текстуальне закріплення, офіційне опублікування або відміна органом держави, чіткий і однозначний опис варіанту поведінки або її меж, наявність чітко сформульованої санкції, забезпечення їх дотримання силою держави.

Норми моралі діють передусім через внутрішні психологічні механізми. Їх характеризують: відсутність текстуального закріплення; вагоме значення при оцінюванні вчинку внутрішніх мотивів, забезпечення їх дотримання авторитетом громадськості; санкція за порушення у формі громадського осуду. Норми моралі формуються з розвитком суспільства, висувають до особистості вищі вимоги, ніж правові. Сфера моралі ширша, ніж сфера права, а тривалість моральних санкцій довша, ніж правових. Мораль відіграє визначну роль у забезпеченні соціальної солідарності.

Іншим великим класом соціальних норм є технічні правила.

Технічні правила — норми, що регулюють відношення людини і природи.

До них належать технічні інструкції, правила безпеки життєдіяльності тощо.

Важливу роль у механізмі соціального контролю виконують звички.

Звичка — встановлений спосіб поведінки у певних ситуаціях, який не викликає негативної реакції соціальної групи.

Вони виникають на основі навичок, закріплюються традиціями, в одних випадках визнаються як терпимі, в інших — як шановані.

У кожної людини є свої визначені звички, позитивні з них приймаються, схвалюються всією соціальною групою. На основі звичок формуються певні звичаї.

Звичай — встановлений спосіб поведінки, з яким пов'язані певні моральні цінності, порушення яких викликає негативні санкції групи чи суспільства.

Термін «звичай» пов'язаний з поняттями «традиція» та «обряд» («ритуал»). Однак традиція — це ширше поняття, ніж «звичай», охоплює різноманітні об'єкти соціальної спадщини (матеріальні й моральні цінності). Обряд є різновидом звичаю, символом певних соціальних відносин, а звичай може бути і засобом практичного перетворення.

Одним з важливих елементів соціальних норм є санкція, за допомогою якої забезпечується реалізація правил поведінки.

Санкція (лат. *sanctio* — непорушна постанова) — стимулювання бажаної поведінки і припинення небажаної для забезпечення внутрішньої згуртованості й безперервності суспільного життя.

Хоча зазвичай санкція сприймається негативно, існують *негативні* і *позитивні* санкції. Відповідно до норм, покладених в основу санкцій, та соціальних інститутів, що їх виробляють, санкції можуть бути *неформальними*, що реалізуються безпосередньо соціальною групою через певні форми її поведінки, і *формальними* (юридичними, політичними, економічними та ін.), що реалізуються через діяльність соціальних інститутів. За змістом тиску санкції поділяються на *правові* (покарання та заохочення за певні дії, передбачені законом); *етичні* (покарання та заохочення згідно з моральними принципами), *сатиричні* (насмійки, глузування, презирство), *релігійні* (анафема). Якщо санкції взаємодоповнюють одна одну, їх дія ефективніша, ніж коли між ними виникають суперечності.

Соціальні санкції встановлюються і застосовуються суспільством або окремою соціальною групою як засіб захисту соціальної організації, забезпечення дотримання норм поведінки.

Система санкцій, відображаючи розвиток соціальної реальності, не є законсервованою схемою жорстко фіксованих заходів і засобів соціальної регуляції. Навпаки, санкції забезпечують конкретизацію поведінки на певному етапі історичного розвитку суспільства. Від них залежить соціальний порядок. Якщо за порушення соціальних норм санкції не застосовуються, виникають правовий нігілізм, різноманітні види девіантної поведінки.

Девіація як соціальне явище буває різноманітною, присутня в суспільстві будь-якого типу і притаманна кожній соціальній спільноті. Особливо вона виявляється на етапі трансформації соціальної системи, під час зміни ціннісних орієнтацій. Оскільки функціонування кожної соціальної системи пов'язане з людською життєдіяльністю, соціальні девіації реалізуються через девіантну поведінку.

Девіантна (лат. *deviatio* — ухилення) **поведінка** — вчинок, дія людини, групи людей, які не відповідають офіційно встановленим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Соціальні відхилення мають для суспільства різне значення. Позитивні є засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних, реакційних стандартів поведінки. Це соціальна творчість — наукова, технічна, художня, суспільно-політична. Негативні відхилення дезорганізують систему, підриваючи іноді її основи. До них належать соціальна патологія — злочинність, наркоманія, проституція, алкоголізм. Межі між позитивною і негативною девіантною поведінкою рухомі в часі й просторі. Водночас співіснують різноманітні «нормативні субкультури».

Девіантну поведінку вдало класифікував, на думку соціологів, Р. Мертон, який виділив кілька типів пристосування до аномії (патологічного стану суспільства):

— *конформізм* — пасивне прийняття стандартів поведінки, безумовне визнання існуючих порядків, норм, правил, схиляння перед авторитетами. Чим стабільніше суспільство, тим поширеніша аномія;

— *інновація* — допускає згоду з певною культурною метою, але заперечує засоби її досягнення, які схвалюються соціально;

— *ритуалізм* — заперечує мету певної культури, але згодна використати засоби, що схвалюються соціально;

— *ретретизм* (втеча від дійсності) — спостерігається, коли людина одночасно заперечує цілі й соціально схвалені засоби їх досягнення. Особи, які вдаються до цього засобу, перебувають у суспільстві, але не належать йому;

— *заколот* — виявляється у неприйнятті актів громадської непокори.

Деформація соціальних норм є основним чинником формування різноманітних форм девіантної поведінки

і відповідних їм поведінкових настанов. Ця деформація може виявлятися у:

- відриві соціальної норми від конкретних умов життєдіяльності;
  - застарілості або незбігу їх з реаліями суспільного життя;
  - викривленому або неповному відображенні у свідомості людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства;
  - нестабільності, нестійкості й невизначеності норми, яка внаслідок цього не може виконувати функцію соціального регулятора;
  - руйнуванні взаємозв'язку її структурних компонентів;
  - послабленні або незастосуванні санкцій, функціональній неефективності соціальних норм.
- Соціальні норми деформуються під тиском трансформаційних процесів у суспільстві, у зв'язку з викривленням ціннісних орієнтацій у різноманітних верств населення.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте зміст понять «соціальний зв'язок», «соціальний контакт», «соціальні відносини».
2. У чому полягає суть соціальної дії та її мотивів?
3. Розкрийте суть соціальної взаємодії та регуляції соціальних зв'язків.
4. Охарактеризуйте девіацію як соціальне явище та наведіть класифікацію девіантної поведінки.
5. Перелічіть основні елементи соціального контролю та зробіть їх порівняльний аналіз.
6. Розкрийте зміст поняття «соціальний конфлікт» та наведіть типологію конфліктів.

Теми рефератів

1. Концепції конфлікту в зарубіжній та вітчизняній соціології.
2. Види і типи соціальних конфліктів.
3. Методи профілактики та розв'язання конфлікту.
4. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві.
5. Соціологічні трактування соціальної взаємодії.

2.4. Соціальні зміни та соціальні процеси

Поняття соціальних змін

У соціальній сфері не існує незмінних об'єктів і суб'єктів. Тому явища суспільного життя слід розглядати не тільки в статичному стані, а насамперед у динаміці. Соціальна динаміка разом із соціальною статикою були основними напрямками соціологічного аналізу О. Конта. Ідеї динамізму соціальних процесів сповідував і Г. Спенсер, який сформулював ключові положення еволюціонізму як методологічного фундаменту соціології. Значну увагу аналізу динаміки суспільного розвитку приділяв К. Маркс, створивши теорію суспільної формації, у межах якої виокремив етапи послідовного розвитку суспільства.

У середині ХХ ст. на зміну пануючим у західній соціології структурно-функціоналістським ідеям стабільності й непорушності існуючого порядку прийшли критичні ідеї (Г. Беккер, У. Мур, Н. Смелзер та ін.) про необхідність фундаментальних соціальних змін у суспільстві. Якщо у функціоналізмі соціальні зміни ототожнювалися з адаптацією, то його опонентами вони розглядалися як реформістська перебудова.

Поняття «соціальні зміни» у вітчизняній соціології вживалось рідко. Звичнішим було поняття «соціальний розвиток», яке характеризує лише певний вид соціальних змін, спрямований на вдосконалення, ускладнення. Поняття «соціальні зміни» і «соціальний прогрес» не тотожні. «Прогрес» виражає ціннісну характеристику, зміни в бажаному напрямі. Але багато соціальних змін не мають чіткого спрямування. Тому в сучасній соціології віддають перевагу нейтральному поняттю «соціальні зміни», яке не має в собі оціночного компонента і охоплює широке коло різноманітних соціальних змін безвідносно до їх спрямованості.

Соціальні зміни — процес виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах під час їх взаємодії.

Це поняття фіксує факт зрушення, зміни в широкому розумінні слова. Соціальні зміни відбуваються на рівні міжособистісних відносин, на рівні організа-

цій та інститутів, малих і великих соціальних груп, на місцевому, соціетальному та глобальному рівнях.

Соціологія аналізує різні типи соціальних змін: еволюційні й революційні, короткострокові й довгострокові, організовані й стихійні, насильницькі й добровільні, усвідомлені й неусвідомлені, а також зміни на рівні індивіда, групи, організації, інституту, суспільства та ін.

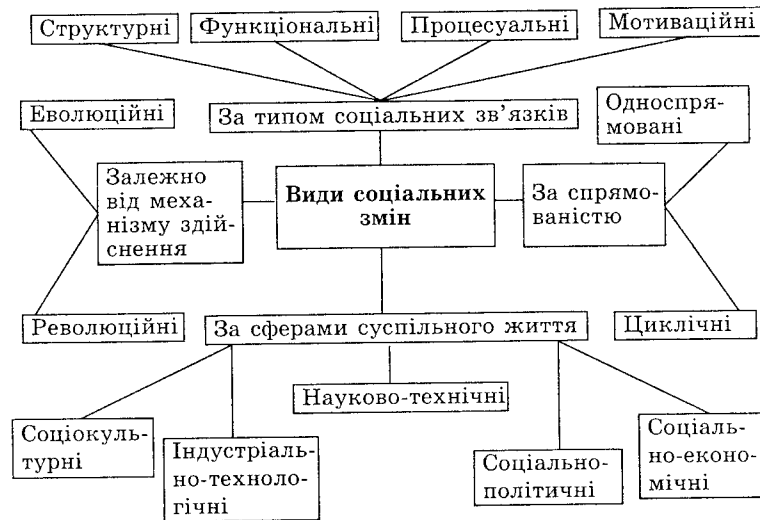

Схема 11. Види соціальних змін

Серед багатьох макросоціологічних теорій соціальних змін розрізняють три групи: соціокультурні, індустріально-технологічні та соціально-економічні.

Соціокультурні теорії

На передній план вони висувають зміни в соціокультурній сфері — світогляді, релігії, системах цінностей, менталітеті соціальних груп, суспільств та епох. Такі зміни вважаються найфундаментальнішими, що визначають усі інші зміни у суспільстві. Серед цієї групи теорій своєю ґрунтовністю виділяється теорія соціокультурної динаміки П. Сорокіна.

Індустріально-технологічні теорії

Вони інтерпретують соціальні зміни як похідні від змін в технології матеріального виробництва. Індуст-

ріальну (промислову) технологію розглядають як фундамент, на якому відбуваються зміни, і як головне джерело їх. До цієї групи відносять теорії «стадії економічного росту» (І. Ростоу), «єдиного індустріального суспільства» (Р. Арон), «постіндустріального суспільства» (Г. Белл, З. Бжезинський, А. Турен), «кінця ідеологічної ери» (Д. Белл, М. Ліпсет).

Соціально-економічні теорії

Найпоширенішими серед них є марксизм. З його точки зору (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) вирішальним фактором соціальних змін є економічний розвиток, точніше — діалектика взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин.

Кожна з названих груп теорій має свої переваги, але жодна не може розглядатись як вичерпна.

Значні соціальні зміни відбуваються на основі важливих відкриттів і нововведень, тобто інновацій. Поняття «інновація» ввійшло в науку ще в ХІХ ст. і вживалось при вивченні змін у культурі на противагу поняттю «традиція». Тепер нововведення розглядається як певна стадія процесу соціальної зміни. Формування особливої галузі соціології — соціології інновації — відбувалось в основному в координатах соціології організації.

Інновація — комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі.

Інновація — не тільки відкриття, а і його впровадження. Саме воно спричиняє суттєві зміни в суспільному житті. Не всі інновації однозначно сприймаються суспільством. Різним буває термін їх втілення в життя, яке відбувається шляхом дифузії — передачі інноваційних рис і зразків поведінки від однієї групи до іншої як всередині певного суспільства, так і за його межами.

Інновації є соціокультурним процесом, що вносить у суспільне життя нові культурні зразки. Вони можуть не тільки приєднуватись до існуючих зразків, а й витіснити їх. Так, якщо наукові чи художні інновації в сучасному українському суспільстві приєднуються до того, що вже існує, то ринкові відносини можуть

поширюватися тільки внаслідок витіснення адміністративно-командних відносин.

Інновації часто вступають у конфлікт з існуючими культурними зразками, цінностями та нормами. Так, спроби масового розвитку фермерства в Україні в 90-ті роки ХХ ст. наптовхувались на опір місцевих чиновників, протидію вкорінених серед селянства колективістських традицій, психології зрівнялівки.

Важливу роль у суспільстві відіграє специфічний різновид соціальної інновації — *модернізація*. У світовому контексті вона пов'язується з переходом суспільства від бідності до добробуту та розвитку. Згідно з одними підходами модернізацію розглядають як створення масового суспільства, іншими — як ослаблення традиційних спільнот, розширення індивідуального вибору, зростання культурного і релігійного плюралізму. Виокремлюють економічну, політичну, соціальну, культурну модернізацію.

Динамізм людства в останні десятиріччя дедалі більше визначається переходом від індустріального суспільства, метою якого є модернізація, до постіндустріального та інформаційного. Воно базується на створенні, споживанні та поширенні інформації, що є основною формою діяльності великої кількості людей. Автори концепції постмодернізму стверджують, що в сучасному світі розгортається глобальний процес формування нового суспільства і нової свідомості.

Сучасний етап науково-технічного прогресу в розвинутих країнах ґрунтується на такій техніко-економічній та інтелектуальній базі, яка вимагає постійної орієнтації не тільки на науково-технічні, але й на організаційно-управлінські та соціальні нововведення. Триває пошук нової державної політики у сфері нововведень, орієнтованої на створення в суспільстві постійного стимулу до новаторства та підприємливості. Постійні і систематичні нововведення стають формою стійкого функціонування всього соціального організму.

Соціальні ефекти інновацій стають особливо актуальними. Сучасне суспільство змушене реагувати на інновації, сприймати і засвоювати їх у соціальній, культурній та інших сферах діяльності. Несприйняття їх породжує застій соціального життя, регресивні соціальні ефекти. Нединамічне суспільство відстає від суспільств, що прагнуть до інновацій, і не може претендувати на соціальний добробут.

Соціальні рухи, їх природа і типи

Важливим джерелом соціальних змін є соціальні рухи.

Соціальні рухи — сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм.

Спричинюють їх незадоволеність людей життям в цілому або певними його аспектами. Сприяють цьому активізація структурних змін у суспільстві, соціальна дезорганізація, культурні течії. Ширяться вони на хвилі усвідомлення людьми корисності свого об'єднання для досягнення цілей, можливості виконувати нові соціальні ролі, підвищувати свій соціальний статус.

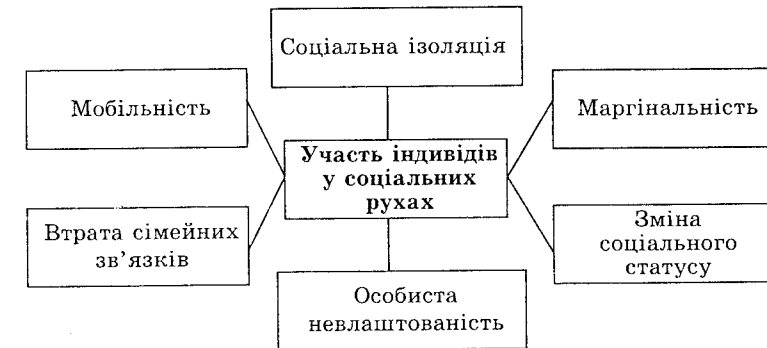

Схема 12. Чинники впливу на участь індивідів у соціальних рухах

Соціальні рухи, з одного боку, можуть нагнітати напруження і конфлікти у суспільстві, з іншого — бути засобом та інструментом їх подолання. Вони завжди високодинамічні, але не стійкі. Постають у зв'язку з певними причинами і припиняють своє існування після їх зникнення. В них задіяна обмежена (хоча і не мала) кількість людей. Ставлення більшості людей до таких рухів байдуже, іноді й неприємне. Адже в них зацікавлені, зазвичай, тільки їх безпосередні учасники.

Соціальні рухи не мають своєї організації, офіційного членства з фіксованими правами і нормами поведінки, санкціями, закріпленими статусними ролями. Якщо соціальний рух досягає стадії формальної організації, де діють установлені правила та норми поведінки, він перетворюється на організацію.

У своєму розвитку соціальні рухи проходять кілька стадій: виникнення, об'єднання, формалізації, розпаду і зникнення.

Стадія виникнення (стурбованості). На цій стадії домінують соціальна незадоволеність певними аспектами життя, почуття соціальної несправедливості, невпевненості. Криза традиційної ідеології, відчуття страху, нестабільності свого становища в соціальному середовищі, невпевненості в ефективності нововведень формують у людей соціальну стурбованість. Так, внаслідок впровадження в Україні ринкових відносин, різких змін соціальних цінностей і норм поведінки мільйони людей зіткнулися з труднощами соціальної адаптації. Це породило соціальну стурбованість у певних верствах населення, створило передумови для виникнення різних соціальних рухів.

Стадія об'єднання (збудження). Занепокоєність людей певною проблемою настільки фокусується на конкретних соціальних об'єктах, що спонукає їх до активних дій. Вони гуртуються для обговорення проблеми. З'являються агітатори, висуваються лідери. Від їх активності, здібностей та популярності залежить подальший розвиток руху. Саме на цій стадії лідери визначають його політику і тактику, прагнуть залучити якомога більше людей. Рух може формувати союзи з іншими близькими рухами та організаціями, популяризувати ідеї, доводити до громадськості результати своїх дій.

Ця стадія розвитку суспільного руху охоплює, як правило, незначний проміжок часу, завершуючись або переходом у фазу формалізації, або втратою у людей будь-якої зацікавленості до руху.

Стадія формалізації і бюрократизації. Цієї фази досягають далеко не всі рухи. Формалізація та бюрократизація підвищують ефективність діяльності руху, популярність лідерів. Ідеологія руху стає визначеною та зрозумілою. Формалізація перетворює збуджені маси в дисциплінованих учасників руху, чіткіше кристалізує його мету. На цій стадії формуються традиції підтримки і захисту інтересів його членів, символіка і кодекси.

Стадія розпаду. Рух може припинити своє існування навіть на ранніх стадіях розвитку. Під впливом внутрішніх і зовнішніх умов, після досягнення своїх завдань, або зникнення причин, що зумовили появу руху, він розпадається (припиняє своє існування) або ж перетворюється на соціальний інститут чи організацію.

Саме так часто створюються нові політичні партії (НРУ, Партія зелених). Іноді рух розпадається на автономні, часто конфліктуючі між собою утворення, які, втрачаючи вплив і популярність, згодом припиняють існування. У недемократичних суспільствах рух, якщо він стає небезпечним і небажаним для влади, може бути забороненим або знищеним владними органами.

Причини розгортання суспільних рухів в соціології трактуються неоднаково. З точки зору теорії депривації (Дж. Роуз, Д. Моррісон) люди об'єднуються у суспільні рухи внаслідок певних матеріальних втрат, а участь у рухах є засобом пошуку джерел прибутків. Згідно з теорією масового суспільства (У. Корнхаузер) суспільні рухи виникають як результат об'єднання людей, що відчувають дефіцит соціальних зв'язків та спілкування. В теорії мобілізації ресурсів (Л. Кілліан) розвиток суспільних рухів пояснюється прагненням людей реалізувати свої ціннісні орієнтації. Теорія нових соціальних рухів (Дж. Маккарті, Х. Крізі) розглядає нові соціальні рухи (екологічні, антивоєнні, феміністичні та ін.) як відповідь на експансію державної влади, засобів масової інформації.

Позаяк суспільні рухи є динамічними, їх непросто класифікувати. Метою суспільних рухів можуть бути соціальні перевороти (революція, контрреволюція), конкретні політичні результати (рух в підтримку політичного лідера), економічні, культурні, соціальні та інші реформи, поліпшення екологічної ситуації, зміна свідомості та поведінки учасників руху (рух анонімних алкоголіків, культові рухи), поліпшення правого, матеріального та соціального становища окремих груп населення (молодіжний, феміністичний, емігрантський рухи) тощо. Одні рухи переслідують обмежені за масштабом цілі (рух за врятування рідкісних тварин), інші відзначаються надзвичайною широтою (рух за заборону ядерної зброї) (див. схему 13).

Експресивні рухи. Виникають внаслідок перебування людей у рамках обмеженої соціальної системи, яка їх не задовольняє. Реальна дійсність для учасника такого руху не є привабливою, тому він за допомогою ритуалів, танців, ігор, видінь, мрій та інших форм емоційної експресії шукає емоційного полегшення.

У наш час ці рухи проявляються в молодіжному середовищі (хіппі, рокери, байкери), коли їх учасники прагнуть створити свою субкультуру, дистанціюватись

від офіційного суспільства. Деякі експресивні рухи звертають свій погляд не в майбутнє, а в минуле — ветеранів війни, монархічні рухи, рухи з відродження козацтва, які відроджують забуту символіку, ритуали тощо. Такі рухи найчастіше пов'язані з пасивною поведінкою, але іноді можуть прокладати шлях до реформ, повстань, збуджувати пасивне населення. Тому вони є проміжною ланкою між неполітичними та політичними рухами.

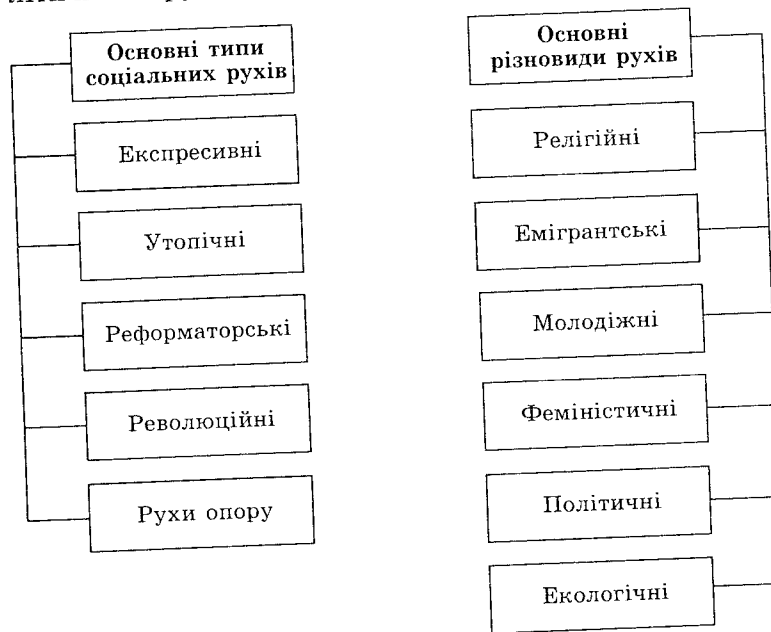

Схема 13. Класифікація суспільних рухів

Утопічні рухи. Постають на хвилі прагнень теоретично обґрунтувати досконале людське суспільство. Спершу невеликі групи їх учасників були виключно релігійними (рух перших християн, релігійні секти Сходу). Вони виявилися досить життєздатними, оскільки їх учасники не прагнули до особистого щастя і матеріального добробуту. Натомість ідеологія світських утопічних рухів ґрунтувалась на концепції доброї, альтруїстичної людини. Ігнорування їх лідерами таких природних прагнень людини, як бажання особистого благополуччя, реалізувати свої здібності й одер-

жати винагороду спричиняли згасання таких рухів. Та оскільки утопічні ідеї є життєстійкими, після розпаду одного руху його ідеї відроджуються в інших.

В опозиції до сучасних утопічних рухів постійно перебувають законслухняні громадяни, яких лякають нові культурні зразки, ролі та пріоритети майбутнього «найкращого» життєвого укладу.

Реформаторські рухи. Породжують їх намагання змінити суспільство або окремі його структури без повної трансформації самого суспільства. Для їх розгортання необхідно, щоб учасники позитивно ставилися до порядку в суспільстві, зосереджуючись тільки на окремих негативних сторонах суспільного устрою, а також могли висловлювати власні думки та активно діяти на підтримку певної реформи. Тому широкий реформаторський рух можливий тільки в демократичному суспільстві.

Реформатори можуть зустрічатися з опором владних структур, особливо за авторитарного режиму. Якщо реформи блокуються, частина реформаторів може перейти на позиції революційних рухів.

Революційні рухи. Розвиваються в атмосфері загального соціального невдоволення, прагнуть зруйнувати існуючу соціальну систему і встановити новий соціальний порядок. Демократія не є живильним середовищем для них. Вона є основою соціальних реформ, а реформи неминуче відсувають революцію.

Іноді дуже важко класифікувати соціальний рух як реформаторський або революційний, оскільки в обох можуть брати участь як помірковані реформатори так і радикальні революціонери, схильні до насильницьких дій.

Рухи опору. Виникають серед тих людей, які вважають, що зміни в суспільстві відбуваються надто радикально й швидко. Вони акумулюють зусилля певних груп людей на блокування можливих або викорінення уже здійснених змін, супроводжують як революційні, так і реформаторські рухи. Наприклад, реформи у пострадянських країнах призвели до появи рухів опору реформам.

Отже, суспільні рухи спрямовані на стимулювання, розвиток соціальних процесів або на їх стримування чи навіть придушення. Природа і характер, спрямованість їх залежать від змісту світових, регіональних і національних процесів, стану суспільства.

Соціальні процеси та їх різновиди

Значні соціальні зміни в суспільстві відбуваються внаслідок спільних односпрямованих і взаємоузгоджених дій людей, які беруть участь у всіх соціальних процесах.

Соціальний процес — послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах, соціальних інститутах та організаціях, соціальні зміни в динаміці.

У широкому розумінні соціальний процес є сукупністю односпрямованих соціальних дій, які можна виокремити з сукупності інших. Це взаємодія людей або явищ, які відбуваються в організації, структурі груп і змінюють стосунки між людьми чи між складовими спільноти. Здійснюється він під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, має стійкий порядок взаємодії своїх компонентів, тривалий у часі й спрямований до певного стану об'єкта. Кожен соціальний процес охоплює кілька стадій, які відрізняються за змістом, механізмами, способами зв'язку його елементів.

Найважливішими рисами соціальних процесів є їх загальність і зв'язок із суб'єктом, який здійснює процес. Ніщо не може відбуватися в суспільстві поза соціальним процесом. Функціонування і розвиток його відбуваються в різних формах соціальних процесів. У зв'язку з цим нерідко соціологію вважають наукою, що розглядає соціальні явища як процес.

Зв'язок соціальних процесів із суб'єктами, які його здійснюють, дає змогу уникнути їх безликості, визначити форми і методи їх прискорення, гальмування чи нейтралізації. Усі перетворення в суспільстві, в його елементах, зміни особистості є причиною і наслідком соціальних процесів як історичної практики людей.

Завдання соціології полягає в оцінці соціальних процесів, виявленні проблем і суперечностей його розвитку, глибини і ґрунтовності зв'язків, взаємодії з соціальною організацією, суб'єктом та іншими соціальними процесами. Це важливо для прогнозування і розвитку цих процесів, вироблення гіпотез, обґрунтування концепцій свідомого подолання досягнутої межі (стану) певного процесу чи явища. Для цього потрібні знання теорії певного соціального процесу, яка розкриває закони і тенденції його розвитку, а також соціологічне вивчення його розгортання.

Характеризуючи соціальні процеси, необхідно брати до уваги стадійність, фазність, етапність їх перебігу й розвитку. Наприклад, процеси соціалізації особистості охоплюють такі етапи життєвого шляху: дитинство, юність, зрілість, старість. Кожному з них властиві певні фази розвитку. Так, у дитячому віці фізіологічні, психосоматичні процеси значно відрізняються в перші 2—3 місяці життя від тих, які домінують у 5-річному віці. Водночас кожному етапу властиві певні особливості, які визначають специфіку стадійності процесу. Так, в юності (на етапі соціалізації) особистість проходить різні фази фізичного, психологічного, трудового, етичного, правового становлення. На кожній з них відбувається складний процес, який проходить кілька стадій. Наприклад, процес трудового виховання неминує охоплює такі етапи: засвоєння теоретичних основ і навичок простих трудових операцій; засвоєння норм і принципів дотримання трудового розпорядку і трудової дисципліни; засвоєння трудових навичок, операцій середньої і високої складності; формування і вироблення власної позиції щодо різних форм і методів творчості в процесі трудової діяльності тощо.

Не менш складну структуру мають і процеси, які відображають різні параметри колективів, соціальних інститутів та інших суспільних утворень. Так, кожний соціальний інститут чи трудовий колектив спочатку проходить етап формування, відтак становлення, розвитку, розквіту певних можливостей і, нарешті, поступового розпаду. Буває, що розпад колективу настає ще до завершення процесу його формування.

Кожен з етапів зміни соціальних об'єктів охоплює фази, що відображають специфіку процесів. Наприклад, у колективі на стадії становлення неминучі такі фази змін, як перехід від слабких, нестійких і переважно односторонніх міжособистісних зв'язків (стадія «конгломерату») до двосторонніх. Ці зв'язки, як правило, насиченіші й гнучкіші, їм властиві товариськість і дружба в різних підсистемах. Все це нерідко зумовлює багатоярусні структури колективів (стадія «інтеграції»). Нерідко трудові колективи протягом тривалого часу перебувають на різних проміжних стадіях розвитку, так і не досягнувши рівня інтегрування зв'язків, відносин між елементами і підсистемами.

Не менш важливо усвідомлювати різноступеневість соціальних процесів, оскільки кожен з них є конкретним і предметним, але ці предметність і конкретність стосуються тільки досліджуваного об'єкта чи аспекта його. Наприклад, процес соціалізації стосується не тільки особистості, бо вона як одна з вихідних одиниць соціальних процесів може реально соціалізуватися тільки за умови залучення до діяльності інших вихідних одиниць соціального аналізу — сім'ї, групи, колективу та ін. Тому процес соціалізації може мати безпосередньо особистісний аспект (зріз, рівень аналізу). Однак сутність його детермінована процесами іншого рівня соціальної організованості. Наступний аспект — зміст процесу соціалізації. Наповнюваність процесу соціалізації особистості може обмежуватися різними його рівнями. Наприклад, погляди на світ, інтереси, установки окремої особистості чи різних типів особистостей можуть бути орієнтовані як на засвоєння нормативів та інтересів усієї цивілізації, так і замикаються на цілях, формах і способах діяльності, спрямованих на досягнення інтересів окремих груп, партій, інститутів чи інших соціальних утворень.

Сам по собі соціальний процес не може бути гарантом розвитку потенціалу особистості чи іншої соціальної структури. Для розкриття його необхідно знати механізми формування і впливу різних соціальних процесів, щоб забезпечити їх керованість. На жаль, рівень вивчення соціальних процесів значно відстає від динаміки і глибини процесів, і тому більшість їх відбувається стихійно, некеровано.

Аналіз соціальних процесів тісно пов'язаний з проблемою їх класифікації. Одними з перших до неї вдалися у 1924 р. американські соціологи Р. Парк та Е. Беджес, які розрізняли процеси кооперації, конкуренції, пристосування, конфлікту, асиміляції, амальгамації (біологічного змішування різних етнічних груп).

Важливим для класифікації соціальних процесів є з'ясування її базових критеріїв. Один з них — ступінь загальності соціальних процесів, за яким розрізняють соціетальні (глобальні), загальні, особливі й окремі соціальні процеси. До соціетальних належать процеси всесвітньо-історичного розвитку цивілізації, глибокі процеси економічних, демографічних, екологічних та інших змін. *Загальними* вважають процеси функціонування таких соціальних інститутів, як системи

управління, охорони здоров'я, освіти, виховання тощо. До *особливих* належать процеси урбанізації, адаптації, стабілізації.

Масштабність і значущість названих процесів очевидна, однак зрозуміти й оцінити багатство їх змісту можна тільки завдяки пізнанню різноманітних *окремих (одиначних) процесів*, унікальність яких утворюють історичні, генетичні, економічні, культурні, географічні та інші об'єктивні й суб'єктивні чинники становлення особистості, сім'ї, трудового колективу, інших одиниць соціуму.

Соціальні процеси можуть відбуватися об'єктивно та суб'єктивно, бути вираженими у конкретній чи абстрактній формі, детермінованими внутрішніми чи зовнішніми чинниками, пов'язаними зі структурними чи функціональними змінами, кількісними або якісними показниками вимірювання.

За характером процеси можуть бути еволюційними та революційними, за спрямованістю — прогресивними та реакційними. У їх розмежуванні часто використовують поділ на прості й складні, на процеси розвитку і деградації.

За системами, у яких відбуваються процеси, їх класифікують на:

- внутріособистісні (процес самоосвіти);
- процеси у стосунках між двома індивідами;
- процеси у стосунках між індивідом і групою;
- процеси, які змінюють організацію і внутрішню структуру спільноти;
- процеси, які змінюють відносини між двома групами (спільнотами);
- процеси, які змінюють структуру та організацію глобального суспільства.

Є спроби класифікувати соціальні процеси, взявши за основу не масштаби системи, в якій вони відбуваються, а *зміст змін*, які вони зумовлюють. Так, польський соціолог Ян Щепанський (нар. у 1913 р.), класифікуючи соціальні процеси, виходить з того, що основним джерелом суспільного життя є необхідність задоволення різноманітних потреб. Прагнучи одержати засоби для задоволення потреб, люди стикаються з аналогічними прагненнями інших людей, що спричиняє різні явища, процеси. Ці прагнення можуть бути в різних формах пристосовані одне до одного.

Процес співробітництва, наприклад, формується з метою спільного добування необхідних благ і ціннос-

тей. Процеси суперництва, конкуренції, зумовлені прагненням випередити аналогічні намагання інших індивідів і груп у досягненні мети. Якщо в процесі суперництва виявиться бажання ліквідувати конкурента чи якусь його систему предметів або цінностей, то суперництво перетворюється на конфлікт, який також може мати різноманітні види та інтенсивність. Усе це — процеси взаємодії між людьми.

Виділяють також процеси мобільності, які змінюють місце індивідів чи груп як у просторі, так і в соціальних структурах; процеси дезорганізації та реорганізації, які змінюють соціальну організацію спільноти. Процеси змін у системах культури впливають на стосунки між людьми, на організацію і структуру спільноти, наприклад процеси, які змінюють системи ідеології, релігії, науки, техніки.

Процеси пристосування виявляються завжди там, де індивід чи група опиняються в новому середовищі.

Пристосування — прийняття індивідом чи групою культурних норм, цінностей та еталонів нового середовища, якщо норми й цінності, засвоєні у попередньому середовищі, не задовольняють потреби, не створюють прийнятної поведінки.

Про пристосування йдеться, наприклад, коли група емігрантів потрапляє в країну з іншою культурою і соціальною організацією; коли змінюються умови економічного і політичного устрою; коли молода людина приходить з навчального закладу на виробництво та ін. Тому пристосування — це форма поведінки, придатна для життя в новому зовнішньому середовищі. Оскільки умови зовнішнього середовища безперервно змінюються, то процеси пристосування відбуваються в суспільстві постійно. Залежно від значущості соціальних змін і ставлення до них індивідів процеси пристосування бувають швидкими й повільними, короткочасними й тривалими. Тривала непристосованість призводить до дезорганізації особистості. А групи чи спільноти, які не можуть пристосуватися до нових умов середовища чи до глобальних змін у суспільстві, в культурі, техніці тощо, піддаються дезорганізації.

Співробітництво — соціальний процес, який полягає в узгодженні діяльності індивідів, груп для досягнення загальної мети, незалежно від її характеру.

Співробітництво між партнерами (індивідами, групами) передбачає наявність спільних або схожих інтересів, усвідомлення кожною стороною необхідності й можливості взяти на себе реалізацію завдань для їх досягнення, виявлення аналогічних прагнень з іншої сторони, достатнє розуміння і знання один одного для впевненості в лояльності, встановлення правил, які забезпечують співробітництво. Сутність співробітництва — взаємна вигода. Співробітництво можливе на основі взаємного пристосування, що передбачає і відмову від деяких власних цінностей.

Суперництво — соціальний процес, який полягає у зіткненні протилежних інтересів індивідів, груп або прагнення до задоволення однакових інтересів за допомогою засобів, якими інші групи чи індивіди хочуть реалізувати власні інтереси.

Але суперництво не обов'язково призводить до конфлікту. Змагаються, наприклад, учні за одержання найкращого атестата. Суперництво може виникати і тоді, коли конкуренти за високу посаду, за високе становище не знають один про одного.

Конфлікт — соціальний процес, у якому індивід чи група прагнуть досягнення власних цілей (задоволення потреб, реалізації інтересів) шляхом усунення, знищення чи підпорядкування собі іншого індивіда або групи з близькими чи ідентичними цілями.

Він може виникнути між індивідами чи групами, які мають різні цілі, але для їх досягнення намагаються скористатися одними й тими ж засобами. В конфлікті завжди є усвідомлення противника, чітко окреслена ситуація. Його породжує антагонізм, різні системи цінностей, упереджене ставлення, почуття небезпеки. Конфлікт може виявлятися в різних формах. Наприклад, боротьба — це форма конфлікту, в якій суперники прагнуть продемонструвати свою перевагу. Мета боротьби — змусити іншу сторону капітулювати через визнання переваги і прийняття умов, які випливають з цього визнання в конкретній сфері.

Конфлікти можуть виникати скрізь, де є протилежні інтереси, цілі, сповідування протилежних принципів цінностей. Вони бувають економічними, класовими, політичними, етнічними, релігійними тощо.

Якщо в межах існуючої організації та системи контролю процеси пристосування, співробітництва, суперництва і конфлікту підтримуються в такій рівновазі,

що соціальному порядку ніщо не загрожує, то вважають, що ці процеси протікають соціально організовано. Але за перевищення допустимої межі нестійкості цієї рівноваги, а також коли задоволенню потреб членів спільноти загрожує небезпека, настає стан соціальної дезорганізації.

Соціальна дезорганізація — сукупність соціальних процесів, які спричиняють у межах певної спільноти дії, що не відповідають нормам, оцінюються негативно і перевищують допустимі межі, загрожуючи нормальному розвитку процесів колективного життя.

Дезорганізація полягає в дезінтеграції інститутів, які не виконують своїх завдань, в ослабленні механізмів формального і неформального контролю, нестійкості критеріїв оцінок, у поведінці, яка суперечить установлені і допустимим нормам. Її зумовлюють різні чинники: стихійні лиха, тривалі війни, політичні кризи, радикальні зміни системи влади, революції, масові міграції населення, радикальні зміни в одній галузі господарства, науки чи техніки, які порушують рівновагу й узгодженість з іншими галузями і зумовлюють зниження ефективності дії інститутів та форм соціального контролю. Серед причин соціальної дезорганізації — масові захворювання, участь у вирішенні питань колективного життя неврівноважених чи психічно хворих людей тощо.

Усі соціальні переміщення особистості чи соціальної групи охоплює процес мобільності.

Розрізняють два типи соціальної мобільності: горизонтальну і вертикальну. До *горизонтальної соціальної мобільності* належать процеси переміщення в географічному просторі й процеси переходу з групи в групу без зміни соціального статусу (зміна місця проживання, перехід індивіда з однієї сім'ї в іншу). З *вертикальною соціальною мобільністю* пов'язують переміщення суб'єкта з одного соціального прошарку в інший, вгору чи донизу, щаблями ієрархізованої соціальної диференціації.

Залежно від напрямку переміщення існує два типи вертикальної мобільності: просування вгору (соціальне підвищення) і деградація (соціальне зниження). Мобільність у формі підвищення — це проникнення індивіда з нижчої соціальної верстви у вищу або створення такими індивідами нової групи і проникнення

всієї групи у вищі верстви, на рівень уже існуючих груп з цих верств. Спадна соціальна мобільність полягає: а) у переміщенні індивіда з вищої соціальної позиції на нижчу, коли група, до якої він раніше належав, не розпадається; б) у деградації соціальної групи в цілому (зниженні її рангу на тлі інших груп або в порушенні її соціальної єдності).

Процеси соціальної мобільності є важливими показниками ефективності різних типів суспільних устроїв. Суспільства, в яких забезпечені умови для вертикальної мобільності (переходу від нижчих до вищих верств, груп, класів), де є широкі можливості для територіальної, в тому числі через межі країни, мобільності, називають *відкритими*. Типи суспільств, у яких такі переміщення надто ускладнені або практично неможливі, називають *закритими*, *замкненими*. Їм властиві кастовість, клановість, гіперполітизованість. Відкриті шляхи для вертикальної мобільності є важливою умовою розвитку сучасного суспільства. В іншому разі постійно виникатимуть соціальна напруженість і конфлікти.

Особливим різновидом соціальної мобільності є міграція.

Міграція (лат. *migratio* — переселення) — процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп, їх переміщення в інший район чи іншу країну, а також переселення з села в місто або навпаки.

Соціологи виділяють три групи чинників, які спонукають людей до зміни місця проживання: виштовхування, притягування, доступність шляхів міграції.

Чинники виштовхування пов'язані з незадовільними умовами існування індивідів у рідних місцях — соціальні потрясіння (міжнаціональні конфлікти, війни, диктатури), економічні кризи, стихійні лиха тощо. *Чинниками притягування* є сукупність привабливих умов для проживання в інших місцях, наприклад вища оплата праці, вища політична стабільність, кращі умови для соціального піднесення. *Доступність шляхів міграції* характеризується наявністю чи відсутністю бар'єрів для реалізації потенційними мігрантами своїх намірів щодо змін місця проживання. Часто дія цих чинників нейтралізує дію сил виштовхування та притягання.

Розрізняють міграцію міжнародну і внутрішню, пов'язану з переїздами в межах багатьох чи однієї країни.

Негативні наслідки мають як штучне стримування міграції, так і надмірне її стимулювання. Перше, як правило, пов'язане з порушенням прав людини. Надмірна міграція може призводити до негативних змін демографічного складу регіону чи країни, ринку робочої сили, зниження інтелектуального рівня суспільства.

Пострадянський простір в останньому десятиріччі ХХ ст. став одним з найдинамічніших у світі за станом рухливості населення. Головною причиною цього став розпад Радянського Союзу і утворення нових незалежних держав. У внутрішній політиці деяких пострадянських країн було взято курс на етнократизм, що виштовхувало значні маси людей з місць постійного проживання, породжувало значні міграційні потоки. Позначилися на цьому і непоодинокі вогнища міжетнічних конфліктів та громадянських воєн — Нагірний Карабах, Фергана, Таджикистан, Придністров'я, Абхазія, Північний Кавказ. Багато людей прийняли рішення про переселення, прагнучи воз'єднатися з рідними, які опинилися в інших країнах.

Активізації міграційних потоків в Україну сприяло відновлення історичної справедливості щодо незаконно депортованих народів. Ще однією причиною активних міграційних процесів на пострадянському просторі є диференціація за рівнем життя нових держав і регіонів. Показником дії цих чинників є зміна міграційних потоків. Наприклад, у 1991—1992 рр. в Україну переселялося більше людей, ніж виїжджало з неї, а починаючи з 1994 р., з погіршенням економічної ситуації збільшився потік виїжджаючих з України. Активізації міграційних процесів в Україні сприяло утвердження права людини на свободу вибору місця проживання і свободу пересування. Своєрідним міграційним явищем в умовах економічної кризи, безробіття стало «човникування».

Процеси мобільності й дезорганізації часто зумовлюють реорганізацію, реформування та інтегрування системи інститутів, стандартів поведінки і критеріїв їх оцінки. Іноді такі реорганізації охоплюють одноча-

сно макро- і мікроструктури спільнот. Під час цього процесу відбувається пошук нових принципів упорядкування елементів спільноти, тобто пошуки нового її життєвого порядку. Він може бути матеріалізований свідомими зусиллями, спрямованими на створення нових основ функціонування і розвитку спільноти, спонтанним пристосуванням нових елементів чи пристосуванням до нової ситуації. Традиційно реорганізація у першій фазі реалізації посилює дезорганізацію.

Запитання. Завдання

1. Які зміни належать до соціальних?
2. Що спільного і відмінного між поняттями «соціальні зміни», «соціальний розвиток», «соціальний прогрес»?
3. Які переваги й недоліки основних сучасних макросоціологічних теорій соціальних змін?
4. Чому проблеми інновації набули популярності в другій половині ХХ ст.?
5. Що таке соціальні рухи? Які причини їх виникнення та стадії розвитку?
6. У чому полягає відмінність соціальних рухів від соціальних груп та соціальних інститутів?
7. Що сприяє виникненню реформаторських рухів?
8. У чому полягають завдання соціології у вивченні соціальних процесів?
9. Які особливості процесів соціальної мобільності в Україні спостерігаються на рубежі ХХ—ХХІ ст.?

Теми рефератів

1. Циклічні теорії соціальних змін.
2. Еволюційні теорії соціальних змін.
3. Концепції розвитку посттоталітарних суспільств.
4. Теорії постіндустріального суспільства.
5. Концепція соціальної мобільності П. Сорокіна.
6. Соціальні процеси в сучасному українському суспільстві, що трансформуються.
7. Соціальні та громадські рухи в Україні.

2.5. Соціальні інститути суспільства і соціальні організації

Інституціоналізація як соціальний феномен

Для суспільства як складної організованої системи життєво важливо закріпити певні типи соціальних взаємодій, зробити їх узгодженими, доцільними, які відбувалися б за певними правилами, були обов'язковими для соціальних спільнот, соціальних організацій, соціальних груп.

Цій меті мають служити такі елементи суспільства, як соціальні інститути, що дають змогу створити міцну і стійку систему відносин між людьми у складному суспільному середовищі, сформувати соціальний порядок, необхідний для задоволення об'єктивних потреб щодо безпеки, збереження умов матеріального життя, соціальних благ, цінностей культури тощо.

Соціальний інститут (лат. *institutum* — організація, лад) — відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася у певній сфері життєдіяльності суспільства.

Найзагальніше поняття «соціальний інститут» виражає ідею організованості, упорядкування суспільного життя. До вивчення цього феномену соціологія вдавалася з часу становлення її як науки. Так, Г. Спенсер вважав, що соціальні інститути (інституції) є каркасом соціуму і виникають внаслідок процесу диференціації суспільства. Еволюцію регулятивної системи суспільства він поєднував з розумінням соціальних інститутів. Е. Дюркгейм пов'язував природу соціальних інститутів з визначенням суспільства як цілісності, тлумачив їх як «фабрики відтворення» соціальних відносин і зв'язків між людьми. Нині це поняття широко вживається у вітчизняній і зарубіжній літературі і вказує на такі суттєві риси соціальних інститутів:

— соціальні інститути є комплексом формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють різні сфери діяльності індивідів у суспільстві (сферу економіки, політики, освіти) і обмежують вчинки людей відповідно до суспільних інтересів;

— соціальні інститути охоплюють певну сукупність людей та установ, які покликані вирішувати важливі для розвитку суспільства завдання. Наприклад,

інститут освіти реалізує свою діяльність щодо навчання, виховання, професійної підготовки через школи, університети та ін.

Соціальні інститути, забезпечуючи відносну стійкість соціальних відносин, є подвійним соціальним утворенням: за формою — це організаційний механізм (сукупність організацій, спеціалістів, матеріальних та інформаційних засобів), за змістом — це функціональний механізм (сукупність соціальних норм у конкретній сфері соціальних відносин).

Інституціоналізація — процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства.

Як і будь-який інший складний суспільний процес, інституціоналізація є тривалою і поступовою. Для її здійснення необхідні такі умови:

1. Об'єктивна потреба, усвідомлювана в суспільстві як загальнозначуща, загальносоціальна. Її задоволення можливе тільки у процесі соціальної взаємодії. Якщо така потреба стає незначною або зникає зовсім, тоді існування соціального інституту стає неактуальним, навіть гальмівним.

Відомий соціальний дослідник Г. Ленські визначив ключові соціальні потреби, які породжують процеси інституціоналізації:

- потреба комунікації (мова, освіта, зв'язок, транспорт);
- потреба у виробництві продуктів і послуг;
- потреба у розподілі благ і привілеїв;
- потреба безпеки громадян, захисту їх життя і благополуччя;
- потреба у підтримці системи нерівності (розміщення соціальних груп за позиціями, статусами тощо);
- потреба у соціальному контролі за поведінкою членів суспільства (релігія, мораль, право).

Сучасне суспільство характеризується розростанням та ускладненням системи соціальних інститутів. З одного боку, одна і та сама потреба може породжувати існування численних інститутів, з іншого — кожен інститут реалізує комплекс базових потреб щодо соціалізації індивідів, трансляції соціальних норм і культурних цінностей, соціального досвіду.

2. Наявність особливого, притаманного конкретному інституту культурного середовища (субкультури) — системи цінностей, соціальних норм і правил.

Кожен соціальний інститут має свою систему цінностей та правил (нормативних очікувань), які визна-

чають мету його діяльності. Діючи в межах інститутів, а також всередині різних соціальних ролей, пов'язаних із специфічними соціальними позиціями (статусами), ці норми дозволяють, пропонують або забороняють певні види поведінки, що робить дії людей доцільними, корисними та односпрямованими. Наприклад, у межах інституту сім'ї подружжя зрада, позашлюбні діти, кровозмішення є порушенням інституціональних (нормативно встановлених) вимог.

З цієї точки зору інституціоналізація — це прийняття індивідом, групою культурних норм, цінностей, еталонів, що регулюють різні аспекти людської діяльності, сприяють задоволенню потреб, прийнятній поведінці.

3. Наявність необхідних ресурсів (матеріальних, фінансових, трудових, організаційних), які суспільство повинне стабільно поповнювати шляхом капіталовкладень у них та підготовкою кадрів.

Інституціоналізація є процесом, за якого певна суспільна потреба починає усвідомлюватися як загальносоціальна, а не приватна. Для її реалізації у суспільстві встановлюються особливі норми поведінки, формуються відповідні ролі, готуються кадри, виділяються ресурси. Зміни у соціальній практиці можуть привести як до модифікації існуючих інститутів, так і до появи нових інституціональних форм. Так, криза адміністративно-командної системи започаткувала соціальні процеси і відносини, які спричинили докорінні суспільні зміни — появу нових соціальних інститутів господарювання, управління, парламентської демократії. У процесі інституціоналізації складаються основні структурні ознаки, що характеризують соціальні інститути в сучасному суспільстві. Вони мають універсальний характер і охоплюють:

- певну сферу діяльності та суспільних відносин;
- установи для організації спільної діяльності людей, уповноважених виконувати соціальні, організаційні, управлінські ролі та функції;
- норми і правила відносин між членами суспільства, що належать до сфери діяльності соціального інституту;
- систему санкцій за невиконання ролей, норм і стандартів поведінки;
- матеріальні засоби (громадські будинки, обладнання, фінанси тощо).

Види і функції соціальних інститутів

Соціальні інститути класифікують на основі різних критеріїв. Найпоширенішою є класифікація за критерієм цілей (змістових завдань) і сферою дії. У такому разі прийнято виокремлювати економічні, політичні, культурні та виховні, соціальні комплекси інститутів:

— *економічні* (власність, гроші, банки, господарські об'єднання різного типу) — забезпечують виробництво і розподіл суспільного багатства, регулюють грошовий обіг;

— *політичні* (державна, Верховна Рада, суд, прокуратура) — пов'язані з встановленням, виконанням і підтриманням певної форми політичної влади, збереженням і відтворенням ідеологічних цінностей;

— *культурні та виховні* (наука, освіта, сім'я, релігія, різні творчі установи) — сприяють засвоєнню і відтворенню культурних, соціальних цінностей, соціалізації індивідів;

— *соціальні* — організують добровільні об'єднання, регулюють повсякденну соціальну поведінку людей, міжособистісні стосунки.

За критерієм способу регулювання поведінки людей у межах певних інститутів виділяють формальні та неформальні соціальні інститути.

Формальні соціальні інститути. Засновують свою діяльність на чітких принципах (правових актах, законах, указах, регламентах, інструкціях), здійснюють управлінські й контрольні функції на підставі санкцій, пов'язаних із заохоченням і покаранням (адміністративним і кримінальним). До таких інститутів належать держава, армія, школа тощо.

Неформальні соціальні інститути. Вони не мають чіткої нормативної бази, тобто взаємодія у межах цих інститутів не закріплена формально. Є результатом соціальної творчості та волевиявлення громадян. Соціальний контроль у таких інститутах встановлюється за допомогою норм, закріплених у громадській думці, традиціях, звичаях. До них відносять різні культурні і соціальні фонди, об'єднання за інтересами тощо.

Кожен соціальний інститут виконує специфічну функцію. Їх сукупність формує загальні функції. Основними і найбільш значущими серед них є:

— *регулятивна функція* — полягає у регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дій індиві-

дів у межах соціальних відносин (забезпечується виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки);

— *функція відтворення, безперервності суспільних відносин* — завдяки їй соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління; соціальні інститути існують у всіх суспільствах і є частиною звичаїв народу;

— *інтегративна функція* — полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства;

— *комунікативна функція* — спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації їх спільної життєдіяльності.

Перелічені функції притаманні кожному інституту. Сім'я — наочний приклад такої багатосторонньої функціональності. Крім них, соціальні інститути можуть виконувати конкретні економічні, управлінські, політичні та інші функції, які бувають явними та латентними. *Явні (формальні) функції* зафіксовані в нормативних документах, усвідомлені й прийняті причетними до певного інституту людьми, підконтрольні суспільству. До явних функцій інституту освіти можна віднести набуття грамотності, професійну соціалізацію тощо. *Латентні (приховані) функції* є офіційно незаявленими, але насправді здійснюються. Латентною функцією інституту освіти є, наприклад, так звана «соціальна селекція», що виявляється у закріпленні й досягненні через систему освіти (елітарні престижні вузи, які дають затребувану професійну кваліфікацію) соціальної нерівності. Інколи явні та латентні функції можуть збігатися, але за їх розбіжності виникає нестабільність, навіть дезорганізація суспільства.

Підтриманню функціональності соціального інституту сприяють:

— наявність соціальних норм, приписів, які регулюють поведінку людей;

— інтеграція інституту в соціальну систему суспільства, що забезпечує йому підтримку самого суспільства;

— можливість здійснювати соціальний контроль за дотриманням норм поведінки;

— наявність матеріальних засобів та умов для підтримки діяльності інституту.

Якщо цих умов не дотримуватися, соціальні інститути стануть дисфункціональними, у їх роботі виникнуть

збої, порушення, що може дестабілізувати суспільство. Серед найпоширеніших дисфункцій виділяють:

— невідповідність інституту конкретним потребам суспільства (нечіткість інституціональної діяльності);

— розмитість, невизначеність функцій, виродження їх у символічні, неспрямовані на досягнення раціональних цілей;

— зниження авторитету соціального інституту в суспільстві;

— персоналізація діяльності інституту, яка означає, що він перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб, змінює свої функції залежно від інтересів окремих людей, їх особистих рис.

У сучасному українському суспільстві, яке переживає соціальну трансформацію, простежуються типові риси інституціональної кризи (дисфункції у діяльності основних соціальних інститутів). Так, дисфункції політичних інститутів проявляються у нездатності стабілізувати суспільне життя, працювати в інтересах більшості населення, беззаконні, криміналізації, корупційності. Простежується тенденція зниження авторитету і недовіра до основних інститутів державної влади.

Соціологія з однаковим зацікавленням ставиться як до функціональної, так і дисфункціональної діяльності основних соціальних інститутів, оскільки стан інституціональної системи є важливим індикатором стабільності суспільства.

Основні риси соціальної організації

Суспільство як соціальна реальність упорядковано не тільки інституціонально, а й організаційно. Організація як процес налагодження та узгодження поведінки індивідів притаманна всім суспільним утворенням — об'єднанням людей, закладам, установам тощо.

Соціальна організація — соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високоформалізованих структур.

Багато соціологів називають соціальні організації різновидом соціального інституту, але вони мають відмінні від них риси:

1. Соціальна організація утворена усвідомлено і цілеспрямовано для досягнення конкретних цілей своєї

діяльності. Вона є певним засобом (інструментом) вирішення завдань. Переслідувана організацією мета не обов'язково збігається з цілями людей, що беруть участь у її діяльності. Тому організація створює різні системи стимулювання, за допомогою яких залучає індивідів до діяльності для досягнення загальної мети.

2. Соціальна організація має чіткий загальнообов'язковий порядок, система її статусів і ролей — ієрархічну структуру. Їй властивий високий ступінь формалізації відносин. Відповідно правила, регламенти, розпорядок охоплюють усю сферу поведінки її учасників, соціальні ролі яких — чітко визначені, а відносини передбачають владу і підпорядкування (субординацію).

3. Для підтримування стабільності відносин, координації дій кожна організація повинна мати координуючий орган або систему управління. Функції її різноманітні, а оптимальний їх набір залежить від цілей організації, зовнішнього середовища.

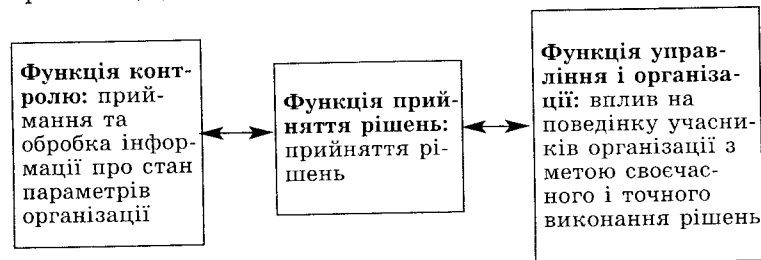

Схема 14. Діяльність органу управління

Диференціація завдань і координація дій на етапі їх реалізації впливають на структуру і форму організації. Основний критерій структурування соціальних організацій — ступінь формалізації існуючих у них відносин. З урахуванням його розрізняють формальні й неформальні організації.

Формальні організації. Будують соціальні відносини на підставі регламентації зв'язків, статусів, норм. Ними є, наприклад, промислове підприємство, фірма, університет, муніципальна структура (мерія). В основі формальної організації лежить розподіл праці, її спеціалізація за функціональною ознакою. Чим розвинутіша спеціалізація, тим багатостороннішими і складнішими будуть адміністративні функції, тим багатогранніша структура організації. Формальна організація

нагадує піраміду, в якій завдання диференційовані на кількох рівнях. Крім горизонтального розподілу праці, їй притаманна координація, керівництво (ієрархія посадових позицій) і різні спеціалізації по вертикалі. Формальна організація раціональна, для неї характерні виключно службові зв'язки між індивідами.

М. Вебер розглядав організацію як систему влади і розробляв теоретичні основи її управління. На його думку, вимогам спеціалізованої і багатогранної організації найліпше відповідає бюрократична система. Переваги бюрократії найпомітніші, коли їй (бюрократії) під час виконання службових обов'язків вдається виключити особисті, ірраціональні та емоційні елементи. Відповідно до цього бюрократії притаманні: раціональність, надійність, економічність та ефективність, невиразність, нейтральність, ієрархічність, законність дій, централізація влади. Головний недолік бюрократії — відсутність гнучкості, шаблонність дій.

Неформальні організації. Ґрунтуються на товариських взаєминах та особистому виборі зв'язків учасників і характеризується соціальною самостійністю. Ними є любительські групи, відносини лідерства, симпатій тощо. Неформальна організація має значний вплив на формальну і прагне змінити існуючі в ній відносини за своїми потребами.

Переважає більшість цілей, які ставлять перед собою люди, соціальні спільноти, неможливо досягти без соціальних організацій, що зумовлює їх повсюдність і різноманітність. Найбільш значущі серед них:

— організації з виробництва товарів і послуг (промислові, сільськогосподарські, сервісні підприємства і фірми, фінансові установи, банки);

— організації в галузі освіти (дошкільні, шкільні, вищі навчальні заклади, заклади додаткової освіти);

— організації в галузі медичного обслуговування, охорони здоров'я, відпочинку, фізичної культури і спорту (лікарні, санаторії, туристичні бази, стадіони);

— науково-дослідні організації;

— органи законодавчої, виконавчої влади.

Їх називають ще діловими організаціями, які виконують суспільно корисні функції: кооперацію, співробітництво, підпорядкування (співпідпорядкування), управління, соціальний контроль.

Загалом кожна організація існує у специфічному фізичному, технологічному, культурному, політично-

му і соціальному оточенні, повинна адаптуватися до нього і співіснувати з ним. Немає організацій самодостатніх, закритих. Усі вони, щоб існувати, функціонувати, досягати цілей, повинні мати численні зв'язки з навколишнім світом.

Запитання. Завдання

1. Чому поняття «соціальний інститут» посідає одне з центральних місць у соціології?
2. Охарактеризуйте основні ознаки соціального інституту.
3. Які умови виникнення і становлення соціальних інститутів?
4. Охарактеризуйте умови успішного функціонування соціальних інститутів.
5. У чому полягають основні функції та дисфункції сучасних соціальних інститутів в Україні?
6. Продемонструйте багатозначність терміну «соціальна організація».
7. У чому полягає відмінність між соціальним інститутом і соціальною організацією?
8. Охарактеризуйте формальну та неформальну соціальні організації.
9. Які основні риси характеризують бюрократію?

Теми рефератів

1. Місце і роль соціальних інститутів та організацій в житті суспільства.
2. Спільне та відмінне в поняттях «соціальна організація» і «соціальна інституція».
3. Проблеми функціонування соціальних інститутів у сучасному українському суспільстві.
4. Теорія бюрократії М. Вебера.
5. Роль соціального інституту права у громадянському суспільстві.

2.6. Особистість у системі соціальних зв'язків

Елементами соціальних систем є люди. Вхідження людини в суспільство відбувається через різноманітні соціальні спільноти: групи, інститути, організації та системи прийнятих у суспільстві норм і цінностей (культуру). Внаслідок цього людина залучена до багатьох соціальних систем, кожна з яких справляє на неї системоформуючий вплив. Вона стає не тільки еле-

ментом соціальної системи, а системою, що має складну структуру.

Будь-які соціальні утворення неможливо уявити без людини, її активної творчої діяльності, одним з наслідків якої і є соціальні спільноти. Адже людина як істота соціальна на основі соціальних зв'язків і взаємодії творить групи, колективи, об'єднання, а згодом і спільноти. Саме особистість з'єднує всі ланки суспільного життя: макро-, мезо- і мікросередовища, робить їх полем власної творчої активності та осередком розгортання внутрішніх потенцій.

У соціології особистість розглядається не як продукт природи, а передусім як сукупність суспільних відносин, продукт суспільства.

Соціологічні підходи до вивчення особистості та її місця в суспільстві

Особистість як соціальна якість людини є предметом соціальних наук: філософії, соціології, психології та ін. Соціологія досліджує особистість як суб'єкт соціальних відносин, виділяючи в ній соціально-типові характеристики, які розвиваються під впливом соціальних інститутів, а також шляхи та канали зворотного впливу особистості на соціальний світ. Отже, специфіка соціологічного підходу до вивчення особистості полягає в тому, що він аналізує її суто соціальні характеристики.

Соціальне не протистоїть біологічному і не виникає з нього. З народження людина одержує таку тілесну організацію, в якій запрограмована можливість її універсального соціально-діяльного розвитку. Соціальне життя розвиває специфічні людські біологічні якості. Тому суспільне становище людини є її природним станом.

Соціологія по-різному трактує поняття «людина», «особистість», «індивід». Поняття «людина» є родовим, вказує на якісну відмінність людей від тварин, служить для характеристики всезагальних, притаманних усім людям якостей і особливостей, які знаходять свій вияв у назві «*homo sapiens*». «*Індивід*» означає конкретну людину, одиничного представника людського роду. «*Особистість*» служить для характеристики соціального в людині. Особистість, на відміну від людини, є продуктом не тільки природи, а й суспіль-

ства, суб'єктом соціальних процесів. Особистість — усталений комплекс якостей людини, набутих під впливом відповідної культури суспільства, конкретних соціальних груп і спільнот, до яких вона належить і до життєдіяльності яких залучена.

Поняття «особистість» вживається стосовно кожної людини, оскільки вона є носієм важливих рис певного суспільства. Головне в особистості — не абстрактна фізична природа, а її соціальна якість.

Термін «індивідуальність» означає особливі й специфічні якості природні, соціальні, фізіологічні, психологічні, успадковані й набути, які відрізняють одну людину від інших, вплив на соціальні процеси та місце в них.

Узагальнено суспільна сутність людини конкретизується у понятті «особа», яке розкриває предметні ознаки індивідуальності щодо окремих соціальних структур — груп, колективів, організацій, рухів, партій, інститутів та інших спільнот. Саме поняття «особа» розкриває соціальну роль, яку відіграють окремі соціальні верстви у життєдіяльності суспільства.

Порівнюючи ці поняття, можна дійти висновку, що кожен індивід є людиною, і тільки під впливом суспільства він може стати особистістю. При цьому особистість є не тільки конкретним вираженням індивідуальності людини, а й втіленням соціально значущих рис і особливостей даного суспільства, його культури, норм та цінностей. Головним вбачається те, що особистість — це суб'єкт соціальних груп, спільнот та соціальних процесів, який може формувати нові соціальні утворення відповідно до власних інтересів.

Людина є об'єктом наукового інтересу різних соціогуманітарних наук. Основні проблеми особистості в різні часи і по-різному трактувались представниками окремих соціологічних шкіл і напрямів.

Давньогрецька культурна традиція розробляла концепцію «людини розумної» (*homo sapiens*), яка утверджує думку про відмінність людини і тварини за ознакою розумності. Вона виявилася вельми плідною і стійкою; породила уявлення про всемогутність людського розуму і міцну раціоналістичну парадигму як у філософії, так і в соціології.

Принципово нове осмислення людини властиве християнству, яке, звільнивши її від влади Космосу і природи, поставило в залежність від Бога. Від цих ча-

сів людина богоподібна дістає певну самоцінність, незалежну від космогонічних сюжетів; зароджується ідеальне уявлення про неї як центральну та найвищу мету світобудови; всі явища світу сприймаються з точки зору досвіду і цінностей людини. Особистість трактується як божественне начало. Християнство вважає людину безумовною цінністю.

Натуралістичні, позитивістські, прагматичні вчення розглядають «людину діяльну» (*homo faber*), ігноруючи сутнісну відмінність між людиною і твариною; людина вважається особливим різновидом тварини, що має більшу сукупність природних ознак. Усі психічні й духовні феномени, згідно з цією версією, укорінені у відчуттях, інстинктах. Ця концепція знайшла своє втілення у вченнях О. Конта і Г. Спенсера, пізніше — в сучасній соціобіології.

Четверта антропологічна версія рішуче заперечує прогресивність «людини розумної», «людини богоподібної» і «людини діяльної», визнаючи їх як *істоту прагнучу*. Розум вона розцінює як глухий кут еволюції, наслідок втрати «волі до життя». У цій версії переважають ірраціональні мотиви і суб'єктивістські орієнтації.

Загалом етапи розвитку філософської антропології (вчення про людину) демонструють поступове ускладнення, зміну уявлень про людину та особистість. Соціологічні підходи до вивчення людини, незалежно від способу тлумачення понять «людина» та «особистість», визнають людську особистість своєрідним утворенням, що безпосередньо чи опосередковано виводиться з соціальних факторів.

Різноманітні соціологічні дослідження суті, змісту та якісних характеристик особистості намагаються визначити, які характеристики особистості зумовлюють її соціальну активність — біологічні чи соціальні, раціональні чи ірраціональні, індивідуальні неповторні особливості чи набір соціальних норм і цінностей суспільства, а також, що найкраще репрезентує особистість — її свідомість чи поведінка.

Зумовленість соціального життя людини біологічними чинниками і закономірностями висували на передній план соціальний дарвінізм та расово-антропологічний напрям. Нині такі ідеї характерні для соціобіології, яка вважає людину типовим представником тваринного світу. Критикуючи подібні погляди, соціо-

логи зазначають, що вони виникли як протест проти марксової теорії особистості, яка інтерпретує людську природу як продукт соціальних сил.

Серед соціологічних вчень є концепції, які у ланцюгу «природне (біологічне) — соціальне» в людині абсолютизують першу або другу складову (соціобіологія — марксизм). Таке співвідношення може бути одним з критеріїв побудови типології соціальних теорій особистості.

Деякі соціологи розглядають співвідношення раціонального та ірраціонального у людині, що можна вважати наступним критерієм у класифікації соціологічних поглядів на особистість. Наприклад, у теоріях соціального прогресу (А. Тюрго, Ж. Кондорсе, І. Кант, О. Конт) переважає віра у всемогутність людського розуму та інтелекту. Згідно з цією концепцією соціальний прогрес людства є продуктом розумового розвитку і діяльності людини, залежить від її інтелектуальної основи. Пізніше М. Вебер розвиває ідею зростаючої раціональності суспільного життя, відштовхуючись від переконання у переході від афективної й традиційної діяльності особистості до ціннісно- та цілераціональної поведінки.

Прихильники психологічного напрямку в західній соціології XIX ст. (Г. Лебон у концепції «психології нагнупу», У. Мак-Дугалл у теорії інстинктивізму, В. Парето) у соціальній дії та поведінці особистості вбачають перевагу нелогічних вчинків, які виступають в цих концепціях результатом чуттєвого стану людини, продуктом ірраціонального психічного процесу. У співвідношенні почуттів і розуму вони віддають пріоритет почуттям, які, на їх думку, є істинними рушійними силами історії.

Продовженням цих концепцій є соціологія фрейдизму. На думку Фрейда, початком і основою життя індивіда, в тому числі й соціального, є інстинкти, потяги і бажання, притаманні організму людини. Людська життєдіяльність є результатом боротьби двох основних інстинктів — сексуального та агресивного, які є рушіями прогресу, визначаючи діяльність різних соціальних груп, народів і держав. Ці погляди продовжуються у сучасному неофрейдизмі (Е. Фромм), який приділяє увагу соціальному в людині, розглядаючи ставлення індивіда до світу і собі подібних.

Нині в соціології переважає синтезований підхід до оцінки цих двох аспектів внутрішнього життя особис-

тості та її соціальної поведінки, трактуючи особистість як сукупність раціональних і чуттєвих сутнісних якостей.

Ще одна група соціологічних теорій особистості розглядає співвідношення індивідуального та колективного, суспільного начал у людині. Концепції символічного інтеракціонізму та феноменологічної соціології на передній план висувують думки про зумовленість соціальних реалій світу індивідуальними прагненнями і бажаннями, втіленими у взаємодії суб'єктів або духовних взаємозв'язках особистостей.

Е. Дюркгейм започаткував традицію першості й вищості колективних уявлень, згідно з якою індивідуальний світ особистості визначається колективною свідомістю (уявленнями), індивідуальність особистості є похідною від надіндивідуальних колективних духовних феноменів, цілковито залежна і вторинна щодо них.

Зважаючи на свідомість або поведінку (діяльність) особистості, соціологічні концепції біхевіоризму зосереджуються на соціальній зумовленості поведінки і вчинків особистості, з'ясуванні причин і мотивів соціальної діяльності людини.

Соціологічна структура особистості

Особистість, взаємодіючи із суспільством, виявляє свої характерні риси: самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, автономність, внутрішню духовну структуру (потреби, інтереси, цінності, мотиви, соціальні норми, переконання, світоглядні принципи, смаки, звички та ін.). Соціологічний підхід до структури особистості враховує передусім особливості й механізми її соціальної поведінки. Вона має певні спонукальні чинники, до яких належать потреби та інтереси.

Найважливішим критерієм аналізу особистості є *потреби* — внутрішні стимули її активності, те, що забезпечує її існування і самозбереження. Американський соціолог Абрахам-Харолд Маслоу (1908—1970) виробив ієрархічну теорію потреб, поділивши їх на базові (постійні) та похідні (змінювані). Базові потреби розташовуються, згідно з принципом ієрархії, у висхідному порядку від нижчих (переважно матеріальних) до вищих (переважно духовних):

— фізіологічні та сексуальні потреби (у відтворенні людей, їжі, диханні, русі, одязі, житлі, відпочинку);

— екзистенціальні (у безпеці свого існування, впевненості у завтрашньому дні, стабільності суспільства, гарантованості праці);

— соціальні (у належності до колективу, групи чи спільноти, у спілкуванні, турботі про інших та увазі до себе, в участі у спільній трудовій діяльності);

— престижні (у повазі з боку інших, їх визнанні та високій оцінці своїх якостей, у службовому зростанні й високому статусі в суспільстві);

— духовні (у самовираженні через творчість).

Перші дві групи потреб Маслоу вважав первинними і вродженими, інші — набутими, наголошуючи на тенденції зростання потреб, заміни первинних набутими людиною.

Потреби відображають об'єктивну залежність людини від зовнішнього світу, соціального середовища. Їх ще класифікують на природні та соціальні (створені суспільством). *Природні потреби* характеризують людину як біологічну істоту (потреба одягу, житла, їжі тощо), *соціальні* — продуктом суспільного життя, рівня розвитку людини (потреби духовної культури, спілкування з іншими людьми, необхідність трудової діяльності). З розвитком суспільства, набуття ним цивілізованих форм природні потреби людини соціологізуються. Це означає, що цивілізована людина потребує певного типу житла й одягу, їжі певної якості, що зумовлено конкретно-історичним розвитком суспільства, національними традиціями, релігією, моральними нормами.

Тісно пов'язаний з потребою *інтерес*. Він також має об'єктивно-суб'єктивну природу і є усвідомленням потреб. Потреби й інтереси виступають об'єктивною стороною діяльності й поведінки особи. Разом вони є основою ціннісного ставлення особистості до навколишнього світу і використовуються для дослідження регуляторів соціальної поведінки. Суть соціологічного підходу до проблеми цінностей полягає в з'ясуванні їх ролі як з'єднувальної ланки між поведінкою особистості, з одного боку, та соціальними групами, спільнотами і суспільством — з іншого.

Цінність — суспільне ставлення особистості, яке переносить її потреби та інтереси на матеріальні та духовні явища, надає їм визначальних соціальних рис.

Звичайно, індивід оцінює предмет, не співвідносячи його зі своїми потребами та інтересами, а крізь призму існуючих у суспільстві ціннісних критеріїв, уявлень про справедливе, прекрасне, корисне тощо. Сукупність індивідуальних і суспільних, особистих, групових і спільнісних, засвоєних особистістю цінностей формує систему її ціннісних орієнтацій, якими вона керується у житті.

Ціннісні орієнтації — соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею.

Ціннісні орієнтації виступають як соціальні настанови людини, регулюють її поведінку.

Соціальні настанови — соціально визначені загальні орієнтації особистості, які відображають можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії.

Людину як суб'єкта окреслюють мотиви, які характеризують її ставлення до інтересів і ціннісних орієнтацій.

Мотиви — усвідомлена потреба особистості-суб'єкта у досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності.

Мотиви класифікують, виокремлюючи серед них основні — матеріальні, духовні, економічні, соціальні, ідеологічні, релігійні та ін. У свою чергу, кожен з них має свій внутрішній поділ: наприклад, у духовних мотивах вирізняють моральні, естетичні, релігійні, атеїстичні, філософські та ін. У системах мотивів виділяють домінуючі або периферійні, провідні або другорядні тощо.

Особистість є не тільки наслідком, а й причиною соціально значущих дій в певному соціальному середовищі. Економічні, політичні, ідеологічні та соціальні відносини певних історичних типів суспільства виявляються по-різному, визначаючи соціальну якість кожної людини, зміст і характер її практичної діяльності. Саме в процесі діяльності людина, з одного боку, інтегрує соціальні відносини навколишнього середовища, з іншого — виробляє своє особливе ставлення до зовнішнього світу. Вони виявляються в діяльності людини як особисте ставлення до дійсності. Соціальні відносини є тривкою системою зв'язків індивідів, що склалася в процесі їх взаємодії в конкретному соціальному середовищі. Соціальні відносини особистості виявляються в її діяльності й поведінці як її соціальні якості.

Соціальна якість людини — сукупність взаємопов'язаних елементів, які зумовлені особливостями соціальної взаємодії особистості з іншими людьми у конкретних історичних умовах.

До елементів, що складають соціальні якості людини, належать соціально визначена мета її діяльності; виконувани нею соціальні статуси і соціальні ролі; очікування щодо цих статусів і ролей; норми і цінності (культура), якими вона керується в процесі діяльності; система знаків, яку використовує; сукупність знань, що дають змогу виконувати прийняті на себе ролі та орієнтуватися в навколишньому світі; рівень освіти і спеціальної підготовки; соціально-психологічні особливості; активність і ступінь самостійності в прийнятті рішень.

Узагальнене відображення сукупності істотних соціальних якостей особистостей, що повторюються і становлять певну соціальну спільність, фіксується в понятті «соціальний тип особистості». При визначенні соціальної типології особистості за основу беруть категорію «суспільна формація». Зведення аналізу суспільної формації до аналізу особистості дає змогу розкрити в особистості істотне, типове, яке виявляється в конкретно-історичній системі соціальних відносин, у межах певного класу, соціальної групи, соціального інституту і соціальної організації, до яких ця особистість належить.

Кожна людина має власні ідеї, мету, думки і почуття. Ці індивідуальні якості визначають зміст і характер її поведінки. Однак для соціології істотне значення мають не індивідуальні, а соціальні думки і почуття людей, що виявляються в їхніх діях. Об'єктом соціологічних досліджень є не інтереси і відносини окремої особистості, а інтереси і відносини людей, що володіють спільними соціальними характеристиками і живуть у схожих умовах, виконують соціальні дії у конкретних історичних умовах. Підстави для соціальної типологізації особистостей можуть бути найрізноманітніші, в тому числі системи потреб, соціальних інтересів, ціннісних орієнтацій тощо. Найважливіші з них — статус і роль в системі соціальних відносин.

Соціальний тип особистості — результат взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей людини як істоти соціальної.

Соціологія виокремлює такі типи особистості:

— ідеальний — втілює в собі особливості соціального ідеалу певного суспільства;

— нормативний — репрезентує сукупність якостей особистості, необхідних для розвитку даного суспільства;

— реально існуючий, або модальний — переважаючий тип особистості на певному етапі розвитку суспільства, який може суттєво відрізнитися від нормативного, а тим більше ідеального типів.

Інша типологія особистості побудована на уявній трикомпонентній структурі: *гармонійний, традиційний, технократичний та неадаптований тип*. Вона може бути корисна під час аналізу сучасних тенденцій розвитку українського суспільства.

Найважливіші компоненти структури особистості — пам'ять, культура і діяльність.

Пам'ять — система знань, засвоєних особистістю в процесі її життєдіяльності.

Вона є відображенням дійсності у формі як певної системи наукового знання, так і повсякденних знань відповідно до мети, яку переслідує особистість.

Культура особистості — сукупність соціальних норм і цінностей, якими вона керується в процесі практичної діяльності.

Постає як реалізація потреб та інтересів особистості, визначає особливості, взаємодії суб'єктів соціального процесу.

Діяльність — цілеспрямований вплив суб'єкта на об'єкт.

Поза відносинами суб'єкта та об'єкта діяльність не існує. Вона завжди пов'язана з активністю суб'єкта, яким у всіх випадках є людина або персоніфікована нею соціальна спільнота. Об'єктом діяльності можуть бути і людина, і матеріальні або духовні умови життя.

Особистість є соціально-історичною цінністю, її структурні елементи, взаємодіючи і розвиваючись, утворюють систему. Результатом цієї взаємодії є переконання — стандарт, за допомогою якого людина виявляє свої соціальні якості. Ці стандарти називають ще стереотипами (тривалі, повторювані). У свідомості людей вони постають як емоційно окреслені образи, що поєднують в собі елементи опису, оцінки; як спрощений, стандартизований образ будь-якого явища дій-

ності і як схема, що фіксує деякі риси явищ, інколи неіснуючі, приписувані цьому явищу суб'єктивно.

Об'єктивним результатом стереотипізації є спрощене, схематичне, інколи близьке до істинного, інколи викривлене, тлумачення дійсності. Таке тлумачення є своєрідним психологічним бар'єром на шляху до подальшого пізнання дійсності. Неповний, однобічний опис факту дійсності, стереотипи, як правило, поєднують із сильними емоційними почуттями (симпатія або антипатія, прийняття або неприйняття), традицією, звичаєм, зразками поведінки та оцінки. Стереотипи сприймаються індивідом некритично, а засвоюються під впливом його соціального оточення. Формування стереотипу здійснюється у процесі безпосередньої взаємодії людини з соціальним середовищем і через пропаганду, навчання, виховання особистості.

Опосередкованою ланкою між метою суспільства та особистості виступає соціальна система.

На підставі того, як індивід стає елементом соціальної організації, інтегрується в суспільство, визначається спроможність соціальної організації впливати на особистість (соціалізувати її), а також її здатність піддаватися впливу інших людей.

Соціалізація особистості

Головним соціальним процесом, через який здійснюється взаємодія між особистістю та суспільством, є процес соціалізації.

Соціалізація — процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості.

Це є процес розвитку людини від індивідуального до соціального під безпосереднім чи опосередкованим впливом таких факторів соціального середовища, як сукупність ролей і соціальних статусів, соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі й набути конкретного статусу; система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві й унаслідуються молодшими поколіннями від старших; соціальні інститути, що забезпечують вироб-

ництво й відтворення культурних зразків, норм і цінностей та сприяють їх передачі й засвоєнню тощо.

Завдяки соціалізації людина залучається до суспільства, засвоюючи звичаї, традиції і норми певної соціальної спільноти, відповідні способи мислення, властиві даній культурі, взірці поведінки, форми раціональності та чуттєвості. Спрощеним є трактування соціалізації як одномірного, односпрямованого процесу дії соціальних факторів на конкретну людину, де індивіду відводиться пасивна роль об'єкта впливу.

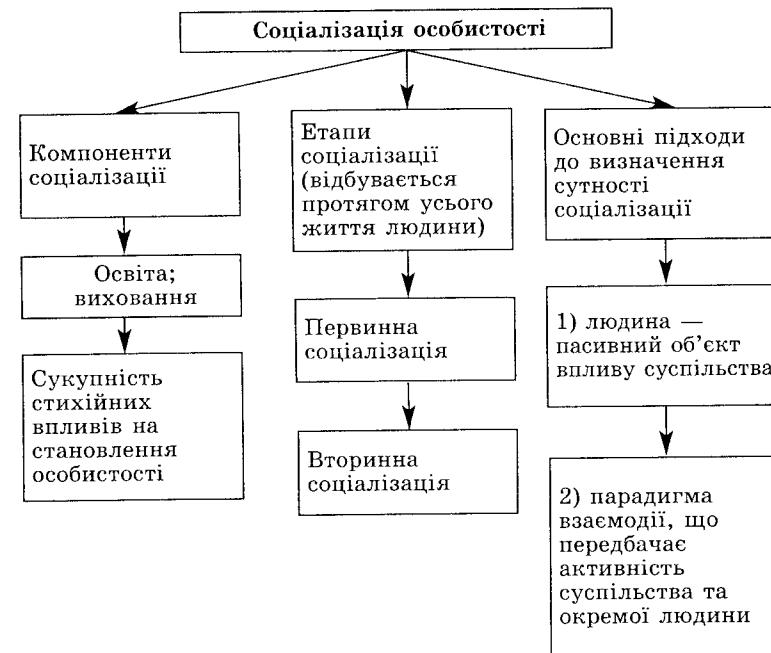

Схема 15. Характеристика соціалізації особистості

До впливу соціального середовища людина ставить вибірково на основі сформованої у її свідомості системи цінностей. Індивідуальність особи, її потенційні можливості засвоїти культурний пласт суспільства, потреби та інтереси, спрямованість соціальної активності є найважливішими чинниками її соціалізації. Агентами соціалізації є сім'я, сусіди, ровесники, вихователі та вчителі, колеги і знайомі, засоби масової інформації, соціальні інститути, насамперед культурно-

виховні, референтні групи тощо. Соціалізація здійснюється протягом усього життя людини, поділяючись на *первинну* (соціалізація дитини) та *вторинну* (соціалізація дорослих). Це відбувається тому, що умови життя людини, а значить і вона сама, постійно змінюються, вимагають входження у нові соціальні ролі та змін статусу, інколи докорінних.

Але якщо під час соціалізації дитини головною для неї є соціальна адаптація (приспособлення до суспільного середовища), то для соціалізації молодого і навіть соціально зрілої людини основну роль відіграє інтеріоризація (формування внутрішньої структури людської психіки, переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «Я» особистості). Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості.

3. Фрейд виокремлює такі механізми соціалізації:

- імітація — усвідомлені спроби дитини копіювати і наслідувати поведінку дорослих і друзів;
- ідентифікація — засвоєння дітьми поведінки батьків, соціальних цінностей і норм як власних;
- почуття сорому і провини — негативні механізми соціалізації, що забороняють і придушують деякі моделі поведінки.

Ці механізми спрацьовують переважно на стадії дитинства. Але думки Фрейда були пристосовані деякими соціологами і до стадії дорослого життя особистості. Так, Т. Парсонс вживає фрейдівські поняття у теорії соціальної дії. Для нього імітація — це процес засвоєння елементів культури шляхом простого наслідування, а ідентифікація — вияв ставлення до соціального середовища та його складових, прийняття цінностей певних соціальних груп і спільнот, спосіб усвідомлення своєї належності до них.

Теорія соціалізації виходить з того, що людина як активний суб'єкт суспільства є одним з чинників, що створює умови і обставини для власного і суспільного життя в цілому. Її дії органічно вплетені в механізм функціонування різноманітних соціальних систем (підприємство, населений пункт тощо). Особистість — об'єкт і суб'єкт соціальної взаємодії. Взаємодія соціальної системи і особистості здійснюється за допомогою певних механізмів впливу як на соціальні якості індивіда з боку соціальних систем, так і навпаки. Перша група трактується як механізм соціалізації індивіда, друга — як механізм зміни соціальної системи.

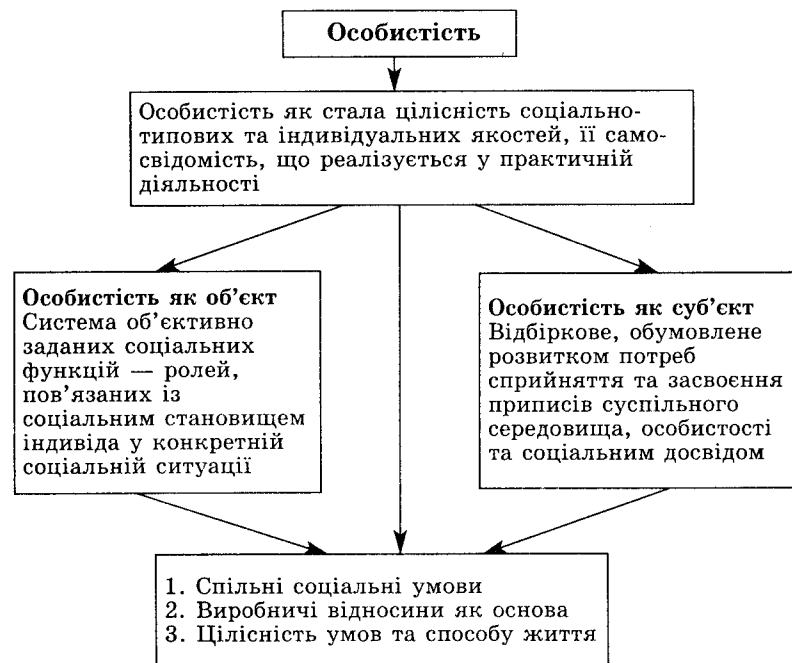

Схема 16. Особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин

На процес інтеграції особистості в певну соціальну роль істотно впливають «очікування» і «вимоги» її оточення. У систему особистості немовби включаються спеціально вироблені засоби поведінки, які відповідають вимогам соціальної системи і формують соціальний характер особистості. Вплив соціальної системи, переломлюючись крізь внутрішнє «Я» людини, виявляється у зміні її поведінки. Починається вона з порушення рівноваги, потім переходить у стадію адаптації до особливостей даної системи і завершується стабілізацією, але вже на новому рівні. Механізми динаміки соціальної системи виявляються в появі або зникненні певних елементів, у зміні внутрішніх і зовнішніх зв'язків між ними. Чинниками соціальних змін є об'єктивні передумови (передусім економічні), індивідуальні особливості особистості, специфіка її взаємодії із соціальною системою. Соціальним середовищем (соціальним простором) функціонування особистості, соціальної системи є соціальні спільноти.

Залежно від віку індивіда розрізняють чотири основних етапи соціалізації:

1. Соціалізація дитини.
2. Соціалізація підлітка (нестійка, проміжна).
3. Тривала (концептуальна) цілісна соціалізація (перехід від юності до зрілості у період від 17—18 до 23—25 років).
4. Соціалізація дорослих.

На кожному етапі існують «критичні періоди». Щодо соціалізації дитини — це перші 2—3 роки і вступ до школи; для соціалізації підлітка — перетворення дитини і підлітка на юнака; для тривалої — початок самостійного життя і перехід від юнацтва до зрілості. Соціалізація дорослих націлена на зміну поведінки в новій ситуації, дітей — на формування ціннісних орієнтацій. Дорослі, спираючись на свій соціальний досвід, здатні оцінювати, сприймати норми критично, тоді як діти спроможні лише засвоювати їх. Соціалізація дорослого допомагає йому набутти необхідних навичок (часто конкретних), а соціалізація дитини пов'язана здебільшого з мотивацією.

Отже, соціалізація особистості є специфічною формою привласнення нею тих суспільних відносин, що існують в усіх сферах суспільного життя. Основою соціалізації є освоєння індивідом мови соціальної спільноти, мислення, форм раціональності й чуттєвості, сприйняття індивідом норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків діяльності тощо. Індивід соціалізується, включаючись у різноманітні форми соціальної діяльності, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. Тому соціалізацію особистості можна розглядати як сходження від індивідуального до соціального. Водночас соціалізація передбачає індивідуалізацію, оскільки людина засвоює існуючі цінності вибірково, через свої інтереси, світогляд, формує власні потреби, цінності.

Завдяки соціалізації людина залучається до соціального життя, одержує і змінює свій соціальний статус і соціальну роль. Соціалізація — тривалий і багатоваріантний процес. Адже суспільство постійно розвивається, змінюються його структура, мета і завдання, цінності й норми. Водночас протягом життя багаторазово змінюються людина, її вік, погляди, уподобання, звички, правила поведінки, статуси і ролі. Завдяки со-

ціалізації люди реалізують свої потреби, можливості й хист, налагоджують відносини з іншими членами суспільства, їх групами, соціальними інститутами і організаціями, з суспільством загалом. Все це дає змогу їм почуватися в суспільстві, соціальному житті впевнено. Водночас соціалізація — найважливіший чинник стабільності суспільства, його нормального функціонування, наступності його розвитку.

Процес, зворотний соціалізації, називається *десоціалізацією*. Внаслідок нього людина може частково або повністю втратити засвоєні норми і цінності. Це може бути зумовлено ізоляцією людини, уніфікацією, обмеженням спілкування та можливостей для підвищення культурного рівня та ін.

У перехідних суспільствах часто простежується явище *ресоціалізації* — докорінної зміни соціального середовища, яке зумовлює необхідність особистості пристосуватися до нових соціальних обставин, норм і цінностей. Це болісний процес, який нерідко вимагає цілковитої зміни поглядів на суспільство, переоцінки свого життя, руйнування попереднього і нового світо-розуміння, розриву з традиційними культурними цінностями, необхідності брати на себе незвичну соціальну роль тощо.

Соціальний статус та соціальна роль особистості

З'ясування місця і ролі особистості в соціальній системі можливе через розкриття поняття «соціальний статус».

Соціальний статус особистості — це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання.

Він охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, освіту, характер виконуваної праці, посаду, матеріальне становище, наявність влади, партійну і профспілкову належність, ділові відносини, належність до демографічних або етнічних груп (національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки). Усе це Р. Мертон називає «статусним набором». Соціальні статуси поділяються на *привласнені*, або *одержані незалежно від суб'єкта*, найчастіше від народження (ра-

са, стать, вік, національність) і *досягнуті*, або *надбані власними зусиллями* індивіда (сімейне становище, професійно-кваліфікаційний рівень тощо). Серед статусів вирізняють інтегральний та допоміжні. Іноді їх взаємодія може спричинити внутріособистісні конфлікти.

Соціальна роль — типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом, яка не викликає негативної реакції соціального середовища.

Людина в суспільному житті, як правило, виконує кілька соціальних ролей, які утворюють, за термінологією Р. Мертона, «рольовий набір». Соціальні ролі можуть закріплюватися формально (через посередництво закону чи іншого правового акту) або мати неформальний характер (моральні норми поведінки в певному суспільстві).

Одна з перших спроб систематизації соціальних ролей належить Т. Парсонсу, на думку якого їх характеризують:

- емоційність (одна роль вимагає емоційної стриманості, інша — цілковитої розкутості);
- спосіб одержання (одні ролі притаманні особистості органічно, інші виборюються нею);
- масштабність (сформульовані й суворо обмежені або нечіткі й розмиті);
- ступінь формалізації (дія за жорстко встановленими правилами і приписами або довільна дія);
- характер і скерованість мотивів (орієнтовані на особисте або загальне благо).

Про соціальну роль йдеться тоді, коли за тривалої соціальної взаємодії регулярно відтворюються певні стереотипи поведінки. Тобто роль є окремим аспектом цілісної поведінки. Конкретні індивіди виступають у багатьох ролях. Суперечності між окремими соціальними ролями породжують рольові конфлікти, як внутрі-, так і міжособистісні. Вони часто виступають як боротьба мотивів діяльності, що свідчить не тільки про існування ієрархії соціальних статусів, а й про ієрархію соціальних ролей. Вільний вибір особою першочерговості реалізації певних мотивів є відносним, оскільки людина перебуває під тиском соціальних функцій, статусів і ролей, завдяки чому стає частиною суспільства, соціальної спільноти. Сукупність соціальних ролей особистості відображає соціальні відносини в суспільстві. Соціальний статус і соціальна роль є основними поняттями рольових теорій особистості.

Рольові теорії особистості. Їх автори Д. Мід, Р. Мертон та інші визнають залежність соціальної ролі людини як істоти соціальної від очікувань інших людей, пов'язаних з їх розумінням соціального статусу конкретної особистості. Розбіжність між уявленнями про соціальну роль тієї чи іншої особистості та її реальною поведінкою є основою соціальних конфліктів, що мають міжособистісний характер. Внаслідок виконання людиною кількох соціальних ролей, несумісних між собою, може виникнути внутрішній конфлікт особистості. Його наслідком, як правило, є стрес. Саме у виявленні передконфліктних і передстресових ситуацій або підстав для цього, а також у пошуках конкретних шляхів гармонізації соціальних ролей і полягає роль соціології.

Теорії соціальної установки. Вони розглядають особистість як результат дії настанов, впливів, тиску. Акумуляція людиною протягом життя різноманітних установок приводить до того, що вона звикає бути особистістю; у неї складається принципова установка на те, щоб бути особистістю.

Диспозиційна теорія саморегуляції соціальної поведінки особистості. У ній знаходять подальший розвиток вихідні положення теорії соціальної установки. Базовим у ній є поняття «диспозиції особистості».

Диспозиція особистості — схильність особи до певного сприйняття умов діяльності та певної поведінки в цих умовах.

Диспозиції поділяються на вищі, середнього типу та нижчі. *Вищі диспозиції* регулюють загальну поведінку особистості, визначають її концепцію життя, ціннісні орієнтації, узагальнені соціальні установки на типові соціальні об'єкти і ситуації, а також ситуативні соціальні установки (схильність особистості до конкретного типу поведінки у певній ситуації, у конкретному предметному і соціальному середовищі). *Диспозиції середнього типу* диференціюють сприйняття та реакцію особистості на різні групи і сукупність об'єктів та явищ соціальної дійсності. *Нижчі диспозиції* — це схильність до певної поведінки у конкретних сферах діяльності, скерованість дій та вчинків у типових ситуаціях.

Структурно диспозиції містять три компоненти: *когнітивний* (усвідомлення особистістю об'єкта установки на абстрактно-теоретичному рівні); *афективний*

(емоційна оцінка об'єкта); *конативний, поведінковий* (воля і прагнення до дії, скерована на об'єкт переддія).

Теорії референтної групи. На думку їх прихильників, надширокі соціальні утворення нездатні забезпечити комфортне самопочуття та існування особистості, тому референтні групи більше відповідають її прагненням, інтересам і потребам, оскільки вона сама обирає їх, належить до них з власної волі.

Референтна група — соціальна група, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить у конкретний час, прагне належати в майбутньому.

Референтними групами можуть бути різні соціальні спільноти: сім'я, клас, релігійні громади, виробничі кооперативи, політичні партії тощо.

У регуляції життєдіяльності особистості важливу роль відіграють *норми* (правило, взірць) як засоби соціальної регуляції та контролю діяльності суб'єктів. Вони безпосередньо впливають на процеси мислення і характер дій особистості, визначають зміст установок, диспозицій, впливають на процес соціалізації особистості.

На різноманітних проблемах розвитку особистості зосереджуються *концепції системного підходу, управління, теорії «людських стосунків»* та ін. Однак фрагментарність її методології не дає змоги розкривати всю повноту механізмів життєдіяльності особистості.

Ще один напрям пов'язаний з вивченням феномену активності особистості, тобто з аналізом особистості як суб'єкта власної життєдіяльності, життєдіяльності соціальних груп і суспільства в цілому. Чільне місце в ньому посідає дослідження життєвої позиції особистості. Наприклад, Ж. Піаже та Р. Мертона, аналізуючи соціальну адаптацію особистості, дійшли висновку, що це — двосторонній процес, результат зустрічної активності суб'єкта і соціального середовища. Включаючись у суспільне життя, особистість зберігає свободу вибору соціальних ролей, соціальних спільнот, цінностей, форм і видів діяльності. Рівень свободи соціальної активності людини залежить від типу суспільства, кожен з яких по-різному обмежує свободу вибору. Але навіть за тоталітарних, авторитарних режимів людина намагається виявляти активність у реалізації мети.

Соціальна активність особистості — системна соціальна якість, у якій виражається та реалізується глибина і повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення її на суб'єкт суспільних відносин.

Основними критеріями активності особистості є спрямованість на певні інтереси, потреби, цінності; особливості їх прийняття і реалізації. Загалом життєва позиція особистості є багатомірною. Вона інтегрує всю особистісну структуру, забезпечує людині певний рівень включеності в життєдіяльність соціального середовища та її самовизначення як суб'єкта власного життєвого шляху та способу життя. Об'єктом позиції особистості є соціальний стан особистості, її життєвий шлях у суспільстві.

Показником активності особистості є життєвий контроль. Він є характеристикою особистості як суб'єкта діяльності, її ролі у вирішенні власних справ, проблем навколишнього світу.

Життєва позиція особистості як соціальний феномен характеризує людину як суб'єкта певного способу життя, дає змогу зафіксувати специфічні особливості й спрямованість діяльності окремої людини, певної спільноти у різноманітних сферах життя — у сім'ї, на роботі, в громадській діяльності, щодо використання вільного часу.

Життєвий шлях особистості є детермінованим суспільством і вільним вибором людини, процесом поетапного залучення її до суспільних відносин, послідовної зміни способів життєдіяльності, пов'язаних із самореалізацією та самоутвердженням.

Проблематика людини є центральною у соціогуманітарних науках. У соціології антропологічні проблеми тісно пов'язані з соціальною практикою людини.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте спільні та відмінні особливості понять «особистість», «людина», «індивід».
2. Які особливості визначають соціологічний зміст понять «соціальний статус» та «соціальна роль»?
3. Які складові визначають структуру особистості?
4. Охарактеризуйте фактори, механізми та агентів соціалізації.
5. Розкрийте соціологічний зміст понять «десоціалізація» та «ресоціалізація».

6. Обґрунтуйте відмінності наукових підходів до вивчення ролі особистості у суспільстві.

Теми рефератів

1. Співвідношення понять «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність».
2. Основні підходи до проблеми особистості в історії соціологічної думки.
3. Соціалізація — стрижень соціального життя.
4. Проблема ідентифікації особистості у сучасній соціології.
5. Референтна група та її місце у житті сучасної людини.
6. Соціальна адаптація та її об'єктивні й суб'єктивні виміри.
7. Рольові теорії особистості.

2.7. Культура як соціальний феномен

Соціальна сутність культури

Одним із найцінніших здобутків соціуму, який впливає на фундаментальні процеси в ньому, є культура. Спершу слово «культура» (лат. *cultura agri*) означало догляд землі. Згодом ним стали позначати все, що створила людина, а культурою вважати все, що відрізняє людину від природи. В цьому розумінні розвиток людства — це розвиток його культури.

Культура як соціальний феномен — явище складне, поліструктурне. Вона інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини. Звідси — неоднозначність самої дефініції культури, її логічної структури, сутності та форм. Кожне з визначень культури фіксує реальні й значущі риси та особливості культури, але жодне з них не є вичерпним.

Культура як предмет соціологічного аналізу є сукупністю структур, процесів, пов'язаних з функціонуванням суспільства на різних рівнях розвитку, системою контролю за соціальною поведінкою (система соціальних структур і соціальних відносин щодо культурного феномену, особливості взаємодії культури як соціального інституту із суспільством).

Традиційно культуру розглядають як сукупність цінностей. Ціннісний вимір — один з найважливіших у культурі. Отже, у вузькому значенні культура — цінно-

сті, переконання, зразки, норми поведінки, притаманні певній соціальній групі, конкретному суспільству; у широкому — соціальний механізм взаємодії (засоби, способи, зразки) особистості, спільноти із середовищем існування (природним і соціальним), які забезпечують передачу досвіду та розвиток діяльності. Тобто культура є якісною характеристикою людської діяльності, наскрізною суспільною системою, яка пронизує все суспільство, всі його галузі й структури. Різноманітність виявів людської культури відповідає багатогранності людської діяльності.

Культура (лат. *cultura* — догляд, освіта, розвиток) — структурний елемент соціальних відносин, сукупність наукового знання, практичних навичок, побутової й теоретичної свідомості, високої духовності, необхідних для розвитку суспільства і людини, формування особистості.

Існує кілька методологічних підходів до соціологічного аналізу культури.

Функціональний підхід. Розглядає основним елементом культури цінності. На думку Т. Парсонса, культура — це відповідно організована, стабільна система цінностей. Різні культури мають багато спільного, тому їх природним розвитком є тільки еволюція. Однак, вважаючи вихідним положення про стабільність культурних систем, цей підхід недостатньо уваги приділяє культурним змінам і відхиленням.

Конфліктний підхід. Аналізує культуру як динамічну, суперечливу систему, арену конфліктів, породжених соціальною нерівністю. Зокрема К. Маркс розглядає її як похідну економічних відносин. Соціальна нерівність призводить до того, що існуючі культурні системи не здатні задовольняти всіх членів суспільства. А це породжує соціальну напругу, революційні катаклізми. Домінуюча культура є наслідком нав'язування панівною групою своїх норм, цінностей, закріплює відносини панування через орієнтацію соціальних інститутів на свої цінності. Однак, розкриваючи суперечності культури, джерела її розвитку, він надто акцентує на відмінностях культур, байдужий до їх спільних рис.

Технологічний підхід. Розглядає культуру як технічно-цивілізаційне явище, продукт людської діяльності, сукупність створених людством матеріальних та духовних цінностей. Був поширений у вітчизняній

філософській та соціологічній літературі до середини 60-х років ХХ ст.

Діяльнісний підхід. В його основі ідея розвитку творчого начала культури. Зосереджуючись на продукуванні нових цінностей, ідей, концепцій, особливостях їх поширення, виявляє не меншу увагу до особистості. Відповідно культуру вважає людським, особистісним виміром історії, процесом і засобом самовизначення розвитку та самореалізації людини. Ці процеси під час засвоєння культури реалізуються як індивідуалізація особистості. Культура тісно пов'язана зі свободою людини, передбачає вільне самовираження людини. Ця концепція приваблювала своїм гуманізмом, поєднанням творчого та особистісного начал, соціетального та індивідуального підходів. Але вона занадто орієнтувала на позитивні якості культури, яка насправді є складним феноменом, маючи в собі й негативні риси. Наприклад, науково-технічний прогрес призвів до створення небезпечних для людства зброї масового знищення, екологічної кризи тощо.

У кожній галузі культури існують свої функціональні одиниці, які є основними складовими культурних систем. Вони називаються елементами, або рисами культури. Ними можуть бути речі матеріального побуту, засоби, предмети праці, специфічні соціальні інститути культури, які організують продукування духовних цінностей (науки, літератури, мистецтва тощо), їх поширення (школи, вузи, спеціальні художні, музичні, культурно-освітні навчальні заклади, бібліотеки, музеї тощо), і самі ідеї (еволюції, адаптації, відносності, національної самосвідомості), які теж організують навколо себе наукові, філософські системи, інтелектуальні напрями.

Загалом найширшу сукупність предметів, закладів, уявлень, ідей, зразків поведінки, функціонально з'єднаних із зазначеними елементами, називають *культурним комплексом*. Наприклад, вуз — це окремий елемент культури, а вся освітня система — школи, вузи, центри практики, міністерство освіти, якість навчання та підготовки фахівців — величезний комплекс. Культурні комплекси надають своєрідності суспільству. Їх розвиток свідчить про еволюцію цивілізації, вони впливають на життя суспільства, і навпаки.

Культура як соціальний інститут реалізує свою діяльність через певні функції.

Творча функція. Полягає у продукуванні нових знань, норм, цінностей, їх оновлення, а в окремих випадках запозичення з інших культур і народів. При цьому культура, використовуючи досягнення світової цивілізації, повинна перетворювати їх у національні зразки, створювати на їх основі власні економічні та політичні структури, формувати менталітет нації. Повнота реалізації цієї функції залежить від історичного досвіду, вміння вирішувати соціокультурні проблеми, знань та врахування традицій, звичаїв, сил соціальної інерції, стану суспільної думки, вірувань, переконань, суспільних санкцій та заохочень, визнаних у суспільстві. У нашу добу розвиток суспільства перебуває у прямій залежності від виробництва знань, які перетворюються на особливий різновид індустрії. Індустрія знань, яка виробляє та споживає інформацію, визначає тип культури.

Функція накопичення, збереження, трансляції знань, норм, засобів поведінки, цінностей, значень, соціального досвіду. Основними механізмами культурної спадковості є природна пам'ять людей, колективна пам'ять, збережена в мові, духовній культурі, у речових засобах — текстах, книгах, архітектурних пам'ятках та ін.

Ціннісно-нормативна функція. Фіксує цілі, перспективи та проекти людської діяльності. Виявляється в існуванні обов'язкового для особистості соціокультурного мінімуму.

Комунікативна функція. Забезпечує інтеграцію суспільства і соціальних груп. Полягає в нормативізації, підтримці успадкування різноманітних культурних форм. Виявляється, зокрема, через механізм міжкультурної комунікації, тобто через механізм сприйняття «нового», соціального спілкування, обміну інформацією між людьми, які є носіями відмінних між собою цінностей, стереотипів, поведінкових форм.

Селекційна функція. Полягає в оцінці та класифікації наслідуваних цінностей та норм, визначенні їх місця та ролі у вирішенні проблем розвитку суспільства у певний період. З цієї точки зору феномен сучасної української культури формується під впливом трьох культурних векторів: нової системи цінностей, «імпортованої» з країн західної цивілізації разом з ринковими моделями економіки; колишньої старої «радянської» системи цінностей, поведінкових стерео-

типів, домінуючих у свідомості більшості людей; цінності традиційної національної культури, які швидко відроджуються в умовах незалежної України.

Світоглядна (гносеологічна) функція. Полягає у впливі на формування і розвиток світогляду як суттєвого елемента культури, у межах певної культурної системи;

Адаптаційна функція. Тісно пов'язана з впливом культури на соціалізацію особистості, позаяк процес адаптації починається із засвоєння загальноприйнятого, поширеного;

Функція соціального контролю. Виявляється в дії таких субстанційних елементів культури, як право і мораль.

Структурні елементи та форми вияву культури в житті людини і суспільства

З розумінням культури як всезагального явища пов'язано виокремлення політичної, економічної, екологічної та інших її видів — культури праці, побуту, дозвілля, організації, управління тощо. Відповідно до змісту діяльності її поділяють на *матеріальну та духовну*; рівня, форм соціальної взаємодії — на *суперкультуру* (культуру конкретного суспільства), *субкультуру* (культуру спільнот), *контркультуру* (культуру девіантних соціальних груп), *культуру соціальних груп* тощо. Соціологія вивчає співвідношення різних субкультур, контркультур, суперечності між ними та домінуючою субкультурою суспільства, виявляє особливості різноманітних соціальних груп. При цьому виявляються дві тенденції: оцінювання інших культур за стандартами власної (етноцентризм) та оцінювання будь-якої культури за її власними стандартами (релятивізм). У дійсності оцінка різновидів культур неможлива без порівняльного аналізу, зокрема без урахування загальних тенденцій розвитку суперкультури та загальнолюдської культури.

Історичними є дві форми культури: *елітарна* (професійна) та *народна* (побутова). Елітарну культуру створювала обмежена кількість людей, народна пов'язана з широкими народними масами.

Особистісну, локальну, соціальну системи знань, цінностей, норм і зразків найповніше виражають особливості існування основних форм художньої культури:

ри: високої (елітарної), народної (фольклору) і масової. *Висока і народна культура* виникли ще за часів розподілу праці й розвивались, постійно взаємодіючи, зберігаючи при цьому свою специфіку. Вони, як правило, поширювались серед індивідів з різним рівнем освіченості й культури. З демократизацією суспільства вони дедалі більше втрачали свою соціально-групову прив'язаність, набували стильового розмаїття, модифікування.

Науково-технічний прогрес та активний розвиток засобів комунікації зумовили формування *масової культури*, яка апелює до всіх, поширює цінності, доступні більшості людей, розрахована для масового вжитку. Завдяки своїй смисловій та художній спрощеності, технічній доступності вона помітно витіснить високу і народну культуру. Масова культура є зв'язуючою ланкою між стабільним і змінюваним, оскільки орієнтована на цінності та норми переважної більшості. Вона є продуктом новітнього часу, затребувана до життя людиною, яка не приєдналась через різні причини до високої культури, але вже відірвалася від традиційного суспільства.

На цьому етапі розвитку українського суспільства вона нездатна об'єднати навколо загальних цінностей основну частину суспільства. Створена у попередні десятиліття масова культура зруйнована або руйнується, натомість з'являється багато субкультур, серед них далеко не кращі зразки американської та західноєвропейської масової культури (бойовики, детективи, еротичні стрічки, бульварна література тощо).

Різноманітні соціальні верстви і групи по-різному ставляться до масової культури. Представники високої культури, прихильники традиційних орієнтацій у цінностях масової культури вбачають підрив власних ціннісних позицій. Окремі групи пов'язують формування масової культури із загальнодемократичним рухом, розглядають її як засіб утвердження нових норм та цінностей, інші ставляться до неї як до засобу розваги і дозвілля. У зв'язку з цим важливо не допустити маргіналізації масової культури, а також можливих відхилень, які повертають людину до фізіології. Увага до масової культури зумовлена її необмеженими можливостями у подоланні замкненості національних культур, інтеграції їх у світовий культурний простір.

За сучасних умов зростає інтерес до традиційної народної культури. Традиції особливо яскраво виявляються у сфері духовного виробництва, фольклорі, містять у собі стабілізуючі елементи, завдяки яким регулюють життєдіяльність людини. Але їм притаманні й інновації. Однак у розвитку національних культур проявляються і деякі негативні риси. Нерідко національна культура сприймається як нова «вища цінність», орієнтується на замкненість, «очищення» від впливу інших культур та субкультур. Збереження традиційної національної культури пов'язане з мораллю, але, крім позитивних, негативною її рисою може бути, наприклад, вендета (кривава помста), що збереглася як традиційна мораль.

У суспільстві завжди важливою є підтримка становлення справжньої духовної еліти та її культури, цінності та норми якої загальнозначущі. За даних умов це дасть змогу стримувати експансію масової культури. Духовні еліти значною мірою впливають на діяльність еліт економічних, задаючи цінності, норми, зразки поведінки.

На сучасному етапі розвитку теорії та практики управління дедалі частіше вживається поняття «*організаційна культура*». Пов'язано це із загостренням конкуренції, глобалізацією політичних, соціально-економічних процесів. Відповідно у теорії менеджменту виник і новий напрям — процесуальний, згідно з яким управлінські рішення повинні враховувати соціокультурну специфіку, стадію розвитку конкретного підприємства, їх зовнішнє середовище, притаманну їй своєрідність. Численні дослідження свідчать, що розвинуті організації мають високий рівень культури.

Реалізації цілей конкретної організації потребують певних засобів, соціальної бази, які утворюють організаційну систему. Тому організаційна культура як підсистема організації (культура фірми, підприємства, корпоративна культура) і як процес (культура діяльності) доповнюють, взаємообумовлюють одна одну. Для соціології важливі передусім взаємодії та відносини членів організації (персоналу) в даному соціокультурному просторі.

Елементи організаційної культури, які регулюють розвиток і функціонування підприємства, фірми, формуються також у сферах моралі, права, етики, релігії, політики. Загальновизнані у суспільстві зразки свідо-

мості й поведінки асимілюються виробничою системою, стають її частиною.

Організаційна культура постає як:

— сукупність поведінки, символів, ритуалів і міфів, які відповідають цінностям, що поділяються кожним членом організації;

— сукупність уявлень працівників про мету їх діяльності, відносини між керівником і підлеглими;

— сукупність прийомів і правил вирішення проблем зовнішньої адаптації та внутрішньої інтеграції працівників.

Культура в організації, як і в суспільстві, створює певну ауру, є її духом. На стан організаційної культури впливають зовнішні (зразки і стандарти поведінки навколишнього середовища) та внутрішні (специфіка кадрового складу, управління персоналом) чинники. Серед чинників, які впливають на розвиток організації, є її лідери та зовнішнє середовище.

Соціологія виокремлює такі структурні елементи культури:

1. Особистісна система усвідомлених знань, цінностей, норм і зразків, які регулюють поведінку та діяльність. Йдеться про моральну, естетичну, політичну, професійну, гуманітарну, науково-технічну культуру особистості, рівень якої визначається її соціалізованістю, зв'язком із культурною спадщиною, розвинутістю індивідуальних здібностей.

2. Локальна система знань, норм, цінностей, зразків соціальної групи, спільноти (територіальної, етнічної, мовної, політичної, економічної, психологічної та ін). Ця культура, розвиваючись у часі, проходить етапи зародження, розквіту та занепаду. Виникає в конкретному оточенні, має власну систему цінностей, особливий культурний клімат і може розглядатися як субкультура.

3. Соціальна система знань, норм, цінностей, зразків, формально прийнятих, функціонально корисних, які закріпилися у суспільній практиці та регулюють форми діяльності. Культура в такому разі представлена матеріальними предметами, в яких втілений досвід людства, а також духовними цінностями суспільства. Вона акумулює досвід багатьох поколінь, результат діяльності всіх соціальних груп, спільнот та індивідів, серед яких є творці й користувачі.

Усі ці системи цінностей тісно взаємодіють, але можуть і не відповідати одна одній. До основних струк-

турних елементів культури належать норми, цінності, ціннісні орієнтації, зразки поведінки, зразки діяльності, менталітет, інтереси, соціально-культурне середовище, інститути культури тощо.

З перших кроків життя людина опиняється під впливом домінуючих у суспільстві норм, цінностей, зразків поведінки, соціальних інститутів, за допомогою яких діє культура. Суб'єктом культурної дії є особи, що пристосувалися до культурних зразків, цінностей і моделей, є носіями способу мислення та життя.

У культурі кожного суспільства та спільноти прийняті свої цінності. Поряд з ними існують також загальнолюдські, котрі забезпечують цілісність соціальних систем, здатність їх до виживання у перехідні періоди. Ієрархія цінностей, якої дотримується особистість, повинна збігатися із цінностями груп, у межах яких вона живе та діє. Право змінювати ціннісні системи або відтворювати нові належить невеликій кількості людей, які займають особливе становище у групі, або спеціальним соціальним інститутам.

Одним із впливових елементів культури є *менталітет* (від лат. *mentalis* — розумовий), тобто особливості індивідуальної та суспільної свідомості людей, які формуються залежно від традицій, культури, соціальних структур і всього середовища існування людини. Менталітет, у свою чергу, впливає на їх формування, є джерелом культурно-історичної динаміки. Будучи формою вияву групової свідомості, менталітет допомагає зрозуміти своєрідність сприймання та оцінки різноманітними соціальними і політичними групами певного суспільного явища або процесу, узагальнене і поширене уявлення про них особистості, соціально-політичного інституту, групи, організації та інших елементів соціально-політичної реальності. Водночас він відіграє важливу роль у забезпеченні єдності групи з укоріненими в ній загальними цінностями, нормами і зразками поведінки.

Збереження культури реалізується через культурну діяльність людей — створення, поширення та засвоєння культурних цінностей.

Культурну діяльність визначають такі параметри:

— сукупність видів діяльності під час дозвілля (читання, відвідування кіно, театрів, концертів, хобі, громадська діяльність); їх кількість засвідчує діапазон

культурної активності, рівень участі людини у громадському житті;

— спрямованість і вибірковість видів діяльності, з різноманітних видів діяльності людина обирає ті, що відповідають її можливостям та уподобанням;

— стійкість обраних видів захоплення, наприклад, інженер може бути водночас театралом або спортсменом;

— співвідношення (активного, пасивного) споживання й продукування культурних цінностей.

Особливості національної культури у контексті відродження українського соціуму

Будь-які суспільні чинники відображаються у системі цінностей і норм. Відповідно суспільні реформи повинні мати необхідну соціокультурну передумову — цінності й норми, які регулювали б життя більшості людей. Однак сучасні реформи в соціально-політичній, економічній сферах відбуваються за відсутності адекватної системи цінностей, норм, моделей соціальної діяльності. За таких умов тривалий час функціонуватимуть застарілі соціокультурні інститути, цінності й норми.

З огляду на це необхідно співвідносити мету й характер реформ з реальними умовами та орієнтаціями людей, враховувати особливості культури соціуму, окремих верств і груп. В іншому разі культурну політику спіткає крах, а культуру — загальна криза:

— втрата культурою своєї основної — людинотворчої — функції;

— поглиблення суперечностей між продуцентом духовних цінностей та їх користувачем, відчуження від культури широких верств населення, змушених користуватися низькопробними культурними зв'язками;

— зростання шовіністичних настроїв, піднесення цінностей національної культури над цінностями культур інших етносів;

— переорієнтація зусиль зі сфери продукування культурних цінностей у сферу поширення та використання їх;

— припинення розвитку нових стилів і напрямів у художній творчості, мистецтві, архітектурі, поява маси еклектичних культурних зразків, зниження художнього смаку, здатності творити «за законами краси»;

— зростання ірраціоналізму, мессіанських та містичних настроїв, поширення антиінтелектуалізму, ганьблिवого ставлення до творців духовних цінностей;

— поширення масової культури, активізація субкультур, різноманітних сленгів, допуск ненормативної лексики на сторінки друкованих видань, у засоби масової інформації;

— перетворення процесу освіти та виховання на процес трансформації, передачі знань;

— зниження регулятивної функції моралі, утвердження імморалізму як принципу буття;

— втрата культурною здатності до саморозвитку, виникнення потреби в інокультурних зразках;

— десакралізація базових цінностей культури, формування «ціннісного вакууму»;

— зміна способу входження сучасної людини в актуальну культуру в умовах НТР. Сьогодні люди можуть набути будь-яких знань, не маючи необхідності щось вивчати, не стимулюючи до роботи мозок і душу.

Особливості культурної ситуації в Україні визначають такі субкультурні підсистеми: висока інтелегентська субкультура, яка розвиває традиції елітарної культури; радянська культура, заснована на патерналізмі; субкультура ліберальних цінностей, що охоплює частину молоді, підприємців, інтелігенції; комплекс маргінальних субкультур нижчого класу, яким властивий переважно тоталітарний підхід до особистості. Внаслідок деградації системи радянських культурних цінностей утворюється соціокультурна ніша, за заповнення якої борються західна і маргінальна субкультури. Але найглибше криза культури виявляється у кризі особистості.

Отже, на початку ХХІ ст. істотно змінюється розуміння та роль культури в суспільстві. Значно свідомішим є використання науки, освіти, технічної, фізичної, духовної, моральної культури в організації та нормалізації трудової та суспільної діяльності людей.

Розширилося використання етнокультурного чинника у формуванні нових суспільних відносин. Суспільство ХХІ ст. визначатиметься не стільки товарами, як формуванням і поширенням високої культури, знань, освіченості, кваліфікації, обміну інформації. Оновлення знань, передусім соціальних, кваліфікації, навичок стане особливо важливим у житті кожної людини, передбачаючи розвиток її здібностей, активізуючи її науковий, культурний і моральний потенціали.

Запитання. Завдання

1. У чому полягають особливості поняття «культура» з точки зору соціологічного аналізу?
2. Охарактеризуйте основні функції культури.
3. Які структурні елементи складають культуру як соціальну систему?
4. У чому виявляється нормативний аспект культури?
5. Охарактеризуйте особливості розвитку національної культури на рубежі ХХ—ХХІ ст.
6. Визначте основні критерії класифікації і форми вияву культури у житті людини і суспільства.
7. У чому полягають особливості розвитку і формування організаційної культури за сучасних умов?

Теми рефератів

1. Параметри культурних структур.
2. Проблеми відродження національної культури в Україні.
3. Відмінності «міської» та «сільської» культури.
4. Характеристика масової культури та форми її прояву.
5. Соціально-культурне середовище як фактор розвитку особистості.

3.

Основні галузі соціологічного знання

3.1. Економічна соціологія

Предмет і об'єкт економічної соціології

Як самостійна галузь соціологічної науки, економічна соціологія заявила про себе в середині ХХ ст. у США на хвилі осмислення взаємопов'язаних процесів у сфері виробництва і соціальному бутті індивідів, соціальних груп і спільнот. З часом усе чіткіше окреслювалися особливості її як міжгалузєвого наукового напрямку, однієї зі спеціальних соціальних теорій, що, функціонуючи в межах соціального та економічного знання, має специфічний предмет і об'єкт дослідження.

Економічна соціологія — міжгалузєвий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економіку вона розглядає як один із базових елементів суспільства, тісно пов'язаний з його соціальною структурою і соціальними процесами. Відповідно економічна соціологія покликана досліджувати економічне життя, розвиток економіки як соціальний процес, спонукуваний активністю соціальних суб'єктів, інтересами, взаємодією соціальних спільнот. Особливий інтерес виявляє вона до взаємодії економічної та соціальної сфер, до взаємовпливу та взаємозбагачення економічних і соціальних процесів. Вона зосереджується не на відокремлених явищах, тенденціях в економічному та соціальному бутті і навіть не на їх взає-

мов'язку, а на механізмах, що породжують і регулюють ці взаємозв'язки. Не менше цікавить її вплив соціальних механізмів на перебіг та особливості економічних процесів. *Предмет економічної соціології* — соціальні механізми регулювання економічних відносин, особливості поведінки соціальних суб'єктів. Він охоплює сукупність структур, процесів, пов'язаних із функціонуванням соціальних структур і соціальних відносин щодо власності, особливості взаємодії економіки як соціального інституту із суспільством, соціальні функції економіки, форми регулювання економічних процесів, типи мислення та соціальної поведінки у різних соціально-економічних системах.

Відмінності методологічних підходів до предмета економічної соціології зумовлюють різні, а то й полярні трактування соціальних механізмів та їх регулятивних можливостей, визначально впливають на формування певних типів соціальних механізмів і принципів регулювання економічних процесів. Наприклад, К. Маркс розглядав закономірності економічного розвитку крізь призму інтересів, діяльності та відносин класів, вважаючи стрижнем соціального механізму розвитку економіки класову боротьбу пролетаріату і буржуазії. Сповідуючи культурологічний підхід, М. Вебер основними регулятивними механізмами економічного життя вважав політичні, етичні та релігійні інститути, що формують необхідні духовні якості, особливі риси людського характеру, виховуючи в людини сприйнятливість до новацій та оновлення традицій, ставлення до своєї справи як до духовного покликання. На думку американського соціолога Торстейна Веблена (1857—1929), соціальними регуляторами людських дій є інстинкти, схильності, звички, зумовлені способом споживання. Під час їх аналізу часто вдаються до категорії «економічна поведінка».

Предмет економічної соціології конкретизується у тих фрагментах об'єктивної реальності, які перебувають у сфері її пізнавальних інтересів.

Об'єкт економічної соціології — економіка як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце в житті суспільства. У сфері економіки соціологія вивчає соціальне: суб'єктів, носіїв економічних відносин, їх взаємодію, рольову поведінку, організаційно-нормативні форми, соціальні механізми, що визначають функціонування та розвиток економіки. Якщо економіка розглядає людину як елемент трудових ресурсів,

як умову виробництва, то соціологія розглядає людину як суб'єкт економічних і соціальних процесів. Її погляд спрямований на те, як різні види економічної діяльності структуровані на різні соціальні ролі та соціальні організації (спільноти), чим вони обґрунтовані, як здійснюється їх регулювання та як ці соціальні змінні взаємодіють між собою. Відповідно до цього економічна соціологія вивчає соціальні закономірності економічного розвитку суспільства, соціальну ефективність економічних рішень та економічну ефективність соціальних рішень, особливості та можливості економічної діяльності, економічну поведінку різних соціальних класів і груп, вплив соціальних відносин і різних форм організації трудової діяльності, соціальних норм і цінностей на ефективність суспільної праці. Іншими словами, економічна соціологія зосереджується на аналізі взаємозв'язків економічної та неекономічної сфер як за оптимальної їх інтегрованості, так і в стані протидії.

Особливості економічної та соціальної сфер суспільства

Економічна сфера є цілісною підсистемою (розглядаючи її відносно автономно від суспільства, ведуть мову про економічну систему) суспільства, що охоплює всі види виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей. До неї належать державні, кооперативні, приватні, акціонерні та інші форми підприємств і власності, різні типи економічної діяльності (виробнича, фінансова, торгова тощо), а також різні типи економічних відносин між індивідами, спільнотами (колективами, об'єднаннями, регіонами, державами тощо). За словами видатного американського економіста П. Самуельсона, економічна система суспільства (він називає її економічною організацією) покликана вирішувати такі взаємозалежні проблеми:

- які товари, послуги і в якій кількості виробляти;
- як, хто, завдяки яким ресурсам і на основі яких технологій має їх виробляти;
- кому адресовані ці товари і послуги, як вони будуть розподілені в суспільстві між різними групами людей.

Соціальна сфера — це відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві.

Вона характеризується різним відношенням до власності (підприємці та наймані працівники), до організації праці (керівники та підлеглі), до джерел доходів (прибуток, заробітна плата, гонорар, пенсія), різним рівнем доходів (багаті, бідні, злиденні).

На межі економічної та соціальної сфер внаслідок їх взаємодії виникають соціально-економічні процеси. Ядром і суб'єктом цих процесів є людина — особистість як елемент соціальних спільнот (професійних, демографічних, територіальних, етнічних та ін.), включена у систему економічних і соціальних відносин (діяльність щодо виробництва, розподілу, обміну матеріальних цінностей), а також міжгрупові соціальні взаємодії.

Усе це свідчить, що у сфері економіки взаємодіють не одномірні економічні індивіди, а соціально і психологічно багатогранні особистості, які поєднують у собі етнічні, політичні, культурні та інші аспекти, що виявляються у раціональній та ірраціональній поведінці. Процеси, які є ядром економічної системи, функціонують не тільки в економічній сфері, а й у багатьох інших підсистемах суспільства — політичній, соціокультурній, соціальній, сімейно-побутовій. У цьому можна переконатися, аналізуючи вплив на економічну систему політичних, соціальних, культурних та інших факторів.

Соціальні функції економіки

Економіка розвивається разом із суспільством, породжується ним і водночас впливає на нього. У цьому виявляється її *генетична функція*. Матеріальні потреби становлять сукупність базових потреб особистості й формують цінності, ціннісні орієнтації, впливаючи на соціалізацію індивідів. У цих процесах реалізують себе *ціннісно-нормативна* та *виховна функції* економіки. Як соціальна система, що впливає на розвиток суспільних відносин, економіка виконує в суспільстві *інтегративну функцію*, що виражається у забезпеченні єдності інтересів працюючих, створенні соціально-економічних груп і верств. Однією з головних функцій економіки є *регулятивна* (збереження відносної ціліс-

ності суспільства) і *творча* (пов'язана з виробництвом засобів подальшого розвитку суспільного й індивідуального життя). *Адаптаційна функція* економіки спрямована на забезпечення функціонування і розвиток виробництва, розподіл, обмін і споживання.

Ключові функції економіки зумовлюють нові соціальні процеси.

1. Підтримання і розвиток форм суспільного розподілу праці. Відбувається це шляхом відтворення трудових ресурсів, розподілу робочих місць і перерозподілу кадрів. Вона передбачає гнучкі та мобільні механізми кадрової політики. За сучасних умов відбувається інтенсивний перерозподіл кадрів, з'являються нові професійні групи, насамперед у приватному секторі, сфері обслуговування, торгівлі.

2. Посилення стимулів до праці та економічна зацікавленість її результатами. Хоча економічні фактори мотивації праці посідають одне з провідних місць, нерідко трапляються неадекватна оплата праці, затримання заробітної плати, що негативно впливає на трудову мотивацію працівників, активізує вплив кадрів, міграційні процеси.

3. Оновлення форм організації виробництва, систем стимулювання, пошук нових типів економічної поведінки.

Усе це впливає не тільки на власне економічні процеси, але й стимулює соціальні зміни в суспільстві, відкриваючи простір для нових соціальних ролей. Це свідчить, що економіка є одним з найвагоміших соціальних інститутів суспільства, суттєво впливає на соціальні відносини, спрямованість соціальних процесів, які є основою життєдіяльності суспільства. Економічні відносини визначають суспільне становище соціальних спільнот, їх соціальні зв'язки та особливості взаємодії.

Погляд на економіку як соціальний процес, соціальні механізми як рушійну силу цього процесу обумовлює багаторівневу систему категорій економічної соціології.

Основні поняття і категорії економічної соціології

Категоріальний апарат економічної соціології охоплює загальнонаукові, загальносоціальні та специфічні (виникли в соціології, відображають її підхід до суспіль-

льного життя) категорії. Головні з них: соціальний механізм розвитку економіки, економічна поведінка, економічна культура та ін.

Перший рівень — це найзагальніші категорії: «економічна сфера» і «сфера соціальних відносин». Вони характеризують суспільство на перетині його з економікою. До другого рівня належать категорії, що розкривають соціальний механізм розвитку економіки та окремих його фрагментів у регулюванні соціально-економічних процесів. За ними — категорії, що конкретизують зміст соціальних механізмів: «економічна свідомість», «економічне мислення», «соціально-економічні стереотипи», «економічні інтереси», «економічна діяльність», «економічна поведінка», «економічна культура».

Базовим для економічної соціології більшість учених вважає поняття «соціальний механізм розвитку економіки».

Соціальний механізм розвитку економіки — стійка система взаємодії соціально-економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, регульована історично сформованими в даній країні типом культури, системою управління і соціальною структурою суспільства.

Рушійною силою його є соціально-економічні потреби та інтереси соціальних груп, що регулюють їх поведінку в сфері економіки. Дія його поширюється на всі фрагменти соціальної структури суспільства: класи і соціальні прошарки (підприємці, менеджери, робітники, селяни та ін.); різні рівні територіальної структури (країна, регіон, область, місто, район), а також організаційно-управлінської структури виробництва (відомства, об'єднання, підприємства, підрозділи). У кожному соціальному прошарку і на кожному рівні згаданих структур функціонують специфічні соціальні групи, здійснюються особливі види діяльності й поведінки, досягаються якісно і кількісно різні результати. Це дає змогу стверджувати, що в суспільстві діє кілька соціальних механізмів, що, взаємодіючи з основним соціальним механізмом регулювання економіки, вони визначають зміст, особливості, спрямованість економічної поведінки індивідів і груп, ефективність економічної діяльності. Вивчення соціального механізму розвитку економіки і його структурних компонентів спрямоване на підтримання його нормального

функціонування, виявлення дисфункцій, протиріч і труднощів у розвитку економіки.

Уявлення про соціальний механізм розвитку економіки ґрунтується на тому, що результати економічного розвитку є наслідком не лише діяльності органів управління, а передусім діяльності й активності соціальних груп, які залежать від мотиваційного, статусного, культурного, управлінського регуляторів.

Дія цього механізму перетворює розвиток економіки на соціальний процес, який розглядають у вертикальному та горизонтальному ракурсах. *Вертикальний ракурс* реалізується стосовно різних рівнів територіальної структури суспільства (країна, регіон, область, місто, район), організаційної структури виробництва (відомство, об'єднання, підприємство, підрозділ). На кожному з них функціонують специфічні соціально-економічні групи, що здійснюють особливі види діяльності.

Горизонтальний ракурс виявляє себе через горизонтальні соціально-економічні взаємодії:

— у межах певного регіону, області, району (міста), між підприємствами й організаціями конкретних галузей виробництва;

— між різними соціально-демографічними і професійними групами, що займаються економічною діяльністю — робітниками, інженерами, підприємцями, менеджерами, селянами як у межах конкретної господарюючої одиниці, так і в ширших соціально-економічних сферах;

— між різними регіонами, областями, містами, галузями виробництва, соціально-демографічними і професійними групами країни.

Соціальний механізм, передаючи імпульси дії та розвитку зі сфери соціальних відносин в економічну й навпаки, створює соціальні умови для ефективного використання ресурсів виробництва (природних, фінансових, людських та ін.). Передавання цих імпульсів здійснюється через творчу активність соціальних груп, які діють у системі економічних та соціальних відносин, мають певне становище в соціальній структурі суспільства.

Існування будь-якої системи передбачає впорядковану взаємодію суб'єктів господарської діяльності, галузей, соціальних груп і спільнот. Ступінь та особливості цієї впорядкованості визначають господарський устрій суспільства, який є цілісною і взаємозалежною

системою норм, правил, інститутів, що визначають економічну діяльність суспільства. Елементи господарської системи визрівають або створюються завдяки цілеспрямованій діяльності економічних і політичних суб'єктів (уряду, парламенту, підприємств, об'єднань). Цілісність господарської системи забезпечує державна економічна політика, яка:

— створює загальні межі господарювання, встановлює правила економічної поведінки, необхідні обмеження у формі законів, інших норм;

— формує або сприяє формуванню соціально-економічних інститутів, що відповідають обраному господарському порядку (відносини власності, грошова і кредитна системи, податкове законодавство тощо).

Ці правила та норми повинні відповідати принципам існуючого господарського устрою, бути адекватними обраній моделі розвитку економіки (ринкова, планово-централізована, змішана).

Аналіз поняття «соціальний механізм» висвітлив спільні для всіх соціальних механізмів риси:

1. Основна їх функція полягає в регулюванні соціальних процесів відповідно до суспільних потреб.

2. Суб'єктом соціальних механізмів є певні соціальні групи, від взаємодії яких залежать особливості їх функціонування.

3. Соціальні механізми базуються на історично сформованих структурах (соціальні інститути) — сукупності соціальних норм, культурних зразків, що визначають стійкі форми економічної поведінки.

4. Соціальні механізми формуються на основі матеріальних і духовних (досвід історії) надбань.

5. Соціальні механізми містять керовані (легко піддаються впливам), слабо чи зовсім некеровані елементи, що мають вікову традицію (наприклад, демографічні процеси). Механізми, що регулюють їх, є надто інерційними і стійкими, оскільки норми і цінності, що регулюють демографічні відносини, змінюються протягом багатьох десятиліть.

6. Системність соціального механізму виявляється в наявності зовнішніх функціональних зв'язків із суспільством та внутрішніх зв'язків між елементами, що його утворюють.

Поняття «соціальний механізм розвитку економіки» конкретизується у процесі розгляду такої важливої категорії економічної соціології, як «економічна поведінка».

Економічна поведінка — система соціальних дій, пов'язаних з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів) та зорієнтованих на одержання користі (вигоди, винагороди, прибутку) від їх обігу.

Вона є своєрідною соціальною субстанцією усіх процесів господарського життя суспільства, оскільки основою обороту економічних цінностей (благ, послуг, інформації) є численні, різноманітні за змістом індивідуальні, групові та масові акти поведінки людей з метою задоволення своїх потреб.

Особи, що виступають на ринку, формуються у конкретних і здебільшого подібних соціально-економічних умовах і тому виявляють здатність до типових форм поведінки. Всі соціальні суб'єкти, включені в економічну сферу, відрізняють коштовні речі від некоштовних; незважаючи на власні погляди, як правило, відстоюють особисті господарські інтереси; суб'єктивно оцінюють конкретні товари, але ці оцінки завжди пов'язані з об'єктивно існуючими цінами; здатні певною мірою передбачати, де їх очікує ймовірна вигода, а де — збитки; прагнуть, залежно від умов і здібностей, великих вигод, намагаються запобігти збиткам; здатні помилятися у розрахунках і діях.

Економічна поведінка як соціальний феномен є предметом вивчення як економічної науки, так і соціології, яка акцентує свою увагу на чинниках, умовах, соціальних інститутах, ситуаціях, а також на соціальних суб'єктах, що реалізують свої конкретні економічні інтереси. Тобто у полі зору соціології перебувають моделі соціальної поведінки щодо максимізації результатів і мінімізації витрат, а також соціокультурні інститути, що уможливають чи обмежують раціональне використання економічних ресурсів (особистісних, технологічних, організаційних, фінансових, інформаційних). Отже, очікуваним результатом економічної поведінки є різні винагороди за дії, пов'язані з використанням і комбінацією економічних ресурсів.

Основою соціальної поведінки економічного типу є система норм і правил, закріплених юридично на державному рівні, у різних угодах між людьми, у традиціях повсякденного життя. Ці норми і правила можуть бути закріплені спеціальними законодавчими актами, у звичаєвому, природному праві, традиціях, соціальних звичках, стереотипах. Однак усі вони ви-

значають порядок і допустимі межі соціальної поведінки суб'єктів, що прагнуть вигод.

Універсальною мотивацією суб'єктів економічної поведінки є формула: максимум винагороди за мінімум витрат. Однак цілком реалізувати цю формулу неможливо, нерідко діяльність приводить до непередбачених результатів. До того ж суб'єкти економічної поведінки діють у певній системі обмежень (лімітів), що вносить істотні корективи в їх плани і наміри.

Параметри економічної поведінки залежать від різних факторів, насамперед від задіяних економічних ресурсів. Тому існує кілька її класифікацій. Однією з найпоширеніших є класифікація, в основі якої — різні фази відтворювального циклу, відповідно до яких виділяють дистрибутивну (розподільчу), виробничу, обмінну, споживчу економічну поведінку.

1. Дистрибутивна економічна поведінка. Розглядає ринок як нескінченний процес перерозподілу величезної маси економічних ресурсів у сфері обміну та обігу, де безліч суб'єктів перманентно набувають і втрачають право контролю над певними благами. Дистрибутивні моделі демонструють різноманітні варіанти доступу до економічних ресурсів, контролю над ними. Залежно від ступеня доступу до ресурсів, контролю за одержанням вигоди від їх обороту виділяють господарську, агентську, функціональну моделі дистрибутивної поведінки. *Господарська модель* характеризує економічну поведінку суб'єктів, що є власниками економічних ресурсів. *Агентська модель* реалізується суб'єктами економічної поведінки, які за дорученням власників забезпечують правовий, економічний та організаційний контроль над діями осіб, що мають доступ до об'єкта чужої власності. *Функціональна модель* властива суб'єктам, які використовують і отримують вигоду з економічних ресурсів, що належать іншим особам. Найтипівіші моделі дистрибутивної поведінки властиві особам, зайнятим за наймом, орендарям. Очевидно, що перелік названих моделей дистрибутивної поведінки не є вичерпним.

2. Виробнича поведінка. Пов'язана з нагромадженням, концентрацією матеріальних, технологічних, інтелектуальних, організаційних та інших ресурсів, поєднанням і комбінуванням з метою одержання конкретних благ і прибутку (доходу) від їх обігу на ринку.

3. Обмінна поведінка. Забезпечує рух різноманітних економічних благ (товарів, послуг, інформації) на ринку на основі обліку та порівняння їх цінностей.

4. Споживча поведінка. Забезпечує вилучення економічних благ з товарного обігу і присвоєння їх з метою задоволення потреб людини. Фаза споживання властива більшості суб'єктів економічної поведінки, що використовують ресурси.

Спонукальною основою економічної поведінки людини є потреби — об'єктивно зумовлені суспільними відносинами свідомі наміри людини (груп людей) досягти кращих умов життя. Потреба є чимось більшим, ніж мета; вона — установка на дію, підтверджений мотивами та стимулами намір, напрям дії. На основі потреб формується економічна свідомість.

Економічна свідомість — погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності та ін.

Взаємодія економічної свідомості, яка є внутрішнім чинником економічної діяльності, із зовнішніми чинниками (інституціалізованими формами економіки) складає соціальний механізм економічної діяльності та поведінки. Економічна свідомість базується на систематизованих наукових знаннях, заснованих на свідомому використанні соціально-економічних законів. З економічною свідомістю тісно пов'язане економічне мислення.

Економічне мислення — погляди та уявлення, породжені практичним досвідом людей, їх участю в економічній діяльності тощо.

Ґрунтується воно на економічній практиці, будучи явищем нижчого рівня порівняно з теоретичною свідомістю. Якщо економічна свідомість пов'язана з пізнанням функціонування і розвитку соціально-економічних законів, то економічне мислення — із включенням людини в соціально-економічну практику. Це дає змогу розглядати економічне мислення як форму економічної свідомості в конкретній суспільній ситуації. Відповідно відсталість і нерозвиненість економічної свідомості зумовлює суперечливість економічного мислення, яке сприймає динаміку економічних відносин переважно емоційно.

У процесі пізнання реальних причин, корінних стимулів економічної діяльності й економічної поведінки людей використовують категорію «економічний інтерес».

Економічний інтерес — усвідомлена економічна потреба людини, груп, спільнот, об'єктивні спонукальні мотиви їх економічної діяльності.

Визначається він місцем людини в економічній системі, еволюцією відносин економічної власності, сприяючи узгодженню взаємодії індивідів, груп, верств.

Економічні інтереси, відображаючи роль конкретних суб'єктів у системі суспільного поділу праці, є об'єктивними, належать реальним суб'єктам, що вступають у відносини між собою. Їх структура настільки різноманітна, наскільки різноманітні суб'єкти господарських зв'язків. Вони змінюються із зміною ролі їх носіїв у суспільному поділі праці, стають рушійною силою суспільного розвитку економічних відносин.

У взаємодії між собою, особливо щодо розподілу і споживання економічних ресурсів, суб'єкти дбають передусім про власні економічні інтереси, задовольняють свої потреби. Це є однією з передумов їх економічної поведінки.

Оскільки людині, спільноті властиве прагнення до задоволення зростаючих матеріальних потреб, це дає змогу прогнозувати їх економічну поведінку, на яку також впливають вічні загальнолюдські цінності, ментальність тощо. Адже насправді люди не настільки раціональні, їх вибору властивий і емоційний аспект.

У суспільстві, що перебуває на стадії трансформації, постійно відбувається інституціалізація економічних поглядів, утвердження економічних ролей і норм поведінки. Це пов'язано з утворенням нових організаційних структур, посад. Наприклад, у середині 90-х років в Україні з'явилися нові економічні ролі, натовість відійшло багато колишніх.

Економічні соціальні ролі — виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі економічних відносин, пануванням певного типу економічних відносин.

Вони залежать від системи власності, методів управління економікою, умовами економічної мобільності тощо.

Аналіз економічних ролей різних соціальних суб'єктів потребує з'ясування категорії «економічна активність».

Економічна активність — вияв індивідуальності, самореалізації особистості у сфері виробництва обміну та споживання, рівень її економічної взаємодії із зовнішнім середовищем.

Економічна соціологія послуговується і загальнонауковими категоріями, використовуючи їх як засіб опису економічної та соціальної сфер, соціального механізму розвитку економіки. Однією з них є категорія «власність», оскільки соціально-економічною основою функціонування будь-якої економічної системи є відносини власності.

Власність — соціологічна категорія, яка охоплює низку підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних тощо), які прямо та опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ.

Власність є комплексом відносин, багатомірним і багатоступеневим явищем, яке формує соціально-політичну структуру суспільства. Розрізняють соціальні, політичні, морально-психологічні та ідеологічні аспекти власності. Соціальний аспект її розкриває процес утворення і розвитку класів, взаємодію між ними залежно від відношення до засобів виробництва, способів отримання певної частки суспільного багатства. Реалізується він у взаємодії «людина—людина». Власність у юридичному трактуванні відтворюється системою зв'язків «людина—рід», відображаючи майнові відносини, свідомі, вольові взаємозв'язки юридичних і фізичних осіб щодо привласнення благ.

Складовими власності є відносини володіння, розпоряджання і користування. *Володіння* характеризує належність об'єкта власності конкретному суб'єкту, фактичне панування суб'єкта над об'єктом власності. *Розпоряджання* — це здійснюване власником або делеговане ним іншим економічним суб'єктам право прийняття управлінських рішень з приводу функціонування і реалізації об'єкта власності. *Користування* (використання) — процес виробничого застосування і споживання корисних властивостей об'єкта власності, створених за його участю благ.

Беручи за основу особливості відносин власності, розрізняють такі її форми: індивідуальну, колективну та державну власність. Носіями *індивідуальної власності* є індивіди, домашні (сімейні) господарства. *Колективна власність* реалізується через діяльність корпорацій, кооперативів, трудових колективів, релігійних і громадських об'єднань, організацій. Серед *державних суб'єктів* власності розрізняють загальнодержавні, територіально-регіональні (комунально-му-

ніципальні служби тощо), галузеві (міністерства та відомства). Об'єктами державної власності є засоби виробництва, земля, її надра, рослинний і тваринний світ, робоча сила та результати її діяльності — предмети матеріальної та духовної культури, цінні папери, гроші тощо. Визначальними серед них є засоби виробництва. Саме власність на засоби виробництва характеризує сутність відносин власності.

Функціонування, пріоритетність певних форм, видів власності пов'язані з економічною політикою держави, яка встановлює певний господарський порядок, визначає економічні, правові, морально-психологічні межі його функціонування, постійно здійснює заходи для його підтримання, удосконалення, оновлення елементів відповідно до потреб економічної ситуації. Особливо важливою є економічна політика в суспільстві, що трансформується. Саме на такому етапі перебуває сучасне українське суспільство. Економічна політика виконує такі функції:

1. Створення економічних, правових, політичних, морально-психологічних умов, орієнтованих на надання кожному суб'єкту (індивіду, групі, організації та ін.) реальних можливостей для раціонального господарювання.

2. Регулювання системи прийняття господарських рішень, для того щоб засоби виробництва належали ефективним власникам, здатним раціонально і прибутково їх використовувати.

3. Забезпечення стабільних, максимально передбачуваних і сприятливих макроекономічних умов для господарської діяльності.

4. Створення умов і стимулів для ощадливого використання ресурсів, виробництва якісних товарів і послуг.

5. Надання суб'єктам господарської діяльності інформації, забезпечення їм можливостей щодо одержання інформації, необхідної для складання і реалізації господарських програм і планів.

6. Реалізація раціональної політики доходів, спрямованої на подолання соціально-майнової диференціації за допомогою прогресивного оподаткування, забезпечення достатньої платоспроможності всіх верств і груп населення.

Отже, економічна соціологія як специфічна галузь соціологічного знання забезпечує цілісне вивчення економіки як складної системи, у якій функціонують соціальні суб'єкти економічної діяльності, від поведін-

ки яких залежать кінцеві результати економічного розвитку. Активність соціальних суб'єктів залежить від стану і регулятивних можливостей економічної культури; місця і ролі соціальних груп у структурі економічних зв'язків; динаміки їх переміщення й ієрархії цієї структури; здатності специфічних соціальних механізмів регулювати економічні відносини.

Становлення економічної соціології як науки

Економічна соціологія почала формуватися як самостійна наукова дисципліна приблизно в середині 50-х років ХХ ст. завдяки старанням американських соціологів (Н. Смелзера, Т. Парсонса, К. Девіса та ін.). Однак деякі елементи були помітними ще у XVIII ст. на хвилі перетворень у європейському суспільстві, започаткованих епохою Просвітництва та буржуазними революціями, передусім соціально-філософською критикою феодальних суспільних відносин та формуванням ідеології капіталізму. Просвітники особливу роль відводили матеріальній культурі, вживаючи на її позначення термін «цивілізація». Своїм змістом цей термін охоплював і людину як творця цивілізації, насамперед сукупні результати діяльності людей. У просвітницькій філософії, започаткованій французькими мислителями Ф. Вольтером, А. Тюрго, Ж. Кондорсе, розвинутий у ХІХ ст. теоретиками позитивізму, зокрема О. Контом, сформувалася концепція прогресивного розвитку цивілізації, який розглядався абсолютно залежним від досягнень людського розуму. Але Ж.-Ж. Руссо у XVIII ст. звертав увагу на суперечності культури як духовно-особистісного феномену, що перебуває у тісних взаємозв'язках з моральністю людини, і цивілізації як зовнішніх умов життя. Інший варіант співвідношення культури та цивілізації розглядав німецький філософ І. Кант, виокремивши два різновиди культури: «культуру уміння» і «технічне мистецтво» (цивілізацію), відірвану від справжньої культури — «культури виховання», яка формує істинно духовну людину. Ця культура теж розвивається, але повільніше, ніж «культура уміння», що зумовлює численні проблеми людини і людства. Загалом просвітники розглядали еволюцію суспільства як перманентний прогрес, прямолінійний розвиток цивілізації.

З інших позицій аналізували взаємодію економіки та суспільства англійські економісти А. Сміт, Д. Юм, Д. Рікардо, чії погляди згодом були розвинуті у політекономічному вченні К. Маркса. Взявши за основу тезу про саморегульованість економічної системи, А. Сміт сформулював теорію економічного лібералізму. Згідно з нею людина апіорі (незалежно від досвіду) переслідує власні утилітарні інтереси, кожен товаровиробник дбає про свою вигоду, а суспільство об'єднує зусилля. Тому втручання політики в економічну діяльність неприпустиме, держава повинна захищати свободу підприємництва, не заважати конкуренції, економічній активності людини. Д. Рікардо, поділяючи ці ідеї, сформував засади теорії розподілу та відтворення, заснованої на визнанні соціальної природи економічної діяльності людини. Їх співвітчизник економіст Томас Мальтус (1766—1834) намагався обґрунтувати взаємозалежність між виробництвом і динамікою народонаселення.

Соціальний розвиток західного суспільства відбувався на тлі зростаючого ускладнення та диференційованості соціальних інститутів. У зв'язку з цим постало питання про місце серед них, взаємодію з ними економіки. До цих проблем зверталися Е. Дюркгейм, К. Маркс, М. Вебер, але першим зайнявся дослідженнями основ соціального порядку, соціальної ролі економіки О. Конт, який окреслив характерні особливості, сформулював закони функціонування і розвитку індустріального суспільства.

Ідея органічної єдності та еволюційності соціальної системи була центральною в соціології Г. Спенсера, який, розглядаючи ринок та політику як регулятори суспільного життя, стверджував, що держава не повинна втручатися в економічну діяльність суб'єктів, а тільки захищати їх майнові інтереси.

Проблему вікового плюралізму і диференціації в суспільстві порушив Е. Дюркгейм, стверджуючи, що диференціація є передумовою «органічної солідарності», коли разом живуть різні, майже незалежні люди. Спеціалізованість праці зумовлює їх взаємну потребу, поєднання їх відмінностей в ціле.

Швейцарський економіст Жан-Шарль-Леонар де Сісмонді (1773—1842), аналізуючи взаємодію капіталістичної системи виробництва і споживання, правові умови розвитку великого капіталу, дрібних виробни-

ків, одним з перших виявив соціальні суперечності капіталізму як соціально-економічної формації. Він підкреслював, що економічні переваги капіталістичної економіки знецінюються соціальними недоліками капіталістичної системи, яку переслідували промислові кризи, антагонізм праці та капіталу, безробіття тощо.

Тогочасна німецька суспільно-політична наука аналізувала економіку через призму політичних інтересів. У ній домінувала теорія К. Маркса про змінні соціальні умови, в основі яких привласнення чужої праці, соціальна нерівність, коли свобода одних означає поневолення інших. Економіку він розглядав як вирішальний фактор розвитку суспільства, оскільки економічні відносини визначають усі інші суспільні відносини, є базисом суспільства, над яким формуються надбудовні форми: політика, право, мораль. К. Маркс ілюстрував цю залежність, аналізуючи зміну соціально-економічних відносин і соціально-економічних систем. Наприклад, зміни феодальних відносин зумовлюють модифікації надбудовних форм, зокрема появу політичної організації капіталізму, буржуазного права та ін. Він визнавав і зворотний вплив надбудовних форм на економіку, вважав її далеко не єдиним фактором життєдіяльності суспільства.

Багато в чому не погоджувався з Марксом М. Вебер, виходячи з того, що всі суспільні інститути, структури, форми поведінки визначаються і регулюються змістом, вкладеним у них людьми. В економічних відносинах він убачав один з найважливіших чинників соціального розмежування суспільства. Пробудження духу підприємництва, на його думку, стимулювало розвиток економіки, перетворення феодальної Європи на суспільство, яке уособлювало досягнення тогочасної культури («Протестантська етика і дух капіталізму», 1905). Водночас технологія і бюрократія настільки підпорядковують собі світ, звужуючи людський досвід, що у свідомості людини згасають найблискупіші пристрасті — поетична сила уяви, любов до прекрасного, релігійні почуття, переважають прагматичний розрахунок, турбота про комфорт, меркантильні потяги. Економічний чинник він вважав одним із суттєвих елементів соціальної стратифікації суспільства. Намагаючись з'ясувати вплив економіки на політику та інші сфери суспільного розвитку, М. Вебер визнавав і роль соціальних інститутів (політики, етики, релігії) у регулюванні економіки.

Полемізуючи з марксизмом щодо базису і надбудови суспільства, американський економіст і соціолог Торстейн Веблен (1857—1929) підкреслював роль різних факторів (етики, економіки, релігії, культури та ін.) у визначенні їх сутнісних рис, стверджував, що економічна наука має стати наукою про поведінку людей щодо матеріальних засобів існування, вивчав споживчу поведінку різних соціальних груп беручи до уваги психологічні й культурні фактори, що зумовлюють їх дії.

Англійський соціолог польського походження Броніслав-Каспер Малиновський (1884—1942), відзначаючи роль неекономічних чинників у виробництві товарів, вважав їх достатньо важливими у сфері обміну, хоч у деяких його різновидах неможливо простежити економічну основу, наприклад, щодо подарунка.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. стрімко розвивалися соціально-економічні дослідження і в Україні завдяки старанням К. Воблого, Й. Данга, Т. Степанова, А. Билимовича, М. Вольського, М. Грушевського, В. Винниченка, В. Садовського, М. Тугана-Барановського, І. Янжуля, Г. Цехановського, які здебільшого розглядали практичні проблеми економіки в єдності з системою певних соціальних цінностей.

Обстоючи необхідність «соціального консенсусу для забезпечення економічного і соціального прогресу», М. Грушевський, В. Винниченко, В. Садовський доводили відсутність економічних і соціальних передумов соціалістичної революції в Україні, розвивали ідеї еволюційного соціалізму та поступового накопичення елементів майбутнього соціального ладу шляхом демократизації існуючого. М. Туган-Барановський створив теорію циклів та криз, яка була покладена в основу сучасної теорії економічної кон'юнктури, а також широко визнана в світі соціальну теорію розподілу. Предметом досліджень суспільних наук він вважав матеріальний аспект соціального буття. За його ініціативи в 1918 р. було засновано інститут економічної кон'юнктури, а в 1919 р. — Демографічний інститут, які, щоправда, проіснували недовго. З утвердженням у колишньому СРСР тоталітаризму, ідеологічного шовінізму дехто з учених, які займалися соціально-економічною проблематикою, змушені були зрестися поглядів (Р. Оружецький, К. Воблий), інші емігрували (В. Коваль, К. Мацевич, О. Мицюк), а більшість у 30-ті роки було репресовано.

До середини ХХ ст. розвиток вітчизняної соціології, відповідно й нагромадження знань про взаємозв'язок економічної та соціальної сфер суспільного життя, було перервано внаслідок панування централізовано-адміністративних методів управління економікою. У 60-ті роки відбулося часткове поновлення соціологічної традиції. Проведені емпіричні дослідження давали цікавий матеріал, який, однак, з ідеологічних причин не мав належного наукового обґрунтування.

На протигагу радянській традиції західна економічна соціологія розвивалася динамічніше, зокрема індустріальна соціологія, соціологія організацій, теорія соціальної мобільності та соціальної стратифікації. Під впливом структурно-функціональної методології економічна соціологія починає розглядати економіку як одну із соціальних підсистем суспільства, що взаємодіє з його іншими соціальними підсистемами. Першими спробували з'ясувати предмет економічної соціології Т. Парсонс («Економіка та суспільство», 1956), Н. Смелзер («Соціологія економічного життя», 1963), доводячи, що економіка адаптує людину до зовнішнього середовища. Найважливішими економічними процесами, які впливають на розвиток суспільства, є розподіл, обмін, споживання, економічне зростання, а елементами економічної системи — виробництво, капіталовкладення, природні та людські ресурси, підприємництво. Тоді ж відбулася інституціалізація економічної соціології як самостійної наукової дисципліни.

Економісти, яких не задовольняв поділ соціально-економічних систем на капіталізм, соціалізм і комунізм, зайнялися створенням альтернативних моделей. Так, Хоузлітц (1960) виділив два типи взаємодії між економічною та політичною системами — автономний і залежний. Узавши їх за основу, американський вчений Ліндлом запропонував таку класифікацію ринкових систем:

— традиційні системи приватного підприємництва (склалися у Західній Європі та Північній Америці), що керуються інтересами споживачів;

— системи приватного підприємництва, якими управляє держава (оборонна промисловість США);

— державне підприємництво, в якому ціна регулюється попитом (тогочасна Югославія);

— державне підприємництво, підпорядковане централізованому плануванню (Радянський Союз, Східна Європа).

Важливість цієї класифікації полягає у визнанні ринкових механізмів у всіх економічних системах.

Наступне десятиріччя (70-ті роки) було кризовим для розвитку економічної соціології внаслідок занепаду структурного функціоналізму. Це стимулювало пошук інших методів дослідження економічної системи суспільства. А помітне зниження ролі американської економічної системи у світовій системі господарювання привернуло увагу багатьох учених до проблем інтернаціоналізації економіки.

Нове тлумачення економіки почало формуватися у 80-ті роки внаслідок впровадження нових інтегральних понять «спосіб мислення» і «спосіб діяльності». Відповідно сформувався усвідомлення важливості не тільки оволодіння і втілення у виробництво, суспільне життя досвіду минулих поколінь, а й з'ясування найраціональніших засобів цієї роботи. Тогочасна економічна соціологія здебільшого вдавалася до порівняльного аналізу економічних систем різних типів, різних країн і регіонів, застосовувала при вивченні економічних процесів макросоціологічний аналіз.

Сучасна західна соціологія економіки аналізує різні соціально-економічні моделі, соціальні механізми економічного розвитку тощо.

У 80-ті роки ХХ ст. оживилася економічна соціологія і на теренах колишнього СРСР. Значний резонанс справили праці російських фахівців Т. Заславської та Р. Ривкіної. Серед українських дослідників виділялися своїми працями А. Ручка, Є. Суїменко, С. Makeєв, О. Якуба та ін.

Сучасний розвиток економічної соціології в Україні зумовлений складними соціально-економічними перетвореннями, пошуком шляхів подолання суспільно-економічної кризи, інтегрування у світове господарство. Увагу її привертає комплекс проблем, пов'язаних із процесами глобалізації. Як самостійний напрям, вітчизняна економічна соціологія робить перші кроки, зосереджуючись на аналізі економічних процесів у суспільстві, їх специфіки у загальноцивілізаційному контексті, нових різновидів і форм економічної діяльності, функціонування економічних інститутів тощо.

Проблемні пошуки вітчизняної економічної соціології

Сучасне українське суспільство переживає складний і болісний процес трансформації соціально-економічної системи, пов'язаний з подоланням монополії однієї форми (державної) власності, соціальної та духовної уніфікованості, становлення реального політичного та економічного плюралізму, формування громадянського суспільства, розвитку ринкового господарювання, інтеграції у світові господарські зв'язки. Труднощі трансформаційного періоду посилюються процесами глобалізації, утвердженням на світовій арені постіндустріального, інформаційного суспільства.

Це особливо актуалізує необхідність використання основних методологічних принципів економічної соціології у плануванні й реалізації науково вивірених соціально-економічної політики. Розкриваючи взаємозалежність різних аспектів, економічна соціологія привертає увагу до ще невивчених соціальних наслідків реформ, пропонує методологічний і методичний інструментарій їх передбачення.

При переході до ринкових відносин істотно змінюються роль і значення держави в регулюванні соціально-економічних процесів. Передусім обмежується її втручання в економіку, а спрямовується на забезпечення безперервного функціонування ринкового механізму, розвиток продуктивних сил, зміцнення обороноздатності країни, економічну підтримку і соціальний захист населення завдяки раціональному розподілу і перерозподілу сукупного суспільного продукту і національного доходу країни.

Найважливішим інструментом державного регулювання економічних процесів, розв'язання соціальних, політичних, екологічних завдань є бюджетний механізм, за допомогою якого держава впливає на розвиток макроекономічних процесів, економічне зростання країни, зміцнення соціальної сфери, науково-технічний прогрес, переоснащення матеріально-технічної бази виробництва, зниження рівня безробіття і підвищення зайнятості.

Державне регулювання економіки здійснюється на підставі пріоритетів бюджетної політики, націлених на вирішення оперативних завдань і довгострокових цільових програм, що охоплюють різноманітні сфери суспільства.

В економічній поведінці суб'єктів сучасного українського суспільства окреслили два протилежні типи. Один з них зорієнтований на життєву стратегію «максимум доходу ціною максимуму праці», другий характеризується життєвою стратегією «гарантований дохід за мінімуму праці». Економічна поведінка першого типу потребує від працівника максимальних зусиль, високої інтелектуальної та фізичної напруги, ризику і є типовою для особистостей, які активно включаються в ринкові економічні відносини. Такий тип економічної поведінки притаманний 42—44% зайнятого населення. Інший (патерналістський) тип поведінки, зорієнтований на турботу, підтримку держави, підприємства, характерний приблизно для 36—38% працівників. Інші вияви економічної поведінки посідають різні місця в діапазоні між охарактеризованими вище полюсами. Так, за даними соціологічного моніторингу «Людина і ринок», 47,8% хотіли б жити нехай бідніше, але з гарантованим рівнем доходів, без ризику. Жити заможніше, але ризикуючи, діючи ініціативно готові 41,1% (11,1% не відповіли). До першої категорії респондентів належать представники доринкового типу економічної поведінки.

Вихідний тип ринкової поведінки передбачає високу економічну активність індивіда, розуміння того, що ринок створює можливості для підвищення добробуту відповідно до затрачених зусиль, знань, навичок. Такий тип поведінки в Україні тільки формується. Досить гнучка структура його ціннісних орієнтацій допомагає швидко адаптовуватися до нових умов соціального середовища, адекватно реагувати на вимоги соціальних інститутів.

Ринковий тип поведінки майже цілком (понад 95%) орієнтований на підприємництво. Однак відсутність необхідних знань, інші обставини нерідко призводять до мутації цього типу поведінки у псевдоринковий. Активна орієнтація на підприємництво властива 30% носіїв ринкового типу поведінки. Наявність псевдоринкового типу свідчить про низький рівень розвитку соціальної системи, оскільки ринковий тип поведінки залежить від рівня розвитку ринкових відносин.

Істотне значення у формуванні ринкових механізмів відіграють підприємницькі орієнтації громадян. Рівень їх спроможності займатися підприємницькою діяльністю можна інтерпретувати як показник потен-

ційних можливостей громадян знайти нове місце роботи або включитись до самозайнятості в разі втрати свого робочого місця. За результатами соціологічного опитування визнали себе здатними до підприємницької діяльності 19% респондентів, передусім молодь і чоловіки. Стабільна економічна ситуація на підприємстві, особливо недержавному, де працює респондент, значно підвищує його потенційні можливості до власної підприємницької діяльності. На ставлення населення до підприємницької діяльності та наміри зайнятися нею істотно впливають рівень матеріального добробуту, становище на ринку праці, вік і сфера зайнятості. Водночас для значної частини дорослого населення України нормою є участь в офіційно незареєстрованій економічній діяльності.

Для України, як і для інших країн з перехідною економікою, неминучими є глибокі радикальні зміни в усіх сферах життя суспільства, подолання тоталітарних ментальних традицій та посттоталітарних комплексів. Сама ідея багатоукладної економіки, заснованої на різних формах власності, в тому числі й приватній, вимагає суттєвого зламу свідомості з її стереотипами панування державної власності на засоби виробництва. Утвердження і розвиток приватновласницьких відносин веде до зміни моральних критеріїв в оцінці нетрудових доходів, біржових спекуляцій, посередницької діяльності.

Формування нових економічних відносин визначає нові особливості надбудовних утворень, взаємодії економіки з соціальними процесами.

У межах економічної соціології існує також прикладна галузь — соціологія промисловості, яка вивчає діяльність, диференціацію і взаємодію певних соціальних груп, що функціонують у сфері промислового виробництва.

Загалом сучасна економічна соціологія зосереджується на вирішенні таких завдань:

1. Дослідження соціальних механізмів, що визначають розвиток економічної сфери суспільства, регулюють економічну діяльність індивідів, спільнот і груп.

2. Вивчення особливостей мотивації різних форм соціально-економічної поведінки людини (особистості чи соціальної спільноти), її впливу на процеси і результати економічного розвитку.

3. З'ясування основних тенденцій і ефективності діяльності соціального механізму розвитку економіки.

4. Вивчення особливостей і ефективності впливу на людину та її економічну діяльність мотиваційних, статусних, культурних, управлінських соціальних регуляторів.

5. Дослідження спрямованості та особливостей впливу на зміну соціально-економічної структури суспільства існуючої в ньому економічної системи (планово-централізованої, ринкової).

6. Визначення раціональних напрямів економічної політики держави.

7. Дослідження конкретних соціально-економічних, соціокультурних і соціально-політичних умов функціонування економічної сфери суспільства.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте особливості економічної соціології як спеціальної соціологічної теорії.
2. Охарактеризуйте основні етапи становлення економічної соціології.
3. У чому полягають особливості економіки як соціального інституту?
4. Проаналізуйте соціальні функції економіки.
5. Розкрийте сутність економічних процесів.
6. Охарактеризуйте сутність соціального механізму економічного розвитку.
7. Порівняйте основні категорії економічної соціології.
8. Розгляньте співвідношення економіки з іншими соціальними інститутами.
9. Якими є особливості ринку як соціального інституту?

Теми рефератів

1. Соціально-економічні погляди К. Маркса.
2. Соціально-економічні погляди М. Вебера.
3. Соціально-економічні погляди Е. Дюркгейма.
4. Соціально-економічні погляди українських вчених кінця XIX — початку XX ст.
5. Соціально-економічні моделі розвитку суспільства.
6. Сучасний стан соціально-економічних процесів в Україні.
7. Соціальні дослідження економічної свідомості та поведінки у 90-ті роки XX ст.
8. Соціальні наслідки розвитку підприємництва в Україні.

3.2. Соціологія праці та зайнятості

Сутність, предмет, об'єкт, функції соціології праці та зайнятості

Сфера праці завжди була об'єктом вивчення природничих (фізіологія, психологія, ергономіка), суспільних (філософія, історія, соціологія), економічних (політекономія) наук. Важливе місце серед них посідає соціологія праці та зайнятості.

Соціологія праці та зайнятості — галузева соціологічна теорія, яка вивчає закономірності формування, функціонування і розвитку соціальних утворень (систем, спільнот та інститутів) у сфері праці й пов'язані з ними процеси та явища.

Праця — основа функціонування та розвитку людського суспільства. Її соціальна сутність зумовлена кількома чинниками. По-перше, вона є процесом взаємодії людини і природи, в якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює обмін речовин між собою і природою. По-друге, людина, впливаючи на природу, використовуючи та змінюючи її для задоволення своїх матеріальних та духовних потреб, не тільки створює матеріальні та духовні блага, а й змінює власну природу, розвиває здібності й нахили, виробляє соціально необхідні якості, формує себе як особистість. Праця є фундаментом, на якому базуються соціальні процеси, формуються соціальні відносини. Вона змінює становище, формує соціальний та професійний портрет особистості.

Праця — не тільки економічна, а й соціологічна категорія. *Об'єктом соціології праці та зайнятості* є праця як суспільно значуще явище, *предметом* — структура і механізми соціально-трудова відносин, соціальні процеси у сфері праці. Особливості соціологічного вивчення праці полягають насамперед у системності та комплексності дослідження соціальних і соціально-психологічних явищ у сфері праці (з урахуванням способу життя, інших чинників, що впливають на трудову діяльність людини).

Соціологія праці та зайнятості виконує низку функцій.

Теоретико-пізнавальна функція. Полягає у дослідженні соціальних явищ, процесів у сфері праці, з'ясування ролі праці у житті сучасного суспільства і людини, аналізі ринку праці як регулятора мобільності тру-

дових ресурсів, вивченні соціально-професійної структури суспільства, пошуку шляхів оптимальної реалізації трудового потенціалу сучасного працівника тощо.

Прогностична функція. Виявляє себе у виробленні коротко- та довгострокових прогнозів щодо тенденцій функціонування соціально-трудова відносин, соціальних процесів у сфері праці.

Дослідницька функція. Суть її — в дослідженні соціальних проблем у сфері праці: ставлення робітників до праці, поведінки на ринку праці роботодавців та найманих працівників, особливостей трудової мотивації, трудової адаптації молоді тощо.

Інформаційна функція. Сприяє отриманню за результатами соціологічних досліджень необхідної інформації для вирішення соціальних проблем і протиріч, що супроводжують трудову діяльність людини.

Управлінська функція. Стрижнем її є формування соціальної політики у сфері праці, створенні системи соціальних гарантій, соціального захисту працюючих, розробці науково обґрунтованих програм соціально-економічного розвитку трудових колективів, організацій.

Соціально-технологічна функція. Пов'язана із розробкою і впровадженням у життя соціальних технологій, спрямованих на регулювання процесів адаптації, розвитку професійної кар'єри працівників, формування соціально-психологічного клімату в колективі, вирішення конфліктних ситуацій.

Світоглядна функція. Покликана формувати в суб'єктів виробничої діяльності соціологічний погляд на сучасну сферу праці.

Реалізуючи свої функції, соціологія праці та зайнятості взаємодіє з багатьма соціологічними і несоціологічними галузями знань, які зі своєї точки зору досліджують соціальні аспекти праці.

Сутність праці як соціального явища виявляється в її функціях, найголовнішими з яких є:

— виробнича, яка виявляється у створенні матеріально-культурних благ, забезпеченні суспільства предметами та послугами;

— соціально-відновлювальна, забезпечення життєдіяльності, матеріального добробуту працівників та їх сімей за рахунок заробітної плати та інших видів винагородження;

— соціально-диференційна, яка виявляється у суттєвих відмінностях соціальних рис працівників, зумовлених соціально-економічною неоднорідністю праці.

Це є передумовою соціальної неоднорідності в суспільстві, формування соціальної структури підприємства, суспільства загалом;

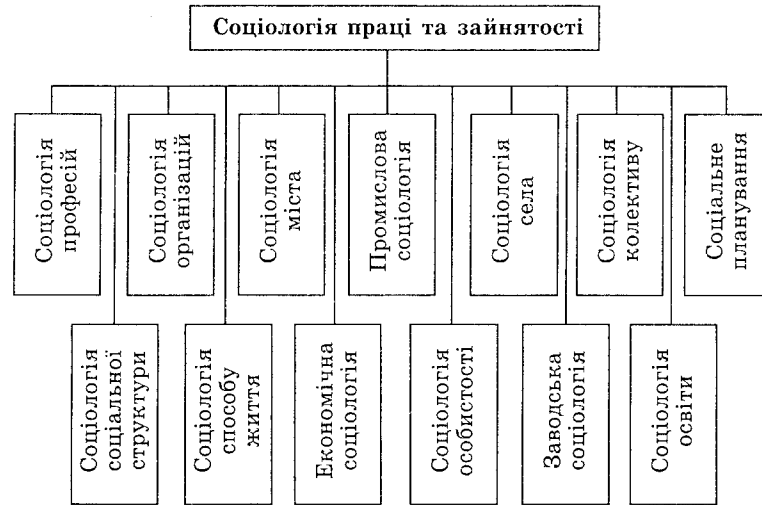

Схема 17. Зв'язок соціології праці та зайнятості з соціологічними науками про працю

Схема 18. Зв'язок соціології праці й зайнятості з несоціологічними науками про працю

— статусна, яка, будучи тісно пов'язаною із соціально-диференційною, зумовлена неоднаковим значенням у суспільстві різних видів праці;

— формування особистості. Виявляється в тому, що прогрес виробництва має забезпечувати вільний розвиток сутнісних сил особистості, який залежить від матеріально-технічної бази, системи освіти, професійного навчання тощо. Праця повинна стати сферою самореалізації, самоствердження людини;

— ціннісна, сутність якої полягає у формуванні в працівників ціннісних установок, мотиваційної сфери, життєвих цілей і планів на майбутнє.

Категорії соціології праці та зайнятості

Основними категоріями соціології праці та зайнятості є «характер праці», «зміст праці», «умови праці», «ринок праці», «зайнятість», «безробіття», «мотивація», «адаптація», «соціально-психологічний клімат», «соціальний конфлікт» тощо.

Характер праці — соціальна сутність праці як суспільно значущого процесу.

Характер праці визначається особливостями виробничих відносин та соціально-економічним становищем учасників суспільного виробництва. Він дає змогу з'ясувати зв'язок між індивідуальною та суспільною працею, способи взаємодії працівників із засобами праці, механізм включення індивідуальної праці в суспільну, взаємозв'язок між окремими видами праці, тип взаємовідносин учасників процесу праці. Показниками характеру праці є форма власності, ставлення працівників до засобів виробництва та своєї праці, розподільчі відносини, соціальні відмінності. Відповідно до цих критеріїв виокремлюють такі види праці: суспільну і приватну, вільну і підневільну, «на себе» і «на когось», добровільну і примусову.

Зміст праці — узагальнена характеристика процесу праці, яка враховує різноманітні функції праці, види трудових операцій, поділ виробничої діяльності за галузями, фізичне та інтелектуальне навантаження учасників процесу праці, ступінь самостійності працівника у регулюванні послідовності трудових операцій, наявність або відсутність новизни, творчості, складність, технічну оснащеність праці тощо.

Зміст і характер праці тісно пов'язані між собою, характеризують конкретний вид трудової діяльності з двох боків, межуючи і частково накладаючись один на одного.

Головним чинником змісту праці є розвиток матеріально-технічної бази виробництва, впровадження досягнень науково-технічного прогресу. При цьому змінюється структура трудових дій: функції безпосереднього впливу на предмет праці переходять від робітника до машини, зростають витрати робочого часу на управління і технічне обслуговування обладнання, частка складної кваліфікованої праці; вдосконалюється її змістовність, актуалізуються самостійність і відповідальність працівників.

За змістом розрізняють такі види праці: проста і складна, творча і репродуктивна, фізична та розумова, ручна та механізована тощо. *Проста праця* — виконання простих трудових операцій, для яких достатньо виробничого інструктажу і не потрібно спеціального навчання. *Складна праця* потребує відповідної кваліфікації, пов'язана з додатковими витратами на навчання працівника. *Творча праця* передбачає постійний пошук нових рішень, активного розвитку самостійності та ініціативності. У *репродуктивній праці* значна частина функцій повторюється, її особливістю є повторюваність способів досягнення результатів. *Фізичну працю* характеризує безпосередня взаємодія людини із засобами праці, її включення в технологічний процес. *Розумовій праці* притаманні інформаційні, логічні, творчі елементи, відсутність прямої взаємодії працівника із засобами праці. *Ручна праця* передбачає пряму дію працівника на предмет праці, не потребує складних інструментів, приладів.

Працівників механізованих виробництв класифікують на такі категорії:

- працівники, зайняті спостереженням за роботою автоматизованих агрегатів та машин;
- працівники, які виконують роботу за допомогою машин і механізмів;
- працівники, які виконують ручні операції при машинах та механізмах.

Умови праці — сукупність чинників, які впливають на працездатність і здоров'я працівника.

Ця категорія охоплює соціально-економічні, санітарно-гігієнічні, організаційні та соціально-побутові

умови праці. До соціально-економічних умов належать тривалість робочого часу і робочого року, оплата і стимулювання праці, кваліфікаційна, фахова та загальноосвітня підготовка працівників. Санітарно-гігієнічні умови — це температурний режим, загазованість, запиленість, забрудненість повітря, освітлення, шум, вібрація тощо. Організаційні умови характеризують робочий режим праці, забезпечення матеріалами, сировиною та інструментами. До соціально-побутових умов належать забезпечення працівників побутовими приміщеннями, їдальнями, медичним і санаторно-курортним обслуговуванням тощо.

Ринок праці — певна система суспільних відносин, які узгоджують інтереси роботодавців і найманих працівників.

Особливість функціонування ринку праці полягає в регулюванні ним економічних відносин між попитом і пропозицією робочої сили; в узгодженні економічних, соціальних і професійних інтересів працівників з установами і службами, що займаються проблемами зайнятості населення, нормативною базою (системою трудового законодавства), державними і місцевими програмами в галузі праці та зайнятості тощо; сприянні задоволення потреб різноманітних верств населення.

Головними складовими ринку праці є *сукупна пропозиція*, яка охоплює всю найману робочу силу, та *сукупний попит*, що характеризує загальну потребу економіки у робочій силі. Сегмент ринку праці, який утворюється на стику пропозиції робочої сили з попитом на неї, має назву задоволеного попиту робочої сили. Сегменти, що не перетинаються, утворюють поточний ринок, який складається з *відкритого ринку праці* (економічно активного населення, яке шукає роботу і потребує професійної підготовки, перепідготовки, а також вакантних робочих місць у всіх секторах економіки) і *прихованого ринку праці* (працівників, які формально зайняті в економіці, але через різноманітні причини — скорочення виробництва, штатів, зміни їх структури — можуть бути звільнені).

Головними суб'єктами ринку праці є роботодавці та наймані працівники. *Роботодавцями*, відповідно до форми власності, можуть бути державні підприємства, акціонерні товариства, громадські організації, приватні підприємства, індивідуальні власники, господарські асоціації тощо. *Наймані працівники* — вільні праце-

здатні особи, для яких робота за наймом є головним джерелом існування. Їх характеризують різноманітні ознаки: вік, стать, кваліфікація, професійні якості, соціальний статус.

Нормальне функціонування механізмів ринку праці залежить від системи відносин, яка складається з таких основних компонентів:

- відносини між роботодавцями й найманими працівниками;
- відносини між суб'єктами ринку праці й представниками профспілок, служб зайнятості тощо;
- відносини між суб'єктами ринку праці й державою.

До функцій ринку праці належать:

- створення умов для довгострокових відносин між роботодавцями і працівниками;
- вирішення проблеми зайнятості населення;
- працевлаштування безробітних шляхом перерозподілу робочої сили між галузями та сферами виробництва;
- забезпечення конкуренції між роботодавцями і працівниками;
- регулювання відносин між роботодавцями і працівниками з приводу вартості робочої сили, умов праці, професійної підготовки і перепідготовки;
- правовий і соціальний захист роботодавців і працівників.

Повноцінне функціонування ринку праці можливе за розвинутої інфраструктури, до якої належать державні заклади, недержавні структури, що сприяють зайнятості населення, громадські організації та фонди, кадрові служби підприємств і організацій, покликані забезпечувати ефективну взаємодію між пропозицією і попитом робочої сили.

Зайнятість населення — діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Категорія «зайнятість» характеризується економічним (можливість індивіда своєю працею забезпечити власний добробут і водночас сприяти зростанню ефективності виробництва), соціальним (формування і духовний розвиток особистості) і демографічним (взаємозв'язок зайнятості зі статевими, віковими характеристиками населення, його структурою) змістом. Форми зайнятості класифікують за соціально-економічними

ми (форми власності та господарства, соціальний склад населення) та організаційно-економічними (тривалість і режим робочого часу, характер зайнятості: постійна чи тимчасова; повна або часткова; основна (первинна) і додаткова (вторинна) критеріями. Розрізняють ще повну, продуктивну, вільно обрану, формальну форми зайнятості. У державах із соціально-ринковою економікою набуває поширення гнучка зайнятість (тимчасова робота, надомництво, поділ робочого місця між двома і більше працівниками, скорочений робочий тиждень тощо).

Зайнятість в Україні має свої особливості, породжені колишньою командно-адміністративною системою, а також сучасними трансформаційними проблемами:

- а) значні масштаби нерегламентованої (неформальної) зайнятості;
- б) приховане безробіття;
- в) низька ціна робочої сили.

Політику України у сфері зайнятості регламентує Закон «Про зайнятість населення» (01.03.1991р.), який визначає правові, економічні та організаційні засади зайнятості населення, його захисту від безробіття, а також соціальні гарантії з боку держави в реалізації громадянами права на працю, спрямовані на утвердження ефективної моделі вільно обраної повної зайнятості.

Безробіття — розбіжності на ринку праці між пропозицією робочої сили і попитом на неї, за яких певна частина робочої сили вимушено поповнює резервну армію праці.

Безробітними є працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до неї.

До основних типів безробіття належать: *фрикційне* (пов'язане з неможливістю реалізувати працівником свого права на вибір виду професійної діяльності, місця роботи тощо); *структурне* (спричинене змінами структури споживчого попиту і виробничих технологій, що призводить до розбалансування попиту і пропозиції робочої сили у різних галузях виробництва); *циклічне* (зумовлене спадом виробництва, зменшенням інвестицій в економіку); *приховане* (пов'язане зі спадом виробництва, що змушує роботодавців надава-

ти працівникам довгострокові неоплачувані відпустки, зі зростанням чисельності працівників, які шукають роботу самотужки, не звертаючись до служби зайнятості тощо).

Структуру безробіття вивчають за такими критеріями:

- стать (особлива увага на найменш захищену соціально категорію жінок);
- вік з виокремленням молодіжного безробіття і безробіття осіб передпенсійного віку;
- соціальна група (робітники, інженерно-технічні працівники, вчителі, медперсонал, службовці та ін.);
- рівень освіти;
- професійні й кваліфікаційні характеристики;
- рівень доходів і забезпеченості;
- причини і мотиви звільнення.

Соціологія праці вивчає і суб'єктивні характеристики праці: ставлення до праці, мотивацію трудової діяльності, соціально-психологічний клімат у колективі, трудову адаптацію тощо.

Ставлення до праці — зв'язок між працівником і суспільством, працівником і працею щодо виробництва та розподілу матеріальних і духовних благ.

У цьому понятті синтезовано кілька типів відносин: ставлення до праці як суспільної цінності, ставлення до своєї професії, ставлення до конкретних умов, за яких відбувається праця. Це зумовлює складну структуру поняття «ставлення до праці», яке є єдністю трьох елементів: мотивів праці, реальної трудової поведінки та вербальної (вираженої за допомогою мови) оцінки трудової ситуації. *Мотиваційний елемент* ставлення до праці пов'язаний з трудовими мотивами та установками, якими керується працівник у трудовій діяльності. *Елемент реальної трудової поведінки* — з трудовою активністю працівника і виявляється в його трудовій поведінці: ефективному виконанні виробничого завдання, його якості, участі у технічній творчості, оволодінні передовими засобами праці, економії сировини, матеріалів, поєднанні кількох професій, ініціативності, відповідальності, дисциплінованості. *Елемент вербальної оцінки* характеризує рівень задоволеності виробничими умовами (розміром заробітної плати, змістом та умовами праці, взаєминами з керівництвом і товаришами по роботі тощо) і сто-

сується внутрішнього стану працівника, емоційного сприйняття ним трудової діяльності, особливостей трудової ситуації.

Мотивація трудової діяльності — внутрішня спонуда до трудової діяльності з метою досягнення певних цілей, зацікавленість у такій діяльності.

Вивчення трудової мотивації має велике науково-практичне значення, оскільки доповнює структуру особистості. За переходу до ринкових відносин і формування працівника нового типу ця проблема стала практичною. Соціологічний аналіз мотиваційної сфери та мотиваційного регулювання людської поведінки передбачає з'ясування змісту компонентів мотивації, форм і механізмів трансформації мотиваційного чинника у конкретну поведінку.

Мотив (лат. *motus* — рух) — свідомий збуджувач поведінки та діяльності людини, спрямованої на задоволення різноманітних (матеріальних, соціальних, духовних) потреб.

Сукупність мотивів створює мотиваційну сферу особистості, яка має ієрархічну структуру і залежить від конкретних трудових ситуацій. Серед них — вибір професії, місця роботи, повсякденна праця на підприємстві, конфліктні ситуації, зміна місця роботи чи професії. Мотиваційний процес є постійним пошуком альтернатив обґрунтування та вибору конкретної поведінки.

Трудові мотиви поділяють на кілька груп.

1. Мотиви, що стосуються вибору професії та місця роботи. Це найбільша група, до якої належать матеріальні мотиви, мотиви смислу праці, престижу тощо.

2. Мотиви, пов'язані з реалізацією особистістю засвоєних норм і цінностей. У цьому зв'язку виокремлюють мотиви щодо реалізації значущих цінностей суспільства (суспільні, морально-патріотичні тощо); трудової поведінки, пов'язані із засвоєнням норм і цінностей конкретного трудового колективу (колективної солідарності, належності до певного колективу тощо); реалізації групових норм (додержання стандартів групової поведінки, професійної солідарності, ділового спілкування тощо).

3. Мотиви, пов'язані з вибором та обґрунтуванням альтернатив життєвого циклу працівника. До них належать мотиви соціальної та професійної мобільності, подолання статусно-рольового та соціально-психологічного дискомфорту тощо.

Трудові мотиви виконують різноманітні функції:

— *орієнтуюча* — виявляється у здатності мотиву спрямовувати поведінку працівника в ситуацію, за якої є можливість вибору;

— *змістоутворююча* — мотив визначає суб'єктивну значущість поведінки працівника, надає їй індивідуального змісту;

— *регулююча* — мотив надає поведінці особи суспільного чи особистісного характеру;

— *спонукаюча* — мотив є внутрішнім спонукачем активності особи;

— *мобілізує* — реалізується за умови, що мотив мобілізує сили працівника на важливу для нього діяльність;

— *обґрунтовуюча* — виявляється у поясненні людині за допомогою мотиву своїх вчинків.

Відповідно до цілей і завдань у трудовому колективі складаються свої соціальні цінності та норми, формуються вимоги до рівня освіти, кваліфікації, індивідуальних характеристик працівника. Водночас людина, яка вступає до нього, має власні життєві цілі, потреби, цінності, стандарти поведінки тощо, висуває зустрічні вимоги щодо характеру, організації, умов, оплати праці, можливостей професійного росту. У процесі трудової діяльності й відбувається взаємодія працівника і колективу, їх адаптація — пристосування одне до одного.

Трудова адаптація — соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації внаслідок активної взаємодії особистості й трудового середовища.

Вона сприяє стабільності, згуртованості колективу, створенню в ньому умов для самовияву і самореалізації особистості, розвитку її творчих нахилів, соціалізації молоді. Виокремлюють кілька її видів.

Фізіологічна адаптація. Полягає у пристосуванні працівника до організаційних (змінність, розпорядок) і санітарно-гігієнічних умов праці.

Професійна адаптація. Виявляється в оволодінні фаховими вміннями та навичками, формуванні професійно необхідних якостей, розвитку стійкого позитивного ставлення працівника до своєї професії. Головним показником професійної адаптації є швидкість та якість освоєння працівником своєї спеціальності.

Соціально-психологічна адаптація. Суть її в ознайомленні працівника з членами колективу, особливостями

ми міжособистісних стосунків, засвоєнні традицій і цінностей, вимог колективу. Показниками її є встановлення позитивних взаємин з колегами, керівництвом тощо.

Цей загальний настрій поступово утверджується, набуває відносної самостійності, починає активно впливати як на індивідуальний настрій та ефективність функціонування окремого працівника, так і на колективний настрій та результативність роботи, що свідчить про наявність у колективі певного соціально-психологічного клімату.

Соціально-психологічний клімат — відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується в процесі спільної трудової діяльності колективу, спілкування між людьми.

На його формування впливають три групи чинників: *макросередовище* (суспільно-економічний лад, соціально-економічні умови життя людини, характерний для даного суспільства соціальний настрій); *мезофактори* (особливості великих груп суспільства, які різняться віком, соціальним станом, національністю, регіоном проживання тощо); *мікрофактори* — чинники місцевого (локального) характеру: виробничі (зміст, характер, рівень організації, умови праці), *соціальні* (система оплати, стимулювання праці, організація громадського життя, система інформування членів колективу тощо), соціально-психологічні (стиль і методи керівництва, взаємовідносини у колективі), психологічні (особливості окремих членів колективу).

Показники соціально-психологічного клімату поділяють на об'єктивні та суб'єктивні. До *об'єктивних* належать виробничі показники, які свідчать, наскільки клімат впливає на виконання колективом головних завдань. Групу *суб'єктивних* показників становлять задоволеність працею та різними чинниками виробничого оточення, стабільність колективу (реальна та потенційна), задоволеність стосунками з колегами («по горизонталі») та керівництвом («по вертикалі»), рівень і частота конфліктів.

Формування соціологічних ідей про працю

Формування теоретичних уявлень про працю охоплює три періоди: донауковий, класичний і сучасний.

Донауковий період. Він є найдовшим (III ст. до н. е. — XVIII ст. н. е.) і характеризується форму-

ванням найзагальніших уявлень про працю, її місце в суспільстві та житті окремої людини. Пов'язаний з розвитком відповідних ідей у Давньому Єгипті, античних цивілізаціях Греції та Риму, середньовічній Європі.

Класичний період. Охоплює XVIII — початок XX ст. Головні його напрями:

— обґрунтування протестантської етики (М. Лютер, Ж. Кальвін);

— політекономічні дослідження праці (А. Сміт, Д. Рікардо, В. Петті);

— утопічні уявлення про працю (Т. Мор, К.-А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен);

— вивчення характерних особливостей індустріального суспільства (О. Конт, Е. Дюркгейм, М. Вебер, К. Маркс, Ф. Енгельс);

— емпіричні дослідження проблем праці (Ч. Бут, Б. Вебб, Л. Віллерме);

— розробка основних категорій і понять соціології праці (Е. Дюркгейм, М. Вебер, К. Маркс).

Саме в цей період було започатковано формування соціології праці як самостійного наукового напрямку. Якщо раніше центром розвитку соціології праці була Західна Європа, то наприкінці XIX ст. він поступово перемістився у США.

Сучасний період. Розпочався у 20—30 роки XX ст. Саме тоді на провідні позиції вийшла американська соціологія. Детальне вивчення праці окремого робітника, функціонування та організацію промислового колективу започаткував американський інженер Фредерік-Вінслоу Тейлор (1856—1915), який одним з перших почав розглядати організацію управління трудовим процесом як самостійну галузь. Внаслідок систематичних спостережень, експериментів та хронометражу (винахід Тейлора) йому вдалося встановити, що промислові робітники є особливою соціально-психологічною групою з певними цінностями, психологією, ідеологією, яким властиві стримування своїх трудових зусиль та обмеження норм виробітку. Назвавши це явище рестрикціонізмом — працею з прохолодою, Тейлор виробив систему заходів щодо його нейтралізації. Найголовніші з них:

- нормування і раціоналізація трудового процесу;
- ретельний добір і професійне навчання робітників;

— дотримання принципів управління (значна заробітна плата, висока денна норма, відповідні умови праці, обов'язкове матеріальне стягнення за невиконання норми);

— вміння керувати робітниками, для чого необхідні розум, освіченість, досвід, такт, енергія, кмітливість, чесність, здоров'я;

— запобігання соціальним конфліктам на виробництві, створення умов для максимального виявлення та реалізації розумових і фізичних можливостей робітника.

Ф.-В. Тейлор першим спробував виробити соціотехнічну систему, яка об'єднала технічний і соціальний аспекти виробництва, обґрунтував головні засади наукового менеджменту, які були реалізовані на багатьох підприємствах світу. Але вже у 20-ті роки XX ст. тейлоризм почали критикувати, бо за нових соціально-економічних і політичних умов він уже не міг гарантувати високої продуктивності праці, соціальної злагоди між адміністрацією та найманими працівниками, уникнення страйків. Тому пошуки вчених у галузі соціології праці були спрямовані на вивчення нових чинників, які могли б позитивно впливати на ефективність виробництва, соціальний настрій працівників. Внаслідок цього постала теорія «людських стосунків», розроблена у 20—30-ті роки професором індустріальної соціології Гарвардського університету Елтоном Мейо (1880—1949) на підставі досліджень на підприємствах електротехнічної фірми «Вестерн електрик». Ці дослідження, що дістали назву «Хоторнський експеримент», покликані були з'ясувати, як впливає на підвищення ефективності виробництва поліпшення соціально-психологічних відносин між працівниками у трудовому колективі. Ретельні дослідження впродовж 1920—1930 рр. виявили, що норма виробітку працівника залежить не так від його фізичних зусиль, як від тиску на нього робітничої групи, яка задає певний темп праці й правила поведінки. Тому й методи, запропоновані Е. Мейо, були спрямовані на вдосконалення соціально-психологічних стосунків між робітниками в групі та між робітниками і керівниками, поліпшення морально-психологічного клімату.

Головними елементами теорії «людських стосунків» є:

— орієнтація на людей, а не на технічний аспект виробництва;

— заміна індивідуальної винагороди колективною;
 — формування позитивного морально-психологічного клімату, підвищення задоволеності робітників своєю працею;

— гуманізація праці, участь робітників в управлінні виробництвом.

Свого часу ця теорія була поширеною в Америці та за її межами. Діяли спеціальні центри, у багатьох університетах було запроваджено навчальний курс з теорії «людських стосунків». Згодом, з розвитком умов і змісту праці, вона почала втрачати своє значення. Теза про те, що можна безмежно підвищувати продуктивність праці, задовольняючи соціальні потреби робітників щодо належності до певного колективу, користування пошаною керівників і колег по роботі, не підтверджувалася на практиці. Тому наприкінці 50-х років виникла необхідність пошуку дійовіших засобів підвищення ефективності виробництва.

У 1950 р. була розроблена теорія «збагачення праці». Її автор, американський вчений Фредерік Херцберг (нар. у 1921 р.), вважав, що існує дві незалежні системи чинників, які по-різному впливають на трудову поведінку людей. До першої належать «гігієнічні» чинники, які не стосуються змісту роботи. Якщо на підприємстві створено нормальні умови праці (немає шуму, загазованості, вібрації тощо), побуту (є роздягальні, душові, кімнати відпочинку, їдальні), вироблено режим роботи (оптимальна тривалість робочого дня, своєчасні перерви та ін.), працівники належно забезпечені різними пільгами, житлом, встановлені комфортні психологічні стосунки між ними, то слід очікувати не високого задоволення роботою чи зацікавлення у ній, а лише відсутності невдоволення. Отже, за Ф. Херцбергом, хороші «гігієнічні» умови праці стабілізують персонал, але не обов'язково спонукають його до підвищення продуктивності праці.

Другу групу чинників становлять так звані мотиватори, що задовольняють потреби людини. Вони полягають у визнанні досягнутих нею успіхів у роботі, інтересі до її змісту, відповідальності, самостійності та ін. Саме ці чинники зумовлюють задоволення роботою і підвищують трудову активність. Звідси випливає, що за допомогою профілактичних («гігієнічних») заходів, поліпшення трудового середовища можна усунути невдоволеність працівників. Для підвищення зацікав-

леності у праці потрібні додаткові заходи, пов'язані з її сутнісними, змістовими характеристиками. На підставі цієї теорії Херцберг виробив концепцію збагачення праці, яка була використана багатьма американськими та європейськими компаніями.

Наприкінці 50-х років значного поширення набула також теорія управління «Х» і «У» американського вченого Дугласа Макгрегора (нар. у 1912 р.). Теорія «Х» пропагує риси авторитарного стилю: акцент на матеріальні стимули, жорсткий контроль, примусову працю, негативні санкції тощо. Теорія «У» акцентує увагу на демократичному стилі керівництва: використання творчих здібностей, участь працівників в управлінні, застосування соціальних і соціально-психологічних стимулів тощо. Доцільність використання авторитарного чи демократичного стилю управління визначають на підставі детальної діагностики умов, функціонування колективу, організації.

У формуванні сучасної соціології праці помітну роль відіграла теорія «якості життя», що постала наприкінці 50-х років завдяки працям Д. Рісмана і Дж. Гелбрейта. У 60-ті роки Л. Девіс обгрунтував необхідність вироблення поняття «якість робітничого життя», яку, починаючи з 70-х років, вивчають у США за допомогою статистичної інформації та опитування окремих категорій працівників. Ця теорія передбачає дослідження взаємин між працівником та його виробничим оточенням і базується на з'ясуванні таких питань:

- встановлення причин плінності кадрів;
- дослідження установок працівників для вироблення національних програм формування нового їх контингенту;
- оцінка ефективності управлінських систем;
- вивчення впливу несприятливих умов праці на появу психологічних стресів;
- вирішення конфліктів між управлінцями та рядовими працівниками.

Останнім часом найбільшого поширення набула *прикладна соціологія*, яка розвивається двома напрямками: *клінічна соціологія* (дослідження соціальних явищ, процесів, встановлення на цій основі соціологічного діагнозу, проведення консультацій і пропонування певних «профілактичних засобів» щодо вирішення досліджуваних проблем) і *соціальна інженерія* (вироблення соціальних технологій, конкретних програм і

рекомендацій, орієнтованих на практичне впровадження для досягнення реального соціального ефекту). Їх розвиток зумовив формування так званих нових форм організації праці (НФОП), застосування яких передбачає:

- визнання зв'язку між індивідуальними рисами особи та її працею;
- поєднання формальної та неформальної організації спільної діяльності;
- забезпечення умов, за яких зміст праці не має розпорошуватися на незначні операції, а повинен становити єдність різноманітних завдань;
- обов'язкова обізнаність працівника з кінцевими результатами своєї праці;
- перевага самоконтролю над контролем з боку адміністрації у регулюванні трудової поведінки працівників.

У вітчизняній соціології проблеми праці тривалий час розглядали спорадично. Роками українська соціологія праці не була ідентифікованою, розвиваючись у фарватері російської, а згодом радянської соціології. Певний час українські наукові центри діяли за межами України (20-ті роки ХХ ст. — у Чехо-Словаччині). Історію її формування умовно поділяють на чотири основні етапи: середина ХІХ ст. — 1917 р.; 20—30-ті роки ХХ ст.; 50—60-ті і 70—80-ті роки ХХ ст.; сучасний. Кожен з них певною мірою відображає політичну та соціально-економічну ситуацію в країні, характеризується відповідною методологічною орієнтацією, науковими школами, проблематикою, методами, об'єктами досліджень.

У соціології праці до 1917 р. виокремлювали промислову та аграрну галузі, які мали специфічні об'єкти дослідження. У цей період домінували дослідження аграрної праці. На початку ХХ ст. у зв'язку з активним розвитком промисловості, що породило специфічні проблеми (необхідність управління підприємствами і персоналом за нових економічних умов, зростання міської злочинності, загострення житлового питання, погіршення здоров'я населення, підвищення рівня його смертності тощо) постала індустріальна соціологія, що зосередилася на так званому робітничому питанні. У 20—30-ті роки соціальні проблеми праці вивчали у багатьох наукових центрах. На підприємствах і в організаціях функціонували гуртки наукової організації праці. Часописи висвітлювали питання управління та

організації виробництва, соціально-психологічні проблеми праці, вміщували результати конкретних соціологічних досліджень.

Розвиток соціології праці у цей період відбувався за такими напрямками:

- теоретико-методологічний аналіз праці;
- прикладні дослідження соціально-трудова процесів та явищ;
- соціальна інженерія;
- психотехніка, профорієнтація, профконсультування.

Одним з головних досліджень трудового середовища став Всеукраїнський інститут праці (м. Харків), який займався питаннями управління трудовими колективами, удосконаленням організаційної структури і стилю управління. Тут проводили дослідження розпоряджень, наказів, звітів тощо, для чого були розроблені нові методи обробки та аналізу документальної інформації.

Загалом внесок тогочасних науковців у формування соціології праці був значний, але з пригніченням у колишньому СРСР соціології як науки цей доробок застиг на рівні концептуального осмислення, не створивши цілісної теорії праці. Відродження соціології праці почалося у середині 50-х років і пов'язується з так званим політичним «потеплінням». На цій хвилі з'явилися масштабні дослідження у сфері праці.

Починаючи з другої половини 60-х років, соціологія праці досягла значного розвитку в межах заводської соціології, втіленої в роботі соціологічних служб на підприємствах. Вона добувала соціальну інформацію, яка використовувалася адміністрацією для прийняття управлінських рішень, вироблення і впровадження соціальних технологій.

Хрущовське «потепління» змінилося на початку 70-х років періодом «застою», який на тривалий час вніс у суспільне життя консервативний настрій та інертність, посилив цензуру, ідеологічний пресинг, переслідування інакодумців тощо. Творчі межі для соціології значно звузилися.

В останні десятиліття ХХ ст. соціологія праці, як і вся галузева соціологія, переживала кризу: значно скоротилася кількість дослідних установ, соціологічних служб на підприємствах; внаслідок відсутності фінансування занедбано соціологічні дослідження трудових процесів та явищ.

Роль соціології праці та зайнятості у вирішенні соціально-економічних проблем

Головною соціально-економічною проблемою, вирішенням якої сьогодні займається соціологія праці, є зайнятість населення. Адже вона не тільки забезпечує матеріальну основу буття людини, а й сприяє розвитку її духовних, моральних якостей. Успішно вирішена проблема зайнятості забезпечує соціальну гармонію в суспільстві. Невирішеність її призводить до соціальної напруги, деградації творчих і професійних якостей людини. Тому програми зайнятості, будучи спрямованими на вирішення проблем як зайнятого, так і незайнятого населення, охоплюють прогнозування дисбалансу на ринку праці; професійний добір, підготовку і перепідготовку кадрів; запобігання масовому безробіттю; стимулювання гнучкого ринку праці; стабілізацію кадрів на підприємствах тощо.

Значна роль у цьому належить соціології праці, рекомендації якої є неоціненними під час вироблення програм зайнятості населення, що здебільшого охоплюють такі питання:

- стабілізація сфери застосування праці;
- створення додаткових робочих місць;
- внутрігалузевий і територіальний перерозподіл працівників;
- професійна орієнтація, перепідготовка та підвищення кваліфікації працівників;
- соціальний захист працівників;
- організація громадських робіт і тимчасової зайнятості;
- управління програмою та контроль за її виконанням.

Соціологія праці бере активну участь у виробленні та реалізації засобів соціального захисту працівників. Раніше ці питання у нашій країні відображались у планах економічного і соціального розвитку підприємств, згодом — у колективних договорах між працівниками та адміністрацією. Для забезпечення ефективності такого договору соціологи праці повинні спочатку вивчити потреби та інтереси працівників у виробничій і невиробничій сферах, виробити разом з іншими службами заходи щодо їх задоволення. Певну роль відіграє соціологія праці в організації контролю

за реалізацією колективного договору та з'ясуванням його ефективності.

Традиційно соціологія виявляє неабияку зацікавленість умовами праці. Хоч донедавна вона здебільшого займалася не дослідженням об'єктивних умов праці та їх впливу на працівників, а вивченням ставлення працівників до різноманітних аспектів виробничої ситуації, переймаючись тим, наскільки задовольняють складові процесу праці (умови, організація праці, заробітна плата, тощо) їх інтереси й потреби.

Актуальним напрямом соціології праці є впровадження на підприємствах наукового менеджменту. Ускладнення соціально-економічних умов праці, поширення і поглиблення самостійності підприємств, розвиток ринкових відносин вимагають уважнішого ставлення до проблем регулювання трудової поведінки, формування трудової мотивації, стимулювання працівників. Відповідно до цього перед соціологією постало завдання вивчення потреб та інтересів працівників і вироблення на цій основі ефективної системи матеріальних, соціальних, соціально-психологічних стимулів.

Соціологія праці активно впливає на вирішення проблем адаптації працівників до нових умов праці, пов'язаних з оновленням економічних відносин, впровадженням сучасних технологій, зміною соціально-психологічних стосунків між працівниками. У сфері її досліджень — особливості пристосування до зовнішнього середовища різних за освітою, фахом та іншими параметрами категорій працівників, а також чинники, які позитивно впливають на цей процес.

Дослідження, прогнози, рекомендації соціології праці стосуються не тільки окремих підприємств. Надто важливим є функціонування її на макрорівні, у формуванні державних програм щодо певних аспектів або комплексу проблем у сфері праці та зайнятості у галузі, регіоні, державі. Адже науково вивірена, раціональна державна політика є необхідною передумовою ефективного втілення конкретних рекомендацій на кожному підприємстві.

Найчастіше соціологія праці бере участь у розробці таких проблем:

- діагностика процесів у трудових колективах;
- вивчення соціального самопочуття працівників;

— встановлення зворотного зв'язку між керівниками та працівниками для прийняття науково обґрунтованих рішень, нейтралізації трудових конфліктів;

— вивчення ділових та особистих якостей керівників підприємства;

— організація ділових ігор, тренінгів для розвитку професійних навиків працівників підприємств, формування ефективного стилю керівництва;

— участь у виробленні іміджу керівництва;

— участь у маркетингових дослідженнях.

Результатом її досліджень активно послуговуються як різноманітні соціальні, суспільно-політичні галузі знань, так і економічна, політична, соціальна наука і практика.

Запитання. Завдання

1. У чому полягають особливості об'єкта і предмета соціології праці й зайнятості?
2. Охарактеризуйте головні категорії, поняття соціології праці та зайнятості.
3. Які елементи міжнародного досвіду регулювання зайнятості населення можна використати в Україні?
4. Які специфічні риси безробіття в Україні?
5. Охарактеризуйте періоди розвитку західної соціології праці.
6. Проаналізуйте погляди на працю Ф.-В. Тейлора. Що нового він вніс у розвиток соціології праці?
7. Поясніть сутність Хоторнського експерименту. Чим збагатив він соціологію праці?
8. У чому полягають особливості розвитку вітчизняної соціології праці?
9. Визначте головні завдання соціології праці на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Теми рефератів

1. Соціологія праці та зайнятості як спеціальна соціологічна теорія.
2. Категорії та поняття соціології праці та зайнятості.
3. Донауковий і класичний періоди розвитку соціології праці та зайнятості.
4. Класичний період розвитку ідей про працю, його внесок у розвиток соціології праці та зайнятості.
5. Теорія людських стосунків: її сутність і значення для розвитку соціології праці та суспільства.

6. Патерналізм як концепція управління соціально-трудовами відносинами.

7. Вітчизняна соціологія праці та зайнятості: історія та сучасність.

8. Значення соціології праці та зайнятості у вирішенні соціально-економічних проблем сучасного українського суспільства.

3.3. Соціологія права

Предмет, проблематика; структура та функції соціології права

Соціологія права є міждисциплінарною наукою, що сформувалася на межі соціології та права. Європейська наука вважає її галуззю соціології, у нас раніше її вважали юридичною дисципліною. Нині віддають перевагу першому погляду.

Соціологія права — галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації в поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

Вона покликана досліджувати взаємозв'язки і взаємовпливи соціальної дійсності з правовими системами і нормами права, розглядаючи право як систему встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, які регулюють суспільні відносини, дотримання і виконання яких забезпечується як методом переконання, так і методом примусу.

Предметом соціології права є суспільні відносини, за яких формувалися правові норми та акти, соціальна зумовленість права, а також вплив права на соціальні процеси, формування і розвиток суспільних відносин. Це означає, що предмет соціології права охоплює всі суспільні явища, які містять правовий елемент, соціальні чинники, які взаємодіють з правовими явищами, а також механізми та закономірності такої взаємодії. *Об'єктом соціології права* є соціально-правові відносини.

Актуальність соціології права полягає в науково-пізнавальному та практичному аспектах, оскільки без всебічного знання соціальних аспектів формування і дії права неможливі реалізація концепції правової

держави, прогнозування перспектив упровадження конкретного правового акта.

Проблематика досліджень соціології права охоплює кілька головних напрямів. Одним з них є походження правових норм, що складаються на підставі існуючих суспільних відносин, відображаючи волю законодавця, потреби суспільства, тенденції суспільного розвитку, тобто є соціально зумовленими. Наскільки адекватно правові норми відтворюють вимоги життя, реальний стан речей, сприяють розвитку суспільних відносин, завдяки чому і як виникають конкретні правові інститути — усе це досліджує соціологія права.

Соціальна зумовленість правових інститутів та права передбачає глибокий аналіз соціальних відносин, які потребують правового регулювання. Оскільки вони перебувають у постійному розвитку, важливо не тільки з'ясувати їх особливості на певному етапі, а й спрогнозувати розвиток у майбутньому. Соціальні відносини, що є об'єктом правового регулювання, постають як інтереси, мотиви, які, подолавши певну систему процедур, втілюються у законодавчі акти. Предметом соціально-правових досліджень у такому разі є не тільки регламентовані форми діяльності з підготовки правових актів, але й різні неформальні відносини в цьому процесі. Не менш важливим є вивчення ефективності правових настанов, що виявляється у їх впливі на практичні відносини. Таке розуміння конкретизується у різних проблемних напрямках, які склалися в сучасній соціології права. Так, у полі зору досліджень щодо соціальної зумовленості права є соціальні неправові чинники, які впливають на розвиток права. А вивчення ефективності дії права пов'язане зі з'ясуванням особливостей правового чинника і ступеня його впливу на розвиток суспільних відносин.

Елементи соціологічного погляду на право простежуються ще у працях давніх мислителів, які розмірковували над проблемами облаштування суспільства, держави, влади, закону, справедливості й порядку, еволюціонуючи з розвитком цивілізації. Формування соціології права є закономірним наслідком розвитку як юридичної, так і соціальної наук. Вона зумовлена відповідною зрілістю цих наук, а також реальною потребою осмислення, прогнозування процесів, що виникали і розвивалися на їх стику. У зв'язку з цим наприкінці XIX ст. у юридичній науці сформувалися но-

ві течії: соціологічна юриспруденція (США) і так звані школи вільного права (Європа). Але вони ще не були домінуючими на той час та й мало чим нагадували соціологію права в сучасному розумінні, яка остаточно оформилась як самостійна галузь знань на початку XX ст. А сам термін «соціологія права» на позначення самостійного наукового напрямку запроваджений до вжитку в 1962 р. на Міжнародному соціологічному конгресі, де було заявлено, що інтелектуальний клімат, розвиток соціологічної теорії і суспільних наук загалом зумовили необхідність інституціоналізації соціології права як науки. Це стало підставою для створення у межах Міжнародної соціологічної асоціації Дослідницького комітету соціології права.

На розвитку європейської школи соціології права суттєво позначилася діяльність австрійського юриста О. Ерліха, який висунув концепцію «живого права», французького соціолога Жоржа Гурвіча (1894—1965), який окреслив предметну галузь соціології права, та багатьох інших сучасних соціологів, які працюють у цій проблематиці — Ж. Карбоньє, Б.-М. Блегвард, А. Арно, Л. Фрідман та ін. Засновником американської школи соціології права вважають Р. Паунда, який першим порушив питання про дослідження права в його соціальному контексті (під впливом його ідей перебували О. Холмс, Л. Брендейс, Б. Кардозо, Д. Френк, Х. Оліфеат, В. Кук та ін.). Представники американської школи розглядають право з позиції емпіричного досвіду, інтуїції та доцільності, вважаючи суб'єктивний розсуд судді головним критерієм правомірності вчинку, стверджуючи, що право створюється судом і є засобом досягнення соціальних функцій.

У руслі загальноцивілізаційних поглядів на суспільство, владу, право та особливості їх взаємодії розвивалася й українська суспільно-правова, філософська думка. Роздуми, ідеї, втілені у творах Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, свідчили про високий рівень української соціоправової думки, але вони, як і пізніші праці М. Драгоманова, І. Франка, С. Подолинського та М. Грушевського, ще не відповідали критеріям соціоправових досліджень. Значний внесок у розвиток правознавства зробили провідні теоретики української соціологічної школи наприкінці XIX — на початку XX ст. В. Вергановський, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, О. Кістяківський, М. Ковалевський,

Л. Петражицький та ін. Було проголошено, що право на території України дослідники будуть вивчати як таке, що «...має самостійний інтерес для правника, історика, соціолога».

Після 1917 р. радянська юридична наука деякий час зважала на соціальні особливості дії права, що підтверджують праці відомих юристів М. Гернета, М. Духовського, А. Малицького, Є. Пашуканіса, П. Стучки та ін. Але з 30-х років соціологічний напрям у правознавстві був зведений нанівець. Соціальні проблеми права вивчалися лише в Українському вільному університеті в Празі та Українському науковому інституті в Берліні.

Відновилися соціологічні дослідження у галузі юридичної науки, насамперед у межах кримінального права, лише в середині 60-х років ХХ ст. Серед юристів знову було визнано необхідність і важливість соціологічної орієнтації. Це дало змогу з'ясувати природу та особливості явищ правової дійсності, які раніше не були охоплені проблематикою правознавства, а низку традиційних питань юридичної науки розглянути під особливим кутом зору. Вийшло друком чимало робіт, присвячених соціології права, написаних відомими соціологами та правознавцями П. Зиковим, В. Кудрявцевим, В. Казимирчуком, В. Ореховим, Л. Спиридоновим, А. Яковлевим, а також колективні монографії «Право та соціологія» (1973), «Проблеми соціології права» (1970), «Деякі проблеми соціології права» (1967), «Управління, соціологія та право» (1971). Однак надалі робота в цьому напрямі пішла на спад, оскільки застійні явища, які утвердилися в радянському суспільстві в середині 70-х років, негативно позначилися на розвитку і соціології, і правознавства.

Поновлення процесу соціологізації теорії права відбулося наприкінці 80-х років ХХ ст., коли одним з головних чинників демократизації суспільства стало проведення правової реформи.

Соціологія права є складноструктурним феноменом, структурні особливості якого виділяють залежно від застосовуваних критеріїв класифікації. Найчастіше застосовують п'ять варіантів класифікації:

1. За рівнем (масштабом) дослідження: макро-, мезо-, мікротеорії.

2. За особливостями дослідження: теоретична та емпірична.

3. За цілями й завданнями: фундаментальна і прикладна.

4. За категоріями права або соціології:

а) за юридичними категоріями, що інститує кожену галузь права як автономну соціологічну дисципліну (соціологія кримінального права, соціологія адміністративного права, соціологія злочинності, соціологія законодавства);

б) за соціологічними критеріями, коли диференціація за галузями соціології передбачає невіддільність правового у соціальному. Наприклад, соціологія шлюбу і сім'ї є похідною не тільки від загальної соціології, а й від соціології права, оскільки сім'я є не тільки соціальним, а й правовим інститутом, що засвідчує міждисциплінарне взаємопроникнення різних галузей соціології.

5. За суб'єктами виконання правових ролей:

а) законодавча соціологія, покликана вивчати сили, які в процесі розвитку суспільства зумовлюють появу нових форм права (групи тиску, рівень правової культури, що є своєрідними соціологічними законодавцями на відміну від юридичного — парламенту, уряду);

б) судова, яка вивчає безпосередньо судові рішення і процес його прийняття. Пов'язана з психологією, передусім з психологією малих груп (суд присяжних) чи з індивідуальною психологією (за одноособної ухвали судових рішень). Вона тісно межує із судовою психологією. Але її специфіка полягає у з'ясуванні кореляції співвідношення між змістом вироку та соціальними чинниками, які впливають на суб'єктів судових рішень.

Соціологія права як самостійна галузь знань реалізує всі властиві науці функції, сукупність яких утворює дві групи:

1. *Теоретико-пізнавальна функція.* Реалізується в обґрунтуванні причинно-наслідкових зв'язків взаємодії права та соціуму, у критичному оцінюванні чинних норм права, у з'ясуванні особливостей права, які заважають його визнанню в осмисленні різноманітних практичних ситуацій, повсякденній реалізації права.

2. *Практична функція.* Стрижнем її є прогнозування правової ситуації в країні, вивчення громадської думки щодо певного правового акта, рівня правової культури громадян та засобів її підвищення. Містить елементи прогнозування, критики, оцінки, опису.

Соціологія права в системі знань про суспільство

Як галузь соціологічних знань, соціологія права має безпосередній зв'язок із загальною соціологією та іншими її галузями, оскільки сфери суспільного життя, які вони досліджують, мають правовий аспект. Загалом соціологія права вивчає правову сферу як соціальну підсистему крізь призму взаємозв'язків особистості, соціальної групи, суспільства. Водночас вона розглядає право як соціальне явище, застосовуючи при цьому методи загальної соціології. Багато її категорій є категоріями і загальної соціології (соціальний контроль, соціальний примус та ін.).

Соціологія права тісно пов'язана з теорією права. Навіть побутує точка зору, що соціологія права витісняє теорію права з наукового обігу, є частиною загальної теорії права. Проте між соціологією права і теорією права існують суттєві розбіжності. Теорія права вивчає норми права, а соціологія права — соціальні чинники, що породжують ці норми, їх соціальний ефект. Теорія права вивчає внутрішні особливості об'єкта, соціологія права — зовнішні. Представник теорії права за своєю професійною специфікою перебуває в середині правової системи, а соціолог — поза системою, яку вивчає, тобто соціології права властиве відокремлення спостерігача від об'єктів спостереження.

Взаємодіє вона також із філософією права. Якщо філософія права є пізнавальною теорією, спрямованою на теоретико-світоглядне пізнання держави та права, то соціологія права дає наукову картину правової реальності. У такому разі філософія права постає як спеціальна теорія пізнання (гносеологія), а соціологія права — як вчення про існуюче (онтологія). Різні у них і предмети дослідження (у філософії — пізнання різних аспектів правової реальності, у соціології права — функціонування права у соціальному середовищі: соціальну зумовленість, соціальні функції, вплив права на поведінку людей).

Пов'язана також соціологія права з історією права, порівняльним правом, демографією, соціальною педагогікою та психологією, статистикою, політологією.

Механізм соціальної дії та реалізації права

Право — формальний соціальний інститут, система встановлених, санкціонованих державою правил поведінки, загальнообов'язкових для населення та державних установ, захищена

державою від порушень і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

Всі теорії виходять з того, що право:

- соціальне явище, без якого не може існувати цивілізоване суспільство;
- один з елементів соціальної системи, що впливає на всі її складові;
- продукт свідомої діяльності людей, спрямований на охорону особистості, соціальних груп і класів;
- у нормативній формі відображає потреби загальнолюдської справедливості, служить інтересам суспільства.

Особливості соціальної дії права виявляють себе у процесі функціонування правової системи. З точки зору соціології права основними функціями правової системи є:

— *інтегративна функція* — передбачає включення колективів та індивідів у єдину систему соціальної організації, існуючого правопорядку, соціального контролю;

— *регулятивна функція* — реалізується через надання суб'єктам правовідносин певних взаємних прав та обов'язків, а також щодо держави та її установ. За командно-адміністративної системи її значення перебільшували, оскільки держава регулювала всі сфери суспільного, духовного і більшості приватного життя.

Загалом правова система забезпечує регулювання двома методами:

- а) встановленням обов'язків, прав, заборон і дозволів;
- б) створенням позитивних стимулів для суспільно корисної діяльності та передумов для розвитку громадсько-правової активності.

В основі правового регулювання — законодавча діяльність держави. Втілюється воно у конкретних рішеннях службових осіб, затверджених установами, що застосовують право;

— *комунікативна функція* — суть її в тому, що правова інформація є одним із видів соціальної інформації, яку індивід отримує, сприймає, переробляє і використовує. Вона має приписуючий характер, доводячи позицію держави щодо забороненої або дозволеної поведінки;

— *охоронна функція* — зумовлена необхідністю захищати суспільні відносини, інтереси громадян, соціальних груп, суспільства загалом. Головне завдання її

полягає в запобіганні правопорушень завдяки застосуванню заходів примусу — заборони та санкцій за правопорушення.

Соціальна дія права реалізується через різноманітні форми, стадії та засоби правового впливу. Соціологія розрізняє юридичну, психологічну, етичну та інформаційну форми соціальної дії права.

Юридична форма соціальної дії права. Полягає у врегулюванні суспільних відносин наданням прав і накладанням обов'язків на суб'єктів. Є найбільш вивченою формою соціальної дії права.

Психологічна форма. Виявляється у взаємодії інтересів учасників правового спілкування, а також у ставленні особистості до чинних правових норм (прийнятті, виконанні, ігноруванні, порушенні норм, формальному ставленні до них). Якщо психологічний стан особистості апатичний до правових вимог, це породжує відповідний вид правомірної поведінки. З юридичної точки зору така поведінка є нормативною, а з соціологічної — ні, оскільки вона лише формально відповідає нормам, не є гарантією, що апатія з часом не переросте у байдужість, а потім і в негативне ставлення. Як відомо, апатичне ставлення до права, поєднане з негативною діяльністю, є основою протиправної поведінки. Результатом психологічного впливу права є формування його образу як узагальненої, емоційно-забарвленої форми правової реальності у вигляді комплексу уявлень про закони, правові установи.

Етична форма. Реалізується через моральний потенціал норми, її справедливість, що створює передумови для успішної соціальної дії права.

Інформаційна форма. Здійснюється через надання правової інформації, яку містять юридичні норми, що справляє величезний вплив на формування психологічної установки щодо права, на визнання правової системи, правових норм.

У вивченні соціальної дії права важливим є і визначення засобів соціально-правового впливу — яким чином, за допомогою чого правові вимоги перетворюються на соціальну поведінку. Соціологія права виокремлює такі засоби соціально-правового впливу:

— інформаційні сигнали про зміст юридичних норм;

— юридичні норми (для їх реалізації необхідні відповідні умови);

— юридичні факти (засіб переведення абстрактної юридичної норми у конкретну площину життя);

— особистість, яка визначає форми і зміст своєї діяльності;

— соціальні умови, за яких особистість здійснює свій вибір.

Останнім елементом механізму соціальної дії права є стадії цієї дії. Соціологія права розрізняє *стадію формування соціальних передумов та стадію безпосередньої дії права*. Перехід від першої до другої стадії можливий за наявності трьох взаємопов'язаних чинників: юридичного факту (формальні засади), соціальних умов (соціальні засади), психологічної установки особистості (суб'єктивні засади).

Механізм соціальної дії права має ту особливість, що право виявляється в дії (із соціологічної точки зору безглуздо вести мову про право, що перебуває у бездії). Але діяти воно може лише в тому разі, якщо відповідатиме об'єктивним потребам суспільства. Крім того, право тісно пов'язане із системою соціальних умов, що відіграють важливу роль у забезпеченні функціонування соціально-правового механізму. Тому дія права є процесом руху від правової норми до соціального результату, що виявляється у поведінці суб'єкта. Цей шлях є досить тривалим: від встановлення норми до її першого застосування минає майже рік.

Механізм реалізації права постає як дуже складна взаємодія правових, матеріально-правових, організаційних, технічних, психологічних та інших зв'язків і відносин. Вихідними його елементами є юридична норма та соціальна ситуація, до якої ця норма належить. Ці елементи спричиняють відповідні організаційні та психологічні явища: оцінку ситуації, аналіз норми, зіставлення норми з інтересами суб'єкта, прогнозування наслідків застосування (незастосування) норми, прийняття рішення, що відповідає чи не відповідає нормі. Для ефективної дії права необхідні такі умови:

— правова норма, її якісний зміст, відповідність реаліям та умовам життєдіяльності суспільства;

— діяльність правових органів та їх службових осіб;

— особливості правосвідомості громадян;

— високий рівень правової поінформованості населення;

— ефективні санкції за невиконання правової норми;
 — кадрові, матеріальні, організаційні ресурси для застосування правової норми.

Але на практиці право не завжди діє ефективно, що зумовлено як об'єктивними (економічні, територіальні особливості регіонів, слабка організація справи, недостатня поінформованість), так і суб'єктивними (деформація ціннісних орієнтацій, особливості моральної атмосфери в суспільстві, правовий нігілізм) чинниками.

Важливим елементом механізму ефективної дії права є права культура населення, яка виявляє себе у правовій свідомості, ціннісно-нормативному комплексі, поведінці та діяльності людей у правовій сфері. Вона зумовлює відповідні соціальні установки, розуміння правових норм, впливаючи на індивіда за такими напрямками:

1. Формування зразків поведінки. Передбачає формування навичок, стереотипів, зразків правової поведінки, які є основою порядку в суспільстві. Інколи вони можуть негативно діяти, стаючи на заваді неординарним, новаторським вчинкам.

2. Встановлення певних ідеалів. Зразки поведінки є своєрідними схемами, які дають змогу передбачати певну поведінку людей. Ідеал постає як символічне уявлення про майбутнє, як еталон для оцінки явищ і процесів.

3. Встановлення системи цінностей. Права культура формує та встановлює в суспільстві систему цінностей, правові норми, власне інститут права. Вона визначає престиж права в суспільстві, згідно з яким правові норми у ціннісній системі особистості посідають певне місце, впливають на поведінку особистості.

4. Права соціалізація особистості. Охоплює усвідомлення громадянином своєї соціальної ролі, місця у суспільстві, залучення його до соціально-правових відносин, приєднання до правових норм, цінностей, правової практики загалом. Особливостями є конкретність, спрямованість і визначеність, а найголовнішими методами — навчання (індивід навчається певних зразків, способів поведінки та діяльності); передача досвіду (може бути результатом власної правової поведінки особистості або здійснюватися під впливом певних осіб, обставин, середовища); символічна соціалізація (зумовлює вироблення людиною власної системи

значень, асоціативно об'єднує у її свідомості різні уявлення та поняття. Вона не обов'язково ґрунтується на досвіді включення в правову практику. Основою її можуть бути уявлення людини на підставі оцінок інших членів суспільства).

Невід'ємним елементом процесу правової соціалізації є праве виховання, мета якого — формування звички соціально активної, правомірної поведінки; засвоєння, розвитку і закріплення певних принципів права та моралі, правових норм, здатності протидіяти негативним зовнішнім впливам. Правове виховання може здійснюватися у різних формах (навчання, пропаганда), але однією з найважливіших є самовиховання як свідомий розвиток позитивних якостей, самоконтроль. Тому процес правової соціалізації постає як єдність впливу на індивіда соціального середовища і цілеспрямованої виховної діяльності.

Права культура сучасного українського суспільства

Права культура є складовою загальної культури, яка формується та розвивається в процесі реалізації людьми своїх прав та обов'язків, виявляється у ставленні до законодавства, дотриманні його норм. В українському суспільстві вона має риси, властиві національній ментальності (законослухняність, визнання авторитету справедливої влади, непокоря несправедливій владі та її вимогам). Водночас у ній немало рис, які сформувалися в радянські часи (правовий нігілізм).

Правовий нігілізм — праве безкультур'я, відкидання або ігнорування права, юридичних норм, правових цінностей, зневажливе ставлення до правових традицій.

Своєрідним проявом правового нігілізму, який заявив про себе в останні десятиліття ХХ ст., є тіньова нормотворчість, спричинена низькою правовою культурою у всіх ешелонах українського суспільства, що виявляється у:

— відриві соціальної норми від конкретних умов життєдіяльності;

— невідповідності правових норм реаліям суспільного життя;

— неповному або перекрученому відображенні у свідомості людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства;

— нестабільності та несталості певної норми, а тому її неспроможності виконувати функцію соціального регулятора;

— послабленні або незастосуванні санкції.

Тіньова нормотворчість має здебільшого кримінальний характер, полягає у домінуванні норм кримінального середовища, аморальних принципів. Вітчужною є маргіналізація права (деформація правосвідомості, відчуття всюдозволеності, зниження цінності життя людини). Правовий нігілізм певною мірою поширюється і на людей закону, що породжує зневіру у здійсненність основних громадянських принципів (недоторканість особистості, рівність усіх перед законом). Про ослабленість існуючої правової системи свідчить і нерозбірливість людей у виборі засобів для досягнення мети, коли тіньові норми визнають важливішими, ніж державно-правові.

Соціальна природа правомірної та протиправної поведінки

Правова поведінка — соціальнозначуща поведінка суб'єктів, передбачена нормами права, підконтрольна свідомості та волі й має юридичні наслідки.

Вона може бути як правомірною, так і протиправною. Головна ознака правової поведінки — її соціальна значущість. Вона перебуває під актуальним або потенційним контролем свідомості та волі індивіда, чітко регламентована, підконтрольна державі. Правомірні і протиправні поведінки суттєво відрізняються. Передусім вони мають протилежне соціальне значення (правомірна поведінка зміцнює правомірні відносини, протиправна — ослаблює та руйнує їх). Якщо правомірна поведінка мотивується відчуттям обов'язку, особистими інтересами, які не суперечать суспільним, то протиправну зумовлюють егоїзм, агресія, корисливість. До того ж, правомірні поведінки визначаються нормами, що зобов'язують або дозволяють, протиправні — нормами, що забороняють. Контроль правомірної поведінки спрямований на заохочення та охорону її, протиправної — на заборону та запобігання.

Соціологія права визначає головні мотиви правомірної поведінки: ідейна переконаність у суспільній значущості, корисності вчинку; обов'язок перед суспільством, правовий обов'язок; професійне відчуття відповідальності; практична корисність вчинку для інших; стереотип, звична поведінка; конформізм; боязнь юридичної та моральної відповідальності; особиста користь від вчинку; егоїстичні інтереси; негативні мотиви (помста, ревнощі та ін.), які реалізуються правовими засобами.

Важливими передумовами такої поведінки є рівність громадян у суспільстві та принцип поваги до особистості.

Виокремлюють кілька видів правомірної поведінки особистості.

Матеріальна. Спрямована на досягнення соціально-економічних, інтелектуальних та інших результатів, реалізацію політичних, економічних, побутових прав та обов'язків.

Інструментальна. Постає у вчинках, що мають певні юридичні наслідки (вступ до шлюбу, отримання паспорта, оформлення купівлі-продажу), коли виникнення, зміна і захист матеріальних правових відносин потребують правового закріплення.

Правова бездія. Виявляється у дотриманні законів, ухиленні від заборонених правовими нормами вчинків, невикористанні своїх прав.

Соціально-правова активність. Будучи протилежною правовій бездії, постає як добровільна ініціативна діяльність, що сприяє зміцненню правопорядку, повага, інтерес до права, визнання престижу правових норм, виконання громадських обов'язків у правовій сфері. Вона є позитивною діяльністю, спрямованою на реалізацію загальнозначущих цілей права, перебільшує звичайні вимоги закону, тому що вона ініціативніша, активніша та результативніша (затримання злочинця, захист потерпілого).

Генезис правомірної поведінки відбувається у такій послідовності:

- формування особистості з певною соціальною орієнтацією;
- формування в особистості конкретної мотивації;
- планування вчинку та прийняття рішення про його здійснення;
- реалізація прийнятого рішення.

На всіх цих етапах діє внутрішній контроль особистості, яка взаємодіє з конкретним зовнішнім середовищем. Загалом правомірна поведінка є найпоширенішою формою правової поведінки.

Протиправна поведінка (правопорушення, злочини) привертає увагу юристів, соціологів, психологів більше, ніж правомірна поведінка, оскільки вона є деструктивним, небезпечним чинником для суспільства. Соціологія права вивчає соціальні проблеми злочинності, їх вплив на суспільство, причини і чинники, що їх породжують, особистість злочинця, делінквентну (злочинну) субкультуру загалом. У соціальному сенсі головне у протиправній поведінці — її несприйняття, ігнорування існуючих суспільних відносин, нанесення шкоди правам та інтересам громадян, груп, суспільства.

Соціальна характеристика протиправної поведінки охоплює такі аспекти:

- історичне походження;
- соціальну природу масиву правопорушень (проявляється у конкретному змісті елементів, які його утворюють);
- соціальну природу протиправної поведінки (проявляється в її результатах);
- структуру і динаміку правопорушень (залежить від змін умов соціального життя людей).

Проблему злочинності соціологія розглядає на різних етапах розвитку і в різних ракурсах. Відповідно окреслилися напрями дослідження причин протиправної поведінки.

Біологічний напрям

Згідно з ним злочинність породжена біологічними особливостями людини. Засновник його — італійський антрополог Чезаре Ломброзо (1835—1909), автор праці «Злочинна людина» (1876). На підставі спостереження він дійшов висновку, що типовий злочинець має атавістичні або дегенеративні анатомічні ознаки: скошене чоло, подовжені мочки вух, надмірну або притуплену чутливість до болю, надмірну волохатість або облісіння, висунуту нижню щелепу. Ломброзо вважав, що «кримінальний тип» — результат деградації людини на ранніх стадіях еволюції. Він розробив класифікацію злочинців: а) природні злочинці; б) душевнохворі злочинці; в) випадкові злочинці. У боротьбі зі злочинністю пропонував своєчасно виявляти всіх

«уроджених» злочинців (за допомогою розроблених ним таблиць) до того, як вони скоять злочин; лікувати тих, хто піддається цьому, а також довічно ув'язнювати або фізично знищувати тих, хто не піддається лікуванню. Попри помилковість багатьох поглядів, Ч. Ломброзо вважають засновником криміналістичної ідентифікації. Саме він першим розробив методику вивчення самого злочинця.

Прихильники цього напряму висловлювали міркування, що певна будова тіла свідчить про певні якості, вважаючи найбільш схильними до злочинів мезоморфів (осіб, чие тіло наділене силою та стрункістю, які виявляють схильність до занепокоєння, активні та не дуже вразливі).

Психологічний напрям

Його представники причину протиправної поведінки вбачають у психічному стані особистості. В основі цього підходу психоаналітична теорія З. Фрейда, який припускав, що біологічно зумовлений інтенсивний потяг та породжені ним мотиваційні конфлікти особистості є першопричиною дій людини. Ця теорія була розвинута у працях К. Хорні, Е. Фромма, які вивчали найтипівіші деформації характеру та їх форми. На думку останнього, найбільш тяжкі злочини спричинені психозами, а менш тяжкі — неврозами. Загалом, прибічники психологічного напряму стверджують, що протиправна поведінка залежить від психічних або психофізичних аномалій, а соціальний аспект поведінки є вторинним стосовно психічних процесів.

Соціологічний напрям

Зорієнтований на пошуки причин протиправної поведінки у соціальній реальності. Вперше детально розглядається у працях бельгійсько-французького соціолога Адольфа Кетле. Аналізуючи закономірності виникнення та поширення злочинності, він встановив, що на цей процес впливають стать, вік, професія, рівень освіти, пора року, ціни на хліб та ін. На його думку, усі злочини породжує суспільство, оскільки в ньому зосереджуються умови їх розвитку.

Згідно з соціологічним підходом протиправну поведінку зумовлюють такі соціальні чинники:

— неоднорідність і мінливість нормативно-ціннісної системи суспільства (теорія аномії Е. Дюркгейма, теорія субкультури, теорія контролю тощо);

— соціальна нерівність та стратифікація суспільства (теорія аномії Р. Мертона, теорія конфлікту соціальних груп, теорія конфлікту влади);

— стигматизація, тобто результат соціальної оцінки дії, яку суспільство визначає як протиправну (теорії Ф. Танненбаума, вторинної девіації Е. Лемерта, девіантної кар'єри Г. Беккера, соціальної ідентичності Е. Гоффмана);

— соціальна дезорганізація і дестабілізація суспільства (теорія соціальної дезорганізації, теорія дестабілізації В. Реклеса, Е. Берджесса).

Отже, злочинність спричиняють як внутрішні (обмеженість потреб та інтересів, викривлення ціннісних орієнтацій, специфічний спосіб життя, антисоціальність засобів задоволення потреб та інтересів, психологічні деформації особистості), так і зовнішні чинники (політико-правова ситуація у країні і деформація нормативної системи та соціальних інститутів, низький рівень правової культури у суспільстві, вплив оточення, соціально-економічне становище у країні, вплив засобів масової інформації тощо). У період криз, соціально-економічного занепаду, суспільних трансформацій значно зростає злочинність, розширюється, омолоджується її соціальна база, відбуваються зміни в її структурі. До об'єктивних чинників, які обумовлюють це явище, належить системна криза всіх сфер життєдіяльності, пов'язані з нею зниження життєвого рівня населення, безробіття, зростання тіньового сектора економіки, майнове розшарування населення, ослаблення авторитету влади та ефективності державного управління, байдужість значної частини населення до правопорядку.

Соціологію права завжди цікавила особистість правопорушника. Одні вчені стверджують, що за своєю сутністю вона є антисоціальною. Інші висловлюють сумнів, що всіх, хто скоїв злочин, можна охарактеризувати назагал, сконструювавши універсальне поняття «особистість злочинця», оскільки злочини, скоєні через необережність, необачність не мають у своїй основі антисоціального спрямування людини. На цій підставі класифіковано три основні типи злочинців:

«послідовно криміногенний», «винятково криміногенний» і «ситуативний».

Особливе місце у соціології права посідають питання делінквентної (злочинної) субкультури, зумовленої визнанням злочинних норм та цінностей правильними, морально виправданими. Така субкультура протистоїть загальним соціальним нормам, нетерпима до будь-яких обмежень (крім неформальних у самій групі), є позаутилітарною (часто правопорушення скоюються для демонстрування «хоробрості»). Її характеризують лютість, безпричинна ворожість до оточуючих, презирство до дорослих та однолітків, які не належать до групи. Іншими словами, делінквентна субкультура виявляє себе як антикультура.

З іншої точки зору делінквентна субкультура не так вже й відрізняється від загальновизнаної. Часто правопорушник усвідомлює вимоги загальних соціальних норм, але може їх не дотримуватися і не вважати свої дії порушенням. Особливість поведінки злочинця полягає в тому, що він, погоджуючись з існуючим соціальним порядком і відчуваючи провини за свої дії, все ж таки порушує правові норми. Тобто у делінквентній субкультурі загальновизнані норми суспільства не є перевернутими, а лише розширюються.

Соціологія права визначає такі елементи делінквентної субкультури:

— гедонізм, що виявляється у прагненні володіти матеріальними благами, не докладаючи власних зусиль;

— цінність свободи, яка нерідко тлумачиться як анархія; делінквентна субкультура базується на фундаменті цінності особистої гідності та честі;

— чітка ієрархія, що особливо помітна у професійному ядрі та тюремних спільнотах; їх норми передбачають обмежене спілкування із представниками державних органів та нижчого рівня злочинної ієрархії; внутрішню згуртованість групи виражає звичай «общаку» — суми грошей, в яку кожен вносить свою частину і яка призначена для загальних потреб; насилля, звичай помсти, допомоги засудженим та їх родичам;

— система кримінальної інформації (особливо у місцях ув'язнення);

— санкції, що підтримують порядок та дисципліну в групі (фізичні, матеріальні);

— мова, позначена у науковій літературі терміном «арго». Виникла дуже давно, спочатку призначалась для кодування інформації за допомогою слів-символів. Сучасний кримінальний жаргон містить понад 10 тис. слів і виразів. Свій професійний жаргон є у злодіїв, у шулерів, у продавців наркотиків тощо. «Арго» має регіональні діалекти. Особливу роль у мові злочинних угруповань посідає табуїтована (заборонена) лексика, татуювання та клички, пісні та приказки.

Делінквентна субкультура містить багато архаїчних елементів, базується на них і повністю відповідає поняттю антикультури. Різноманітність форм сучасної злочинності дає підстави стверджувати про наявність «субкультур у субкультурі», що становить інтерес як для соціологів, так і для представників інших галузей знань.

Запитання. Завдання

1. Проаналізуйте специфіку соціологічного підходу до аналізу соціоправових явищ.
2. Охарактеризуйте етапи розвитку світової та вітчизняної соціології права.
3. У чому полягають особливості механізму соціальної дії права? Визначте форми соціальної дії права та охарактеризуйте їх.
4. Як правова соціалізація впливає на правову культуру індивіда?
5. У чому полягає сутність соціальної природи правомірної та протиправної поведінки? Яке їх значення для розвитку суспільства?
6. Визначте головні елементи делінквентної субкультури, охарактеризуйте її поширення в суспільстві.

Теми рефератів

1. Взаємозв'язок соціології права з іншими суспільствознавчими науками.
2. Правове виховання та самовиховання у процесі правової соціалізації особистості.
3. Особистість злочинця та специфіка його соціологічного дослідження.
4. Делінквентна субкультура та проблема її поширеності в сучасному суспільстві.

3.4. Соціологія політики

Науковий статус, об'єкт і предмет соціології політики

Сфера політики є найважливішим структурним елементом суспільного життя, одним з головних регуляторів соціальних відносин, що пронизує все суспільство.

Політичні аспекти присутні практично у всіх видах діяльності людей. У науковій лексиці постійно використовуються такі поняття, як «економічна політика», «соціальна політика», «національна політика», «міжнародна політика», «культурна політика» та ін. Слово «політика» відображає ідеї, цілеспрямовані дії певних структур, відповідальних за здійснення комплексу скоординованих заходів. Саме в такому сенсі вживається воно у словосполученнях «аграрна політика», «містобудівна політика», «науково-технічна політика». Асоціюється воно і з поняттям «ідеологія», яка безпосередньо пов'язана зі здійсненням акцій, наприклад, у сфері демографії, виховання, діяльності конкретного засобу масової інформації тощо.

Політика — галузь відносин між соціальними суб'єктами (класами, соціальними групами, політичними партіями, окремими особами, національними спільнотами, державами) щодо здійснення (використання, розподілу, завоювання) політичної влади.

Влада є невід'ємним організуючим елементом цивілізації. Різноманітність видів і форм політики можна зобразити схематично (Схема 19).

Політика як об'єкт наукового аналізу має багато вимірів і площин, привертає увагу представників усіх суспільних наук, що розглядають політичні об'єкти і феномени під різними кутами зору. Філософія вивчає політику як феномен світового розвитку і компонент людської цивілізації. Юриспруденція досліджує «стикову» взаємодію правових і державних норм та інститутів. Історію цікавлять факти щодо розвитку політичних інститутів та ідей. Психологія звертається до психологічних механізмів та стереотипів політичної поведінки людей. Політологія досліджує структуру політичних органів та інститутів, їх взаємовідносини (наприклад, законодавчої та виконавчої гілок влади),

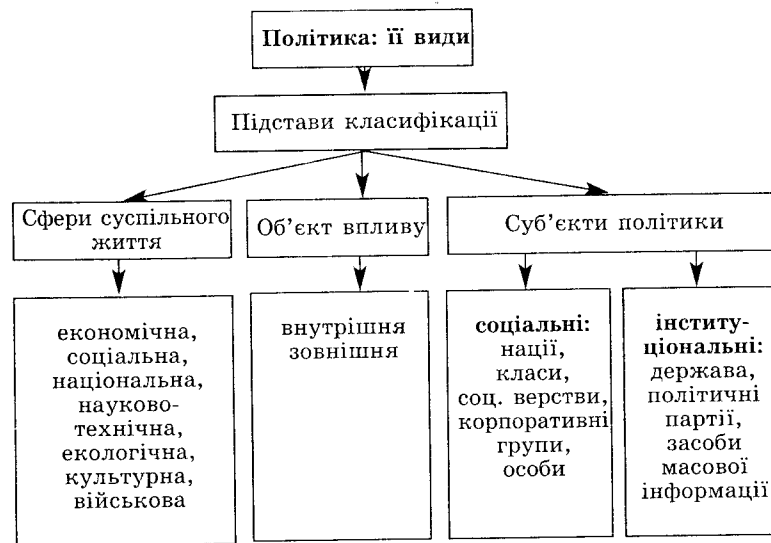

Схема 19. Типологія видів політики

розстановку політичних сил в суспільстві тощо. Політична сфера привертає увагу і соціології, будучи об'єктом аналізу соціології політики (політичної соціології).

Соціологія політики — галузь соціологічного знання, яка вивчає соціальні механізми влади та їх вплив у суспільстві, закономірності впливу соціальних спільнот, інститутів на політичний порядок, соціальні засади політичних та державних інститутів, стан, тенденції, напрями функціонування політичної свідомості, політичної поведінки в соціальному середовищі.

Предмет соціології політики охоплює соціальні аспекти функціонування політичної сфери — інституціоналізацію, соціалізацію, інструменталізацію політичних форм (держави, влади, демократії, консенсусу) в контексті соціального середовища, а також політичну свідомість і політичну поведінку людей, відображених у діяльності державних і суспільних інститутів, організацій та в механізмах їх впливу на процес функціонування влади.

Специфіка соціології політики, на відміну від філософії, юриспруденції, політології та інших наук, що вивчають сферу політики, виявляється в дослідженні

її із соціологічних засад (із залученням власного потенціалу та інструментарію — концепцій, теорій, методів). Її проблематика — це передусім відносини між політикою та суспільством; соціальними і політичними інститутами; соціальною і політичною поведінкою різних соціальних груп: представленість інтересів, потреб соціальних груп у політиці державної влади, їх ставлення до неї, яке виявляється у суспільній думці (судженнях, оцінках) та в залученні людей до діяльності суспільно-політичних організацій, процесів тощо. Відповідно соціологія політики досліджує виникнення політичного феномену всередині соціального контексту. Тобто якщо соціологія досліджує людину в соціальному середовищі, то соціологія політики аналізує політичне життя з точки зору людини як суб'єкта суспільства.

Будучи елементом (компонентом) соціальної групи чи етнічної спільноти, особистість водночас є самостійним феноменом, який, залежно від конкретних обставин, «включається» в політичну діяльність, уособлює певний ступінь утілення політичної волі суспільства. Необхідність такого підходу зумовлена тим, що кожна людина в сучасному суспільстві є суб'єктом політичних відносин. Усунення людей від участі в політичному житті може мати серйозні негативні наслідки. Спроби ізолювати людей від політики ні до чого доброго не призводили. Політика давно вже стала долею більшості, і ця тенденція постійно посилюється. Усвідомлення та реалізація людьми політичних прав і свобод створили основу для їх участі в удосконаленні політичних відносин. Зріс вплив особистості завдяки її діяльності в політичних інститутах та організаціях.

На сучасному етапі розвитку людства політичне життя все більше характеризується активізацією масових суспільних рухів. Люди різної політичної орієнтації протестують проти мілітаризації, політики агресії та війни, расової та національної дискримінації, обмеження прав жінок, корупції, хижацького використання природних ресурсів і довкілля. Політичні лідери змушені зважати на позиції масових суспільних рухів, які нерідко висувають певні політичні вимоги (рух зелених).

Неабиякими є можливості впливу людей на різноманітні політичні процеси в умовах функціонування місцевого самоврядування. Саме на цьому рівні най-

ефективнішими є узгодження інтересів, установок і настроїв людей та органів влади. Адже більшість із них байдужа до того, що відбувається на вершинах влади, виявляючи водночас неабиякий інтерес до того, що відбувається навколо них. Учені простежили закономірність: доки на місцевому рівні не утвердиться реальна участь людей у вирішенні актуальних питань життя, доти марними будуть їх намагання вплинути на це на високих рівнях влади.

Історія становлення та сучасні дослідницькі перспективи соціології політики

Історію становлення соціології політики поділяють на три періоди: передісторія соціології політики (до середини XIX ст.), класичний етап розвитку соціології політики (друга половина XIX ст. — 20-ті роки XX ст.), сучасний етап.

Поява соціології політики як самостійної галузі знання пов'язана з діяльністю німецького соціолога М. Вебера, який одним з перших здійснив соціальний аналіз влади, владних відносин, дав класифікацію типів держави в суспільстві. На відміну від К. Маркса, він визнавав пріоритетною не економіку, а владу, вважаючи її основним чинником, що створює групу.

З того часу проблеми політики загалом і соціології політики досліджували на різних рівнях теоретичного знання і під різними кутами зору багато вчених: проблему еліт — італійські соціологи і політекономи В. Парето, Г. Моска, політичних партій — німецький соціолог і політолог Р. Міхельс, груп тиску і лобізму — А. Бентлі, Д. Трумен, пропаганди і масових комунікацій — американський політолог Г. Лассвелл. Предметом соціології політики стали проблеми конфліктів і змін бюрократії, громадських організацій і рухів, входження громадян у політичне життя, а також політична культура і політичне лідерство.

У становлення політичних наук значний внесок зробили американські вчені А. Гоулман, С. Ліпсет, Т. Парсонс. Так, С. Ліпсет зосередив увагу на аналізі соціальних умов розвитку демократії. Багато досліджень (Р. Мертон, Р. Блан та ін.) стосуються проблем бюрократії. Чимало праць (П. Лазерфельд, Р. Россі) присвячено виборчим кампаніям, проблемам виборів.

Значний інтерес становлять праці Р. Міллса, В. Рос-тоу, Д. Лернера та ін.

Сучасні українські соціологи (Є. Головаха, С. Макеєв, В. Танчер, О. Якуба та ін.) зосередили свій погляд на владних відносинах, особливостях суб'єктів влади, проблемах співучасті людей у політичному і правовому житті. Багато уваги приділяють вони вивченню природи, ролі держави, напрямів діяльності формальних і неформальних інститутів, що претендують на участь у прийнятті політичних рішень.

Усі ці дослідження завжди виходять на проблеми влади, владних відносин, їх розвитку, функціонування в суспільстві, завдяки чому було сформовано проблемне поле соціології політики, основними елементами якого є:

1. Аналіз політичного процесу та його матеріальної основи. Йдеться про взаємодію політичних і неполітичних інститутів, їх відносини між собою, а також про норми, погляди, світогляд. Основним компонентом системи політичної взаємодії є держава, її інститути, що забезпечують політичний порядок у суспільстві та його цілісність. Соціальна диференціація системи допускає наявність у ній політичних партій, різноманітних громадських організацій, рухів, груп тиску. Їх сукупність становить політичну систему суспільства, функціонування якої забезпечує реалізацію владних повноважень, гарантує керованість усіма суспільними справами. Головним чинником при цьому є держава, у правових компетенціях якої сконцентровані всі важелі політичної влади.

2. Соціологічний аналіз механізму влади, її типологія, функціонування; участь індивідів у здійсненні владних функцій. Соціологічна інтерпретація цієї проблеми полягає не тільки в з'ясуванні, відображенні й представленні інтересів окремих соціальних груп (інтелігенції, молоді, пенсіонерів, робітників, підприємців) у владних структурах, а й у їх здатності конструювати соціальні відносини між людьми, які сприяли б соціальній злагоді.

Інтерес соціологів зумовлений не стільки концепцією влади, скільки базовими параметрами, на яких ґрунтується розподіл владних повноважень та умови соціальної підтримки влади (поеднання особистої свободи та соціальної захищеності громадян, засади соціальної мобільності, ступінь інформаційної прозорості суспільства). Відповідно постає і нове обґрунтування

концепції влади на противагу «вольовій» та класовій концепціям, які розглядають владу у веберівському розумінні — як намагання нав'язати волю одного соціального суб'єкта всупереч опору іншого. Подолання такого одномірного підходу до влади (у значенні насилля, володарювання) передбачає тлумачення її як регулятора соціальних відносин, засобу впорядкування соціальної взаємодії. Концепція влади є не тільки засобом організації діяльності політиків, а й засобом раціоналізації дійсності.

3. Політична стратифікація (у контексті відносин держави і суспільства). Пояснити політичний порядок, описати політичні реалії суспільства можливо лише на підставі вивчення взаємодії соціальних груп і державних інститутів, механізмів соціальної мобільності й динаміки соціальних статусів, розподілу ресурсів та зон впливу. Наприклад, згідно з концепцією соціальної стратифікації П. Сорокіна, сукупність соціальних статусів індивідів та соціальних груп, що складають суспільство, створює певний тривимірний соціальний простір, який має економічний, професійний та політичний вияви.

З точки зору політичної стратифікації важливими є параметри, які впливають на ставлення до влади. Для різних типів суспільств ці параметри (за якими одні соціальні групи наділяються більшим обсягом впливу і контролю, ніж інші) можуть бути різноманітними, залежно від рівня розвитку демократичних інститутів у суспільстві, ступеня релігійності населення, його національно-етнічної структури, домінуючих тенденцій у політичному житті. До універсального набору таких політичних параметрів належать:

1. Ранги державної ієрархії. Визначаються вони ступенем впливу на прийняття політичних рішень, кількістю людей, на яких поширюється обов'язковість прийнятих рішень. Наприклад, статус рядового виборця передбачає опосередкований вплив на політичні процеси, на відміну від статусу глави держави. Стратифікаційна позиція осіб, які перебувають на державній службі, визначається посадою.

2. Партійна належність. Цей параметр в основному залежить від ідеологічної атмосфери в суспільстві. Наприклад, за багатопартійності політичний статус індивіда, соціальної групи залежить від здатності партії реально впливати на політичне життя країни. У політично нестабільному суспільстві ранжування політич-

них партій та організацій доводиться постійно коригувати (на підставі рейтингів, експертних досліджень) відповідно до розвитку політичної кон'юнктури.

3. Ранг партійної ієрархії. Вказує на рівень престижу індивіда у межах політичної партії, до якої він належить. Відповідно виділяють партійну еліту, функціонерів середньої ланки, рядових членів.

Параметром політичної стратифікації суспільства можуть бути переконання та орієнтації населення щодо того, який з типів соціального устрою справедливіший за критерієм розподілу цінностей та благ. Нерідко це виявляється в емпіричних показниках — рейтингах довіри до різних політичних партій та інституцій, до певних політичних орієнтацій. На підставі названих параметрів та їх комбінацій виникають різноманітні політичні ієрархії.

Аналіз політичної стратифікації тісно пов'язаний з дослідженням бюрократії, політичних еліт і лідерів. Соціологія аналізує механізми рекрутування (циркуляцію, відтворення) політичної еліти, її склад, субкультуру, канали мобільності та роль у підготовці, прийнятті та реалізації політичних рішень.

4. Політична поведінка. Соціологія політики вивчає всі види політичної поведінки людей, спрямовуючи свій пошук декількома напрямками:

а) дослідження рівня активності людей у конкретному соціальному середовищі під час певних політичних акцій та подій, наприклад, виборчої кампанії. Рівень політичної активності буває різноманітним — від повної пасивності, байдужості до високо заінтересованої участі в політичній діяльності. Його динаміку (зростання, зниження) вивчають, використовуючи репрезентативні опитування, спостереження. Це сприяє раціональнішому прогнозуванню подальшого розвитку політичних процесів;

б) дослідження спрямованості політичної активності та політичних орієнтацій населення, симпатій респондентів до політичних сил, програм, ідей. Результати цих досліджень є досить авторитетною підставою для об'єктивних висновків щодо прихильників і противників політичних курсів, акцій у суспільстві та в межах різних соціальних груп;

в) з'ясування причин і чинників, що формують певний тип політичної поведінки.

5. Соціологія політичної свідомості й політичної культури. Це найпоширеніший тип соціологічних до-

сліджень, який висвітлює ставлення різних соціальних верств до об'єктів політики. Відомо, що політична свідомість виявляється в очікуваннях, уявленнях, орієнтаціях, установках, оцінках, самооцінках, зумовлених політичною реальністю. Тому головне завдання під час її дослідження — з'ясувати константи політичної свідомості (стійкі політичні орієнтації та цінності). Наприклад, у політичній свідомості населення України в останнє десятиліття домінує розрив між офіційними цінностями і цінностями рядових громадян.

Політична свідомість є об'єктивним виявом політичної культури населення, в основі якої — громадянськість, соціальна відповідальність, ангажованість людини у політичному процесі, що і визначає відповідний тип соціальної поведінки. Вивчення соціологічними методами готовності людей до певних форм політичної діяльності є важливим засобом передбачення політичних процесів і подій.

Отже, соціологія політики охоплює розгляд як теоретичних проблем, що вимагають глибокого наукового аналізу, так і практичних, для вирішення яких необхідні емпіричні дослідження. Одним з нових її напрямів є вивчення виборів, електоральної поведінки і політичної участі.

Електоральні дослідження в соціології політики

Електоральна (лат. *elector* — виборець) соціологія (соціологія електорату) є однією з найдинамічніших галузей в структурі соціології політики.

Електоральна соціологія — галузь соціологічної науки, яка займається вивченням політичної взаємодії суб'єктів суспільства шляхом аналізу механізмів їх політичної участі в житті соціуму, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

Безпосереднім її завданням є дослідження мотивації поведінки виборців під час голосування, різноманітних чинників, які впливають на їх електоральні симпатії та антипатії. Вона відкриває неабиякі можливості щодо прогнозування, формування, управління настроями та уподобаннями виборців, вироблення та використання відповідних технологій.

Предмет електоральної соціології — електоральна поведінка виборців, які делегують свої законодавчі пра-

ва обмеженій кількості своїх представників. *Об'єкт* — процес обрання представників законодавчої влади у демократичних суспільствах (ґрунтується на вільному вияві політичної свідомості всіх громадян та на системі прямих виборів у законодавчі органи влади).

Електоральні дослідження можливі лише за певної організації політичної влади (реального існування демократичного суспільства), коли має сенс постановка питання про виборчу активність його громадян та особливості її виявів. Так, монархічні, самодержавні режими майже не передбачають політичної системи, заснованої на прийнятті політичних рішень через політичні партії за участю виборців. Тоталітарні та авторитарні режими, навіть маючи ознаки формальної демократії (країни колишнього соціалістичного блоку), неспроможні забезпечити вільний вияв електоральної активності громадян.

Електоральні опитування, як і вивчення виборчої поведінки різних суспільних груп та верств, з'явилися порівняно недавно. Аматорські спроби прогнозування виборчих результатів на основі опитування пересічних громадян щодо їх політичних уподобань були започатковані у країнах із традиційно демократичним політичним устроєм (США) у перші десятиріччя ХХ ст. Представницьке прогнозування результатів політичних виборів, використання професійних методик і технологій в електоральних дослідженнях розпочалося у 30-ті роки ХХ ст. Так, з 1935 р. у США регулярно стали публікувати результати досліджень громадської думки (в тому числі й електоральних опитувань), які проводила фірма Е. Роупера та Американський інститут громадської думки Дж. Геллапа.

Одночасно з появою перших професійних центрів дослідження електоральних уподобань громадян постала так звана проблема вибору «останнього моменту», яка засвідчила стійку невизначеність уподобань значної кількості виборців напередодні виборів, а відповідно і складність передбачення остаточного результату електоральної активності громадян.

У 50-ті роки ХХ ст. дослідження електоральної поведінки цікавили не лише науковців. Уже кандидати на виборах та їх штаби почали послідовно звертатися до послуг професійних полстерських фірм, опитування яких сприяли оптимізації стратегії й тактики ви-

борчої боротьби. Зокрема, за офіційними даними, виборчий штаб Ніксона витратив у 1968 р. на закриті опитування електорату до 600 тис. доларів.

Одночасно розвивалися теоретичні концепції, що намагалися виробити цілісне бачення електоральної поведінки виборців. Першою вдалася до них чиказька школа досліджень політичної поведінки, представники якої поставили питання про вплив на результати виборчої боротьби агітації в засобах масової інформації. Було проведено масштабне дослідження з використанням експериментальних і контрольних груп виборців, результати якого (як і подальших досліджень під керівництвом Г. Ласуелла) відіграли помітну роль у становленні електоральної соціології. Саме у 30—50-ті роки сформувалися дві найбільші представницькі концепції вивчення виборчої активності громадян — соціологічна (класова, статусна) та соціально-психологічна. Поширеними є також теорії «раціонального вибору» та «політичного поля».

Соціологічна концепція

Наголошує на безпосередній залежності виборчої поведінки електорату не від переваги політичних чи ідеологічних програм, платформ, а від належності виборців до певних великих соціальних груп (класових, етнічних, конфесійних, поселенських тощо). На думку авторів цієї теорії (найвідоміший серед них П. Лазерсфельд), голосування залишається не стільки вільним вибором конкретної особи, скільки демонстрацією зв'язку її з певною соціальною групою. Самі ці групи й забезпечують конкретній партії більш-менш стійку виборчу базу.

Представники цього підходу зафіксували щонайменше чотири основні типи соціальних розмежувань, які впливають на реалізацію електорального потенціалу виборців: розмежування між містом і селом, центром та периферією, між представниками різних конфесійних груп, між представниками різних соціальних класів, верств населення.

Соціально-психологічна концепція

Зосереджує увагу на опосередкованому впливі на політичні уподобання «маргінальних» для політичних процесів чинників — сім'ї, духовних цінностей, най-

ближчого оточення тощо. Її прихильники стверджують, що симпатії до певних партій та ідеологій є не стільки свідомими виявами електоральної активності, скільки наслідками ранньої соціалізації індивіда (в сім'ї, під впливом найближчого оточення тощо).

Більшість сучасних соціологів надає перевагу саме соціально-психологічній концепції. Але обидві вони є дещо статичними, зорієнтованими на суспільства зі стійкою системою невеликої кількості парламентських партій, що постійно перебувають на політичній арені (демократична та республіканська партії у США, демократична, консервативна та ліберальна партії у Великобританії). За великої кількості політичних партій, що є основою політичних систем більшості європейських країн, в тому числі й на пострадянському просторі, ні статусний, ні соціально-психологічний підходи не можуть чітко обґрунтувати особливості електоральних уподобань громадян. Зокрема, у більшості європейських країн принципово незначним є показник їх політичної ідентифікації. Так, за даними європейських досліджень, проведених у другій половині 90-х років, на запитання «Наскільки Вам близькі політичні партії?» відповіли позитивно («дуже близькі» та «достатньо близькі»): в Італії — 44%, Нідерландах — 32%, Німеччині — 30%, у Франції — 23%, Росії — 22%.

Теорія «раціонального вибору»

Сформувалася наприкінці 50-х років ХХ ст. унаслідок намагань осмислити тогочасні уявлення про особливості реалізації виборчої активності громадян. Згідно з нею кожен виборець голосує за партію, яка, на його думку, може бути найкориснішою для нього (йдеться передусім про меркантильні інтереси). У своїх оцінках люди орієнтуються на ідеологічні презентації конкретної партії в політичному просторі, а також на повсякденний досвід існування за конкретної політичної адміністрації, надаючи перевагу здебільшого економічним показникам.

Теорія «політичного поля»

Будучи найчіткіше окресленою в працях французького соціолога П. Бурдьє, вона пояснює електоральні уподобання виборців, особливості реалізації політичної

влади у контексті відносин «домінування — підкореності». Центральними у ній є поняття соціального простору та політичного поля.

Соціальний простір — продукт людської діяльності, що є сукупністю суспільних суб'єктів, які становлять суспільну цілісність, а також сукупністю певних об'єктивованих взаємин між індивідами.

Індивід у соціальному просторі має певний статус, закріплений за допомогою «соціального капіталу» (сукупність потенційно важливих рис: характер людини, її суспільний статус, культурний потенціал тощо). Відповідно і соціальна група постає як певна кількість агентів з однаковими соціальною позицією, умовами існування, що зумовлює й однакові системи практик.

Індивіди, які володіють максимальною сукупністю соціальних капіталів, завжди намагаються впливати на життєдіяльність людей. Домінування, на думку Бурдьє, реалізується у формі легітимного бачення соціального світу, за утвердження якого (різного для різних суспільних груп) у межах політичного поля точиться суспільна боротьба.

Політичне поле — проекція соціального простору на взаємодію суб'єктів влади.

Об'єднання людей у політичну спільність стає можливим завдяки існуванню так званої докси (грец. доха — думка, уявлення) — спонтанної згоди з повсякденним політичним порядком. Саме вона є чинником, що об'єднує великі групи людей у політичні спільноти, сенс яких полягає у послідовному використанні сприйнятої докси як інструменту політичної боротьби.

Однак навіть система політичної демократії, що проголошує широкі можливості реалізації владного потенціалу кожного виборця, не може повністю реалізувати ці настанови. Спричинено це неоднаковими суспільними капіталами, якими володіють виборці, що надає перевагу вузькому колу «професіоналів». Саме вони реалізують потенційні можливості окремої соціальної групи у просторі політичної боротьби, і саме їм делегується сукупність владних прав виборців.

Представники даної теорії формують дві головні проблеми: 1) чи насправді сучасна політична демократія є системою, що забезпечує реалізацію владного потенціалу кожного виборця; 2) чи можна вести мову про існування тих, хто делегує свої права, до моменту

самої передачі цих прав. Щодо обох проблем однодумці Бурдьє дають песимістичну відповідь.

Загалом електоральна соціологія за останні п'ятдесят років все більше зміщує свій інтерес з раціонального зумовленого вибору електорату в політичній боротьбі на вивчення реакцій громадян на повсякденні події політичного життя.

Запитання. Завдання

1. Проаналізуйте поняття «політика» за соціологічними критеріями.
2. З'ясуйте сутність предмета соціології політики.
3. Охарактеризуйте зв'язок політики із соціальною структурою суспільства.
4. Назвіть основні елементи політичної системи суспільства.
5. У чому полягає специфіка соціологічного підходу до вивчення політичних феноменів?
6. Визначте основні дослідницькі напрями соціології політики.
7. Охарактеризуйте розвиток соціологічних досліджень виборної активності громадян.

Теми рефератів

1. Специфіка поняття «політика» в соціальних науках.
2. Громадянське суспільство як об'єкт соціології політики.
3. Соціологія політики та політологія: загальне й особливе.
4. Сучасні теорії політичної еліти.
5. Електоральна поведінка в сучасній Україні: тенденції розвитку.
6. Соціологічні дослідження виборчої поведінки: тенденції розвитку.

3.5. Соціологія громадської думки

Предмет, об'єкт і функції соціології громадської думки

Громадська думка є одним з найдавніших феноменів суспільного життя. За словами іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гасета (1883—1955), «закон громадської думки — це закон всесвітнього тяжіння у царині політичної історії». Зростання її впливу на соціальні відносини пов'язане з демократизацією життя, підвищенням культурного та освітнього рівня населення,

процесами глобалізації тощо. Аналізом проблем функціонування громадської думки займається спеціальна соціологічна теорія — соціологія громадської думки.

Соціологія громадської думки — спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає сутність громадської думки, її структуру, функції, канали висловлювання, закономірності її функціонування в різноманітних сферах суспільного життя, політичній, економічній діяльності, соціальному управлінні.

Предмет соціології громадської думки — закономірності, чинники, механізми формування, розвитку, функціонування та обліку оцінкового ставлення великих соціальних груп, верств, класів, народу загалом до актуальних проблем дійсності, які викликають суспільний інтерес. Її об'єкт — громадська думка як стан масової свідомості і як соціальна інституція.

Як спеціальна теорія, соціологія громадської думки виконує функції, пов'язані з дослідженням соціальної реальності, завдяки яким наука поповнюється знаннями про суспільні процеси, явища, формулюючи на їх основі рекомендації щодо вирішення соціальних проблем суспільства загалом, окремих соціальних спільнот. Відповідно сукупність її функцій класифікують на пізнавальну, практичну, інформаційну, світоглядну, прогностичну, управлінську.

Термін «громадська думка» (англ. *public opinion*) вперше застосував у другій половині ХІІ ст. англійський державний діяч лорд Д. Солсбері на означення моральної підтримки населенням країни дій парламенту. Поступово цей термін став загальноприйнятим.

Громадська думка — специфічний вияв масової свідомості, що виражається в оцінках (вербальних і невербальних) і характеризує ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів, актуальних проблем суспільного життя.

Як соціальний феномен, громадська думка має такі сутнісні характеристики:

— вона є не арифметичною сумою думок окремих індивідів щодо певного питання, а інтегративним утворенням, яке має історичні, часові, територіальні особливості, складну структуру і виконує певні функції;

— формується внаслідок висловлювання групи людей, яка є не механічним утворенням, а характеризується певною спільністю інтересів, цілісністю;

— постає лише щодо актуальних для соціальної спільноти чи суспільства проблем, ситуацій;

— її характеризують інтенсивність поширення, стабільність, вагомість, компетентність, соціальна спрямованість;

— може виражатися як у вербальних судженнях, так і в реальній поведінці;

— часто є конфліктною.

Постає громадська думка у двох вимірах:

— як оцінне судження — йдеться про те, що громадська думка завжди містить оцінку громадськістю конкретних проблем, явищ, процесів суспільного життя, ставлення до конкретних об'єктів дійсності. Тому вона є сукупним оцінним судженням певної групи людей щодо подій, явищ соціальної дійсності;

— як важлива соціальна інституція суспільства — у демократичному суспільстві вона є одним з елементів прийняття рішень на всіх рівнях управління (державному, регіональному, муніципальному тощо). Як і всі соціальні інституції, громадська думка перетворює неупорядковані, випадкові, стихійні соціальні взаємодії між населенням та політичними, управлінськими структурами на впорядковані, тривалі, контрольовані, тобто окультурює цю взаємодію, оснащує її механізмами та усталеними правилами. На думку сучасного українського соціолога В. Осовського, зміст громадської думки як соціальної інституції постає як сукупне ставлення, виражене у формі оцінного судження між суб'єктами громадської думки (громадськістю) та суб'єктами влади з приводу оцінки, змісту, способу розв'язання певної політичної, економічної, екологічної, соціальної проблем.

На різних етапах розвитку суспільства, у різних типах суспільств за різних політичних режимів (тоталітарних, ліберальних, демократичних) вияв громадської думки як соціальної інституції має свої особливості. Так, за тоталітарних режимів вона є безсилою, за ліберальних — береться до уваги за можливістю і тільки за демократичного правління стає дійовою силою, впливаючи на всі процеси суспільного життя.

Громадська думка може бути використана у регульованні багатьох сфер життєдіяльності суспільства, найважливіші серед яких.

Соціальні процеси, відносини. До них належать організація соціального управління (вироблення, прийняття та реалізація управлінських рішень); реалізація принципів соціальної політики та соціальної справедливості; вирішення екологічних проблем, організація

еколого-соціального моніторингу; організація процесів функціонування трудових колективів та самоврядування у них; здійснення соціального контролю тощо.

Економічні процеси, відносини. Їх структурними елементами є регулювання ставлення населення до економічних процесів, з'ясування ставлення населення до економічних реформ; вивчення ринку; маркетинг; дослідження ефективності реклами тощо.

Політичні процеси, відносини. Їх утворюють політична діяльність загалом; проблеми реалізації демократичних принципів; організація виборів та референдумів; визначення рейтингу політичних діячів, політичне рекламування тощо.

Духовні, ідеологічні процеси, відносини. Цю сферу охоплюють організація ідеологічної діяльності, пропаганда, функціонування засобів масової інформації; соціалізація; виховання особистості.

Суб'єкти та об'єкти громадської думки

Громадська думка є складним, чітко структурованим феноменом. Її суб'єктом (носієм) є певні групи населення. Проблема встановлення суб'єкта громадської думки досить складна. Так, для полстерів (особи, які регулярно проводять опитування громадської думки) суб'єктами громадської думки є респонденти, які становлять більшість у межах вибірки або певної соціальної категорії громадян, які потрапили до неї. Таке суто арифметичне визначення суб'єктів громадської думки було гостро розкритиковане соціологами, які вважають, що цю проблему слід вирішувати, послуговуючись передусім якісними критеріями.

При з'ясуванні суб'єкта громадської думки необхідно розрізнити поняття «суб'єкт» і «виразник» громадської думки. Виразниками громадської думки можуть бути як окремі індивіди (політичні діячі, журналісти, письменники), так і групи людей. Носієм, суб'єктом громадської думки може бути органічно цілісна група людей, що дає змогу розглядати досліджуване як цілісне, відносно самостійне утворення. Тобто, ідентифікуючи суб'єкти громадської думки, необхідно насамперед звертати увагу на особливості зв'язку між індивідами. Він може бути стабільним, невідповідним, створюючи на основі спільних, глибоко усвідомлених інтересів,

цінностей, соціального статусу, об'єктивних умов життя, спільної праці певну органічну цілісність (великі соціальні спільноти, класи, суспільство, міжнародна громадськість тощо), або спонтанним, випадковим, плінним і створювати механічну цілісність (черга, натовп, публіка, соціальні кола, аудиторія засобів масової комунікації). Якщо у першому випадку йдеться про громадськість, а висловлена нею думка є громадською, то у другому — про арифметичну суму висловлювань певних прошарків населення, яка не є громадською думкою.

Встановлення суб'єктів громадської думки має чіткий історичний контекст, що пов'язано з різними етапами розвитку суспільства. Так, у доіндустріальних суспільствах суб'єктом громадської думки була публіка, громада, суспільство. Нині, встановлюючи суб'єкти громадської думки, слід брати до уваги інтегруючу роль засобів масової комунікації, які транслюють певні цінності, взірці соціальної поведінки, формують і встановлюють нові зв'язки між людьми. На цих засадах консолідується суспільне утворення — суб'єкти громадської думки. Їх основою можуть стати: етнічні уклади і соціальні маргінали; добровільні об'єднання, у діяльності яких особливу роль відіграють спеціалізовані канали комунікації; світи спільних інтересів, уподобань і життєвих стилів, котрі користуються засобами масової комунікації. Органічність, цілісність, стабільність цих нових суб'єктів громадської думки відрізняють їх від традиційних, але найголовнішим критерієм їх ідентифікації є спільність інтересу у вирішенні певної проблеми. Іншими словами, суб'єктами громадської думки можуть бути як соціальні утворення, що постали на ґрунті специфічних об'єктивних умов життя, розподілу праці, так і спільноти, утворені масовою комунікацією, ідеологічними чинниками тощо.

Об'єктом громадської думки є конкретні явища, проблеми, теми, щодо яких може бути висловлена думка громадськості. Різноманітність явищ, фактів, ситуацій, процесів соціального життя породжує різноманітність людських суджень. Процес матеріального виробництва, духовне життя суспільства теж можуть бути об'єктом громадської думки. У простір її інтересів потрапляють як явища, що відбуваються у соціально-економічній, політичній сферах, так і проблеми освіти,

виховання, охорони здоров'я тощо. Проблема об'єкта громадської думки найчастіше постає у прикладних дослідженнях, коли виявляють «ножиці» між питаннями, які цікавлять населення, та питаннями, які висвітлює преса, вирішують органи управління. Подібні «ножиці» виникають між громадською думкою, яка засвідчує розуміння населенням певних актуальних проблем суспільства, і думкою експертів щодо них.

При встановленні об'єктів громадської думки беруть до уваги:

— загальну здатність суджень громадської думки віддзеркалювати соціальну реальність, відображати події цієї реальності;

— формальні критерії, за якими певне явище, подія, проблема стають об'єктом громадської думки: суспільний інтерес, доцільність, дискусійність, компетентність.

Функції та канали висловлювання громадської думки

Засоби, форми впливу громадської думки на суспільне життя різноманітні (від вербального схвалення чи несхвалення фактів, подій, процесів, що відбуваються у суспільстві, до прямого наказу щодо них) і реалізуються в її функціях, які виявляються у двох тісно пов'язаних між собою вимірах — горизонтальному та вертикальному.

Горизонтальний вимір громадської думки. Виявляється в урегулюванні різноманітних стосунків між індивідами в соціальних спільнотах. Його функції, які історично передували в розвитку громадської думки, забезпечили еволюцію людської цивілізації. До них належать: оціночна, критична, діагностична, нормативна, виховна функції.

Оціночна функція. Пов'язана з оцінним навантаженням суджень про суспільні явища, події, процеси. Важливість її полягає в тому, що діяльність людини у будь-якій сфері супроводжується певними оцінками суспільних проблем, свого місця в суспільстві, які відповідно впливають на її мотивацію та поведінку.

Критична функція. Полягає у відображенні громадською думкою найактуальніших проблем суспільства, ставлення до них різних верств населення.

Діагностична функція. Виявляється у розпізнаванні громадською думкою суспільних подій, явищ, процесів, ефективності роботи соціальних інституцій і владних структур.

Нормативна функція. Полягає у здатності громадської думки разом з іншими соціальними інституціями брати участь у нормотворчих процесах: виробляти, обновлювати, змінювати, концентрувати в собі соціальні, політичні, культурні, поведінкові норми, демонструючи їх кожному новому поколінню.

Виховна функція. Сутність її виявляється у виховному впливі на людину, в актуалізації процесу соціалізації особистості, важливим компонентом якого вона є в інтеграції в соціальне життя, формуванні особистісних якостей індивідів.

Вертикальний вимір громадської думки. Передбачає розгляд функцій громадської думки як соціальної інституції, найпомітнішими серед яких є: експресивна, консультативна, функція тиску на владу, директивна.

Експресивна функція. Полягає в тому, що громадська думка завжди виражає певну позицію щодо суспільних подій, явищ, процесів, дій владних структур, оцінює і контролює дії влади в усіх сферах суспільно-політичного буття.

Консультативна функція. Реалізує себе у рекомендаціях органам влади щодо вирішення різноманітних суспільних проблем. При цьому передбачається, що влада справді потребує таких порад, зацікавлена в їх аналізі та реалізації.

Функція тиску на владу. Посідає проміжне місце між директивною і консультативною функціями. Суть її в тому, що громадські засобами мітингів, демонстрацій, страйків чинить тиск на органи управління і спонукає їх до прийняття певних рішень.

Директивна функція. Виявляє себе у виробленні громадськістю рішення щодо конкретних проблем суспільства, які мають імперативний, обов'язковий характер. Прикладом реалізації директивної функції є референдуми, вибори органів влади тощо.

Реалізуються вертикальні функції явно і латентно (приховано), стосуючись загалом залучення громадськості до взаємодії з владними структурами та її участі у виробленні, прийнятті, виконанні управлінських рішень щодо соціальних проблем суспільства. Ефективність цих функцій, максимальне використання їх

потенціалу залежать від демократичності суспільства, механізмів взаємодії суб'єктів влади і суб'єктів громадської думки, особливостей електоральної поведінки, авторитету громадської думки тощо.

Особливості механізмів взаємодії громадської думки з органами влади, соціальними інституціями, політичними структурами тощо залежать від каналів її висловлювання, які поділяють на опосередковані, прямі та спеціалізовані.

Опосередковані канали висловлювання громадської думки. Специфіка їх полягає в тому, що громадська думка висловлюється не прямо, а після певної «обробки» з використанням проміжної фігури (ретранслятора), якою найчастіше є засоби масової комунікації (преса, радіо, телебачення, Інтернет), а також сфера освіти тощо. Їм властиве навмисне чи ненавмисне втручання у зміст громадської думки, певне коригування її. Ненавмисне коригування відбувається внаслідок впливу на оприлюднення громадської думки, специфіки функціонування певних засобів масової комунікації, фігури ретранслятора. А оприлюднена громадська думка може бути як об'єктивною, так і не-об'єктивною, як репрезентативною, так і нерепрезентативною.

Прямі канали висловлювання громадської думки. Забезпечують можливість висловлювання громадської думки прямо, безпосередньо, без проміжних ланок. Йдеться про висловлювання її за допомогою прямих контактів населення з управлінськими структурами (листи, звернення до соціальних інститутів, органів влади, різноманітні збори, мітинги, демонстрації, страйки тощо). Громадська думка, реалізована за допомогою цих каналів, є об'єктивнішою, але недостатньо репрезентативною. Як засвідчують дослідження, найактивніше йдуть на контакт з працівниками органів управління, звертаються у різноманітні соціальні інституції, пишуть листи до владних структур особи середнього і похилого віку, а оприлюднені на мітингах, зборах думки далеко не завжди поділяє все населення. Та оскільки ця громадська думка не деформована, не зазнала стороннього впливу, її успішно можна використовувати в діагностичних і прогностичних цілях щодо суспільних подій, тенденцій розвитку певних політичних та соціально-економічних процесів.

Спеціалізовані канали висловлювання громадської думки. Це дослідження громадської думки із застосу-

ванням соціологічних методів. За правильного методичного та організаційного їх забезпечення вони є надійними джерелами громадської думки, оскільки забезпечують об'єктивність, репрезентативність отриманої інформації. Застосування їх дає змогу дослідити громадську думку в динаміці завдяки повторним опитуванням населення з тих самих проблем; зробити порівняльний аналіз громадської думки різних прошарків населення (за статевими, віковими, регіональними ознаками тощо); виявити певні тенденції її функціонування з певних проблем. Тому опитування громадської думки широко використовують у політичній сфері, соціальному управлінні, екологічних, маркетингових дослідженнях тощо. Найціннішими є відомості щодо громадської думки, здобуті за допомогою моніторингових досліджень.

Теоретичні та практичні аспекти громадської думки в зарубіжній та вітчизняній соціології

Вивчення громадської думки було започатковано у США в XIX ст. Воно було зумовлене попитом на інформацію, пов'язану з конкуренцією партій, прогнозуванням перемоги на виборах певного кандидата тощо. Ініціатива у проведенні таких опитувань належала власникам журналів і газет, які завдяки цьому розширювали коло своїх читачів, збільшували тиражі видань. Вони увійшли в історію під назвою «солом'яні опитування», оскільки ще не були науковими, не мали чіткої методики, вибірки, а тому нерідко видавали неточні прогнози. А невдача часопису «Літерарі дайджест», який, опитавши по телефону 2 млн. американців, неточно передбачив результати президентських виборів, покінчила із «солом'яними опитуваннями» і започаткувала науковий підхід до вивчення громадської думки.

На початку XX ст. інтерес до неї значно зріс, започаткувавши новий етап у практиці її дослідження, розвиток якого відбувався двома напрямками. Передусім він стосувався вироблення теоретичних засад формування, функціонування та вивчення громадської думки. У різних країнах світу стали з'являтися наукові спроби з'ясувати цей феномен, виокремити його суб'єкт та об'єкт, дослідити механізми та чинники йо-

го формування тощо. Найпомітнішими серед них були праці Г. Тарда «Громадська думка і натовп» (Франція), А.-Л. Лоуелла «Громадська думка і народний уряд» (США), В. Хвостова «Громадська думка і політичні партії» (Росія), Фр. Гольцендорфа «Роль громадської думки в державному житті» (Німеччина), Ф. Тьонніса «Критика громадської думки» (Німеччина). Тоді почалося масове вивчення громадської думки у США та інших країнах, яке характеризували такі особливості:

— вироблення та опрацювання інструментарію, який, з одного боку, вимірював саме громадську думку, а з іншого — мінімально впливав на відповіді респондентів;

— вироблення та використання науково обґрунтованого вибіркового методу, внаслідок чого значно скорочено кількість респондентів, терміни опитувань, затрати на їх проведення;

— використання методів математичної статистики, теорії ймовірності, що значно підвищило надійність і точність опитувань громадської думки;

— створення спеціалізованих інститутів вивчення громадської думки, центрів акумулювання інформації з проблем ринку, реклами, споживання товарів, послуг тощо.

Нині найсоліднішу репутацію в міжнародних професійних колах має Американський інститут громадської думки, заснований у 1935 році Дж. Геллапом, який здійснює опитування щодо політичних, економічних, соціальних проблем, міжнародних, екологічних та расових питань, здійснює маркетингові дослідження та дослідження комунікативної поведінки населення країни. Результати їх оприлюднюють щонеділі більше 100 американських видань, провідні телекомпанії США. Філіали інституту діють у багатьох країнах світу.

Авторитетними центрами є «Бен Геффін і компанія», «Льюс Харріс і компанія», Інформаційне агентство США, Роуперівський центр вивчення громадської думки, Центр вивчення громадської думки Даніела Янкеловіча (США), Центр вивчення громадської думки при Чиказькому університеті (США), Дослідницький центр при Мічиганському університеті (США), Інститут громадської думки Великобританії, Служба вивчення громадської думки БІ-БІ-СІ (Великобританія), Інститут Демоскопії в Алленсбаху (Німеччина),

Центр вивчення громадської думки у Білефельді (Німеччина), Інститут прикладних соціальних досліджень у Бад-Годесбергу (Німеччина), Французький інститут громадської думки та ін.

На вітчизняних теренах дослідження громадської думки були започатковані у другій половині XIX ст. за ініціативою місцевих органів врядування та губернських газет. Стосувалися вони читацьких уподобань. На початку XX ст. за допомогою опитувань населення були здійснені спроби досліджень умов праці, життя, побуту робітників, селян, службовців. У цей час окреслилися різноманітні методи одержання соціологічної інформації, статистичні прийоми її обробки та аналізу, теорія вибіркового методу тощо.

Наприкінці 50-х років заявила про себе соціологія громадської думки. У 1958 р. у колишньому СРСР була створена Радянська соціологічна асоціація, після чого почали формуватися різноманітні дослідницькі структури. Органи політичного і соціального управління стали виявляти інтерес до інформації, здобутої внаслідок опитувань населення. З 1960 р. при газеті «Комсомольська правда» було засновано Інститут громадської думки, який за два перші роки свого існування провів 8 загальносоюзних опитувань, використовуючи при цьому різноманітні моделі вибірок і методи збирання інформації. Через чотири роки при колишньому ЦК ВЛКСМ було створено групу соціологічних досліджень, після чого аналогічні групи з'явилися більш як у 40 областях. Вони проводили дослідження громадської думки молоді з різноманітних проблем. У 60-ті роки в наукових працях Б. Грушина, А. Уледова та інших уперше в радянській соціологічній думці було окреслено предметну сферу соціології громадської думки. Це відповідно позначилось на реаліях української соціології, розвиток якої тоді відбувався у межах радянської науки. Наприкінці 60-х років стали домінувати два проблемні напрями:

- 1) дослідження механізмів формування громадської думки у локальних опитуваннях;
- 2) розробка методології, створення проектів загальнонаціональних територіальних вірогідних вибірок і способів їх практичної реалізації.

У цей період у великих містах, навчальних закладах, на підприємствах були відкриті центри вивчення громадської думки. Окремі з них проводили щорічно 10—12 масових опитувань. Ці дослідження відбували-

ся під пильним партійним контролем, дані опитувань публікувалися рідко. Тільки наприкінці 80-х років було створено Всесоюзний центр дослідження громадської думки під керівництвом Т. Заславської, який у багатьох містах мав регіональні відділення (в Україні — у Києві, Дніпропетровську, Львові).

За останнє десятиліття інтерес до громадської думки в Україні помітно поживав, що зумовлено демократизацією політичного, соціально-економічного, духовного життя. Сформувалося кілька напрямів її дослідження. Один із них пов'язаний зі спробами українських вчених переосмислити сутність громадської думки, інтерпретувати її з позицій сучасного соціологічного знання, показати її значення як соціальної інституції, визначити механізми її формування та функціонування (праці В. Осовського, І. Попової, О. Якуби, В. Матусевича, В. Полторака, Ю. Сурміна). Інший напрям націлений на дослідження громадської думки у різних сферах людської життєдіяльності — політиці, економіці, освіті, соціальному управлінні, вивченні електоральної, споживчої поведінки людей тощо (праці В. Бебіка, Є. Головахи, М. Міщенко, Н. Паніної, М. Чурилова).

В останні роки почали діяти опитувальні центри на базі Інституту соціології НАН України, Національного університету «Києво-Могилянська академія». Неабиякий авторитет мають дослідження вітчизняних реалій, здійснені Центром «Соціальний моніторинг», Українським інститутом соціальних досліджень, «СОЦІС — Геллап» (Соціологічна служба в Україні «Геллап — Міжнародний»), Фонду «Демократичні ініціативи», соціологічних лабораторій Київського, Дніпропетровського, Харківського, Одеського, Львівського національних університетів. Дослідженням проблем ринку та маркетинговими дослідженнями займаються USM (Українські опитування та дослідження ринку), УМГ (Українська маркетингова група), приватні опитувальні центри.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. в Україні відбувається інституціалізація громадської думки (становлення її як соціальної інституції). Це — складний, тривалий процес, оскільки безпосередньо пов'язаний з демократичними, політичними, соціально-економічними перетвореннями, нормалізацією соціокультурних та соціокультурних процесів у суспільстві.

На цьому тлі виокремилося кілька проблем, пов'язаних з особливостями функціонування громадської думки, вирішення яких є необхідним для її успішної інституціалізації в українському суспільстві. Одна з них пов'язана з необхідністю поліпшення характеристик громадськості — освітнього рівня, компетентності, вміння аналізувати події тощо. Водночас назріла необхідність у розширенні кола дослідження проблем, які виражає громадська думка.

Не менш важливою є зміна ставлення управлінських структур до громадської думки, зосередженість на вивчення і врахування її у своїй діяльності. Усе це зумовлює необхідність розробки і впровадження механізмів, які б створювали умови для творчої, продуктивної взаємодії громадської думки з владними управлінськими структурами та іншими соціальними інституціями.

Запитання. Завдання

1. Проаналізуйте специфіку функціонування громадської думки в різних суспільствах.
2. Які умови необхідні для становлення громадської думки як соціальної інституції українського суспільства?
3. Які чинники визначають природу і структуру громадської думки?
4. Які проблеми фігурують при визначенні об'єкта громадської думки?
5. Охарактеризуйте особливості реалізації громадської думки в сучасному українському суспільстві.
6. Які канали висловлювання громадської думки нині є найефективнішими?
7. У чому полягають причини низької ролі громадської думки в політичному та соціальному житті українського суспільства?
8. Порівняйте особливості становлення закордонних та вітчизняних центрів вивчення громадської думки.

Теми рефератів

1. Значення громадської думки в соціальному житті суспільства.
2. Громадська думка на різних етапах розвитку людства.
3. Особливості вияву функцій громадської думки в сучасній Україні.
4. Громадська думка в діяльності політичних партій і громадських рухів.
5. Громадська думка в державному управлінні.
6. Громадська думка як об'єкт «паблік рілейшнз».
7. Маркетингові дослідження і громадська думка: напрями взаємодії.

3.6. Соціологія масових комунікацій

Об'єкт, предмет, історія виникнення

Комунікація як одна з базових умов існування людської спільноти властива будь-якій формі спільного існування людей. Тому вона є соціальним утворенням.

Комунікація (лат. *communicatio* — зв'язок, повідомлення) — передавання інформації від однієї системи до іншої за допомогою сигналів чи спеціальних матеріальних носіїв.

Вона може бути вербальною (передача інформації за допомогою усних чи друкованих слів), візуальною (за допомогою образного ряду), орієнтованою на сприйняття за допомогою слуху (музична), невербальною (коли одержувач інформації інтерпретує міміку, жести, символи тощо), комбінованою.

З розвитком суспільства, ускладненням соціальної структури і соціокультурних відносин змінювалися форми та особливості аудиторії, на яку було спрямовано інформацію. Відповідно змінювалася й комунікація, що дало підставу вести мову про масову комунікацію в індустріальних суспільствах, яка здійснюється за допомогою технічних засобів поширення повідомлень.

Масова комунікація — систематичне та одночасне поширення однотипних повідомлень у великих аудиторіях з метою інформування та здійснення ідеологічного, політичного, економічного, психологічного, організаційного впливу на думки, оцінки і поведінку людей.

Комунікація, хоч і пов'язана з передачею інформації, але не обмежується лише цим. Тому часто розмежовують поняття масової комунікації та масової інформації.

Масова інформація — стереотипізована інформація, яка оперативно та регулярно поширюється на велику, географічно розпоршену аудиторію.

Інформація і комунікація є двома рівнями процесу спілкування. Перший — пізнавальний (когнітивний) — пов'язаний з поширенням соціально важливих відомостей серед широкої аудиторії. На цьому рівні інформація створює умови для пізнавальної діяльності соціальних

суб'єктів, є пізнавальним ресурсом при формуванні уявлень, ціннісних орієнтирів, стереотипів поведінки тощо. На другому рівні процесу спілкування одержана соціальним суб'єктом інформація поєднується з системою існуючих норм і цінностей, регулює контакти з оточуючим середовищем, передусім соціальним. За цих умов процес комунікації має безпосереднє відношення до соціальної дії. Усе це свідчить, що комунікація — розгалуженіший процес, який суттєво впливає на функціонування соціуму. З масовою інформацією її ріднить те, що обидві вони конституюються лише засобами масової інформації (ЗМІ) і не можуть існувати поза ними.

Засоби масової інформації — соціальні інститути (преса, радіо, телебачення, Інтернет, видавництва тощо), що забезпечують збирання, обробку та масове поширення інформації.

Одночасно з виникненням феномену масової комунікації та розвитком засобів масової інформації окреслюється соціологія масових комунікацій як окрема царина в соціології.

Соціологія масових комунікацій — галузь соціології, предметом якої є закономірності масових інформаційних явищ і процесів, діяльність соціальних інститутів, що виробляють та поширюють масову інформацію.

Предмет її досліджень — взаємодія комунікатора, аудиторії та визначення змісту, особливості сприйняття масової інформації, вивчення функціонування окремих засобів масової інформації тощо. *Об'єкт* — сукупність масових інформаційних і комунікаційних явищ у їх соціальному вимірі.

Появі соціології масових комунікацій сприяв розвиток соціально-політичних систем у ХХ ст., зокрема формування в першій його половині тоталітарних режимів в Європі з міцною та розгалуженою системою масової пропаганди. У цей час на передньому плані опиняються проблеми ефективності пропаганди і контрпропаганди, впливу масової комунікації на поведінку громадян. А своїм головним завданням соціологія масових комунікацій вважала вивчення особливостей процесу комунікації та чинників, що впливають на його ефективність. Сам процес комунікації вона розглядає за такою схемою: «ХТО — ЩО ПОВІДОМЛЯЄ — ЯКИМ КАНАЛОМ — КОМУ — З ЯКИМ ЕФЕКТОМ?» (схема Г. Ласауелла).

Одночасно розвивався методологічний арсенал досліджень: процедури масового вибіркового опитування та панельного дослідження аудиторії (Г. Лазарсфельд), контент-аналізу (Г. Ласауелл, Б. Берельсон), експериментів у сфері масової комунікації (К. Левін, К. Ховланд) тощо. Ефективність комунікації розглядали тоді як прямий наслідок пропагандистського впливу, приділяючи головну увагу чинникам, що посилювали чи послаблювали його.

У 50—60-ті роки ХХ ст., під впливом структурного функціоналізму, стрижневе до того часу поняття ефективності було доповнене поняттям про функцію та дисфункцію в процесі комунікації. А об'єктом досліджень замість процесу комунікації стала система соціальних зв'язків, у межах яких процес масової комунікації реалізується і на які він безпосередньо впливає. Відтоді роль масової комунікації почали вбачати не лише у впливі на установки, знання окремих індивідів, а й у поширенні певних інституціалізованих стандартів сприйняття дійсності, культурних норм, стереотипів поведінки.

Усе це дало змогу у 70—80-ті роки розвинути радикальні критичні напрями соціології масової комунікації. Критично настроєні дослідники звертають увагу на маніпуляції масовою свідомістю, поширення та нав'язування через засоби масової інформації певних ідеологій, розкривають механізми їх нав'язування, тиску на суб'єктів соціального життя, широкі верстви населення, на суспільство загалом через процес масової комунікації.

Одночасно загострюється інтерес до масової культури, міжнародних комунікацій, глобальних проблем поширення інформації, які часто розглядали в межах концепції «культурного імперіалізму». Конкретним результатом розвитку соціології масових комунікацій у цей період стала підготовка у межах ЮНЕСКО програми «нового інформаційного порядку», покликаної забезпечити рівні права країн, що розвиваються, у структурі світової інформаційної мережі.

В останні десятиріччя соціології масових комунікацій зосередилася і на культурологічних проблемах, особливостях функціонування сучасних засобів масової інформації та якості поширюваної інформації. Представники постмодерністського підходу загострюють увагу на різних розбіжностях між реальним сві-

том та його образом у сучасних комунікативних потоках, на зростанні в процесі масової комунікації ролі «симулякрів» (інформаційних образів, що не відповідають життєвим реаліям).

Загалом розвиток соціології масових комунікацій, її проблематика тісно пов'язані з еволюцією самої системи засобів масової інформації.

Першим засобом масової інформації історично була преса. Газети (тоді це були памфлети на актуальні теми і листки новин) з'явилися в Європі на початку XVII ст., будучи одним з наслідків «друкарської революції» — появи друкарських верстатів, що зумовило радикальне здешевіння й різке зростання кількості друківаних видань. Протягом XIX ст. преса ставала дедалі дешевшою, масовішою. Одночасно скорочувався час між подією та інформуванням про неї публіки, актуалізувалася інформація в пресі.

На початку ХХ ст. було винайдено радіо, яке виявило недосяжну для преси здатність інтегрувати мешканців географічно та політично відокремлених територій. Саме завдяки радіо став очевидним ефект одночасної трансляції однієї й тієї ж інформації на широкі верстви населення. Тут доречно згадати трагікомічний ефект, який справила радіопостановка (в 30-ті роки ХХ ст.) роману Г. Уеллса «Війна світів» на мешканців Сполучених Штатів Америки, що сприйняли ігровий сюжет як офіційне повідомлення про інтервенцію позаземної цивілізації. Відчутним був і ефект консолідації людей, розкиданих війною по обидва боки фронту. У цьому сенсі Друга світова війна була і війною ЗМІ.

Ще одним незаперечним досягненням радіо як засобу масової інформації було залучення в контекст соціальної взаємодії сільського населення. Навіть у 90-ті роки ХХ ст., як з'ясували вітчизняні соціологічні опитування, радіо було у сільській місцевості найпоширенішим джерелом інформування.

Телебачення ще більше розширило можливості ЗМІ, закріпило створене радіо уявлення про географічний та соціальний простір і можливості його подолання. Синтезуючи зображення і звук, воно забезпечило користувачам ширші комунікативні можливості, створило недосяжний для інших ЗМІ «ефект присутності», ілюзію безпосередньої участі у важливих політичних та культурних подіях. Завдяки телебаченню соціаль-

ний світ став персоніфікованим, унаочненим: люди почали отримувати конкретну інформацію про те, що, де і як відбувається.

З точки зору аудиторії, телебачення створює ефект безпосереднього двостороннього спілкування. А відповідна організованість інформації разом з різноманітними зоровими, звуковими та іншими ефектами робить телебачення чи не найвпливовішим ЗМІ сучасності.

Останнім часом дедалі більшої популярності набуває такий засіб масової інформації, як Інтернет («всесвітня павутина») — потужна мережа комп'ютерів, з'єднаних в єдиний інформаційний простір. Він відкриває доступ до будь-яких розміщених в ньому інформаційних баз даних (текстової, аудіо- чи візуальної інформації), надає змогу використовувати їх, обмінюватися даними, вступати в комунікацію з необмеженою кількістю осіб. До системи Інтернет підключені тисячі бібліотек, підприємств, органів управління тощо. Однією з рис Інтернету є високий ступінь незалежності інформаційних пакетів, оскільки вони не цензуються.

Попри суттєві специфічні можливості, засоби масової інформації характеризуються такими загальними особливостями:

- широта аудиторії, спрямованість і швидкість інформаційного впливу;
- сила, комунікативність, постійність і багатфакторність впливу;
- єдність пропагандистського, виховного та інформаційного впливу;
- багатство методів і форм впливу;
- доступність, поширеність, динамічність інформації.

Розвиток ЗМІ спричинив зміни в суспільній психології, способі мислення людей. Вони є важливим чинником створення особистості нового типу, з особливою психологією та поведінковими реакціями, що реалізують ідеологічний, політичний вплив на людей, згуртовують їх в єдине ціле. Вплив ЗМІ на громадськість зумовлюється щонайменше двома функціональними завданнями.

1. Відображення, фіксація, моделювання дійсності, тобто подій, фактів, соціальних відносин, а остаточним продуктом є інформація про цю дійсність.

2. Зміна соціальної реальності й управління нею, утвердження, підтримання і трансляція ціннісних, нормативних орієнтирів суспільства, контроль за реалізацією управлінських рішень, регулювання соціальних відносин.

На практиці відокремити ці завдання важко, оскільки вони реалізуються в єдиному соціально-інформаційному просторі. До того ж процес функціонування ЗМІ за своєю природою є цілісним, важко піддається диференціації на рівні безпосередніх дій.

Серед функцій ЗМІ найголовнішими є:

— *інформаційна* — спрямована на задоволення інформаційних потреб індивідів і соціальних груп щодо різноманітних подій в суспільстві та світі;

— *комунікативна* — полягає в організації інформаційної взаємодії між різними соціальними верствами населення, а також між громадськістю та джерелом її інформування;

— *виховна* — пов'язана з формуванням, зміною установок та ціннісних орієнтацій індивідів, заохочуванням аудиторії до пропаганди певного способу життя, з формуванням суспільно значущих рис, засвоєнням соціального досвіду;

— *управлінська* — виявляє себе в контролі за взаєминами між членами суспільства, а також між ними і системою керівних органів;

— *соціальної адаптації та орієнтації* — спирається на потреби аудиторії в інформації для орієнтування у соціальних процесах та явищах, адаптації до змін соціальних, політичних, економічних умов життя;

— *соціальної ідентифікації* — базується на потребі людини відчувати свою спільність із певними соціальними групами, верствами тощо;

— *відтворення певного емоційно-психологічного тону* — спрямована на зняття психологічної напруги тощо;

— *рекреативна* — пов'язана з відпочинком, розвагами тощо.

ЗМІ реалізують свої можливості не тільки на макрорівні (у глобальних соціальних вимірах). Не менш важливими є мезо- та мікрорівень їх діяльності, зорієнтованої на конкретні соціальні групи та індивіди. Щодо цього ефективність їх діяльності залежить від особливостей психологічних та соціальних ефектів, які вони справляють на аудиторію, серед яких виділяють:

— утилітарний — виражається у задоволенні індивіда інформацією, необхідною йому для вирішення життєвих, практичних завдань;

— престижу — являє собою задоволення інформацією, що підтверджує цінності групи, до якої належить індивід;

— посилення позицій — виявляється в позитивному впливі на індивіда інформації, що підтверджує думку, судження людини з певного дискусійного питання;

— задоволення пізнавального інтересу — полягає у відчутті поінформованості з певного кола питань;

— емоційний — виявляється в компенсації пізнавальної потреби;

— естетичний — базується на задоволенні сприйняття прекрасного, естетичному збагаченні;

— комфорту — формується внаслідок зняття особистісної напруги.

Основні підходи до вивчення масової комунікації

Суспільна роль масової комунікації, можливості її впливу на громадську думку та суспільні настрої, особливості функціонування ЗМІ завжди привертала до себе соціологічну думку. Існує кілька концептуальних підходів до висвітлення особливостей масової інформації щодо її впливу на суспільство.

Концепція тотального впливу

Згідно з нею громадська думка формується здебільшого під тотальним впливом масової інформації, що циркулює комунікативними каналами суспільства. Така інформація багато в чому визначає соціальні цінності й стереотипи, культурні домінанти в суспільстві. Головним у процесі соціальної комунікації прихильники цієї концепції вважають пропагандистський момент, а поняття «пропаганда» взагалі є центральним для них.

Такий підхід до вивчення масової комунікації співвідноситься з розумінням соціального світу як «масового суспільства», відповідно стратифікованого на маси та еліту. Маси розглядаються своєрідним пасивом соціуму, хоч і найбільшою його частиною.

Значно активнішим об'єктом соціальної структури суспільства постає еліта, яка визначає формування су-

спільних чеснот (систем цінностей, культурних та соціальних об'єктів), що уможливають існування і розвиток її самої.

Розмежування суспільства на маси та еліту спричинило утворення ідеї підкорення масової свідомості впливові з боку еліти, яка нав'язує суспільству свої норми та цінності. У зв'язку з цим вивчення процесу масової комунікації має беззаперечний практичний смисл, оскільки дає змогу з'ясувати, кому вигідні певні дії, і на цій підставі концептуально проаналізувати, оцінити процеси та явища суспільного буття.

Водночас концепція «масового суспільства» з часом наводить на усвідомлення необхідності якісних змін у суспільних цінностях. Здебільшого так буває внаслідок поширення спрощених варіантів культурних домінант (масової культури). Це породжує тривогу інтелектуалів щодо «смерті культури», зниження загального культурного рівня соціуму тощо. В Україні цей аспект концепції тотального впливу виявляється у занепокоєнні зниженням рівня освіти у молоді, загрозою вестернізації (поширення в ній цінностей, властивих Заходу) культури, нехтуванням традиційними цінностями.

Концепція обмежених ефектів

Передбачає врівноважений підхід до вивчення масової комунікації, абсолютизує маніпуляційні можливості влади, а ЗМІ вважає відокремленими і незалежними від владних структур соціальними інститутами, які є генераторами і поширювачами інформації, майже вільними від зовнішнього тиску. Їх завдання полягає в інформуванні суспільства, а не тотальному впливі на нього.

Суспільна свідомість є активним співучасником процесу комунікації. Суспільство не лише всотує пропаганду, а й жваво на неї реагує. Окрім того, аудиторія ЗМІ неоднорідна за поглядами на життя, а відповідно і на інформацію. Тому некоректно вести мову про масову свідомість при розгляді конкретних випадків функціонування системи масової комунікації: окремі класи та верстви, індивіди по-різному реагують на те, що їм повідомляють.

Центральне положення цієї концепції полягає в тому, що масова комунікація не є необхідним та достатнім чинником впливу на суспільство. Вона не здатна забезпечити тотальні зміни установок і переконань ін-

дивідів та суспільних груп, а тільки створює нагоду для реалізації їх внутрішньої готовності до змін. Одночасно масова комунікація може спричинити незаплановані авторами повідомлень наслідки, оскільки людина не є пасивним одержувачем інформації, а робить свій вибір, налаштовується на дії свідомо.

Методологічні засади концепції обмежених ефектів нерідко застосовують під час емпіричних досліджень передвиборчої комунікації, коли міркування та їх результати можна зафіксувати і дослідити в кількісних величинах. За таких обставин часто застосовують контент-аналіз як метод вивчення масової комунікації.

Обидві зазначені концепції домінували у першій половині ХХ ст. З розвитком ЗМІ, розширенням їх аудиторії та комунікативних можливостей вони зазнали відчутної модифікації.

Концепція глобалістської орієнтації

Її прихильники вважають визначальною роль новітніх засобів масової інформації у творенні нової культури, нових засад спілкування та взаємодії людей. Технічний прогрес, поява сучасних засобів спілкування та передачі інформації спричинили кардинальні зміни у системі соціального контролю та програмування соціального порядку.

Глобалізація процесу масової комунікації є передумовою встановлення принципової та абсолютної прозорості системи соціальної взаємодії. А світове співтовариство із сукупності відокремлених елементів під впливом нових можливостей ЗМІ має перетворитися на «світове селище» — утворення однорідних структурних одиниць.

Семіотична концепція

Центральними в ній є питання, пов'язані із значенням, особливостями передачі інформації, співвідношенням реальності та ідеології у процесі масової комунікації. Сучасна ідеологія, на думку представників цього напрямку (Р. Барт, У. Еко), функціонує вже не як система догм, лозунгів, доктрин і теорій, а як цілісний знаковий простір, як окрема мова. Вона не усуває реальність як таку, а активно міфологізує її, акцентує лише на важливому для неї сенсі та значенні певних подій. Ідеологія постає сукупністю концептів (думок, понять), за допомогою яких відбувається на-

в'язування поглядів на зміст і сутність навколишньої реальності. Через оволодіння цими концептами, тиражування їх, надання їм статусу реальності у суспільній свідомості можна контролювати розуміння, інтерпретацію, бачення цієї ж реальності. Тому вона є невіддільною частиною масової комунікації, яка за своєю природою схильна до творення міфів. Міфи, на думку представників семіотичної концепції, є вторинними утвореннями щодо безпосередньої реальності, але здатними заміщувати її (наприклад, реклама, звернена не на якість товару, а на ставлення до нього користувача).

Усяка влада схильна до відтворення в процесі комунікації основних ідеологем, прийнятих в суспільстві. Тому масова комунікація є благодатним простором для реалізації ідеологічного потенціалу владної мови.

Постмодерністські концепції

Представників їх (Ж. Дерріда, Ф. Ліотар, Ж. Бодрийяр та ін.) об'єднує тотальна недовіра до можливостей передачі за допомогою ЗМІ достовірної інформації. Протягом історії відбулася еволюція знаків, за допомогою яких людство фіксувало навколишню реальність. Серед них (за Ф. Ліотаром):

- знаки безпосередньої базової реальності;
- знаки, що спотворюють базову реальність, але залишаються пов'язаними з нею (реалістичні художні твори);
- знаки, що маскують відсутність базової реальності (ікона — зображення Бога, система права);
- симулякри — знаки, що не мають жодного відношення до базової реальності, створюють своєрідну «паралельну реальність» (більшість знаків сучасної системи масової комунікації).

Саме із симулякрами, з погляду представників постмодерністської концепції, тісно пов'язані особливості функціонування сучасної системи масової комунікації. ЗМІ ніби існують самі по собі, без послідовного зв'язку з реальністю. Головне їх завдання полягає у створенні «другої реальності», орієнтованої на широку аудиторію. Одержуючи інформацію з мас-медіа, людина стикається не з реальністю, а зі штучно створеним її образом.

Це явище багато в чому схоже з реставрацією історичної споруди, яка унеможливує існування її як ав-

тентичної «історичної пам'ятки», а зберігаючи її образ, модернізується завдяки використанню нових будівельних матеріалів, іншому навколишньому, здебільшого урбанізованому, краєвиду тощо. Але масова комунікація, повідомляючи про цю подію, акцентує увагу на збереженні первозданності пам'ятки.

Постмодерністи вважають, що сучасний споживач не може розраховувати на одержання реальної інформації через ЗМІ про навколишній світ. Циркулюючи каналами масової комунікації, ця інформація стає симулякром. Тому «дійсність», «базова реальність» є пустими значеннями, оскільки вони уособлюють те, що, з точки зору аналізу масової комунікації, не існує зовсім. Одночасно вони орієнтовані на опис та вивчення впливів масової інформації на процеси управління. На їх думку, сучасний стан розвитку ЗМІ уможливорює ненав'язливий тотальний контроль за думками та бажаннями громадян навіть у демократичних суспільствах.

Характерно, що всі згадані теоретичні напрями підводять до необхідності вивчення можливостей функціонування ЗМІ як способу контролю влади. Концепції останніх десятиліть переорієнтовуються насамперед на вивчення особливостей передачі інформації нетрадиційними для писемної культури способами (телебачення, візуалізація інформації), значно складнішими бачать особливості впливу масової комунікації на формування суспільних цінностей. Сучасні теорії щодо особливостей функціонування мас-медіа дедалі ускладнюються, виокремлюються в єдину міждисциплінарну галузь науки, не втрачаючи при цьому соціологічних рис.

Особливості функціонування ЗМІ

Функціонування і розвиток системи масової комунікації в сучасній Україні мають суттєві особливості, що зумовлено як загальними сутнісними характеристиками трансформаційних суспільств, так і власне українськими реаліями. З огляду на це соціологію цікавить вплив соціальних процесів на особливості функціонування ЗМІ, а також і те, як модифікація ЗМІ позначається на соціальному бутті.

Якісні зміни у вітчизняних ЗМІ розпочалися наприкінці 80-х років ХХ ст. Цей час, як і початок

90-х, характеризувався зростанням соціальної активності громадян, різким збільшенням кількості та підвищенням популярності друкованих засобів інформації, розширенням аудиторій специфічних програм мас-медіа (трансляції засідань Верховної Ради СРСР та України, суспільно-політичні телерадіопрограми). Мас-медіа були тоді своєрідним нервовим згустком процесів, що їх переживала країна.

У другій половині 90-х років загальні тиражі друкованих видань знизилися, хоча зросла загальна кількість найменувань. За офіційними даними, з 1990 по 1996 рік кількість періодичних видань зросла на 23%. Але загальний разовий наклад їх знизився з 25 млн. примірників у 1990 р. до 23 млн. у 1996 р. Скоротилася і їх читацька аудиторія. За соціологічними даними, майже 25% опитаних відзначили, що за тиждень напередодні опитування вони не переглянули жодної газети.

Читацький інтерес став переорієнтовуватися із суспільно-політичної тематики на розважальну, що зумовило зростання популярності відповідних видань: серед найпопулярніших тематик у пресі респонденти зазначають передусім гороскопи, кросворди, гумор, світську хроніку тощо. Схожа ситуація спостерігається і на телебаченні. Згідно з опитуванням чітко простежується інтерес аудиторії до розважальних, музичних, спортивних програм, телесеріалів, художніх фільмів тощо.

Найпоширенішими в мас-медіа стають рекреативна та функція відтворення в аудиторії певного емоційно-психологічного настрою, які донедавна перебували на периферійних позиціях. Це стосується як загальної ситуації, так і кожного мас-медійного продукту зокрема. Дедалі частіше газети — особливо щотижневі — перетворюються на те, що в західних дослідженнях масових комунікацій називають «омнібусами» — пресу, розраховану на будь-який смак, щонайширшу аудиторію.

Суттєво змінює обличчя сучасних мас-медіа економічний чинник. Ринкова економіка перетворює інформацію на товар. Вона повинна бути не лише передана, а й придбана, спожита. ЗМІ дедалі частіше намагаються збільшити свої тиражі за рахунок ринкових технологій, маркетингових стратегій тощо. Але перетворення інформації на товар із властивостями споживчої

вартості актуалізує проблему виконання масовою комунікацією всієї сукупності притаманних їй функцій. Передусім постає питання, чи можлива реалізація всієї сукупності функцій ЗМІ одночасно з комерціалізацією, домінуванням рекреативних тем, сюжетів у мас-медіа.

Іншою проблемою є ступінь контролю за суспільством з боку владних структур через ЗМІ. Ця проблема в соціології масових комунікацій останнім часом є особливо актуальною. Зокрема, активно дебатується проблема тиску на суспільство під час виборчих кампаній, використання «виборчих технологій» тощо. Сучасні технології дають змогу здійснювати тиск на аудиторію не жорстким ідеологічним примусом, а на рівні так званого «слабкого впливу». Наприклад, вся концепція сучасних паблік релейшнз (англ. public relations — зв'язки з громадськістю) орієнтується на використання методик непрямого тиску на громадську думку. Усе частіше спеціалісти ведуть мову про дивовижну ефективність впливу на свідомість людини так званого «двадцять п'ятого кадру».

Але моральність таких впливів викликає певні сумніви. PR-практик, скажімо, перебуває перед дилемою: чи має він право на аморальні маніпуляції із свідомістю громадськості навіть для поліпшення її становища. Ця дилема ускладнюється тим, що сучасні засоби масової комунікації через свою природу та особливості функціонування вдаються до підміни реальності її імітаціями. Отже, може йтися в кращому разі про контроль та селективну практику щодо інформації в ЗМІ, про перетворення її на «нормативну», «соціальну», яка відповідає б соціальним уподобанням більшості.

Дедалі частіше соціологи вказують на те, що ЗМІ перетворюються на важелі управління, навіть маніпулювання громадською думкою. Легітимізація дій влади, намагання подати їх такими, що підтримуються суспільством, інтегрування широкої аудиторії — усі ці аспекти перебувають у центрі уваги дослідників масової комунікації. Дослідження останніх років свідчать про різке посилення контролю за інформацією з метою управління громадською думкою.

Легітимізація владних дій, створення позитивної громадської думки щодо владних структур, підтримка домінуючих ціннісних орієнтирів у суспільстві — саме цього влада чекає від мас-медіа. Українські реалії

останнього десятиріччя XX ст. свідчать про використання владою ЗМІ у політичних цілях та їх самоініціативне підключення до системи ідеологічного тиску. Небезпечність цього полягає в реальних можливостях опосередкованого впливу мас-медіа на громадськість завдяки сучасним ЗМІ. Як стверджують дослідники, «важко уявити собі, чим закінчився б націонал-соціалізм, якби Гітлер мав телебачення».

Однак тиск владних структур на громадськість через ЗМІ не у всьому є безпосереднім і брутальним. Громадська думка є феноменом, що функціонує не лише на основі інформації, переданої через канали комунікації, а будучи достатньо автономною, селекціонує, фільтрує цю інформацію. Тому не все, що циркулює каналами ЗМІ, ефективно впливає на суспільство. Прямий ідеологічний тиск може бути ослаблений проголошенням в сучасному суспільстві орієнтації на громадянські права, оскільки можливість оприлюднення власної позиції є ефективним важелем соціального контролю за масовою комунікацією.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте логіку розвитку засобів масової комунікації від появи перших друкованих видань до сучасності.
2. Наскільки розвиток науково-технічного прогресу обумовлює рівень впливу масової комунікації на суспільство?
3. Підтвердіть прикладами принципово високий рівень опосередкованого впливу на суспільство сучасних мас-медіа (телебачення, Інтернет тощо).
4. У чому сенс постмодерністської теорії сутності масової комунікації?
5. Охарактеризуйте сучасні теорії, що пояснюють особливості функціонування масової комунікації. У чому полягає відмінність між ними?
6. Чому концепція «масової людини» негативно оцінює можливість сучасних мас-медіа в культурному будівництві?
7. Як поняття «виборчі технології» пов'язане із соціологією масових комунікацій?

Теми рефератів

1. «Друкарська революція» в європейській культурі: особливості соціокультурних впливів.
2. «Інформаційне суспільство»: загальні стратегії соціокультурного розвитку в сучасному світі.

3. Постмодерністські концепції мас-медіа.
4. Теорія «масової людини» та європейський суспільний розвиток.
5. Вибірчі технології в сучасному соціумі: європейська традиція та український досвід.

3.7. Соціологія конфлікту

Предмет і категорії соціології конфлікту

Конфлікт і пов'язана з ним проблематика є об'єктом багатьох гуманітарних дисциплін, серед яких наприкінці ХХ ст. поступово сформувалася окрема соціологічна теорія — соціологія конфлікту.

Соціологія конфлікту — галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Науково-практичний інтерес соціології конфлікту зосереджений на таких проблемах:

- сутність конфлікту, з'ясування джерел природи та ступеня конфліктності суспільства;
- специфіка власне соціологічного підходу до аналізу конфліктів;
- мотивація конфлікту;
- взаємозв'язок конфліктів на макро- та мікрорівнях;
- управління конфліктами.

Соціологія конфлікту найчастіше послуговується такими категоріями, як «конфлікт», «соціальний конфлікт», «гострота конфлікту», «тривалість конфлікту», «конфліктанти», «межі конфлікту». Найуживанішою є категорія «конфлікт». Він є складною взаємодією, спрямованою на розвиток і вирішення протиріч, суперечностей, які неможливо вирішити без зміни чинників цієї взаємодії. Найчастіше конфлікт виявляє себе в соціальному середовищі, постаючи як соціальний конфлікт.

Соціальний конфлікт — зіткнення інтересів двох чи більшої кількості індивідів, соціальних груп.

За своєю природою конфлікт є соціальним явищем, породженим особливостями суспільного життя, соціальних систем, зіткненням, протиставленням суб'єктів соціуму. Стан конфлікту — далеко нерідкісне явище.

Тією чи іншою мірою, в той чи інший час він властивий кожному соціальному суб'єкту на певних фазах його розвитку. З огляду на це, конфлікт часто розглядають як привід для розв'язання суперечностей. Це стимулювало увагу науковців до проблеми прогнозування та управління конфліктом, наслідки яких здебільшого відчутно залежать від гостроти зіткнення учасників конфліктної взаємодії. *Гострота конфлікту* — ступінь зіткнення інтересів, глибина суперечностей учасників конфліктної взаємодії. Як правило, цю гостроту засвідчує рівень інтенсивності конфліктних дій, що ставить у пряму залежність можливість вирішення конфлікту. Гострота конфлікту дає підстави спрогнозувати час, який потрібно буде затратити на подолання конфліктної ситуації, тобто спрогнозувати тривалість конфлікту. *Тривалість конфлікту* — часові виміри існування конфлікту. Відповідно конфлікт може бути коротко-, середньо- та довготривалим, що залежить від цілей протиставлених сторін, гостроти проблеми, соціальної культури, ресурсів управління конфліктом.

Особливості конфліктної ситуації, можливості розв'язання її багато в чому залежать від інтересів та соціальних характеристик її учасників (*конфліктанти*). Ними можуть бути окремі індивіди, групи, спільноти і навіть держави.

Сукупність чинників, які зумовлюють конфлікт, розгортання його в просторі та часі визначають його межі. *Межі конфлікту* — зовнішні структурно-динамічні кордони конфлікту: суб'єктні (кількість учасників), просторові (територія, на якій відбувається конфлікт), часові (тривалість конфлікту).

Історія становлення соціології конфлікту

Першим звернув свій погляд на соціальний конфлікт Арістотель. Певні думки щодо природи та розв'язання конфлікту присутні у філософських системах Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо. Як соціальне явище конфлікт був уперше розглянутий А. Смітом, який вважав його основою поділу суспільства на класи та економічної боротьби між ними. Г.-В.-Ф. Гегель вбачав причину соціального конфлікту в соціальній поляризації суспільства. На окремих аспектах соціальних конфліктів та

засобах їх вирішення зосереджувалися фрейдистські, неофрейдистські концепції, теорії соціал-дарвінізму та соціобіології. Фундаторами власне соціологічної теорії конфлікту вважають К. Маркса, М. Вебера, Г. Зіммеля.

К. Маркс застосовував конфліктологічну парадигму до всього історичного розвитку, розглядаючи його як боротьбу класів. Міжкласовий конфлікт він вважав передусім антагоністичним зіткненням інтересів правлячого та пригнобленого класів, стверджуючи, що чим виразнішою буде їх поляризація, тим більше насильницьких форм набуде розв'язання конфлікту. Підхід до вивчення конфліктів у теорії К. Маркса був однобічним та обмеженим. Об'єктивно і глибоко проаналізувавши реальне розгортання конфлікту, він бачив лише один варіант його розв'язання — соціальний вибух і революцію.

Ширший і багатогранніший розгляд суспільства у світлі конфліктологічної парадигми зробив М. Вебер. Головний конфлікт сучасного йому суспільства він вбачав у боротьбі між політичними партіями, які репрезентують інтереси громадськості, та бюрократією.

Формулювання засадничих принципів теорії конфлікту, впровадження в науковий обіг терміна «соціологія конфлікту» відбулося завдяки німецькому соціологу Г. Зіммелю, який вважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство неідеальним. На його думку, чим гостріший конфлікт, тим згуртованішими є групи, що конфліктують; чим менша гострота конфлікту, тим імовірніше, що він виконує інтегруючу функцію у суспільстві; чим частіші конфлікти й менша їх гострота, тим імовірніше, що учасники конфліктуючих груп можуть позбутися ворожнечі й підтримати систему, виробивши норми врегулювання конфлікту. Отже, на відміну від К. Маркса, Г. Зіммель вважав, що конфлікт не тільки може бути врегульований мирними засобами, а й стати засобом розвитку суспільства.

Т. Парсонс трактував конфлікт як соціальну аномалію, фактор, що дезорганізовує та дестабілізує життя. На його думку, головне завдання суспільства полягає в попередженні конфліктів і підтриманні безконфліктних відносин між його елементами. На рівні соціальної системи таку функцію виконують правові інститути, релігія та звичаї. З розвитком суспільства все менше стає причин для виникнення конфліктів.

Із сучасних вчених найчастіше вдаються до проблеми соціології конфлікту Л. Козер, Р. Дарендорф, К.-Е. Боулдінг. Американський соціолог Л. Козер у праці «Функції соціального конфлікту» обґрунтував ідею позитивної функції соціального конфлікту, який є своєрідним запобіжним клапаном системи, з допомогою якого суспільство пристосовується до нових умов. Всі різновиди конфлікту він типізував на внутрішні та зовнішні, виокремлюючи у кожному з них соціально-позитивні, які ведуть до розвитку системи, та деструктивні конфлікти, що загрожують її існуванню. Л. Козеру належить найпоширеніше у світовій соціології трактування конфлікту як боротьби за цінності й претензії на певний статус, владу й ресурси; боротьби, в якій цілями є нейтралізація, заповідання шкоди або знищення суперника. Демократичні, гнучкі суспільства небезуспішно намагаються використати конфлікти собі на користь, оскільки толерантне ставлення до них дає змогу соціальній системі перетворити їх на засіб самооптимізації.

Німецький соціолог Р. Дарендорф у своїй теорії «конфліктної моделі суспільства» розглядав конфлікт всюдишним, оскільки кожне суспільство спирається на примушування одних його елементів іншими. Нерівність соціальних позицій, відмінність інтересів людей якраз і спричиняють конфлікти. А особливості суспільств він вбачав у різному ставленні до конфліктів з боку влади. У демократичному суспільстві теж є конфлікти, проте раціональні методи регулювання роблять їх невибухонебезпечними. Сам конфлікт у своєму розвитку долає, на думку Дарендорфа, три стадії розвитку.

1. Формування квазігруп з власними інтересами та готовністю до самозахисту.
2. Організація квазігруп в угруповання, усвідомлення ними власних глибинних інтересів.
3. Безпосереднє зіткнення соціальних груп (класів, націй, політичних партій тощо).

Американський соціолог К.-Е. Боулдінг у своїй праці «Конфлікт та захист: загальна теорія» стверджував, що конфлікт є невід'ємним елементом суспільного життя, певним різновидом соціальної взаємодії, а сучасні суспільства здатні вивчати і регулювати його. Конфлікт є ситуацією, за якої сторони розуміють несумісність власних позицій та намагаються випередити одна одну в своїх діях.

У колишньому Радянському Союзі конфліктологічна традиція була практично відсутня. У наукових працях в основному йшлося про матеріально-економічну та класову природу конфліктів. Згідно з доктриною про відсутність у соціалістичному суспільстві антагоністичних класів було зроблено висновок про неможливість конфліктів. Існування їх припускалося лише в царині міжособистісних стосунків, якими займалася соціальна психологія. До конфліктологічної тематики інколи зверталася так звана «критика буржуазної соціології», яка тенденційно розглядала реалії переважно західних суспільств.

Ситуація змінилася після того, як колишнє «безконфліктне» суспільство вибухнуло безліччю конфліктів — національних, політичних, конфесійних, економічних, регіональних, локальних тощо, а наукова думка виявилася повністю обеззброєною перед ними. Під натиском невідкладних потреб соціальної реальності за кілька років було загалом сформовано українське конфліктознавство, центром якого став Інститут соціології НАН України. Однак відчутною залишається недорозвиненість загальних концептуальних засад вивчення конфлікту.

Структура, функції, причини та механізм соціального конфлікту

Конфлікт є складним за структурою соціальним явищем, його елементи тісно взаємодіють між собою. До найважливіших із них належать:

1. Сторони, що конфліктують. У соціальному конфлікті беруть участь щонайменше дві сторони (конфліктанти). Крім них, у конфлікті можуть бути задіяні й провокатори, співчуваючі, консультанти, посередники тощо. Соціолог повинен з'ясувати соціальні характеристики сторін (належність до певної страти, соціальна роль, службове становище, вік, стать, освіта — якщо йдеться про індивідів).

2. Зона конфліктної взаємодії. Конфлікт виникає лише за наявності предмета суперечки, який зумовлює зону взаємодії його учасників. Часто його важко розпізнати, конфліктанти іноді й самі нечітко його уявляють. У зв'язку з цим зона конфлікту є дуже рухомою, може розширюватися та звужуватися.

3. Уявлення про ситуацію. Кожний з конфліктантів має власне уявлення про всі обставини, що спровокували та супроводжують конфлікт. А це створює додаткові підстави для непорозумінь.

4. Причини, мотиви. Кількість їх може бути необмеженою. Іноді вони є відкритими, іноді прихованими, усвідомленими або навпаки. Самі вони спонукають до вступу в конфлікт, постаючи як сукупність об'єктивних та суб'єктивних умов, що стимулюють конфліктну активність суб'єктів. Мотиви конфліктів конкретизуються у цілях, переслідуваних їх учасниками.

5. Умови, за яких відбувається конфлікт. З'ясування їх дає змогу розглядати конфлікт не як ізольовану систему, а як реальну соціальну ситуацію. Як правило, вони бувають політичними, економічними, культурними, психологічними тощо.

6. Дії. За конфліктної ситуації дії кожної зі сторін заважають іншій досягти мети й оцінюються як ворожі. Здебільшого вони проявляються в:

- створенні прямих або побічних перешкод для реалізації планів та намірів однієї зі сторін;
- невиконанні іншою стороною своїх обов'язків та зобов'язань;
- загарбанні або утриманні того, що, на думку цієї сторони, належить саме їй;
- нанесенні прямої чи побічної шкоди майну чи репутації;
- фізичному насильству;
- погрозах та інших діях, що змушують протилежну сторону діяти всупереч своїй волі та обов'язкам;
- діях, що принижують гідність людини, соціальної спільноти.

Конфліктна поведінка має певні принципи, стратегії, тактики. Серед головних принципів визначають концентрацію, координацію сил, нанесення удару по найвразливіших зонах суперника, економію сил та часу тощо. Тактика поведінки у конфліктній ситуації може бути жорсткою, нейтральною, м'якою. У практичній реалізації вона передбачає:

- фізичне насильство, що має своїм наслідком знищення матеріальних цінностей, блокування чужої діяльності, наругу над особистістю, а інколи і вбивство;
- психологічне насильство (образи, зневагу, дискримінаційні заходи, негативну оцінку особистості, приниження, брутальність тощо);

— захоплення та утримання об'єкта конфлікту; найчастіше це відбувається тоді, коли сторони борються за матеріальний об'єкт;

— тиск (накази, погрози, шантаж, компромат, ультиматуми);

— демонстраційні дії (публічні висловлювання, скарги, суїцидальні спроби, голодування, пікетування);

— санкціонування — постає як вплив на опонента через збільшення робочого навантаження, зниження зарплати, накладання заборон, невиконання розпоряджень тощо;

— тактика коаліцій — виявляє себе у створенні союзів, розширенні можливостей протидії;

— фіксація власних позицій — передбачає використання фактів, логічних прийомів для підтвердження позиції, містить критику, прохання, переконання, висунування пропозицій;

— дружелюбність (коректне спілкування, демонстрацію готовності вирішувати проблему, надання необхідної інформації, допомоги, вибачення, заохочення);

— угоди — передбачає обмін благами, обіцянками, вибаченнями, поступками.

7. Наслідки. Можуть бути як позитивні, так і негативні, що залежить не лише від правомірності домагань, але й від перипетій боротьби.

Отже, для існування конфлікту необхідні конфліктна ситуація, що складається об'єктивно; суб'єкти конфлікту; привід для його розгортання.

Механізм соціального конфлікту (процес його розвитку) містить декілька стадій:

Передконфліктна ситуація. Нерідко вона може бути благополучною, і тоді конфлікт розпочинається несподівано, під впливом зовнішніх чинників. Але найчастіше на цій стадії формуються передумови для конфлікту.

Інцидент. Він є першою сутичкою конфліктантів, зав'язуванням конфлікту. Інколи конфлікт може закінчитися на цій стадії (конфліктанти вирішують свої непорозуміння).

Ескалація. Виявляє себе в тому, що конфлікт реалізується в окремих актах — діях та протидіях конфліктуючих сторін. Може бути безперервною (ступінь напруги у відносинах постійно зростає) та хвилеподібною (періоди напруги змінюються тимчасовим затишшям).

Кульмінація. Вона є крайньою точкою ескалації, коли напруга виражається у вибуховому акті.

Завершення конфлікту. Конфліктанти можуть вийти з конфлікту за допомогою одного зі способів — насильства, примирення, роз'єднання (розриву).

Післяконфліктна ситуація. Йдеться про ситуацію, яка виникає після розв'язання конфлікту. Вона може бути як конструктивною, так і деструктивною, та найчастіше містить елементи обох характеристик одночасно.

Функції конфліктів

За своєю природою конфлікт може бути носієм як конструктивних, так і деструктивних тенденцій, що зумовлює його позитивні та негативні функції. До позитивних відносять:

— *сигналізування про осередки соціальної напруги* — конфлікт дає змогу не тільки з'ясувати невирішені проблеми, а й сприяє відкритому вираженню позицій та інтересів;

— *інноваційна* — сприяє розвитку суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнуванню нежиттєздатних структур;

— *консолідуєча (інтегративна)* — полягає в об'єднанні людей, що захищають власні інтереси, у виникненні інтересу до співпраці;

— *активізація соціальних зв'язків* — конфлікт інтенсифікує, динамізує взаємодію людей, що позитивно позначається на темпах розвитку суспільства;

— *комунікативна* — їй передуює усвідомлення учасниками конфлікту власних та чужих інтересів; реалізується вона через пошук компромісу, взаємопристосування учасників конфліктної ситуації;

— *зняття психологічної напруги* — часто саме конфлікт є найефективнішим засобом нейтралізації психологічної напруги між його учасниками, стимулом до пошуку компромісів.

Попри те, будь-який конфлікт таїть у собі загрозу стабільності соціальної системи, нормальному функціонуванню суспільства, нерідко призводить і до деградації його учасників. Все це дає підстави для висновків і про *негативні функції* конфлікту як соціального явища, найсуттєвішими з яких є:

— *дестабілізуюча* — проявляється в порушенні соціального клімату, єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, спільнот, колективів;

— *дезінтегруюча* — спричиняє послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, роз'єднаність, віддаленість його сфер, а також ускладнення пошуку компромісів;

— *аксіологічна* — втілюється у загостреному сприйнятті, оцінці цінностей, щодо яких спалахнула конфліктна ситуація, намаганні змінити систему пріоритетів тощо.

Будь-який конфлікт таїть загрозу певним цінностям, інтересам суспільства, соціальних спільнот, груп, індивідів, що породжує намагання відстояти, захистити їх різними, інколи й некоректними методами, а це спричиняє новий виток конфліктної ситуації.

Тому при їх розв'язанні необхідно враховувати не лише особливості конфлікту, характеристики та інтереси конфліктуючих сторін, а передусім причини, що його спровокували.

Причини конфліктів

Конфлікт як соціальне явище є породженням певних соціально-психологічних чинників, втілених в інтересах конкретних соціальних суб'єктів — учасників конфліктної ситуації. Він є сукупністю об'єктивних і суб'єктивних передумов, наслідком взаємодії різноспрямованих прагнень, що постають у найрізноманітніших комбінаціях. До найголовніших причин належать:

1. Протилежні орієнтації сторін — суб'єктів взаємодії. У соціальній практиці різноспрямованість інтересів не менш поширена, ніж їх консолідація. Нерідко егоїстичні інтереси стосуються однієї і тієї ж цілі, яку неможливо реалізувати одночасно, без посягання на інтереси інших суб'єктів соціуму, що, безумовно, породжує конфліктні ситуації.

2. Різноманітність ідеологічних засад. Виникнувши на основі різних поглядів, конфлікти часто переростають у безкомпромісну боротьбу за певне спрямування політичного, соціально-економічного розвитку держави, стосуючись таких суто прагматичних аспектів, як власність тощо. Часто вони стосуються релігійних, соціокультурних питань.

3. Різновекторність соціально-економічних орієнтацій. Передусім вони пов'язані з соціально-економічною нерівністю, нерівноправним розподілом матеріальних і духовних благ. Нерідко вони проявляються на етапі трансформації суспільно-економічних систем, що зумовлено певними змінами у сфері власності і привласнення, які, у свою чергу, породжують відповідні стратифікаційні зміни.

4. Суперечності між елементами соціальної структури. Обумовлені вони неузгодженістю цілей та завдань різних рівнів організації суспільства (центр—периферія).

5. Соціально-психологічні та морально-етичні. Вони постають у формі незадоволення окремих індивідів їх статусом у певному середовищі, що породжує різноманітні спроби змінити його.

Чинники конфліктів класифікують за різними критеріями. Найчастіше ними є інформація, структура, цінності, відносини, поведінка.

1. Інформаційні чинники. Йдеться про неповноцінне інформування учасників взаємодії або свідоме використання викривленої інформації, недооцінку фактів та їх значення, дезінформацію, послуговування ненадійною інформацією. Часто такими чинниками є суперечливість законодавства, стереотипи, чутки тощо.

2. Структурні чинники. Вони стосуються формальної чи неформальної організації соціальної групи: влади і керівництва, пріоритетів щодо них з огляду на стать, вік, системи безпеки, ролі традицій, релігійних поглядів, інформування, наявності референтних груп, власності та розподілу тощо.

3. Ціннісні чинники. Вони виявляються у зв'язку з порушенням ціннісних принципів та відчуття стабільності. Стосуються передусім ідеології, уявлення про справедливе та необхідне, етичних аспектів, традиційної системи поведінки, професійних цінностей, вірувань, внутріколективної поведінки тощо.

4. Чинники, пов'язані із задоволенням (незадоволенням) взаємодією (її відсутністю) сторін. У цьому сенсі принциповими є сутність, основа, мета, важливість, тривалість та цінність відносин, рівновага сил, рівень довіри, історія взаємодії тощо.

5. Поведінкові чинники. Ця група чинників стоїть передусім аспектів поведінки, які посягають на цінності однієї зі сторін конфлікту, загрожують

безпеці, викликають стрес або дискомфорт, експлуатують відносини, не виправдовують очікувань, порушують обіцянки тощо.

Знання та використання цих факторів дає змогу погасити конфлікт на стадії його зародження. В реальній ситуації чинники можуть бути тісно переплетеними та взаємопов'язаними, витворювати нові комбінації проблем.

Типологія конфліктів

Конфлікт є складним багатомірним явищем. Як соціальний феномен, він зберігає тенденцію до ускладнення, оновлення структури, чинників, що його породжують. Різні типи конфліктів, взаємодіючи, доповнюють один одного, набуваючи нових рис. Це зумовлено динамізацією та ускладненням системи соціальних відносин. Конфлікти розрізняються масштабом, типом, причинами, наслідками, складом учасників, тривалістю, засобами урегулювання тощо.

За формами прояву визначають соціально-економічні, етнічні, міжнаціональні, політичні, ідеологічні, релігійні, сімейні, військові, юридичні, побутові та інші типи конфліктів. Щодо функцій розрізняють позитивні (конструктивні) та негативні (деструктивні). За принципом доцільності-недоцільності — закономірні (неминучі), необхідні, вимушені, функціонально невинуваті.

Розгляд конфліктів у динаміці дає змогу визначити такі їх різновиди:

— на етапі виникнення: стихійні, заплановані, спровоковані, ініціативні;

— на етапі розвитку: короткочасні, тривалі, затяжні;

— на етапі усунення: керовані, обмежено керовані, некеровані;

— на етапі затухання: ті, що спонтанно припиняються; припиняються під дією засобів, віднайдених протисторонними сторонами; вирішуються за втручання зовнішніх сил.

За складом конфліктуючих сторін конфлікти бувають:

1. Внутріособистісні. Вони є суто психологічними, обмежуються рівнем індивідуальної свідомості. Здебільшого — це гостре негативне переживання, викли-

кане боротьбою структур внутрішнього світу особистості, яке відображає її суперечливі зв'язки із соціальним середовищем. Супроводжується таким конфліктом психоемоційною напругою, психологічним стресом, послабленням ділової, творчої активності, негативним емоційним фоном спілкування, заниженням самооцінки. У цьому контексті визначають *мотиваційний* (між «хочу» та «хочу»), *моральний* (між «хочу» та «треба»), *нереалізованого бажання* (між «хочу» та «можу»), *рольовий* (між «треба» та «треба»), *адаптаційний* (між «треба» та «можу»), *неадекватної самооцінки* (між «можу» та «можу») види конфліктів. Як правило, внутріособистісні конфлікти є сферою наукового інтересу психології.

2. Міжособистісні та групові. У будь-якому міжособистісному конфлікті задіяні щонайменше дві сторони. За своєю змістовим наповненням такі конфлікти бувають ресурсними або ціннісними. *Ресурсні конфлікти* пов'язані з розподілом матеріальних благ, території, часу тощо (щодо розподілу премій); *ціннісні* розгортаються в площині взаємовиключних культурних традицій, стереотипів, вірувань (між батьками та дітьми). Причини їх різноманітні, всю їх сукупність соціологи звели до кількох груп:

- обмеженість ресурсів;
- різні аспекти взаємозалежності;
- відмінність цілей;
- відмінність уявлень та цінностей;
- відмінність у життєвому досвіді та поведінці;
- незадоволення комунікацією;
- особистісні риси конфліктантів.

Міжособистісні конфлікти класифікують за сферами їх розгортання (ділові, сімейні, побутові, майнові тощо), за наслідками (конструктивні та деструктивні). За критерієм реальності їх поділяють на справжні (конфлікт існує об'єктивно та сприймається адекватно), умовні (конфлікт залежить від зовнішніх обставин, які легко змінюються), зміщені (за явним приховується інший конфлікт), латентні (існує конфліктна ситуація, але конфлікт не відбувається), хибні (не існує об'єктивних підстав для конфлікту, відбувається лише у зв'язку з помилками сприйняття та розуміння).

3. Конфлікти в організаціях. За складом учасників поділяють на такі категорії: особистість—особистість

(міжособистісні), група—група (міжгрупові), особистість—група.

За джерелом конфліктної енергії (причинами) поділяються на *структурні* (їх спричиняють суперечності щодо завдань, які вирішують сторони (наприклад, між бухгалтерією та іншими підрозділами); *інноваційні* (будь-яка інновація порушує усталений ритм, традиції, звички, певною мірою торкається інтересів багатьох співробітників, що може спричинити конфлікт); *позиційні* (стосуються визначення першості, значущості, лідерства, аутсайдерства, локалізовані у сфері символічного визнання (хто є важливішим?); *справедливості* (виникають на підставі розходжень щодо оцінок трудового внеску, розподілу матеріальних, моральних винагород тощо); *суперництво з приводу ресурсів* (традиційним для організацій; у конфлікт переростає тоді, коли виконавці, між якими розподіляється певний ресурс, ставлять у залежність від його отримання виконання власних службових обов'язків); *динамічні* (мають соціально-психологічну природу, часто виникають у нових колективах, де не існує чіткої неформальної структури, не визначився лідер).

Організаційні конфлікти, як правило, спричинюють недоліки в організації трудової діяльності, управлінські помилки, несприятливий соціально-психологічний клімат у колективі.

4. Міжгрупові конфлікти. Можуть відбуватися між різними за розмірами, складом групами. Найчастіше їх породжують незадоволена потреба, соціальна нерівність, різний ступінь участі у владі, невідповідність інтересів та цілей. Соціологію передусім цікавлять соціальні конфлікти, до яких вона відносить конфлікти між суспільством та природою, економічні, трудові, соціального планування, внутріполітичні, військові, міжкультурні, міжнаціональні, етнічні, міждержавні тощо. До міжгрупових конфліктів здебільшого призводять:

— *міжгрупова ворожість*. З. Фрейд стверджував, що вона існує за будь-якої взаємодії груп. Головною функцією її є згуртування групи;

— *об'єктивний конфлікт інтересів*, неминучість якого зумовлена природними інтересами його суб'єктів;

— *груповий фоворитизм*, сутність якого полягає у намаганні сприяти учасникам власної групи наперекір інтересам тих, хто належить до інших груп.

Одним з найпоширеніших видів міжгрупового конфлікту є трудовий, в основі якого є умови праці, система розподілу ресурсів, прийняті домовленості. Його спричинюють переважно бездієвість та забюрократизованість адміністрації, ігнорування чи незнання роботодавцем норм трудового законодавства та дії. З цим пов'язані низькі соціальні гарантії працівникам, низька зарплата, її несвоєчасне сплачування та ін.

Найскладнішими та важкорегульованими є міжетнічні конфлікти, які, як правило, мають багатолітню передісторію, породжуються комплексом соціально-економічних, політичних, культурних, етнопсихологічних проблем.

Політичні конфлікти поділяють на міждержавні та внутріполітичні, їх особливістю є боротьба за політичний вплив у суспільстві, на міжнародній арені. Серед *внутріполітичних конфліктів* визначають класові, між політичними партіями та рухами, між гілками влади, боротьбу за лідерство у державі, партії, русі.

Міждержавні конфлікти породжує комплекс причин. Їх основу становить зіткнення національно-державних інтересів, суб'єктами виступають держави чи коаліції. Такі конфлікти є продовженням зовнішньої, а інколи й внутрішньої політики держав-учасниць, вони несуть загрозу масової загибелі, локально та глобально впливають на міжнародні відносини. Їх поділяють на конфлікти ідеологій; конфлікти, метою яких є політичне панування, захист економічних інтересів; територіальної цілісності тощо. Головна особливість таких конфліктів полягає в тому, що часто вони реалізуються у формі війни.

Беручи до уваги особливості перебігу, реалізації конфліктів, соціологія визначає прості та складні їх форми.

До простих конфліктів відносять:

— *бойкот* — повна або часткова відмова від дій, що можуть бути корисними для іншої сторони; здебільшого він стосується економічних, політичних, організаційних аспектів взаємовідносин;

— *саботаж* — одна з форм боротьби, найчастіше прихованої, в якій використовують дезінформацію, підриг авторитету суперника, знищення його матеріальних засобів;

— *переслідування* — має на меті послаблення, компрометацію противника;

— *вербальна та фізична агресія* — проявляються через звинувачення, дискредитацію, поширення чуток, фізичне насильство, теракти, вбивства.

До складних форм соціальних конфліктів належать:

— *суспільний протест* — постає як публічна дія з метою вираження незадоволення кимось або чимось;

— *бунт* — його формами є заколот, повстання, заворушення; як правило, вони короточасні, вкрай агресивні, стихійні;

— *соціальна революція* — постає як процес різких радикальних якісних змін, суттєвих суспільно-політичних перетворень;

— *війна* — тотальна боротьба між великими суспільними групами, яка здійснюється шляхом збройного насильства.

Попередження та розв'язання конфліктів

Прогнозування та попередження конфліктів належать до головних завдань управлінської діяльності щодо регулювання соціальних протиріч.

Прогнозування конфліктів — доказове припущення можливості їх виникнення та розвитку.

Здійснюється на наукових засадах з урахуванням практичного досвіду.

Попередження конфліктів — організація життєдіяльності суспільства, соціальної спільноти, яка мінімізує вірогідність протиріч між його суб'єктами.

Зрозуміло, що набагато легше попередити конфлікт, ніж його розв'язати, тому профілактика конфлікту є не менш важливою, ніж уміння його конструктивно вирішувати. Діяльність із профілактики конфлікту охоплює такі головні напрями:

— створення необхідних умов для мінімізації їх кількості та розв'язання неконфліктними засобами;

— оптимізація організаційно-управлінських умов створення та функціонування організацій;

— ліквідація соціально-психологічних причин конфліктів;

— блокування особистісних чинників виникнення конфліктів.

Однак часто попереджувальні заходи бувають запізними або недостатньо ефективними, а інколи можуть навіть посилити дію чинників, що спричинили конфліктну ситуацію. За таких умов необхідно зробити все для його швидкого розв'язання, маючи на увазі, що це можливо за спільних зусиль його учасників, спрямованих на припинення протидій та вирішення проблеми, що призвела до зіткнення.

Найпоширенішими засобами вирішення конфлікту є:

— усунення причин конфлікту, подолання образу «ворога», що склався у конфліктуючих сторін;

— зміна вимог однієї зі сторін, коли опонент іде на певні поступки. Інколи обидві сторони погоджуються на компроміс у зв'язку з виснаженням ресурсів, втручанням третьої сторони;

— боротьба, яка передбачає перемогу однієї зі сторін;

— консенсус, який є згодою значної більшості учасників конфлікту щодо його головних питань. Консенсус може бути основним (відображує ступінь єдності цілей та цінностей), процедурним (встановлює правила дій), на рівні відношення до політики, влади, керівництва. Часто конфліктуючі сторони різко обмежують можливості вирішення конфлікту шляхом консенсусу.

Вирішення конфлікту є однією з форм подолання конфліктної ситуації. З-поміж інших часто використовуються:

— *урегулювання конфлікту* — відрізняється від вирішення тим, що в усуненні протиріч між конфліктантами бере участь третя сторона;

— *затухання конфлікту* — тимчасове припинення протидій при збереженні напруги та протиріччя, за якого конфлікт набуває прихованої форми; відбувається внаслідок втрати мотиву до боротьби, зниження значущості цілі, переорієнтації мотивації конфліктантів, виснаження ресурсів;

— *переростання в інший конфлікт* — настає, коли у відносинах сторін виникає нове, більш значуще протиріччя;

— *усунення конфлікту* — полягає у ліквідації його структурних елементів за допомогою припинення на тривалий час взаємодії опонентів, усунення об'єкта конфлікту, подолання дефіциту об'єкта конфлікту, вилучення з конфліктної ситуації одного з конфліктантів.

На практиці все це виявляється як перемога однієї зі сторін, відмова їх від посягань на об'єкт, що спри-

чинив конфлікт чи згода на спільне його використання. Інколи вдаються до компенсації опоненту за оволодіння об'єктом.

Успішність розв'язання конфлікту залежить від пошуку спільних цілей та інтересів, зниження негативних емоцій опонента, об'єктивного обговорення проблеми, вибору оптимальної стратегії розв'язання конфлікту, а також організаційних, історичних, правових, психологічних, культурних чинників. Безпосереднє розв'язання конфлікту передбачає аналіз і оцінку ситуації, вибір засобу, формування плану дій, його реалізацію та оцінку ефективності. Соціологія конфлікту передбачає певні стратегії виходу із конфлікту як головну лінію поведінки опонента на його завершальному етапі. До різновидів стратегії виходу з конфлікту належать:

— *суперництво* — у нав'язуванні іншій стороні кращого для себе рішення; виправдане, якщо запропоноване рішення є конструктивним за відсутності часу для переконування опонента, в екстремальних ситуаціях;

— *компроміс* — полягає у бажанні конфліктантів завершити конфлікт частковими поступками, відмовою від окремих вимог, що висувалися раніше, готовністю визнати претензії іншої сторони; ефективний, якщо учасники конфлікту усвідомлюють рівність своїх прав та обов'язків, відчують загрозу позбутися всього в разі поразки; може бути досягнутий за допомогою техніки відкритої розмови;

— *приспосовування* — є вимушеною або добровільною відмовою від боротьби; до такої стратегії спонукає усвідомлення неправоти, необхідність збереження добрих стосунків з опонентом, сильна залежність від нього, незначущість проблеми, великі збитки та загроза ще більших, тиск третьої сторони;

— *унікнення вирішення проблеми* — є спробою вийти з конфлікту за мінімальних втрат. Йдеться не про розв'язання, а про затухання конфлікту; застосовується за відсутності сил та часу для боротьби, небажання вирішувати проблему, прагнення виграти час, труднощів у формуванні лінії власної поведінки;

— *співробітництво* — передбачає спрямованість конфліктантів на конструктивне обговорення проблеми, ставлення до іншої сторони не як до противника, а союзника в її вирішенні; найефективнішим буває за сильної

взаємозалежності сторін та важливості рішення для них обох; може бути досягнутим за допомогою переговорів.

Переговори передбачають використання ненасильницьких засобів та прийомів для вирішення проблеми. Здебільшого вони стосуються нормалізації відносин, перерозподілу, створення нових умов, узгоджень. Можуть виконувати інформаційну (сторони зацікавлені в обміні поглядами, але не готові до спільних дій), комунікативну (створення нових зв'язків та відносин), регулятивну, координуючу, пропагандистську (дають змогу одній із сторін представити себе у вигідному світлі перед громадськістю) функції. Буває, що їх використовують для зволікання з прийняттям рішення, з'ясування аргументів слабких місць суперника.

Учасники переговорів найчастіше вдаються до одного з трьох типів поведінки: компромісу (сторони йдуть на поступки), відносного компромісу або асиметричного рішення (поступки однієї сторони значно переважають поступки іншої), нового рішення, знайденого шляхом співпраці. Переговори є складним процесом, який поділяється на 3 етапи.

1. Підготовка. Здійснюється як за організаційним (формування делегації, визначення місця та часу проведення, узгодження питань тощо), так і змістовим (аналіз проблеми, складання концепції переговорів, визначення можливих варіантів рішення, вироблення пропозицій) напрямками.

2. Проведення переговорів. Уточнюються інтереси, концепції, позиції учасників, обґрунтовуються погляди, пропозиції, узгодження позицій та вироблення домовленостей.

3. Аналіз результатів переговорів та виконання досягнутих домовленостей.

Важливим чинником, що впливає на результативність завершення конфлікту, є участь у його регулюванні третьої сторони. Вона може діяти як сила, що підтримує одну із сторін, і як незалежний посередник. У першому випадку завершення конфлікту здійснюється за допомогою насильства та соціального тиску, у другому — суду, арбітражу, медіації.

Медіація — вид діяльності, що полягає в оптимізації за допомогою третьої сторони процесу пошуку вирішення проблеми задля припинення конфлікту.

Найчастіше для цього влаштовують переговори за допомогою медіатора (третьої сторони). Ефективність медіації забезпечують добровільність, рівноправність сторін, відсутність у них процедурних переваг, незалежність та нейтральність медіатора, конфіденційність переговорів.

Медіаторство може бути офіційним (формальним) і неофіційним (неформальним). *Офіційними медіаторами* виступають міждержавні організації (ООН), окремі держави, державні правові інституції, державні комісії, представники правоохоронних органів, громадські організації тощо. *Неофіційними медіаторами* бувають відомі особи, представники релігійних організацій, професійні психологи, неформальні лідери, друзі, сусіди та ін.

Сторони здебільшого звертаються до медіаторів, безуспішно втративши всі аргументи, сили та засоби для розв'язання конфлікту, коли в позиціях, які вони відстоюють, не вдається знайти спільне, по-різному тлумачать головні для вирішення конфлікту критерії або вважають конче необхідним зовнішній контроль за дотриманням проміжних тимчасових угод. Буває, що сторони дорожать добрими відносинами, але за певних обставин не можуть порозумітися і тоді вдаються до послуг медіатора.

Медіатор може і самостійно ініціювати свою участь у розв'язанні конфлікту. Це відбувається за існування загрози застосування насильства сторонами чи реального його застосування, відсутності порозуміння між ними і перспектив на те, що вони його самотужки знайдуть. Залежно від впливу медіатора на рішення конфліктуючих сторін соціологія конфлікту визначає такі його ролі:

— третейський суддя (авторитарна роль, має найбільші можливості щодо визначення варіантів вирішення проблеми);

— арбітр (теж має значні повноваження, але сторони можуть не погодитися з його рішенням та опротестувати його);

— посередник (більш нейтральна роль; маючи певні знання, він забезпечує конструктивне обговорення проблеми, прийняття рішення залишається за конфліктантами);

— помічник (не втручається у полеміку щодо змісту проблеми та прийняття рішення, забезпечує організацію переговорів та зустрічей);

— спостерігач (своєю присутністю утримує сторони від порушень домовленостей, агресії).

Третя сторона може забезпечити вольове припинення конфлікту (третейський суддя, арбітр), розведення конфліктуючих сторін (третейський суддя, арбітр), блокування боротьби (третейський суддя, арбітр, спостерігач), застосування санкцій (третейський суддя, арбітр), визначення правомірності претензій (третейський суддя, арбітр), надання допомоги (помічник, посередник), сприяння нормалізації відносин (помічник, посередник), надання допомоги в організації спілкування (помічник, посередник), контроль за виконанням домовленостей (арбітр, спостерігач, посередник).

Як тактичні прийоми медіатор може застосовувати почергове вислуховування сторін у межах спільної зустрічі, човникову дипломатію (курсуючи між конфліктантами), тиск, акцентування на слабких моментах у позиціях опонентів. Він повинен володіти знаннями та професійними якостями для переговорів, мати досвід регулювання конфліктів, знання ситуації та особливостей конфлікту, необхідні особистісні якості тощо. Медіацію вважають досить ефективною формою розв'язання конфліктів.

Методологічні прийоми дослідження конфліктів

Дослідження конфлікту є неодмінною передумовою його розв'язання, оскільки дає змогу пізнати його глибину, складність, позиції сторін. Ефективність його забезпечує дотримання певних принципів:

— *принцип розвитку* — він акцентує на тому, що конфлікт знаходиться у безперервному розвитку, має власну динаміку;

— *принцип загального зв'язку* — передбачає дослідження не окремих структурних елементів конфлікту, а максимально можливих його зв'язків з іншими соціальними явищами;

— *принцип єдності теорії, практики та експерименту* — передбачає чітку продуманість дій та належну організацію їх виконання;

— *принцип системного підходу* — вимагає аналізу конфліктів як складних об'єктів, що складаються з ієрархічно пов'язаних підсистем та є підсистемами системи більш високого рівня;

— *принцип об'єктивності* — потребує мінімізації впливу особистих та групових інтересів, інших суб'єктивних чинників;

— *принцип особистісного підходу* — передбачає врахування конкретних особливостей індивідів як суб'єктів конфліктів;

— *принцип конкретно-історичного підходу* — підкреслює необхідність врахування в процесі вивчення конфлікту всіх конкретних умов, у яких вони діють (місце, час, обставини тощо);

— *принцип еволюції* — зосереджує увагу на врахуванні головних закономірностей еволюції конкретних видів конфліктів;

— *діалектичний принцип* — стосується внутрішнього джерела розвитку конфлікту (закон єдності та боротьби протилежностей), засобів еволюції та динаміки конфліктів, орієнтують на пошук закономірностей (закон переходу кількості в якість), дає змогу прогнозувати напрям розвитку конфліктів (закон заперечення заперечення).

При дослідженні конфліктів здебільшого використовують такі види аналізу:

1. Системно-структурний. Охоплює визначення просторово-часових та змістових меж конфлікту, з'ясування максимальної кількості підструктур, елементів та зв'язків між ними, встановлення їх ієрархії.

2. Системно-функціональний. Полягає у вивченні особливостей зовнішніх проявів конфліктів у соціумі.

3. Системно-генетичний. Суть його у розкритті обумовленості конфлікту факторами макро- та мікросередовища, визначенні ієрархії причин, що його породжують.

4. Системно-інформаційний. Охоплює вивчення ролі інформації та її функцій у зародженні, розвитку та завершенні конфлікту, дослідження закономірностей інформаційного обміну між його підструктурами.

5. Системно-ситуаційний. Як одиниця аналізу використовується конфліктна ситуація, яка має систему змістових, часових та просторових характеристик. Вона є найменшим цілісним елементом конфлікту, що зберігає всі його риси.

Універсальна понятійна схема опису конфлікту охоплює такі понятійно-категоріальні групи: сутність, типологія, структура, функції, еволюція, генеза, динаміка, інформація в конфлікті, попередження, завершення, дослідження та діагностика. Основними етапами практичного вивчення конфліктів є складання програми, визначення конкретного об'єкта вивчення, розробка методики аналізу, пілотажне дослідження, коригування програми і методик, збір первинної інформації, якісна та кількісна обробка даних, аналіз та інтерпретація отриманих результатів, формулювання висновків, прогнозів та рекомендацій.

Отже, конфлікт є складним соціальним феноменом, який постійно супроводжує життєдіяльність суспільства та потребує теоретичного і практичного вивчення з метою управління ним на всіх стадіях його функціонування, особливо у періоди кризи суспільства, трансформації його систем.

Запитання. Завдання

1. Дайте порівняльну характеристику головних соціологічних теорій конфлікту.
2. Розкрийте сутність подвійного характеру функцій конфлікту, проілюструйте окремі з них.
3. Проаналізуйте можливі причини конфлікту. Спробуйте з'ясувати причини одного з широковідомих соціальних, політичних, економічних конфліктів сучасності.
4. Вкажіть головні механізми виникнення міжгрупових конфліктів та проаналізуйте їх.
5. Доведіть перспективність врегулювання конфліктів за допомогою третьої сторони, навівши приклади із сьогодення.
6. Проаналізуйте з точки зору стабільності розвитку суспільства головні форми розв'язання конфліктів.

Теми рефератів

1. Медіаторство в умовах сучасної України.
2. Переговори у конфліктних ситуаціях.
3. Культура та соціальні конфлікти.
4. Міжнаціональні та міжетнічні конфлікти та їх специфіка.
5. Проблема типологізації конфліктів у соціології.
6. Проблематика конфлікту в соціологічній теорії.

3.8. Етносоціологія

Предмет, об'єкт та історія розвитку етносоціології

Кожна людина ідентифікує свою належність до певної спільноти. Етнічна самоідентифікація є однією з її базових ідентифікаційних практик. Почуття етнічної спільноти у давніх суспільствах було першим у розмежуванні на «своїх» і «чужих». Етнічне самовизначення людини є значно суттєвішим за усвідомлення територіальної відокремленості. В етнічності відображаються особливості соціальних практик, культурної спадщини тощо. Феномен етнічного, національного вивчають етнографія, соціальна антропологія, історія, філософія, політологія та ін. У просторі соціологічної науки проблемами етнічного та національного займається етносоціологія.

Етносоціологія (грец. *ethnos* — плем'я, народ) — галузь соціології, що досліджує суть і функції різних етнічних спільнот (рід, плем'я, народність, нація) з метою з'ясування загальних закономірностей їх взаємодії та вироблення механізмів включення в існуючу систему соціальних відносин.

Як наукова дисципліна, вона існує на стику соціології, етнографії та історії. *Предмет* її — взаємозв'язок загальних соціальних явищ і процесів з явищами та процесами етнічними. *Об'єкт* — особливості етнічних виявів соціального. До найважливіших проблем, які вона досліджує, належать:

- етнічна зумовленість характерних рис культури та побуту соціальних спільнот;
- етнічні впливи на формування ціннісних орієнтацій;
- зв'язок національних чинників із особливостями соціальної структури, міграційної і трудової мобільності, урбанізації тощо;
- соціальна детермінованість національної самосвідомості, міжнаціональних відносин;
- сутність міжнаціональних конфліктів;
- етномовні процеси (білінгвізм тощо).

Етносоціологія зосереджується на вивченні етнічної специфіки загальних соціальних явищ, дослідженні етнічних проблем — національної самосвідомості, мови, звичаїв та інших елементів культури.

В Україні як окрема дисципліна вона почала формуватися на межі 50—60-х років ХХ ст. Однак її засади були закладені раніше, сформувавшись у лоні етнографії, історії, фольклористики та інших наук, які цікавилися особливостями національної культури, традиціями народу.

В українських землях, що перебували на той час під владою Російської та Австро-Угорської імперій, свідоме зацікавлення народними традиціями та фольклором почалось за часів розквіту романтизму (перша третина ХІХ ст.). Саме на тоді випала діяльність видатних учених та збирачів фольклору І. Срезневського, М. Максимовича, М. Костомарова, В. Гнатюка, Ф. Колесси та ін. Етнографічні описи та роздуми про національні особливості історичної долі українського народу почали вписувати у формат викладання суспільних дисциплін. Подальший розвиток суто етнографічних досліджень (наприклад, діяльність Відділення етнографії при Російському географічному товаристві) давав багатий матеріал для наукових узагальнень у цій галузі.

Не залишилась осторонь цього процесу і соціологічна наука. Стараннями Максима Ковалевського (1851—1916) (робота Російської вищої школи суспільних наук у Парижі), а згодом М. Грушевського, який створив Український соціологічний інститут у Відні, етнографічні дослідження тогочасного та минулого становили україністського народу набули системного характеру. Помітне місце посідали вони і в діяльності Всеукраїнської академії наук. Наприклад, функціонування Кабінету примітивної культури при науково-дослідній кафедрі історії України, як і видання друкованого органу цього наукового підрозділу — «Первісне громадянство», цілком відповідали тогочасним стандартам етнографічних та етносоціологічних досліджень.

Щоправда, згодом і до кінця 50-х років ХХ ст., вивчення етнографічних і національних аспектів суспільного життя було унеможливлене у зв'язку із загрозами бути звинуваченим у «буржуазному націоналізмі». Тому проблеми, які досліджує етносоціологія (феномен етносу, нації тощо), в Україні значилися як «ризиковані».

Певні зміни у ставленні до етносоціології, як і щодо можливості досліджень етнічних аспектів соціального, відбулися у другій половині 60-х років. Безумо-

вно, і тоді наукові пошуки не могли бути очищеними від ідеологічних нашарувань, зосереджувалися насамперед на «національних особливостях соціалізму», «поліетнічності в умовах соціалізму» тощо. Останньою проблемою переймалося навіть вище партійне керівництво колишнього СРСР (окремий розділ доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС).

Радянська наука етносоціологічні проблеми розглядала здебільшого на межі між соціологією та етнографією, історією тощо. Помітну роль у становленні проблематики етносоціології відіграла діяльність Інституту етнографії АН СРСР, особливо з середини 60-х років, коли його очолив видатний етнолог Юліан Бромлей (нар. у 1921 р.).

У пострадянський час етносоціологія здебільшого переймалася соціальним розвитком етнічних груп у процесі трансформації політичного, економічного і соціального середовища.

Класичним зарубіжним дослідженням з етносоціології вважають працю Ф. Знанецького та У. Томаса «Польський селянин в Європі та Америці», видану в 20-ті роки XX ст. Але принциповий інтерес до проблеми етнічності, національності зафіксований у 50—60-ті роки, що пов'язувалося з активним розпадом колоніальних володінь європейських держав в Африці та Азії, посиленням еміграційних хвиль з країн «третього світу» до Європи та Сполучених Штатів Америки. Тамтешні дослідження зосереджувалися на міжгрупових взаєминах, соціально-психологічних проблемах міжнаціональних конфліктів, етнічній дискримінації тощо.

Як і кожна молода наукова галузь, етносоціологія особливу увагу зосереджує на з'ясуванні сутності й специфіки наукового апарату, базових понять («етнос», «народність», «нація» тощо), формуванні методології досліджень. У цьому процесі конкурують різні концептуальні підходи, розмаїття яких ілюструє багатогранність предмета дослідження. Особливо це стосується одного з базових понять — «етнос», тлумачення якого є своєрідним ключем до розгляду всіх інших.

Найпоширенішими є так звані примордиалістські концепції, що поділяють думку про первинний (примордиальний) характер етносу, які окреслюють два основні підходи до сутності етнічності як суспільного явища.

Соціобіологічний підхід

Описує етнос з еволюційно-генетичних позицій (як «поширену форму родинного відбору та зв'язку»). Його прибічники підкреслюють глибоку емоційність взаємозв'язків у людських групах, а також конче необхідне для людини переживання її належності до певної спільноти. Одним з яскравих представників цього підходу є російський історик Лев Гумільов (1912—1992), який стверджував, що етнос є природною формою існування людини. Розбіжності між окремими етносами коріняться не стільки в культурі чи соціальній структурі, скільки у формах стереотипізованої поведінки, яка є вищою формою адаптації людини до ландшафту. Саме ландшафт як природна «сцена», де розгортається «драма етносу» (накопичення і витрачання «живої енергії», пасіонарності — пристрасті) — головний елемент розвитку кожного народу, кожного етносу.

Як соціобіологічне утворення, етнос підкорений природним ритмам життя. Він долає всі стадії розвитку живого організму: народжується у полум'ї «пасіонарного поштовху»; переживає різкий злет свого розвитку, зовнішньої експансії; проходить акмаційну фазу («фаза перегріву»); старіє, переживаючи разом з тим цивілізаційний сплеск, і переходить до старечого животіння, поки не згине зовсім або не відродиться у полум'ї чергового «пасіонарного поштовху». Цикл існування окремого етносу охоплює 1300—1500 років.

Явище «пасіонарності», за Гумільовим, виникає під впливом космічного випромінювання, що спричиняє процеси мутагенезу на уражених територіях. Внаслідок мікромутацій у певній кількості представників даного етносу виникає своєрідний «ген пасіонарності», що має прихований (рецесивний) характер. Пасіонарії «живляться» розлиттю у ландшафтах існування етносу енергією, акумулюють, виявляють підвищену активність, прагнення діяти. Надлишок енергії вони спрямовують на подолання інерції традиційних стереотипів, норм, систем цінностей. Пасіонарії стимулюють активність інших представників етносу. Водночас пасіонарність через свою рецесивність і різке зниження в осіб, які потрапили під її вплив, інстинкту самозбереження, здатна згасати. Етногенез Гумільов розглядав як процес поступової втрати системою пасіонарності.

Еволюційно-історичний підхід

Пов'язує етнос, етнічність не з біологічними аспектами існування, а з певним соціально-історичним контекстом. Етноси відмінні один від одного не стільки біологічно, скільки культурою, мовою, системами ідентичностей тощо.

У вітчизняній літературі довго чи не єдиною побувала історично-стадіальна типологія етнічних спільнот. Згідно з нею кожній стадії розвитку суспільства відповідала окрема стадія розвитку етнічності. Загалом етнічна стадіальність розглядалася в такій послідовності: плем'я — народність — нація. Розвиток етнічних груп трактувався як поступова еволюція, ускладнення культурних і соціальних рис великих людських спільностей. Відповідно існування етносів у формі племені вважалось особливістю архаїчних суспільств. Етнічна самосвідомість виростала з уявлення про спільність походження одноплемінників від єдиного першопредка. Народність тлумачилася як розвинутіша форма етнічного об'єднання, бо, крім спільного походження, вона характеризувалася територіальною, культурною та мовною спільністю її представників. Формування та існування народності пов'язують із суспільствами докапіталістичної стадії розвитку. Становлення капіталістичної формації зумовило формування нового типу етнічності — нації.

Загальноприйнятим для такого погляду є тлумачення етносу, сформульоване відомим російським дослідником Ю. Бромлеєм.

Етнос — усталена сукупність людей, яка історично склалася на певній території і має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури й психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксоване у самоназві (етнонімі).

Отже, згідно з еволюційно-історичним підходом, етноси характеризуються певними стійкими ознаками (мова, культура, етнічна самосвідомість, самоназва тощо), які формуються у взаємозв'язку з певними передумовами — територіальними, природними, соціально-економічними, державно-правовими та ін.

В останні десятиліття ХХ ст. дедалі частіше стали вести мову про національний розвиток «бездержавних» народів. До цієї групи відносять етнічні спільноти на території Центральної та Східної Європи (більшість слов'янських народів, серед них і український),

інтегруючим чинником яких є не спільність економічного розвитку, а культура та мова. У зв'язку з політичною підневільністю процес націотворення (Чехія у складі Габсбурзької імперії, Україна як складова кількох держав, народи Югославії під владою Туреччини) реалізовувався в межах «лінгвоцентризму», «боротьби за мову» тощо.

Інструментальний підхід

Його прихильники, орієнтуючись на сучасне становище народів, пояснюють збереження етнічної ідентичності людей потребами подолання відчуження, що виникає в сучасному суспільстві у зв'язку з посиленням масової культури, зниженням традиційної системи цінностей, прагматизацією буття. Це засвідчує спробу протиставити асиміляторським поглядам (згідно з якими етнічні аспекти у сучасному суспільстві перестают відігравати визначальну роль) концепцію збереження етнічної ідентичності навіть за техногенного суспільства. Саме через етнічну ідентифікацію у людини сучасного суспільства з'являється можливість реалізувати жагу соціальної справедливості, культурної стратифікації тощо.

Конструктивістський підхід

В основу його покладено тезу, що для етнічного самовизначення замало лише безпосередніх, природних ознак — расових рис, фізіології, «уписованості» у ландшафт. Для цього потрібні певні «доктринальні», ідеологічні конструкції, які породжуються свідомою діяльністю інтелектуальної еліти — письменників, вчених, політиків. Етнічність як почуття спільності зі своїм народом стає цілком сконструйованим поняттям (звідси — назва підходу), знарядом досягнення вузьким колом лідерів здебільшого особистих, інколи навіть сумнівних цілей. Такий погляд уразливий для критики, оскільки історична практика свідчить здебільшого про перекинуття первинних цілей лідерів національного руху в процесі реалізації їх доктрин.

Усі підходи виявляють єдність у тому, що для виокремлення етнічної групи першорядним чинником є етнічна ідентичність.

Етнічна ідентичність — відчуття взаємної тотожності, історичної, соціальної та культурної спільності у представників однієї етнічної групи.

Вона не є сталою на всі часи, може змінюватися, особливо за тривалих міжетнічних взаємин. У зв'язку з цим в антропології та етносоціології було запроваджено поняття «акультурація», за допомогою якого описують зміни в етнічній ідентичності, етнічному та культурному самоусвідомленні під час тривалого контакту різних за культурою груп людей. Ці зміни стосуються всіх груп, що контактують, але практика свідчить, що домінуюча культура змінюється найменше. Культурні меншини засвоюють (самостійно або під тиском обставин) основні елементи культури домінуючої групи — релігію, стереотипи поведінки, норми тощо. Наявність цих змін є підставою для тверджень про акультураційні стратегії в такому середовищі.

Відповідно була сформульована концепція чотирьох головних варіантів акультураційних стратегій. Суть їх полягає в особливостях відповіді представниками етнічних спільнот на два питання: 1) Чи доцільне збереження власної культурної ідентичності? 2) Чи є необхідним розвиток стосунків з представниками інших етнічних груп? Схематично, залежно від відповідей на них, варіанти акультураційних стратегій можна зобразити так:

Таблиця 2

Варіанти акультураційних стратегій

Питання 2		Питання 1	
		Збереження власної культурної ідентичності	
		«ТАК»	«НІ»
Розвиток стосунків з членами іншої етнічної групи	«ТАК»	Інтеграція	Асиміляція
	«НІ»	Сегрегація	Маргіналізація

Інтеграція (лат. *integratio* — поповнення, відновлення) — орієнтація на збереження етнокультурної спадщини одночасно зі встановленням широких контактів з представниками іншої культури, що сприяло б формуванню так званої «мозаїчної культури», де кожна окрема ланка зберігає свою особливість і самобутність. *Асиміляція* (лат. *assimilatio* — уподібнення) — витіснення елементів культури меншості під тиском титульної культури та поглинання етнічних меншин культурою більшості. Інколи можлива часткова інтеграція культури меншин у простір титульної культури. *Сегрегація* (лат. *segregatio* — відокремлення) — спроби збереження власної етнокультурної спадщини за різкого звуження контактів з представниками інших національних утворень. Фактично вона є вираженням ізоляціоністської політики. Цей термін вживається, коли йдеться про домінуючі етнічні групи; щодо політики національних меншин використовують термін *сепаратизм*. *Маргіналізація* (лат. *marginalis* — межа, узбіччя) — ситуація, за якої небажання або неспроможність орієнтації на етнокультурні стереотипи більшості супроводжується в етнічній групі втратою рідної культури, мови тощо.

Здебільшого етнічна ідентичність може бути зафіксована та вивчена на рівні етнічних стереотипів.

Етнічний стереотип (грец. *stereos* — твердий і *typos* — відбиток) — стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісно визначений образ, уявлення про певний об'єкт, продукований під впливом конкретної етнічної культури, актуальний для представників окремої етнічної спільноти.

Термін «стереотип» щодо соціальних явищ був запроваджений американським дослідником В. Ліппманом у 20-ті роки ХХ ст. і передбачав схематизоване, культурно зумовлене сприйняття навколишньої реальності, що дає змогу спрощувати процес світосприйняття, економлячи при цьому зусилля людини. Пізніше його почали використовувати і щодо проблемного поля етносоціології.

Вживання терміна «етнічний стереотип» можливе для окреслення уявлень, що склалися у певній етнічній спільноті стосовно іншої; при вивченні самоописів етнічної спільноти; при описі найхарактерніших рис світосприйняття етнічної спільноти. Наприклад, Ю. Бромлей твердить про існування «моделі світу» (характерної особливості бачення навколишнього про-

сторю та місця в ньому людини), властивої певній етнічній спільноті, спричиненої існуванням етнічних стереотипів.

Етнічні стереотипи спрощують сприйняття навколишнього світу для представників конкретного етносу, водночас вони допомагають етносу зберігати ідентичність, поширюватися і розвиватися у часі та просторі.

Іншою проблемою є визначення таких феноменів, як «народність» і «нація». Орієнтуючись на стадійний підхід до суспільного розвитку, тривалий час побувала думка, що народність і нація є різними стадіями розвитку суспільства.

Народність — мовна, територіальна та культурна сукупність людей, яка склалася історично і передує нації.

Народності починають формуватися одночасно з консолідацією союзів племен. Згодом формується територіальна, мовна, культурна спільність з відповідною самоназвою, але народності не ототожнюються з державами, що починають формуватися, ні територіально, ні мовно.

Нація — особлива історична сукупність людей, що характеризується спільністю походження, мови, території, економічного становища, психічного стану та культури, що виявляються в єдиній етнічній свідомості та самосвідомості.

Важливою ознакою нації є внутрішній державний устрій та чіткі державні кордони, у межах яких завершується їх формування.

Останнім часом стала поширеною точка зору, згідно з якою відмінність між народністю та нацією є досить умовною, а окремі етнічні групи були закріплені за цими поняттями довільно. За іншими підходами нація, на відміну від народності, містить, передусім, не етнічний, а політичний сенс. Та й у світовій практиці живається термін «нація» саме у значенні політичної чи громадянської спільноти.

Національно-етнічні процеси та відносини

Національні відносини завжди пов'язані з вирішенням певних етнічних проблем, які стосуються умов виживання і розвитку етносів (проблеми території, політичної влади, мови, культури, традицій, збереження самобутності тощо). Об'єктивною передумо-

вою виникнення та розвитку національно-етнічних відносин є існування окремих етнічних спільнот, що відрізняються своїми етнокультурними особливостями (народів, націй). За даними ООН, у більш ніж 220 державах світу існує понад 3 тис. етнічних спільнот. Багато з них проживають компактно, деякі перебувають за межами однієї країни. Таким етносом є й українці, великі етнокультурні групи яких проживають за кордоном.

Національні відносини ніколи не існують поза іншими суспільними явищами (політичними, духовними, соціальними, економічними тощо). Суб'єкти таких відносин часто демонструють особливості своєї етнічної свідомості та самосвідомості. Тому міжнаціональні відносини, навіть маючи стійку об'єктивну основу, розгортаються у сфері почуттів, ілюзій, національних міфів та упереджень.

Національні відносини завжди мають ідеологічний характер, перебувають на перетині культур. Суб'єктами їх є, як правило, окремі етнічні утворення, хоч інколи й окремі суспільні групи та страти населення. Зважаючи на те, що сучасні етнічні проблеми існують у межах державних утворень, найчастіше ведуть мову про взаємини між титульними націями і національними меншинами.

До титульних належать нації, що компактно проживають на певних територіях, дають назву існуючому державному утворенню (українці в Україні, естонці в Естонії та ін.). До національних меншин відносять етнонаціональні групи, що не належать до титульних націй (російське населення в Балтії, німці в Поволжі та ін.). Існують і багатонаціональні держави, в яких питома вага нетитульних націй не менша порівняно з основним населенням (Швейцарія). Відносити такі етноси до національних меншин некоректно ні в політичному, ні в культурному сенсі: спільність етнічної долі, культур, навіть національних стереотипів робить усі національні утворення в поліетнічних країнах формально рівноправними.

В Україні як багатонаціональній державі, за даними перепису 1989 р., проживало до 130 етнічних спільнот чисельністю понад 52 млн. осіб. Це свідчить про те, що міжнаціональні відносини є одним з найважливіших чинників її сучасної внутрішньої політики.

Оскільки в Україні існують щонайменше три великі лінгвоетнічні групи (до 40 % тут — українці, що говорять українською мовою, майже 33 % — російськомовні українці та до 21 % — російськомовні росіяни), складною є і лінгвістична ситуація. У неофіційному спілкуванні, згідно з дослідженням українських учених, переваги не набула жодна з цих мов, водночас на рівні державних інституцій простежується намагання підняти значення української мови як державної.

Міжнаціональні відносини виявляються в економічному, культурному, мовному та інших аспектах. Часто в них домінують різними своїми гранями питання соціальної справедливості.

Економічні національно-етнічні відносини спрямовані на задоволення економічних потреб етнічних утворень. Економічні потреби можуть формуватися як стихійно, через особливості історичного розвитку (наприклад, у середньовічній Європі більшість капіталів, нагромаджених завдяки лихварництву, концентрувалася в руках єврейського населення через релігійні упередження християнства), так і завдяки політиці держави (заборона в Південно-Африканській республіці чорношкірому населенню займатися управлінською, адвокатською та іншими видами діяльності). Ці відносини втілені в існуючому суспільному розподілі праці, в системі економічних зв'язків між різними національно-етнічними утвореннями. Не завжди це є наслідком свідомої практики держави. Так, в Україні завдяки особливостям розселення російської етнічної групи (переважно в центрах урбанізації) відсоток росіян, зайнятих в інтелектуальній сфері, помітно вищий, ніж українців.

Політичні етнопонаціональні відносини стосуються передусім рівної участі всіх етнічних утворень у реалізації політичної влади в країні та вирішенні найважливіших проблем державного життя. Вони спрямовані на реалізацію громадянських прав і свобод представників різних етнічних груп. Про невирішеність політичних проблем етнічних груп свідчила відсутність виборчих прав в афроамериканського населення до часів Громадянської війни в США. Часто важливими щодо цього є питання державного устрою: є країна федеративним утворенням на демократичних засадах, де передбачено широку участь національних меншин у реалізації владних повноважень, чи вона має унітарний характер.

Етнопонаціональні відносини у сфері культури створюють можливості для контактів культур різних етнічних груп. Загалом весь спектр етнопонаціональних явищ реалізується не лише існуванням багатьох національностей у межах певної держави, а й завдяки системі етнопонаціональних інтересів. Ці інтереси стосуються збереження їх самобутності, розвитку економіки, культури етнічних груп, тобто усвідомлюваного національного самоутвердження. Відповідно перед етносоціологією постає питання націоналізму.

Націоналізм — теорія і практика етнічних відносин, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у вирішенні своїх проблем, реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених специфікою економічного, політичного, духовного розвитку країни, традиціями, суспільною психологією тощо.

Як суспільний рух, він зародився одночасно в розвинутих країнах Західної Європи (Англія, Франція) внаслідок загального розвитку політичної та соціально-економічної системи цих країн, а також у багатоетнічних країнах імперського типу (Австро-Угорщина, Росія) — внаслідок протестів нетитульних етнопонаціональних груп проти національного гноблення та нерівності.

Радянська соціологія трактувала націоналізм як систему установок і політичних ідей щодо винятковості, переваги власного народу над іншими, небажання інтегруватися з іншими народами, а також як дії, спрямовані на їх дискримінацію.

Однак після розпаду політичної та ідеологічної системи Радянського Союзу у пострадянській науці набувають чинності концепції, що тлумачать націоналізм як теорію і практику самоідентифікації нації у вирішенні політичних, державних, економічних, соціокультурних проблем суспільного розвитку, які реалізуються в різноманітних формах діяльності.

Таке розуміння націоналізму стосується сутності, а не політичних чи ідеологічних його оцінок. А сам феномен класифікують на громадянський (державний), етнічний, дифузний.

Громадянський (державний, територіальний) націоналізм вважають найбільш раціональним, таким, що базується на принципах вільного самовизначення особистості. Така форма націоналізму (іноді його порівнюють з патріотизмом) визнана нормою людського співіснування, оскільки він спрямований на консолі-

дацію всього населення держави за допомогою юридичних інститутів, загальногромадянських прав, культури, ідеології.

Етнічний націоналізм поділяють на політичний і націоналізм у сфері культури. Політичний націоналізм заснований на розумінні нації як політичної сутності, має своєю метою боротьбу за утримання державності з урахуванням інститутів, ресурсів, культурної системи. Часто його критикують за спрямованість на досягнення владних, ідеологічних, культурних та інших переваг для одного народу. Політичний націоналізм домінуючих народів може призвести до дискримінації нетитульних національностей, узурпації державних інститутів та ідеології. Націоналізм не домінуючих етнічних меншин за екстремального свого розвитку переслідує сепаратистські (лат. *separatus* — окремий, відособлений) цілі, домагається вирішення проблем етнічної нерівності будь-якими засобами. Націоналізм у сфері культури спрямований на збереження цілісності народу, підтримання і розвиток його мови, культури, історичної самосвідомості тощо. Він може виконувати позитивну роль, якщо уникатиме культурного ізоляціонізму, негативного сприйняття інших культур, не матиме схильності до відродження та поширення архаїчних елементів культури, що стримують розвиток етносу.

Загалом проблеми націоналістичних рухів зводяться до вирішення національного питання.

Національне питання — форма відкритої постановки в суспільстві проблеми розвитку націй, національних відносин (територіальних, екологічних, економічних, політичних, правових, мовних тощо).

Виникає воно у зв'язку з реальними або уявними несправедливостями у міжнаціональному спілкуванні. Уявлення про національну несправедливість формується на основі категорії «національний інтерес», від діапазону усвідомлення якого національне питання набуває широкого або вузького тлумачення. Неможливість остаточного вирішення національного питання потребує постійної уваги до національних процесів, пошуку можливостей гармонізації міжнаціональних відносин, подолання протиріч з метою недопущення переростання їх у міжнаціональний конфлікт.

Згідно із законом соціальних сподівань, що підвищуються, з активізацією процесів урбанізації, зростан-

ням кількості представників національностей у процесах інтелектуалізації, модернізації розширюється й діапазон їх потреб. Тому цілком природним є бажання національних утворень поліпшувати своє життя.

Націоналізм може посилюватися і як реакція на можливість (реальну чи удавану) втрати існуючого рівня автономії, особливо в поліетнічній державі. Спричинити його може, наприклад, експансія (економічна, політична, культурна) іншої держави або метрополії (якщо йдеться про поліетнічну державу).

Не менш впливовим може бути і соціальний чинник, наприклад, конкуренція за робочі місця, особливо у престижних сферах зайнятості (рухи мезоамериканського чи афроамериканського населення США). Інколи, правда, трапляється, що престижні сфери зайнятості займають здебільшого представники національних меншин даної країни (високий рівень росіян у бізнес-еліті країн Балтії або вплив японських промисловців у США). У будь-якому разі проблеми соціальної стратифікації можуть впливати на розвиток національних рухів як титульного етносу, так і етнонаціональних меншин.

Дифузний націоналізм пов'язують з особливостями психологічного становища маргінальних груп, які не можуть ідентифікувати себе з жодною з існуючих соціальних національних груп, мають досить високий соціальний, економічний, культурний статус. Такі групи характеризує пасивна форма націоналізму, що проявляється здебільшого в стресових ситуаціях.

Поширеною є концепція, згідно з якою в розвинутих країнах орієнтація на націоналізм тісно пов'язана з консервативними та авторитарними поглядами (на відміну від країн, що розвиваються, де націоналізм може бути чинником подальшого розвитку політичного та соціального потенціалу країни).

Беручи за основу особливості реалізації настанов націоналізму, виділяють такі його різновиди:

Класичний націоналізм. Реалізується як спроба досягнення повної незалежності. Простежується у більшості пострадянських держав.

Паритетний націоналізм. Виявляє себе у прагненні до повної незалежності, яке обмежують певні внутрішні чи зовнішні чинники, наприклад, передача повноважень центру (автономні республіки Російської Федерації).

Економічний націоналізм. Його особливістю є прагнення до економічної незалежності етно-національних утворень (Гонконг за часів протекторату Великобританії).

Захисний націоналізм. Домінуючими в ньому є ідеї про необхідність відсічі «зовнішнім силам», збереження культури, мови, території тощо (Чеченська республіка).

Ліберальний націоналізм. Обстоює права і свободи особистості, виступає за додержання базових «європейських» цінностей.

Сучасний світ базовими вважає такі принципи національного розвитку:

— право на існування (заперечує законність таких явищ, як геноцид чи етноцид, насильницьке знищення будь-якого народу чи культури);

— право на самоідентифікацію (передбачає самовизначення громадянами своєї національної належності);

— право на суверенітет, самовизначення і самоврядування (реалізується завдяки самостійному налагодженню своєї життєдіяльності, без втручання ззовні);

— право на збереження культурної самобутності (основна увага зосереджується на питаннях мови, освіти, збереженні і розвитку традицій, культурної спадщини тощо);

— право на контроль за використанням природних багатств і ресурсів територій їх проживання;

— право на використання досягнень сучасної цивілізації.

Дотримання цих прав є підставою для тверджень про збереження за кожною окремою нацією прав на існування та розвиток.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте основні напрями дослідження етнічності в сучасній соціологічній науці.
2. У чому полягають основні відмінності етносоціології від етнографії?
3. У чому полягає відмінність між термінами «етнос», «народність», «нація»? Обґрунтуйте свої міркування.
4. Окресліть можливості кожної з акультураційних стратегій у сучасному світі.
5. Опишіть етнічні стереотипи, притаманні окремому народові (наприклад, українцям). Чим, на Вашу думку, вони спричинені?
6. Охарактеризуйте особливості розвитку української етнонаціональної спільноти.

7. Які чинники зумовлюють сучасне етнолінгвістичне становище в Україні?

Теми рефератів

1. Від етнографії до етносоціології: розвиток етносоціологічних студій в Україні.
2. Акультураційні стратегії в сучасному світі.
3. Етнічні стереотипи в сучасному українському суспільстві.
4. Національна політика в пострадянському просторі: загальне та особливе.

3.9. Соціологія релігії

Соціологія релігії є галуззю соціології та однією з релігієзнавчих наук. Як наукова дисципліна, вона функціонує в контексті соціологічного знання й інших наук про релігію. Перебуваючи на межі соціології і теології, вона враховує суспільну значущість і різноманітність релігійної проблематики, в тому числі й те, чи може бути релігія предметом наукового вивчення, чи не є соціологічний аналіз її вторгненням у заборонену для нього сферу.

Предмет і об'єкт соціології релігії

Соціологія релігії — галузь соціології, одна зі спеціальних соціологічних дисциплін, яка вивчає взаємодію релігії та суспільства, її вплив на соціальну поведінку індивідів та спільнот.

Розглядаючи релігію як соціальний феномен, соціологія релігії спрямовує свій погляд на соціальні аспекти: як утворюються і функціонують релігійні групи та інститути, завдяки чому вони функціонують або припиняють існування; які стосунки між релігійними групами, чому між ними виникають конфлікти; що належить до ритуальних дій тощо. На відміну від філософії, соціологію цікавлять релігійні вірування не самі по собі, а те, що відбувається в суспільстві під впливом релігії. Але вірування не завжди впливають на поведінку: індивід може належати до релігійної групи, не усвідомлюючи суті вірувань, яких вона дотримується. Релігійні інститути, установи, організації

можуть впливати на поведінку незалежно від вірувань і навіть всупереч їм, стимулюючи з певних причин дії, які суперечать офіційному вченню. Як спеціальна галузь знань, соціологія релігії є елементом концепції соціального і культурного життя багатьох соціологів класичної епохи. А такі видатні вчені, як Е. Дюркгейм, М. Вебер, Г. Зіммель, Б. Малиновський, були одночасно і засновниками соціології, і основоположниками соціології релігії.

Предмет соціології релігії — сукупність структур, процесів, пов'язаних із функціонуванням суспільства на різних рівнях, система контролю за соціальною поведінкою індивідів і груп. *Об'єкт* — релігія як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце у духовному житті суспільства. Одна з головних її проблем — з'ясування того, що належить до поняття «релігія».

Релігія є комплексом вірувань та практичних дій, за допомогою яких люди спілкуються або намагаються спілкуватися з реальністю, яка перебуває за межами їх повсякденного досвіду. Вона складається з вірувань (міфів), ритуалів (культів), етосу (схильностей та моральних цінностей), світогляду, системи символів. Її тлумачать і як соціальний феномен, і як спільноту людей, поєднаних вірою. Оскільки релігія інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини, необхідні різні підходи і засоби її дослідження багатьма науками.

Однак найчастіше в соціології поняття «релігія» вживається в таких значеннях:

1. Сукупність поглядів на світ і людину в її ставленні до Бога; знання, що не потребують доведень, а приймаються на віру. Це — світоглядний компонент релігії.

2. Взаємозалежна щодо «священного» система емоційно забарвлених переконань і дій, що виражають ставлення до надприродних сил, які панують над людьми в їх повсякденному житті (релігійний культ), визначають позицію і вчинки в особистому та громадському житті. Таким є діяльний, культовий компоненти релігії.

3. Сукупність заповіданих Богом ідеалів, цінностей, норм, правил поведінки, які повинна сповідувати релігійна людина. У цьому виявляє себе нормативний компонент релігії.

4. Об'єднання релігійних людей у громади й організації (церква, секта, чернечий орден, особливі групи професійних служителів культу), їх адміністративно-територіальні одиниці (наприклад, єпархія в християнській церкві). Йдеться про організаційний компонент релігії.

З урахуванням цього було сформульовано тлумачення релігії як соціального феномену.

Релігія — система вірувань, ритуалів, дій окремих індивідів, груп, спільнот, зумовлених вірою в існування надприродного, священного і реалізованих у певних соціальних нормах, статусах, ролях, звичаях, розпорядженнях, стандартах поведінки, соціальних позиціях.

Таке тлумачення бере за основу специфічний для соціології аспект релігії, що є однією з істотних ланок культури, специфічний спосіб життєдіяльності людини, реалізований у системі духовних і матеріальних цінностей, соціальних норм і традицій, у сукупності ставлення людини до природи, суспільства і самої себе (і, можливо, — до Бога). Релігія в соціологічній інтерпретації — один з найважливіших соціальних інститутів, що відіграють істотну роль у конструюванні соціальної реальності, внаслідок чого вона є ефективним засобом легітимізації (пояснення, виправдання) і підтримання існуючого соціального порядку. У соціологічному тлумаченні вона є й особливою формою богошанування і ритуалу, з якими зживаються індивіди та спільноти, вважаючи будь-яку іншу релігію марновірством.

Центральна тема соціології релігії — взаємодія релігії та суспільства. Соціологія концентрується на соціальному «вимірі» релігії, її впливі на соціальну поведінку. Її цікавлять загальні правила, стандарти поведінки, засоби релігійної мотивації, а не сутнісні особливості конкретної релігії. Вона залишає поза межами дослідження об'єкт, на який спрямована суб'єктивна релігійна поведінка — надприродне, Бог, трансцендентне.

Релігія за своєю сутністю є метасоціальною. Тому її не можна ідентифікувати з віруваннями, ритуалами та інститутами, що змінюються, будучи складовою соціальної реальності. Її слід усвідомлювати як «союз людини з Богом». Відповідно до цього соціологія релігії вивчає не релігію як таку, а лише її соціальні вияви.

Соціологія релігії суттєво відрізняється від так званої «релігійної соціології». Наприклад, у Франції після Першої світової війни під впливом соціолога, етнолога, релігієзнавця Люсьєна Леві-Брюля (1857—1939) було організовано вивчення різноманітних аспектів релігійності населення в інтересах католицької церкви. Воно мало на меті з'ясувати зовнішні ознаки культової поведінки (частота відвідування богослужінь тощо). Церкви його результати були потрібні для оцінки власних справ. Після Другої світової війни (50—60-ті роки) на тлі клерикалізації суспільства спочатку в Європі, а згодом у США постала клерикальна соціологія, що досліджувала церковні організації як соціальні явища, церкву як соціальну реальність. Розвиток клерикальної соціології окреслив межі можливого співробітництва теології та соціології. Взаємний інтерес полягав у тому, що теологія шукала контакту з емпіричними соціальними дослідженнями, а соціологію цікавив такий соціальний феномен, як релігійні групи.

У 60-ті роки, особливо у США, соціологія активно працювала на замовлення різноманітних релігійних організацій, а релігійні інтелектуали нерідко використовували в теологічних розробках засоби соціологічного аналізу. Однак теологія і соціологія релігії не стали взаємодоповнюючими дисциплінами. Теологія розглядала соціологічні дослідження як засіб досягнення релігійної мети. Соціологія вбачала свій професійний інтерес у дослідженні релігії як соціального і культурного феномену. Розмежування теології та соціології не зводиться до розбіжностей в інтерпретації соціальних явищ, воно — у принципах розуміння людини та її соціальної поведінки.

Агресивна антирелігійна позиція шкідлива для соціології, оскільки вона підпорядковує наукове дослідження релігії ідеологічним цілям — боротьбі проти релігії. Якщо клерикальна соціологія стверджує про обслуговуючу функцію соціології релігії щодо теології, то за радянських часів соціологію релігії розглядали як складову наукового атеїзму. Визначальним у соціологічному розумінні релігії є «віра в надприродне», що вирізняє «культову поведінку» з-поміж інших форм соціальної поведінки. Коли, наприклад, Юрій Левада в книзі «Соціальна природа релігії» (1965) відмовився від поняття «надприродне» в соціологічній характеристиці релігії, його звинуватили в схиланні

перед «буржуазною соціологією», в протиставленні гносеологічного підходу до релігії соціологічному аналізу її. Радянське релігієзнавство, в тому числі й соціологія релігії, розглядало релігію як позасоціальний феномен, як «пережиток минулого». За таких обставин і теологія, і науковий атеїзм зійшлися в запереченні специфічного соціологічного бачення релігії.

Наукове знання про релігію не є ні прорелігійним, ні антирелігійним. Серед вчених-релігієзнавців, соціологів релігії є віруючі й невіруючі. Однак професійна етика не дозволяє переступати межі, які відділяють ученого від релігійного проповідника або атеїста. М. Вебер вважав дотримання цих засад справою «інтелектуальної чесності». Соціологія керується принципом, сформульованим Е. Дюркгеймом: соціальні феномени повинні бути пояснені завдяки соціальним категоріям.

Аналізуючи релігію, соціологія вдається до універсальних засобів, вироблених і застосовуваних нею в дослідженні різних соціальних явищ: опитування, статистичний аналіз, спостереження й експеримент, крос-культурний порівняльний аналіз, контент-аналіз, аналіз письмових джерел, історичних документів (конкретніше див. розділ 4).

У дослідженні релігійної поведінки індивідів і груп соціологія релігії використовує різноманітні методологічні підходи: структурно-функціональний аналіз, соціокультурний, конфліктологічний, феноменологічний, історико-порівняльний тощо.

Становлення соціології релігії як наукової дисципліни

Початок формування соціології релігії як наукової дисципліни припадає приблизно на середину XIX ст. Її виникнення зумовили процеси в європейському суспільстві, започатковані епохою Просвітництва й антифеодальними буржуазними революціями. Одним з найважливіших її джерел була соціально-філософська критика феодальних суспільних відносин і церкви як соціального інституту французькими енциклопедистами XVIII ст. (Гельвецій, Гольбах, Дідро). Ця критика сприяла пробудженню інтересу до соціальної зумовленості релігії та її ролі у житті суспільства. Відповідно

релігію стали виокремлювати із сукупності суспільних інститутів як особливий феномен, щодо якого інші суспільні реалії розглядали як світські (секулярні).

Німецький філософ Іммануїл Кант (1724—1804) одним з перших обґрунтував можливість розглядати релігію з позицій наукового мислення: розум має сильніші аргументи, ніж ті, якими послуговується церковна доктрина і Святе Письмо. Кант обстоював самостійність людини та людського розуму, який реформує, раціоналізує історичну релігію, визнаючи при цьому соціальну корисність «природної», «розумної» релігії як основи морального порядку в суспільстві.

Одна з особливостей соціального розвитку західного суспільства полягала у зростаючій складності та диференційованості суспільних інститутів. У зв'язку з цим постало питання про місце релігії серед інших соціальних інститутів та її взаємини з ними. Якщо радикальні критики вбачали в релігії тільки соціально-негативний чинник, то соціальну науку цікавило, що насправді відбувається у житті суспільства під впливом релігійної віри. Такому спрямуванню наукового інтересу сприяли результати досліджень історії, філології, антропології, етнології.

Першим цю проблематику порушив французький філософ О. Конт, який вважав, що в дослідженні соціального життя важливо з'ясувати засади соціального порядку, а відповідно й соціальну роль релігії. Згідно з його вченням про соціальну динаміку, заснованим на еволюційних засадах, суспільство долає три стадії розвитку, аналогічні періодам людського життя, — дитинство, юність і зрілість. На першій — «теологічній» стадії — людина марно намагається досягнути «безумовного пізнання внутрішньої суті» явищ і причин їх виникнення. Її релігійна свідомість представлена трьома типами — фетишистським, політеїстичним та монотеїстичним. Останній тип свідчить про перехід від теологічного до «спекулятивного» мислення, що домінує на «філософській», метафізичній стадії. На третій стадії людина, спостерігаючи явища, намагається встановити між ними закономірні зв'язки. Це стадія панування науки.

Для соціології релігії, на думку О. Конта, найважливішими є два аспекти:

1. Релігія, яка на першій стадії була невід'ємним елементом людського суспільства, згодом поступово

витісняється науковим знанням. Ця думка була покладена в основу концепції секуляризації, витіснення релігії з різноманітних сфер життя суспільства і занепаду її впливу.

2. Кожна стадія розвитку пов'язана з певними соціальними структурами, відносинами у сфері влади. Пануванню теологічних ідей, яке охоплює людську історію від її початку до XII ст., відповідає домінуюча роль духовенства та військових, які з точки зору позитивізму є непродуктивними соціальними верствами. На філософській стадії панівні позиції починає захоплювати бюрократія, передусім юристи. Останньою історичною формою теологічного порядку був, за Контом, адекватний християнському монотеїзму феодальний режим. Якщо на цій стадії релігійні вірування були зв'язуючою силою, основою соціального порядку, то із занепадом релігії постала загроза розпаду соціальних зв'язків. Соціальна споруда затребувала нових опор. На позитивній стадії, що утвердилася в XIX ст., провідну роль почали відігравати інженери, вчені. Завдання консолідації суспільства на сучасному етапі передбачають позитивний синтез наукового знання. Цього домагається соціологія, поєднуючи ідеї порядку і прогресу.

Пізніше Конт, зневірившись у можливості розумної організації суспільства шляхом просвіти, дійшов висновку про необхідність «другого теологічного синтезу» як духовної опори соціальних зв'язків. Він запропонував світський, раціоналістичний варіант «позитивної релігії» — культ людства як єдиної «Великої істоти», величезного соціального організму. В цій релігії соціолог, який найкраще знає механізми соціальної динаміки і здатний керувати суспільством, стає верховним жерцем.

О. Конт не створив соціологію релігії як наукову дисципліну, а підготував ґрунт для неї. Релігію він розглядав як необхідний компонент суспільства, який дає людям почуття ідентичності. Цей компонент необхідний не тільки для їх індивідуального існування, а й для забезпечення їх єдності в соціальному житті.

Ідея органічної єдності соціальної системи та її еволюційного прогресу була центральною в соціології Г. Спенсера. У руслі цих принципів соціальна думка в Англії вивчала релігію не як основу соціального порядку і не як головну перешкоду на шляху соціального прогресу. З позицій утилітарного індивідуалізму

ринок, політична діяльність є більш важливими регуляторами життя суспільства, ніж релігія. Про релігію йдеться як про одну з найпоширеніших і найвитонченіших культурних звичок, специфічну діяльність, яка не має великого значення. Роль соціології релігії вбачалась у з'ясуванні умов успішної діяльності церкви.

Погляди Спенсера на релігію поділяв соціальний реформатор Р. Тауні, який заперечував тезу М. Вебера про роль протестантської етики у розвитку капіталізму і вважав, що протестантизм швидше міг бути наслідком, ніж причиною промислової революції. Р. Тауні сприймали як пророка нової релігії, яка виправдує свободу приватного підприємництва. Він прославляв ХІХ ст. як нову еру, коли людина з допомогою науки знайшла нарешті правильний шлях. Тауні був тим представником вікторіанської епохи, який допоміг філософії набути метафізичного і морального обґрунтування і впевненості, сприяв виробленню усвідомлення місця релігії в промисловому світі.

Згадані ідеї були розвинуті Е. Дюркгеймом, вчення якого зазнало значного впливу О. Конта. Дюркгейм спирався також на погляди істориків Н. Фюстель де Куланжа про релігію в античному суспільстві («Античне місто», 1864) і В. Робертсона Сміта, який досліджував семітичні релігії та розробив теорію жертвопринесення, яка підкреслювала соціальний аспект цього ритуалу («Лекції про семітичну релігію», 1889). Дюркгейма справедливо вважають одним з основоположників соціології релігії (основна праця — «Елементарні форми релігійного життя. Тотемічна система Австралії», 1912). Він прагнув відкрити спільну для всіх релігій структуру, абстрагувався від вищих форм релігії, оскільки вбачав у ній інститут, нерозривно пов'язаний з людським існуванням в його соціальному аспекті. Йому важливо було встановити найпростіші структури, які складають релігію в її різноманітних історичних варіантах. Остаточна мета цього пошуку полягала в тому, щоб зрозуміти сучасну людину. У своїх дослідженнях, в яких переважали емпіричні, етнографічні елементи, Дюркгейм зосередився на трьох взаємопов'язаних темах.

1. Загальна теорія суспільства, в якій релігії як інтегруючому соціальному життю чиннику належить центральне місце.

2. Спеціальна теорія суспільства — соціологія релігії, — в межах якої він намагався пояснити появу релігійних уявлень.

3. Етнологія релігії — теорія, що пояснює власне релігію австралійських аборигенів.

Деякі аспекти його спеціальних розробок застаріли. Але надзвичайно важливими для соціологічної теорії стали визначення змісту і функцій релігії в суспільстві, а також теза про релігію як чинник соціальної інтеграції. Дюркгейм виходив з того, що релігія поширена в усіх суспільствах і є універсальним соціальним феноменом, виконує важливу суспільну функцію. Тому соціологічний аналіз її необхідний для розуміння суспільства загалом. Соціологію релігії, за Дюркгеймом, цікавить не те, що відрізняє одну релігію від іншої, а передусім притаманні усім релігіям структурно-функціональні характеристики. Через те соціологія в дослідженні релігії використовує здебільшого порівняльний метод, що дає змогу в численних варіаціях релігійного феномену виділити його універсальні аспекти. Якщо зміст релігійних вірувань з кожною епохою змінюється, то функції релігії зберігаються.

В «Елементарних формах релігійного життя» Дюркгейм на прикладі суспільства австралійських аборигенів пояснює спосіб, за допомогою якого релігія забезпечує соціальну солідарність як «механічну солідарність». Він вважав, що в розвинутому, соціально-диференційованому суспільстві релігія здатна забезпечувати відчуття захищеності, надійності, усвідомленості існування, втрата яких призводить до аномії, розпаду системи цінностей, а внаслідок цього — до самогубства. Щоправда, Дюркгейм спеціально не переймався тим, якою повинна бути релігія в суспільстві розвинутої «органічної солідарності». Головне, чим збагатив він соціологію релігії, — розуміння релігії як сили, що інтегрує суспільство.

У Німеччині релігія цікавила дослідників передусім у зв'язку з політичною боротьбою, а не як чинник соціальної солідарності. Помітний внесок у становлення соціологічного дослідження релігії зробив К. Маркс. Він розглядав релігію як соціальний феномен — елемент системи суспільних відносин, який породжується ними (передусім економічними — базисом), визначає сукупність похідних, «надбудовних»

утворень — політики, права, мистецтва, моралі, філософії та релігії. Відповідно в релігії як соціальному феномені вбачали важливий соціальний чинник, що виконує реальні суспільні функції, задовольняє певні інтереси і потреби, суттєво впливає на людей, як будь-який інший соціальний інститут. Ця теза дала поштовх розвиткові функціонального підходу до релігії.

Одна з особливостей теорії Маркса полягає в поясненні історичної природи релігії як породження змінних соціальних умов, в основі яких — привласнення чужої праці, соціальна нерівність, коли свобода одних означає поневолення інших. За класової боротьби релігія виступає як ідеологія, є її ранньою формою. Звідси походить соціальна функція релігії, насамперед ідеологічна. Суть її полягає у виправданні та узаконенні чи осудженні, запереченні існуючих соціальних порядків. Релігія живить соціальний конформізм (приспосовництво), викликаючи ілюзії («опіум народу»), і через це може бути гальмом суспільного прогресу або стимулювати соціальний протест, виступаючи як революційний рух. Якщо раннє християнство було революційним рухом низів римського суспільства, то протягом двохтисячолітньої історії (після того, як воно стало державною релігією, започаткувавши «союз вівтаря і трону») соціальні принципи християнства пояснювали соціальну нерівність та експлуатацію людини людиною як встановлений Богом порядок.

Центральною у вченні Маркса (до нього в Л. Фейєрбаха, а потім у З. Фрейда) була теза про компенсаційну функцію релігії. Згідно з нею релігія постає різновидом «відчуженої свідомості», породженням суспільного процесу, що розвивається у відчужених формах. У зв'язку з цим звичайні, «природні» речі наділяються «надістотними» властивостями (товарний фетишизм), а продукти людської діяльності як зовнішня сила починають панувати над людьми. Якщо релігія виражає економічне відчуження, то з подоланням його (ліквідацією приватної власності на засоби виробництва) усуваються умови, необхідні для існування релігії; вона історично зживає себе, «вмирає природною смертю». Релігії, за Марксом, протистоїть ідея самовдосконалення особи. Критика релігії завершується вимогою ліквідації умов, що заважають людині самореалізуватися.

Багато в чому не погоджувався з Марксом М. Вебер, хоча й визнавав, що релігія може діяти як кон-

сервативна сила, перешкоджати соціальному розвитку. Але він вважав, що всі суспільні інститути, структури, форми поведінки регулюються смыслом, який у них вкладають люди. Головна функція релігії — раціоналізація людської діяльності. Тому вона володіє потужним потенціалом впливу на людську діяльність, яким би не було її спрямування. Вебер розглядав релігію передусім як чинник соціальних змін. Значною мірою його концепція соціального розвитку заснована на поняттях харизми і пророцтва.

На відміну від Дюркгейма, Вебера цікавили передусім світові релігії, у яких найбільше послідовників, які справляють помітний вплив на історичний процес. У праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905) він досліджує внесок християнства в історію Заходу, доводячи, що протестантська Реформація і породжена нею нова гілка християнства — протестантизм — сприяли пробудженню духу підприємництва. Його роздуми мали солідну емпіричну основу, оскільки Вебер проаналізував багато проповідей, письмових джерел тієї епохи. Йому вдалося органічно поєднати конкретно-емпіричний і абстрактно-теоретичний рівні соціологічного дослідження за допомогою порівняльно-історичного аналізу. Свою гіпотезу про роль релігії в економічному розвитку він перевіряв, досліджуючи поряд з протестантизмом іудаїзм, іслам, індуїзм, буддизм, конфуціанство. Якщо Дюркгейм вибудовував свої аргументи на розгляді порівняно небагатьох фактів, поширюючи висновки на релігію загалом, то Вебер здійснив небувале за масштабом дослідження, яке охопило весь світ. Він стверджував, що великі релігійні традиції мали істотний вплив на особливості розвитку Заходу і Сходу (іудаїзм, іслам, католицизм, протестантизм більше сприяли раціоналізації соціального життя, ніж індуїзм, буддизм, конфуціанство). Вебер прагнув з'ясувати пов'язані з релігією корені нової історії, тогочасної західної культури.

Другий важливий напрям досліджень Вебера — аналіз процесу «розчаклування» світу, завдяки якому усуваються елементи магічної практики, а на їх місце приходять «цілераціональні» засоби, зорієнтовані на успіх. Тобто світ постає як «матерія», що може і повинна бути підпорядкована людині. Вищого ступеня цей процес досягає в аскетичному протестантизмі, але його витоки — в іудейському пророцтві. Вебер порів-

нював різноманітні релігії, з'ясовуючи, який рівень раціоналізації економічної діяльності допускає та або інша релігійна етика. Протягом 1916—1919 рр. він друкував статті на цю тему, об'єднані назвою «Господарська етика світових релігій».

Якщо в XIX і XX ст. занепад релігії уявлявся багатьма як тріумф людського розуму, як наслідок поширення науки, то Вебер вбачав у ньому симптом духовної хвороби суспільства, спричиненої гіпертрофованою «раціональністю»: технологія і бюрократія підпорядковують собі світ, колосально звужуючи людський досвід; у свідомості людини згасають поетична сила уяви, любов до прекрасного, героїчні почуття, релігійний досвід, поступаючись місцем прагматичному розрахунку, турботі про комфорт, банальному потягу до «корисності».

М. Вебер разом з німецьким філософом, теологом Ернстом Трельчем (1865—1923) розглядав дихотомію (роздвоєність) «церква — секта», типологію релігійних організацій. Вдавався він і до аналізу діяльності релігійних спільнот у загальносоціологічних категоріях, розробив понятійний апарат соціології релігії, яким вона користується й нині.

Праці Дюркгейма і Вебера були визначальними в галузі соціології релігії. Надалі вона розвивалася за траєкторією, наміченою ними. Ця траєкторія базувалася на таких засадах:

— релігія є чинником стабільності суспільства, що забезпечується завдяки комунікативній функції (Дюркгейм);

— релігія є чинником соціальних змін, у чому виявляється її змістоутворююча функція (Вебер);

— релігія як чинник конфліктів у суспільстві (Маркс), що відкриває простір для реалізації ілюзорно-компенсаторної, ідеологічної, світоглядної функції.

Істотно розширили, збагатили пізнавальний арсенал соціології релігії праці англійського соціолога, етнографа, антрополога, релігієзнавця польського походження Броніслава Малиновського (1884—1942), який займався функціональним аналізом релігії та магії, що допомагають людині справлятися з безнадійними ситуаціями (захисна функція релігії). Одна з провідних тем його досліджень — релігія і подолання криз.

Релігія як соціальний інститут, її еволюційні та організаційні форми

Еволюційний підхід до релігії як соціального інституту знайшов втілення у класифікації світових релігій американського вченого Р. Белла. Ця класифікація, охоплюючи всі історичні форми релігії, виділяє п'ять рівнів її розвитку.

Примітивні релігії. До них належать тотемізм, анімізм, табу, землеробський культ, фетишизм та магія. Характерні їх риси — деперсоніфікованість богів (віра в духів, в надістотні сили, а не особу); відсутність посередника між надприродним та людиною, релігійних установ (релігія має дифузний, народний характер, все плем'я бере участь у релігійному ритуалі); обмеженість місцезоселенням роду, племені (саме тип релігійного ритуалу є чинником племінної інтеграції, ідентифікації людини зі своїм кланом).

Архаїчні релігії. На цьому рівні виникають шаманізм, ранні та пізні національні релігії (релігія Давніх Греції, Риму, Китаю, Індії, конфуціанство). Їх характеризують: персоніфікація богів та перехід від зооморфізму (зображення богів у вигляді тварин) до антропоморфізму (богів уявляють схожими на людей не тільки зовнішньо, а й за поведінкою — наприклад, боги давньогрецького пантеону сваряться, кохають, воюють); поява посередника між богами та людьми (шамани), професіоналізація та ієрархізація служителів культу; поява релігійних установ (храми рабовласницьких держав були осередками не тільки релігійного, а й політичного, культурного життя); космологізм (підпорядкованість богів, людей вищій космічній силі), віра в карму (Індія), віра в дао (Китай), віра в рок (слов'яни); політеїзм (багатобожжя), поява державних, національних форм релігії та її обмеженість державними кордонами.

Історичні релігії. На цьому рівні відбувається ускладнення релігійних форм, домінують християнство, буддизм, іслам. Характерними рисами стають: монотеїзм (віра в єдиного Бога); набуття світових рис (ці релігії поширені в багатьох країнах світу, наприклад, іслам є державною релігією в 28 країнах); універсальність (не пов'язані з певною соціальною чи національною групою (брахманізм, культ Діоніса, іудаїзм), від-

криті для всіх людей без будь-яких обмежень за національністю, статтю, професією та ін.); наявність ідеї спасіння душі (різні релігії проповідують досягнення цього різними шляхами: іслам — через виконання релігійного ритуалу, буддизм — через духовне самовдосконалення, християнство — через виконання заповідей).

Ранні сучасні релігії. До них належать конфесіоналізовані (чітко зорієнтовані, віддані певній конфесії) релігії. Визнають секуляризацію суспільства (відмежування релігії від суспільства) та приватизацію релігії (релігія переміщується з публічної сфери в приватну), науковий атеїзм як альтернативу релігійному світосприйняттю.

Сучасні релігії. Цей рівень представляють модернізовані релігії, неорелігії (сатанізм, неохристиянські секти — мормони, свідки Єгови; неосхідні культури — рух Харе Крішна, дзен(чань)-буддизм; науково-релігійні об'єднання — церква сайєнтології, вчення Реріхів, медитаційні об'єднання), а й модифіковані варіанти традиційних релігій; секуляризація свідомості (у свідомості людини релігія втрачає домінуючу роль та набуває атрибутивного, ситуативного значення); індивідуалізація релігії (у сучасному суспільстві релігійність людини стає її приватною справою, вона має право сама обирати, у що і як вірити, до якої релігійної організації належати).

Ці рівні релігійності, на думку Р. Белла, не тільки послідовно змінюють один одного, а й можуть одночасно існувати. Так, наприклад, у сучасному релігійному світогляді інколи традиційні релігійні форми заміняють примітивні (магія, фетишизм тощо).

Істотними компонентами релігії як соціального інституту є релігійні групи та організації.

Релігійна група — соціальна спільнота, що утворюється в процесі відправлення релігійних обрядів.

Сукупність таких груп утворює релігійну організацію.

Релігійна організація — форма соціальної організації, об'єднання послідовників певного віросповідання.

Її характеризують ієрархічність соціальних статусів учасників. Так, у православній церкві клір (духовенство) поділяється на нижчий, що не має сану («церковнослужителі»), і вищий, що має сан («священно-

служителі»). Для вищого духовенства встановлені три ступені священства: диякони, священники, архієреї.

Соціологія релігії надає важливого значення типологізації релігійних організацій. М. Вебер, зокрема, наголошував на розходженні між церквою (групою віруючих, яка тяжіє до універсальності, інституціоналізації) і сектою (нечисленною релігійною групою, часто опозиційною щодо певної релігії, в якій домінують безпосередні особисті стосунки між віруючими).

Церква як релігійна організація дотримується єдиного символу віри (віровчення), що визначає релігійну етику та діяльність, систему управління життєдіяльністю, поведінкою віруючих. Церковна громада складається із священства та мирян. З інституціоналізацією релігії церкви перетворюються на еклесію — релігійну організацію, що охоплює все суспільство. Вона не конфліктує зі світськими аспектами життя, намагається встановити контроль над окремим індивідом, членство у ній вважається з народження. Однією з історичних форм еклесії є універсальна церква.

Церква як тип релігійної організації сформувалась у процесі розвитку певного віровчення, регламентації відносин всередині релігійних спільнот, їх стосунків зі світськими групами, організаціями та державою. Вона задовольняє більшість особистих запитів індивідів на всіх соціальних рівнях, тому є універсальною, має багатоманітні відносини із соціальними світськими системами — політикою, ідеологією тощо. Їй властива бюрократична організаційна структура, адміністративний тип лідерства. Належати до неї може будь-яка людина будь-якого віку.

Секта виникає як опозиція щодо панівної церкви чи релігійного напрямку. Вона є організацією меншості, засновується на авторитеті харизматичного лідера, претендує на винятковість свого віровчення. У сектах сильні настрої вибірковості, прагнення до моральної досконалості, у них, на відміну від церкви, підкреслюється рівність усіх, інститут священства не відіграє такої ролі, як у церкві. Нерідко він взагалі відсутній. Релігійне сектантство характеризують:

- претензії на винятковість віровчення, культу, організації;
- самоізоляція, замкнутість усередині релігійних громад;
- відмова від багатьох аспектів суспільного життя;

— психологія вибраності, непримиренності щодо інакодумця;

— суворі дисципліна у виконанні всіх розпоряджень секти;

— категоричні претензії керівників на роль «небесних обранців» — «вчитель», «туру», «месія», «живий бог» та ін.

Одні секти некритично, без опору сприймають соціальну дійсність (Оксфордський рух), інші виявляють щодо неї агресію, протиставляють своє вчення офіційній ідеології (анабаптисти) або сповідають ескапізм, тобто знецінення земного життя, орієнтацію на потойбічний світ (Біле братство). Сектантська громада є відособленим об'єднанням з певними психологією і способом життя, із суворою дисципліною, індивідуальним членством. Їй не властивий організаційний бюрократизм.

Розвиваючи ідеї М. Вебера, відомий соціолог Г. Беккер ввів до типології релігійних організацій два нові елементи — деномінацію і культ. Деномінацію він розглядає як секту на одній з вищих стадій її розвитку, здатну до компромісів щодо прийняття нових членів, яка намагається вбудуватися у соціальну систему. Вона обмежується класовими, національними, расовими, іноді регіональними кордонами, перебуває у відносній гармонії з офіційною світською владою (конгрегаціоналісти, лютерани). Як релігійна організація сучасного типу, вона виникла внаслідок поширення ідей релігійного плюралізму, відрізняється віротерпимістю, відсутністю твердої дисципліни, тиску догматики, розподілу на священство і мирян. Деномінація є проміжною ланкою між церквою і сектою. Іноді деномінація формується на основі сект і може згодом перетворитися на церкву. Але якщо церква вимагає безумовної відданості своїх прихильників, то сучасні деномінації реалізують прагнення різних віровчень завоювати побільше прихильників, незалежно від «чистоти» їхньої віри. Найбільше розвинулися деномінації в США, де їх більше двохсот. До протестантських деномінацій в Україні належать евангельські християни-баптисти, християни віри евангельської, адвентисти сьомого дня, свідки Єгови, лютерани та ін.

Протилежним щодо деномінації є *культ* — група, згуртована навколо харизматичного керівника. Уперше це поняття в сучасному значенні застосував

Е. Трельч, який поділяв релігійні групи на церкви, секти і культу. Богослов'я трактує культ як ересь, релігієзнавство — як групу людей, об'єднаних навколо конкретної інтерпретації віросповідних джерел, соціологія — як відокремлену релігійну групу, що не відповідає нормам даного суспільства. Культ лише зовні нагадує релігійне утворення, а зсередини є штучною релігією. У ньому відсутні структура, зв'язок між віруваннями та іншими галузями життя.

Одним з різновидів культу є *таємні товариства* — асоціації, мета, порядок членства, ритуали і навіть існування яких законспіровані та розкриваються тільки посвяченим.

Американський соціолог релігії Ч. Глок запропонував узагальнений варіант теорії розвитку релігійних груп, вважаючи передумовою їх виникнення стан депривації, який породжує в індивіда (групи) почуття власної знедоленості порівняно з іншими індивідами (групами), а також намагання подолати її. Інколи, правда, депривація виправдовується системою цінностей суспільства (кастова система в Індії). Виділяють п'ять типів депривації:

— *економічна* — виникає через нерівномірний розподіл доходів у суспільстві та обмежене задоволення потреб індивідів (груп);

— *соціальна* — зумовлена схильністю суспільства оцінювати якості, здібності деяких індивідів (груп) вище, ніж інших;

— *організмична* — пов'язана з індивідуальними недоліками людини — фізичними вадами, каліцтвом тощо;

— *етична* — спричинена ціннісним конфліктом, що виникає через суперечність з ідеалами суспільства ідеалів окремих індивідів (груп);

— *психічна* — постає внаслідок утворення в індивіда (групи) ціннісного вакууму — відсутності значущої системи цінностей, відповідно до якої вони могли б організувати життя.

Виникненню релігійних організацій передують переважно відчуття етичної або психічної депривації, інші її види породжують світські форми протесту.

Функціонування релігійних організацій пов'язане з різноманітними типами релігійної поведінки: поклонінням, ритуалом, молитвою. *Поклоніння* є релігійною поведінкою, спрямованою на встановлення і підтримання зв'язку між людиною та священником.

Типологічно воно може виявлятися як корпоративно-ексклюзивним (здійснюється тільки учасниками конкретної групи), корпоративно-інклюзивним (виявляється в належності індивідів до певних релігійних спільнот з народження), індивідуальним (здійснюється окремою людиною).

Ритуал постає як система символічних актів, зумовлених певними правилами і пов'язаних з конкретним релігійним вченням. Разом з віровченням ритуали є основою будь-якої релігії. Їх поділяють на імітативні (відтворюють міф), позитивні та негативні (раціоналізують символічні дії), жертвопринесення (повне або часткове руйнування структури жертви), життєві кризи (перехід з одного стану в інший), ритуали ініціації (посвячення).

Одним з елементів ритуалу є *молитва* — акт, в якому здійснюється комунікація людини з сакральним (священним). Вона є найчистішою формою вияву сутності релігії; поділяється на прохання, сповідь, заступництво, вдячність, схвалення, екстатичне поєднання з Богом, може мати індивідуальний чи колективний характер.

У функціонуванні релігії як соціального інституту важливе значення мають духовно-моральні феномени (релігійна свідомість, релігійна психологія, морально-етичні правила), а також релігійна діяльність.

Релігійна свідомість — сукупність вірувань (віросповідань), що встановлюють зв'язок між людською природою, навколишньою природою і надприродними силами, яких віруючі вважають священними.

Наприклад, буддисти вірять, що душі людей можуть досягти досконалості шляхом безупинних втілень, тому в буддистській системі світобудови жук не менш важливий, ніж людина. А християнство ставить людину над створеним світом, тому що тільки вона створена «за образом і подобою Божою».

Релігійна свідомість функціонує на ідеологічному і соціально-психологічному рівнях. *Ідеологічний рівень* (спеціалізована свідомість) містить у собі певну сукупність теолого-філософських теорій (догмати, твердження про світ, природу, суспільство і людину), а також релігійно орієнтовані філософські, економічні та соціально-правові доктрини. Носіями цієї свідомості є спеціально підготовлені люди: богослови, священники. *Психологічний рівень* (рівень повсякденної свідомості)

є своєрідним синтезом релігійних образів, розрізнених ідей, уявлень, екстатичних бачень, емоцій тощо. Великою при цьому є роль традицій і звичаїв.

Релігійна психологія — своєрідна спрямованість психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових) віруючих людей, їх почуттів, очікувань, надій на надприродні об'єкти — Бога, духів тощо.

Вона спрямована на об'єкт поклоніння, в центрі якого — ідея надприродного. В її системі домінуючу роль відіграють емоційні елементи — почуття, настрої, установки, переживання. На ній позначаються регіональні, вікові та статеві ознаки.

Релігійна діяльність — це реальна поведінка віруючих, у якій реалізується релігійна свідомість.

Існує вона в культовій і позакультовій формах. Може бути груповою та індивідуальною, за участю представників кліру та мирян.

Соціологічний аналіз релігії не може обійтися без відповідної інтерпретації. Специфіка функціонування релігії виявляється у *релігійних відносинах*, що складаються в процесі релігійної діяльності людей відповідно до їх релігійної свідомості. Вплив і поширеність їх у системі суспільних відносин залежить від місця релігії серед інших соціальних інститутів суспільства, від її впливу на суспільне життя. Тому найважливішою характеристикою релігійних відносин у суспільстві є *релігійність населення* — ступінь засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм та їх вплив на поведінку віруючих релігійної спільноти. Соціологія релігії виділяє три фактори, що характеризують даний феномен: *релігійна віра* (ідентифікація себе як віруючої людини), *релігійна поведінка* (відвідування богослужінь, участь у здійсненні обрядів і таїнств); *належність до певної релігійної конфесії*. Справді віруючою може вважатися людина, що виявляє стійкі ознаки всіх складових релігійності. Ступінь релігійності характеризує вплив релігії на індивіда чи групу; рівень релігійності — на те, яке співвідношення релігійних і нерелігійних індивідів у соціальній групі; характер релігійності виявляє специфіку і відмінності релігійної свідомості і діяльності певних соціальних груп.

Стан, рівень та інтенсивність релігійності визначається за результатами соціологічних досліджень (контент-аналізу документів, даних статистики, спостережень, інтерв'ювання експертів і окремих груп ві-

руючих, масових опитувань населення). Дослідження останніх років свідчать про бурхливе зростання релігійності, руйнування атеїзму в пострадянському просторі. Найрельсфніше цей процес виявляється у значному зростанні релігійних об'єднань.

В Україні спостерігається відносно швидкий розвиток протестантських громад (п'ятдесятників). Усупереч твердженням, що на сході України переважає православ'я, а на заході — католицизм, виявилось, що захід ще й вірний слугитель православ'я, оскільки православних парафій удвічі більше, ніж католицьких. Тому точнішими є твердження про релігійний захід і атеїстичний схід України. Останнім часом в Україні виникли нові, екзотичні для неї, релігійні громади (кришнаїти, бахаї, мормони, дзен-буддисти). У Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі існують незареєстровані секти сатаністів.

Проголосивши себе незалежною державою, Україна конституційно гарантувала своїм громадянам свободу совісті та віросповідань. Це створило широку правову основу для плюралізації духовного життя, світоглядних позицій і настанов, сімейних, територіальних, етнонаціональних соціальних спільнот. Посилилися активність і вплив релігійних організацій. До ідей вищого суду, істини, добра, викорінювання зла, бездуховності (необов'язково в ортодоксальному церковному трактуванні) звертається значна частина громадян, у тому числі творчої інтелігенції. Зростає рівень довіри до церкви, релігійних організацій, відбувається переорієнтація значних мас населення з атеїстичного світогляду на релігійний чи еклектичний. Часто цей процес пов'язаний не з глибоким усвідомленням «новими віруючими» сутності релігійних повчань, а з прийняттям зовнішніх форм релігійності (носіння хрестиків, придбання релігійних книг, ікон, відвідування богослужінь, вінчання, хрещення дітей, поховання померлих тощо). Релігійна віра сприймається багатьма як реабілітаційний засіб впливу на людей в умовах соціально-економічної кризи і нестабільності.

По-справжньому віруючу людину характеризують єдність віри, культової поведінки, належності до певної конфесійної громади. Така людина не просто заявляє про свою віру в Бога, а й веде діалог з об'єктом своєї віри за допомогою культових дій. Водночас, як відзначають американські дослідники в середині

XX ст. у багатьох розвинутих країнах намітився розрив між особистою вірою в Бога як станом свідомості і культовою поведінкою віруючих. Так, наприкінці 80-х років у США вважали себе віруючими 94%, а церкву відвідували лише 40% американців. В Україні на початку 90-х років віруючі становили 40% населення, а регулярно відвідували богослужіння не більше 8%.

Релігійна поведінка відтворюється в релігійності населення, яка традиційно є предметом соціологічних досліджень. В Україні релігійність часто змінювала свої параметри, що зумовлено політичними процесами в XX ст.

Останнім часом основні релігії світу зазнали помітних змін, оскільки стійкі релігійні форми, що існували протягом століть, вже не задовольняють духовних потреб сучасної людини. Криза світових релігій супроводжується виникненням осколкових, фрагментарних, локальних релігійних форм з одного боку, і спробами зблизити не тільки близькі «Мойсееві релігії» (їудаїзм, християнство та іслам), а й об'єднати в єдине ціле релігії далекі (християнство, індуїзм, буддизм, даосизм). Нові, нетрадиційні релігії найчастіше виникають не на гуманістичній, а на авторитарній основі.

Ще один аспект своєрідності сучасних вірувань полягає у зростанні кількості людей, які схилиються до прийняття віри як такої, «вірять» не в Бога, а в надприродні сили. Багато з них ідентифікують себе з православ'ям, католицизмом, іншими християнськими конфесіями, але найчастіше їх світогляд характеризують невизначеність, еклектизм, підвищений інтерес до східних релігійних вчень, спіритизму, сучасної паранаукової та парарелігійної міфології, що вибудовується навколо парapsихології, астрології, непізнаних літаючих об'єктів тощо.

Цей тип свідомості зумовлений потребою масової свідомості вірити «хоч у що-небудь», високими патерналістськими очікуваннями, звичкою покладати надії на вищі сили, що незримо керують людськими долями, а також процесами секуляризації та дедогматизації свідомості. До квазірелігійної віри схильні люди, чия свідомість не сприймає закостеніння будь-якої догматики — ні комуністичної, ні християнської, ні ще якоїсь.

Особливості нової релігійності пов'язані з поширенням нетрадиційних релігійних вірувань, які розвиваються за такими напрямками:

— неохристиянство, новий орієнталізм — нетрадиційні культури східного походження, що укоренилися на Заході й поширюються в пострадянських країнах;

— нетрадиційні окультні секти, що тяжіють до містики та магії;

— теософічні товариства, що визнають існування прихованих сил у людині та космосі, пізнання яких доступне тільки обраним («посвяченим»), що пройшли спеціальну психічну підготовку;

— сатанізм (дияволоманія), прихильники якого обожнюють зло, вдаються до екстремізму.

Останнім часом заявили про себе релігійні секти тоталітарного типу («Аум Сенрике», «Біле Братство» та ін.), які своїм віровченням та особливою культурною (обрядовою) діяльністю вчиняють психічний тиск на людину, домагаються розчинення її свідомості у колективній свідомості секти, повного підпорядкування її особистості керівникам і вождям. Зростання чисельності таких організацій пояснюють тим, що в сучасному суспільстві поряд з процесом індивідуалізації буття людини діє і контртенденція до масовизації соціального життя, посилення взаємозалежності між людьми.

В Україні в останнє десятиліття ХХ ст. намітилася тенденція зростання релігійності серед молоді. Фахівці твердять про появу так званих «молодіжних» релігій, зорієнтованих на 18—24-річних людей. Саме цієї пори трансформується внутрішній світ людини, настає криза ідентичності, за якої відбувається вибір «дорослої» системи цінностей, що часто зумовлює «релігійний вибух», пов'язаний з психічними зривами, пошуками «сильної руки», «авторитету».

На рубежі II і III тисячоліть більшість громадян українського суспільства переживає кризу ідентичності, потребує допомоги і підтримки держави, нації, партії, спільноти тощо. Авторитарні релігії виникають не за бажанням «апостолів зла», а у зв'язку із захворюванням соціального і культурного організму, особливо в умовах соціальної аномії, реорганізації соціальних інститутів, зниження інтеграційних процесів у суспільстві.

Помітний інтерес виявляє соціологія релігії до проблеми впливу конфесійної належності віруючих на ціннісні орієнтації та соціальну поведінку. У США це

в 50-ті роки ХХ ст. досліджували розходження у соціальних цінностях протестантів, католиків та іудаїстів, які зафіксували істотні розбіжності у тлумаченні представниками різних конфесій цінності «свобода слова», у їх ставленні до азартних ігор, уживання спиртного, абортів, розлучень.

Проведені в Україні дослідження відмінності ціннісних орієнтацій віруючих різних християнських конфесій виявили їх соціально-демографічну диференціацію. Кожна з конфесій залучає і задовольняє потребу у вірі зовсім різних людей. Так, зростання протестантських (особливо неопротестантських) громад відбувається, в основному, за рахунок молодих, освічених людей, які успішно адаптувалися в новій соціально-економічній реальності, уміють вирішувати свої матеріальні проблеми і схвально ставляться до реформ. У їх психоемоційному стані домінують почуття впевненості й бажання діяти. Більшість жінок, які належать до православних конфесій, переборюють матеріальні труднощі, з острахом і недовірою ставляться до нововведень.

Соціологічні дослідження свідчать, що протягом останніх 80-ти років у нашій країні відбулося два протилежних процеси розвитку релігійності. У 20-ті роки ХХ ст. стався масовий відхід різних груп населення, особливо молоді, від релігії та церкви. Такий процес називають *секуляризацією*, а пов'язане з ним руйнування релігійних вірувань і поширення атеїзму — *атеїзацією* населення. Наприкінці ХХ ст. окреслився зворотний рух «світоглядного маятника», що втілюється в наростанні масштабів і ступеня релігійності. Цей процес називають *сакралізацією*. Він пов'язаний зі збільшенням кількості віруючих, релігійних громад.

У сучасному суспільстві особливим соціальним процесом стає *екюменізм* — спроби деяких християнських церков усвідомити свою сутнісну єдність, прийти до нової згоди та зближення. Усвідомлюючи, що центральною проблемою християнства є загальна проблема всіх вищих релігій світу (проблема спасіння), сучасні християни дотримуються однієї з трьох позицій щодо інших релігій:

— ексклюзивізм — концепція спасіння і вічного життя виключно християн;

— інклюзивізм — впевненість, що спасіння досяжне для всіх людей, незалежно від релігії, яку вони сповідують;

— плюралізм — позиція, згідно з якою всі світові релігії надають рівні можливості до спасіння, оскільки всі вони сприяють трансформації людського існування та розглядаються як самостійні шляхи до спасіння.

Отже, з урахуванням особливостей сучасного світу, соціологія релігії зосереджується передусім на процесах секуляризації, зростання динаміки релігійності населення, появи нетрадиційної релігійності, індивідуалізації та приватизації релігії, розвитку екуменістичних тенденцій.

Запитання. Завдання

1. У чому полягає специфіка предметної області соціології релігії?
2. Охарактеризуйте етапи становлення соціології релігії як наукової дисципліни.
3. Поясніть сутність поняття «релігійність», проаналізуйте ступінь релігійності населення України.
4. Зробіть порівняльний аналіз релігійних організацій.
5. Проаналізуйте типи релігійної поведінки.
6. В чому виявляються функції релігії як соціального інституту?

Теми рефератів

1. Сучасна релігійна обстановка в Україні.
2. Проблема релігійних конфліктів в Україні.
3. Значення досліджень Г. Спенсера для соціології релігії.
4. Теорія «священного» та «світського» Е. Дюркгейма.
5. Методологічне значення поглядів М. Бергера і Т. Лукмана для соціології релігії.
6. Методологічне значення праці Г. Зімеля «До соціології релігії».
7. Релігієзнавча концепція Б. Малиновського.
8. Релігієзнавча концепція М. Вебера.
9. Формування соціології релігії як один із засобів соціалізації особистості.

3.10. Соціологія освіти

Статус, предмет і об'єкт соціології освіти

Соціологія освіти — галузева соціологічна дисципліна, предметом якої є освіта як соціокультурний інститут, її взаємодія з іншими інститутами і суспільством загалом, а також соціокультурні процеси у сфері освіти.

Соціологію освіти почали виокремлювати із загальнофілософської, педагогічної проблематики і досліджувати специфічними методами на межі XIX—XX ст. Початок її становлення пов'язаний з творчістю Е. Дюркгейма у Франції, Г. Спенсера — в Англії. Поштовх її розвитку у США дали наукові дослідження Лестера Уорда (1841—1913) «Динамічна соціологія» (1883) і Джона Дьюї (1859—1952) «Школа і суспільство» (1899). Напередодні Першої світової війни тут почали з'являтися дослідницькі установи із соціологічних проблем освіти. У 1927 р. було створено Американське національне товариство, побачив світ спеціальний журнал із соціології освіти. У Німеччині соціологія освіти виокремилася в особливу галузь завдяки зусиллям М. Вебера і К. Манхейма.

Після Другої світової війни соціологія освіти остаточно виділяється в окрему галузь, дедалі більше соціологів обирають її як основу своєї професійної діяльності. При національних соціологічних асоціаціях засновуються секції соціології освіти, спеціальні журнали. Зростає увага до соціальних проблем освіти з боку Міжнародної соціологічної асоціації, яка, починаючи з III Міжнародного соціологічного конгресу 1956 р., постійно обговорює їх на своїх засіданнях. З 1971 р. при асоціації діє дослідницький комітет «Соціологія освіти».

Становлення соціології освіти в колишньому СРСР ускладнювалось негативним ставленням до соціології загалом, хоча поодинокі соціологічні дослідження проблем освіти ввійшли в практику з середини 60-х років. З часом сформувалось кілька підходів у поглядах на статус та предмет соціології освіти. Наприклад, представники педагогічної науки, що застосували методи соціологічного дослідження, вважали її емпіричною дисципліною, яка не потребує спеціальної теорії, оскільки перебуває в лоні педагогіки. Відчутні були спроби зарахувати до предмета соціології освіти суміжні проблеми: вплив освіти на економіку, соціальну структуру дозвілля тощо, витісняючи основну діяльність суб'єкта у сфері освіти за межі предмета соціології освіти. А це спричиняло поверхове бачення предмета науки, обмежувало сферу пізнання, що відразу позначилося на практиці. Наприклад, наприкінці 80-х років XX ст. у процесі вироблення концепції реформи і демократизації освіти постала необхідність врахування думки викладачів і студентів про якість навчально-го процесу. Соціологи, яким були замовлені відповідні

опитування, виявились не готовими до їх проведення, оскільки донедавна аналіз навчального процесу не вважався предметом соціології. Здебільшого вона займалася взаємодією навчання і праці, навчання і дозвілля, освіти і соціальної структури, освіти тощо. Тому анкетування за своїм змістом не відповідало реальним індикаторам змісту навчально-педагогічного процесу: запитання акцентували увагу на зовнішніх аспектах спілкування викладача і студента, не розкриваючи якості навчання.

Згідно з соціокультурним підходом навчальний процес як вид соціокультурної діяльності належить до предметної сфери соціології освіти, що постає як загальна теорія освіти і як емпірична наука. Це дає змогу простежити динаміку освіти, особливості її взаємодії з іншими сферами суспільного життя, процес розвитку суб'єкта освіти. Соціокультурний напрям зародився у 30-ті роки ХХ ст., одержав розвиток у концепції «реконструкції соціальної позиції» французьких соціологів Бурдьє і Пассерона і нині став основним у вітчизняній соціології освіти. На думку представників цього напрямку, *предмет соціології освіти* — стан і динаміка соціокультурних процесів у сфері освіти: закони, принципи, технології навчання; взаємодія з іншими галузями суспільного життя. *Об'єкт* — сфера освіти, тобто соціальне середовище, в якому розгортаються, функціонують процеси освіти, діють суб'єкти освіти. Соціологія освіти водночас є фундаментальною, прикладною, теоретичною та емпіричною наукою, має свої методологічні принципи, застосовує багатий арсенал методів дослідження. Спираючись на обширну інформаційну базу і здійснюючи прогностичні функції, вона покликана забезпечити наукове обґрунтування соціальної політики в сфері освіти, реформування системи освіти, що є важливою умовою вирішення багатьох проблем сучасності.

Освіта як соціальний інститут. Функції освіти в суспільстві

Освіта як соціальний інститут відповідає за своєчасну та адекватну підготовку людей до повноцінного функціонування в суспільстві. Система освіти не єдиний, але надзвичайно важливий чинник соціалізації людей. Осягненню суті та специфіки освіти як со-

ціального інституту сприяє з'ясування її специфічних рис, до яких належать:

- соціально значущі функції навчання і виховання, підпорядковані суспільним потребам;
- форми закладів освіти, їх певна організація і становище в суспільстві;
- групи осіб, які професійно забезпечують функціонування освіти, певний статус цих осіб у суспільстві;
- регулятори функціонування закладів освіти і суб'єкти освітньої діяльності (законодавчі і нормативні акти про освіту, кваліфікаційні характеристики, контрольні установи і т. ін.);
- спеціальні методи освітньої діяльності — навчання, виховання;
- свідомо поставлені цілі;
- планомірна, систематична реалізація процесу свідомої соціалізації;
- певний зміст освіти — наявність навчальних програм і планів, відповідне дозування матеріалу;
- ефективність освітньої діяльності у формуванні багатьох психічних рис людини, розвитку її мислення;
- використання освіти як механізму запобігання соціально небажаних видів поведінки;
- зорієнтованість освітньої діяльності в майбутнє, заангажованість на формування передумов реалізації цього майбутнього.

Система освіти — соціальний інститут, який специфічними методами реалізує процес соціалізації людей, передусім підрастаючого покоління (підготовку і залучення до життя суспільства через навчання і виховання).

Специфічність процесу соціалізації людей у системі освіти полягає в тому, що він відбувається цілеспрямовано, систематично, планомірно, за допомогою певного кола осіб (педагогів), у спеціальних закладах. Цей соціальний інститут поширює панівну в суспільстві ідеологію, відображає у своїй структурі й функціонуванні суспільні відносини і є одним з важливих засобів забезпечення спадкоємності поколінь, соціальної безперервності. Крім того, освіта здійснює багато інших соціально-важливих функцій.

Організована освіта як підсистема суспільства склалася історично. Щодо передумов її виникнення існують різні думки. Одні вчені визначальними вважають соціально-економічні чинники, матеріальне виробництво, інші систему освіти виводять з практики

священнослужіння, державного управління. Враховуючи різні погляди, можна вважати, що система освіти сформувалася внаслідок зміни організації всієї суспільної життєдіяльності.

Історично першими закладами освіти були школи жерців у Межиріччі, які зосереджувалися на вивченні зоряного неба. Школа шумерської держави існувала при храмі й готувала писарів, служителів культури. Стрункою і розгалуженою була система освіти в античних державах. Більшість вільного населення Давньої Греції та Давнього Риму здобувала початкову освіту. Особлива роль належала вищій ланці освіти, що було пов'язано з розвитком науки, зростаючими потребами суспільно-політичної та управлінської сфер в освічених людях. Потреби державного управління зумовили розвиток середнього ступеня освіти (давньогрецькі гімназії і давньоримські школи риторів). Саме середні навчальні заклади сприяли утвердженню ідеалу калокагатії — всебічного розвитку особи. Система освіти античності була пов'язана з уявленнями про повноцінного громадянина як людину розвинену інтелектуально, фізично, естетично й духовно.

За середньовіччя освіту на Заході й на Сході характеризували догматизм, поклоніння перед церковними авторитетами. Переважаюче значення виховної функції в системі освіти зберігалось аж до зародження капіталістичних відносин. Планування, організація, зміст, контроль навчання і виховання централізовано здійснювала церква.

Важлива віха у розвитку освіти — виникнення у XII—XIII ст. університетів, що стали центрами інтелектуального життя Європи. Вони, а також прагматично спрямовані міські гільдійські й цехові школи забезпечили умови для реформи схоластичної системи освіти. Остаточні якісні зміни в ній відбулися у XVI—XVIII ст., зумовлені великими географічними відкриттями, досягненням природознавства, які радикально змінили бачення світу, спричинили усвідомлення необхідності оновлення цілей і методів освіти. У цей період було засновано багато спеціальних навчальних закладів — технічних училищ, промислових, комерційних, військових, навігаційних шкіл. Зневажливе ставлення до природничих наук, характерне для аристократії та духовенства, змінила орієнтація на засвоєння у системі освіти необхідних для життєвого успіху знань.

Найпомітнішими були зміни в системі народної освіти, покликані до життя необхідністю підготовки працівника нового типу — робітника великого машинного капіталістичного виробництва. Крім того, доступ до широкої освіти став можливим, коли народ почав впливати на уряд. В індустріально розвинутих країнах у другій половині XIX ст. було запроваджено безкоштовну обов'язкову початкову освіту.

Відбулися радикальні зміни і в методиці освіти, особливо наприкінці XIX — на початку XX ст. Це виявилось у відмові від панівних століттями схоластичних і утвердженні дидактико-виховних методів, вироблених видатними гуманістами-мислителями і педагогами Я.-А. Коменським, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Песталоцці, К. Ушинським та ін.

Сутність системи освіти як соціального інституту полягає передусім в її соціальних функціях, які у різних країнах і в різні історичні періоди виявляються неоднаково.

Соціальна функція освіти — роль, яку освіта як соціальний інститут виконує щодо потреб суспільства або окремих його сфер.

На її особливості впливають рівень розвитку і потреби суспільства, сформульовані державою соціальна мета і принципи освіти. Аналіз соціальних функцій освіти дає змогу визначити властивості, специфіку, межі освіти як соціального феномену.

Функція професіоналізації. Вона є однією з основних у системі освіти, полягає у підготовці кваліфікованих кадрів для всіх сфер суспільного життя, що зумовлює професійну спрямованість майже всіх ступенів та етапів системи сучасної освіти. Професійна спрямованість у різні часи виявлялася по-різному, що було зумовлено особливостями суспільних та наукових потреб в освіті. Так, спершу єдиною метою функціонування системи освіти був професіоналізм. Відповідно школи і зміст навчання були вузькоспеціалізованими. Пізніше професійна орієнтація стала менш вираженою, хоча окремі її ланки продовжували займатися тільки професійною підготовкою. Нині роль цієї функції знову зростає.

Професійна соціалізація відбувається і поза межами формальної (інституційованої) освіти. Певний час така форма професійного навчання переважала. Так, у

середні віки всі великі майстри ремесел і мистецтв пройшли навчання у підмайстрів. Професійна підготовка тут здійснювалася безпосередньо під час трудового процесу. За цехової організації учень не тільки працював у майстра, а й жив у його сім'ї. Таємниці професії та умови майбутнього життя відкривалися перед ним за реальних обставин. Простіші професії найчастіше передавалися від покоління до покоління у межах родини.

Шкільна освіта передбачала оволодіння вищими видами духовної діяльності — релігійно-культурою, політичною, філософською, математичною та ін. З настанням потреби у великій кількості освічених працівників було значно розширено мережу закладів професійної та науково-технічної освіти.

Функція взаємодії освіти з соціальною структурою суспільства. У соціологічній науці існують різні погляди на цей процес. Прибічники концепції меритократії (влади найбільш обдарованих) вважають, що система освіти формує і визначає соціально-класову структуру суспільства. З функціоналістської точки зору, освіта — це раціональний спосіб розподілу людей відповідно до їх здібностей, коли найталановитіші й найактивніші люди посідають вищі посади. А сама система освіти сприяє створенню рівних можливостей і сприятливих умов для висхідної мобільності, оскільки в закладах освіти оцінюють людей за їх досягненнями, незважаючи на класову належність, расу, стать тощо.

Згідно з теорією людського капіталу освіта — це капіталовкладення в тих, хто навчається. Як і всі капіталовкладення, в майбутньому воно принесе прибуток. На підставі цього обґрунтовується нерівність дорослих людей, зумовлена кількістю і типом капіталовкладень, інвестованих в їх освіту. Такі аргументи виправдовують нерівність між людьми, оскільки суспільство здійснило неоднакові витрати на їх підготовку до різних видів діяльності.

Якщо прибічники теорії функціоналізму підкреслюють позитивне значення взаємодії освіти з соціально-класовою структурою, то з точки зору теорії соціального конфлікту ця взаємодія має суспільно негативний характер, оскільки освіта таїть у собі небезпеку конфліктних ситуацій, є втіленням різних групових конфліктів, сприяє експлуатації та пригнобленню груп, які перебувають у несприятливих умовах.

У 1971 р. в США з'явилася книга І. Ілліха з сенсаційною назвою «Суспільство відмовляється від освіти», в якій пропонувалося скасувати обов'язкове навчання; школи замінити навчальними закладами з вивченням предметів за бажанням учнів; заборонити роботодавцям з'ясовувати освіту потенційних працівників, зобов'язавши зважати на їх здібності, а не на колишні досягнення у школі. На відміну від прибічників функціоналізму і теорії людського капіталу, вони заперечували зв'язок між навчанням, роботою і доходами, активно виступали проти системи селективного навчання з очевидним, за їх словами, соціал-дарвіністським ухилом.

Роздвоєними є марксистські погляди на цю проблему. За капіталізму, згідно з ними, вплив соціальної структури на систему освіти зберігається і навіть посилюється, тоді як вплив системи освіти на соціальну структуру слабшає; за соціалізму система освіти повинна служити створенню суспільства повної соціальної однорідності.

Виховна функція системи освіти. Полягає у формуванні за допомогою цілеспрямованої діяльності певних соціальних рис світогляду у підростаючих поколінь, визнання ними пануючих у суспільстві норм поведінки, ціннісних орієнтацій, тобто у підготовці молоді до виконання певних соціальних обов'язків. З допомогою освіти зберігаються культурні цінності, які передаються від одного покоління до іншого. Виховання молоді в дусі конформізму, визнання культурних цінностей та ідеалів, що склалися в суспільстві, сприяє підтриманню існуючого соціального порядку. Але освіта сприяє й соціальним змінам, які відбуваються у зв'язку з переоцінкою знань і цінностей. Коли, наприклад, Російська монархія для свого зміцнення запровадила західну систему підготовки державних чиновників, то одержала й неочікуваний результат — вільнодумство і студентські заворушення, спрямовані проти самодержавства.

Виховна функція системи освіти має й відносно самотійний аспект — забезпечення соціального контролю, нагляду за дитячою, підлітковою і, частково, юнацькою віковими групами. Полягає він у тому, що обов'язковість освіти в сучасному світі вимагає від дітей проведення певного часу в школі, а окремі ступені системи освіти створено з урахуванням необхідності нагляду за дітьми, чію поведінку майже весь день контролюють вчителі та вихователі. Цей аспект виховної

функції освіти важливий і в тому сенсі, що школа часто відіграє роль компенсуючого чинника для дітей з так званих «неблагополучних» сімей.

Виховну функцію освіти інколи трактують гіперболізовано, вважаючи її інструментом тоталітарного контролю, що певною мірою було притаманне, наприклад, радянському суспільству.

З точки зору теорії конфлікту різні соціальні групи ведуть боротьбу за цінності, які слід засвоювати в школі. Наприклад, у США в 70—80-ті роки ХХ ст. деякі батьки вимагали заборонити використання в школі навчального матеріалу, в якому, на їх думку, відображені расистські, антиамериканські, антисемітські та антихристиянські настрої, а також відверто виражений інтерес до сексу. Внаслідок цього було переглянуто й складено наново підручники. Іноді виникають конфлікти, пов'язані з вибором цінностей при складанні навчальних планів. У 1925 р. Джон Скоупс був засуджений за викладання «ересі». Єрессю називали теорію Дарвіна, яка ставила під сумнів біблійне пояснення створення світу. Справу Скоупса назвали «мавпячим процесом».

Функція загальноосвітньої підготовки. Деякі дослідники розглядають її як аспект виховної функції, називаючи гуманістичною, «розвиваючою». Саме в ній виявляються відмінності між спеціальною і загальною освітою. Загальноосвітня підготовка допомагає розширити межі професіоналізму, розкриває простір для ерудиції та кругозору. Крім того, фахова підготовка, засвоєння спеціальних знань неможливі без попередньої загальноосвітньої підготовки. Вона є базою для набуття спеціальних знань, перекваліфікації, розвитку здібностей, професійної адаптації. Освіта не є фактором, що відразу споживається. Скоріше, це капіталовкладення, яке у майбутньому принесе прибуток. Такий капітал нагромаджується в процесі навчання, а система безперервної освіти не дає йому знецінитись. Одержана в юності загальноосвітня підготовка є основою для подальшої безперервної освіти.

Науково-дослідна функція освіти. Вона ще не достатньо досліджена. Але, безсумнівно, творення нового знання постійно відбувалося в структурі освіти, оскільки мало вчителів і викладачів завжди цим займалися. Свідомо орієнтувалися на продукування нового наукового знання давньогрецькі прототипи

майбутніх вищих навчальних закладів — Академія Платона, Ліцей Арістотеля, Піфагорійський союз.

Тривалий час ця функція була побічною для системи освіти, в лоні якої до ХІХ ст. у кращому разі розвивалися гуманістичні та схоластичні науки. Природничо-наукове знання еволюціонувало не тільки поза системою освіти, а часто і поза межами офіційної науки. Інституційно науково-дослідна функція оформилася в епоху промислової революції наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. Саме в цей час розпочалися інтенсивні дослідження в галузі природничих наук.

Загалом реалізація цієї функції зосереджена у вищій ланці системи освіти. Вже наприкінці ХІХ ст. в обов'язки викладацького складу вищих навчальних закладів увійшло одночасне виконання ролей дослідника і педагога, а самі вони стали зосереджуватись на фундаментальних, а згодом — і прикладних дослідженнях.

Сфера освіти та її соціологічне вивчення

До сфери освіти належать різні за формою компоненти навчальної діяльності. Вона є полем взаємодії навчання з іншими формами і видами життєдіяльності суб'єктів, що забезпечують функціонування освіти. Тому предметом аналізу сфери освіти повинні бути не тільки процеси навчання, соціокультурного розвитку людини, а й усе те, що впливає на них, супроводжує їх. Отже, загалом сфера освіти охоплює всю життєдіяльність людей, соціальних груп — тих, хто навчається, навчає та обслуговує навчальний процес.

Соціологи у сфері освіти визначають предмет своїх досліджень по-різному. Одні основну увагу приділяють вивченню суті зв'язку системи освіти з різними елементами суспільства. Інші акцентують на практичних проблемах навчальних закладів, застосовуючи соціологічні підходи і методи дослідження спочатку для з'ясування, а потім і для подолання проблем. Якщо на попередніх етапах розвитку соціології освіти переважав абстрактний підхід до вивчення сфери освіти, то в 90-ті роки ХХ ст. став домінувати прагматичний.

З середини 50-х до 80-х років на міжнародних соціологічних конгресах з проблем освіти більшість доповідей зосереджувалася на аналізі взаємодії освіти і соціальної структури суспільства. Так, на ІІІ Міжнарод-

ному соціологічному конгресі 1956 р. було заслухано 16 доповідей «Освіта і мобільність в індустріальному суспільстві та слаборозвинутих країнах». У матеріалах IV конгресу з цієї тематики опубліковано 12 доповідей.

Освіту розглядають як один з найважливіших чинників соціального розвитку, що методологічно пов'язано з концепціями «єдиного індустріального суспільства», «постіндустріального суспільства», «технотронної ери» тощо. У західній соціології, наприклад, досить поширеною є теза американського соціолога, автора теорії «постіндустріального суспільства» Д. Белла про те, що рівень здобутої людьми освіти є вирішальною передумовою їх соціального становища.

На думку прихильників функціонального підходу, навчальні заклади є своєрідними фільтрами, що допомагають молоді зробити вибір майбутньої діяльності. Представники «моралізуючих» концепцій, розвиваючи ідею Е. Дюркгейма про те, що рівність в освіті принципово неможлива в суспільстві, заснованому на розподілі праці, розглядають систему освіти як хранителя і передавача «цінностей». Вони вважають, що соціальна структура зберігається й утримується школами через прийняття і прищеплення молоді панівної системи цінностей.

У 1980 р. американський дослідник М. Арчер спробував модернізувати соціологію освіти, перетворити її на соціологію систем освіти, зосередившись на дослідженні їх походження і функцій. Соціологи активніше почали вивчати різні типи цих систем: масове та елітарне навчання; державну і приватну освіту; централізоване й нецентралізоване навчання; технічну й загальну освіту. Американські соціологи досягають значних успіхів у вирішенні проблеми переходу від «валових» показників до критеріїв, що дає змогу оцінити якість освіти у вертикальному розрізі, діагностувати реальний її стан, простежити тенденції.

Сучасна соціологія освіти у центр своїх досліджень поклала проблему кризи освіти, розмах якої набув глобального характеру. Національні служби аналізу освіти ще в 60—70-ті роки минулого століття констатували значний спад загальноосвітньої підготовки молоді, масовість функціональної безграмотності, зростання кількості дітей, що не відвідують школу, збільшення розриву в рівні освіти між розвиненими і відсталіми країнами, вимивання з навчальних програм гуманітарних дисциплін. Це зумовило активні пошу-

ки шляхів виходу з кризи, серед яких помітне місце належить виробленню національних і міжнародних проектів: «Освіта для 2000 р.» (ФРН), «Освіта майбутнього» (Франція), «Модель освіти для XXI століття» (Японія), «Україні XXI століття. Державна національна програма «Освіта» та ін.

На рубежі XXI ст. чітко окреслилися головні тенденції оновлення освіти:

- демократизація всієї системи навчання і виховання;
- підвищення фундаментальності освіти;
- гуманізація та гуманітаризація освіти, використання найновіших технологій навчання;
- інтеграція різних форм і систем освіти як на національному, так і на світовому рівнях.

Провідна ідея реформи освіти — розвиток її за принципом безперервності, що передбачає постійне поповнення та оновлення знань людини, її духовне вдосконалення від раннього дитинства до старості. Виникнення і розвиток цієї ідеї пов'язують з науково-технічним прогресом, який потребує широкоосвіченого працівника, спонукає до постійного оволодіння новими знаннями, методами, навичками. Такому працівникові необхідна і ґрунтовна гуманітарна підготовка — розвинуте логічне мислення, мовна культура тощо. Проте суть не тільки в науково-технічному прогресі та його вимогах. Безперервна освіта пов'язана з вирішенням складних соціальних проблем, зумовлених новим становищем людини у світі, який швидко змінюється. За цих умов освіта перетворюється на елемент повсякденного способу життя протягом усього періоду активної діяльності дедалі більшої кількості людей. Змінюється розуміння того, хто така освічена людина. Якщо в попередній парадигмі освіти це була «людина, яка багато знає», то в нинішній — це індивід, що орієнтується на цінності освіти як провідний вид діяльності в структурі власного способу життя.

Перша міжнародна зустріч вчених з проблем безперервної освіти відбулася в 1967 р. в Оксфорді. В 1974 р. у Москві зустрілися експерти ЮНЕСКО, які розглядали дослідження безперервної освіти. Того ж року у Варшаві був організований симпозіум на тему «Школа і перманентна освіта», на якому йшлося про соціальне значення безперервної освіти для «поточних» контактів людини із засобами масової інформації, про підготовку учнів до післяшкільної освіти, підвищення кваліфікації професійно підготовлених кадрів тощо.

У державах колишнього соціалістичного табору соціологія освіти основну увагу зосереджувала на її зовнішніх зв'язках. А в лоні педагогічних наук формувалася «педагогічна соціологія», якій був властивий «інтроспективний» підхід, тобто вивчення соціальних процесів всередині системи освіти та окремих її ланок. Саме таким підходом позначені, наприклад, праці Р. Гурової (СРСР), І. Штайнера (НДР), М. Шиманського (Польща).

Особливу увагу соціологія освіти приділяла вивченню взаємодії системи освіти з виробництвом. Це питання досліджувалося за такими напрямками:

— аналіз необхідного рівня загальної і професійної освіти для різних видів праці в суспільному виробництві;

— вивчення суперечностей між освітою (її змістом і рівнем) і реальним змістом праці, а також шляхів подолання цих суперечностей;

— аналіз ролі освіти як чинника, що сприяє доступу до різноманітних видів праці, залученню молоді до професійної структури суспільства;

— дослідження впливу освіти на продуктивність праці, ефективність виробництва та якість продукції;

— дослідження ролі освіти у підвищенні трудової активності громадян;

— з'ясування ставлення індивіда до праці, його ідентифікації з трудовим колективом;

— вивчення взаємозв'язку освіти і рівня задоволення працею;

— аналіз ролі освіти у професійній мобільності людей;

— вивчення ролі освіти у професійно-кваліфікаційному зростанні працівників;

— вивчення взаємодії загальної та професійної освіти, взаємозв'язку політехнізму і професіоналізму в навчанні, їх впливу на формування особи;

— вивчення ціннісних орієнтацій учнівської молоді та студентів, механізмів формування професійної орієнтації та реалізації життєвих планів випускників навчальних закладів.

Соціологічні дослідження початку 60-х років ХХ ст. об'єднували прямий зв'язок між рівнем освіти людей і зростанням продуктивності їх праці, творчим ставленням до праці, участю в раціоналізаторській і винахідницькій діяльності. Водночас було виявлено і реальну суперечність: рівень освіти працівників, особливо моло-

ді, часто не відповідав рівню складності виконуваної ними роботи, що зумовлювало невдоволення працею, стимулювало прагнення до зміни роботи, професії.

Наприкінці 60-х — на початку 70-х років було проведено дослідження професійної орієнтації, життєвих планів учнівської та студентської молоді (В. Шубкін, М. Тима, В. Чорноволенко). Одним з наймасштабніших було дослідження «Вища школа як фактор зміни соціальної структури радянського суспільства» (1973—1975). У другій половині 70-х років за аналогічною програмою було проведено міжнародне порівняльне дослідження за участю соціологів Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, СРСР і Чехо-Словаччини, джерел поповнення студентства за такою структурою: роль різних форм середньої освіти для підготовки молоді до вступу в вузи; вплив місця проживання на вступ до вищої школи і навчання в ній; співвідношення соціальної і професійної орієнтації в життєвих планах молоді щодо вищої освіти; характерні риси суспільної активності студентства; задоволеність обраною професією і майбутньою роботою; структура ціннісних орієнтацій студентської молоді та ін. У 80-ті роки широко розгорнулося дослідження різних аспектів життєдіяльності студентства, в тому числі мотивацій навчання, впливу позанавчальної діяльності на формування спеціаліста, організації самоуправління. В Україні такі дослідження були зосереджені в соціологічних лабораторіях Київського і Харківського університетів.

На початку 90-х років із розбудовою Української держави і необхідністю радикального реформування системи національної освіти зростає актуальність проектування системи освіти та її складових з позицій наукового прогнозування. Активізувалися спроби побудови загальних концептуальних моделей соціології освіти, які б інтегрували різні напрями досліджень, а також вироблення проектних моделей діяльності, кваліфікаційних характеристик спеціаліста. Однак поза увагою вітчизняних вчених опинилися проблеми прогнозування освіти.

Натомість зарубіжна соціологія має значний досвід у сфері прогнозування освіти. Практично всі зарубіжні футурологи вважають на освіту як головний чинник вирішення глобальних проблем. Члени Римського клубу Д. Медоуз і Л. Перельман, наприклад, вважають, що курси всіх традиційних дисциплін повинні бути переглянуті і складені на основі програм, які б

відображали особливості глобальних проблем сучасності. Вона має здійснюватись не у формі викладу готових формул з наступною перевіркою якості їх засвоєння, а бути акцентованою на розвиток пізнавального інтересу до самостійного наукового пошуку, тобто слід вчити, як треба вчитися. На зміну «підтримуючому навчанню» повинно прийти «інноваційне». Адже, як зазначив засновник Римського клубу А. Печчеї, «тільки якісний стрибок у людському мисленні й поведінці може допомогти нам прокласти новий курс, розірвавши порочне коло, в якому ми опинилися».

Нині вітчизняна соціологія освіти вирішує такі завдання:

1. Теоретико-прогнозуючі, які полягають у виробленні теоретичних схем, програм освіти, напрямів інтеграції національної освіти в європейський, світовий освітній простір. Вони охоплюють дослідження впливу розвитку суспільства на вимоги до людей як працівників, громадян, особистостей; прогнозування цих вимог на основі аналізу тенденцій науково-технічного і соціального прогресу.

2. Дослідження впливу освіти на соціальне середовище, соціальну структуру, соціальну мобільність та ін.

3. Вивчення поведінки людини в системі освіти: її ставлення до інститутів освіти, наміри і запити, інтереси і мотиви щодо освіти.

Дослідження в цій сфері дають змогу визначити ефективність освіти, виявити проблеми та обґрунтувати оптимальні шляхи їх вирішення.

Запитання. Завдання

1. Обґрунтуйте особливості об'єкта і предмета соціології освіти.
2. Чим відрізняється соціологія освіти від інших наук про освіту?
3. У чому полягає сутність світової кризи освіти на сучасному етапі? Які її особливості в Україні?
4. Яка роль освіти в суспільстві з точки зору теорії функціоналізму, теорії конфлікту?
5. Охарактеризуйте концепцію безперервної освіти.

Теми рефератів

1. Специфіка соціологічного підходу до вивчення проблем освіти.
2. Криза освіти і шляхи її подолання.

3. Нова парадигма освіти та її соціокультурні детермінанти.
4. Суспільство і освіта: динаміка взаємодії.
5. Проблеми реформування освіти в умовах трансформації українського суспільства.
6. Освіта і соціальна мобільність.
7. Соціологічні аспекти розвитку приватної освіти в сучасній Україні.
8. Реформа вищої школи України за оцінками студентів і викладачів.

3.11. Соціологія екології

Людина постійно перебуває у взаємодії з іншими соціальними суб'єктами та з навколишнім середовищем (природою). Ці дві системи органічно пов'язані між собою, причому рівень розвитку суспільства визначає ставлення людини до природи.

Стан довкілля є важливим чинником існування людської цивілізації. Тому одним з найважливіших завдань людства є свідоме і системне регулювання діяльності щодо використання природних ресурсів. Екологічні проблеми особливо гостро постають в індустріально розвинутих центрах, хоча стосуються вони усіх регіонів. Становище ускладнюється в країнах, де намагаються вирішувати економічні проблеми за рахунок виснажливого природокористування, незворотного порушення природних екологічних систем. Особливо актуальними вони є в Україні після Чорнобильської катастрофи.

Проблеми довкілля не є суто фізичними або екологічними. Вони відображають політичні, інституціональні, культурно-екологічні засади, тому перебувають у полі зору соціальних наук.

Предмет і об'єкт соціології екології

Соціологія екології — галузь соціології, яка досліджує специфічні зв'язки між людьми та навколишнім середовищем, особливості розвитку і функціонування соціальних спільнот, соціальних структур та інститутів в умовах впливу на їх життєдіяльність антропогенних екологічних чинників.

Вона вивчає також закономірності соціальних дій і масової поведінки в умовах соціально-економічної напруженості, механізми розв'язання конфліктів на фо-

ні екологічної кризи. Головні її завдання полягають у вивченні закономірностей взаємодії суспільства і природи, досягненні збалансованості цієї взаємодії, отриманні достовірної соціально-екологічної інформації, з'ясуванні громадської думки щодо екологічних проблем та чинників, що їх породжують. У сфері її наукового інтересу — вплив довкілля на суспільство, формування екологічної свідомості, забезпечення участі громадян у реалізації державної екологічної політики тощо. До предметної сфери соціології екології належать і проблеми взаємодії суспільства зі штучним середовищем проживання людини.

Термін «екологія» ввійшов у науковий обіг завдяки старанням видатного німецького біолога Е. Геккеля у 1866 р. на позначення науки про відношення організмів і навколишнього середовища. Його запозичено з давньогрецької мови (oikos — дім, житло). Важливий етап у розвитку екології настав з обґрунтуванням американським екологом А. Тенслі у 1935 р. поняття «екосистема» на позначення стабільної системи, що складається з живих і неживих елементів, між якими постійно відбувається кругообіг речовин, існують постійні процеси.

З посиленням антропогенного (спричиненого діяльністю людини, використанням нею складної і могутньої техніки) впливу на довкілля виникла і з часом конкретизувалася ідея «соціалізації природи». В середині 30-х років ХХ ст. вона втілювалася в дослідженнях лідерів знаменитої чиказької школи соціології Р. Парка, Ю. Берджесса і Р. Маккензі, які висунули концепцію «міста-організму» і суспільства як «глибоко біологічного феномену». Відповідно до цієї концепції, у суспільстві відбувається перебіг взаємоіснуючих біологічних і соціальних процесів, результатом яких повинна бути «соціальна рівновага». Цей комплекс проблем лідери чиказької соціологічної школи запропонували назвати «соціальною екологією».

Однак у той період екологічна соціологія як відносно самостійна галузь соціологічного знання ще не сформувалася: не вистачало ні фактології, ні теоретичних концепцій. Її становлення почалося тільки в середині 70-х років ХХ ст., коли стало очевидно, що надмірне зниження організованості біосфери, ефективності її самонастроювальних і самовідтворювальних механізмів, спричинене активною діяльністю люди-

ни, може мати катастрофічні наслідки, призвести до втрати динамічної рівноваги суспільства з природою. Відтоді локальні та розрізнені соціологічні дослідження екосистем, їх взаємодії з суспільством почали формуватися у відносно самостійну, інтегровану галузь наукового знання — соціологію екології. Основним своїм завданням вона вважала теоретичний синтез природничонаукових і суспільствознавчих знань, концепцій, методів дослідження, вироблення на їх основі концептуальної моделі взаємодії людського світових суспільства і природи. Це дало б змогу оптимізувати, а згодом і гармонізувати процеси цієї взаємодії.

Геологічна і біологічна сфери навколишнього середовища створені внаслідок дії процесів у природі, технологічна і соціальна — соціальних процесів, які реалізуються в суспільних відносинах і діях людей, об'єднаних у соціальні спільноти. Це дає підставу для висновку, що об'єктом соціології екології є складна система соціоприродних відносин і взаємодій, яка формується і функціонує в результаті свідомої, цілеспрямованої діяльності людей, об'єднаних у різні соціальні спільноти. Зрозуміло, вона не може вивчитися всі особливості, тенденції та закономірності розвитку кожного з компонентів цієї складноорганізованої системи. Це справа багатьох наук — фізики, хімії, геології, біології та ін. Вона з цього багатоаспектного об'єкта, яким є система взаємозв'язків «суспільство — людина — техніка — природа» виокремлює для вивчення специфічний, тільки їй властивий предмет дослідження. Оскільки ця наука перебуває на стадії становлення, існує різнобій у поглядах на її предмет. Та більшість визнає кілька взаємозалежних дослідницьких проблем, що сукупно становлять проблемне поле екологічної соціології як науки, а отже, і її предмет. Серед них — взаємини між різномасштабними соціальними системами (окремий індивід, родина, людство як загальнопланетарна система) і навколишнім природним середовищем. При цьому аналізуються не просто соціальні чинники взаємодії суспільства з природою, а насамперед активна природоперетворююча (нерідко природоруйнуюча) діяльність людини, яка є елементом соціальної спільноти. Між нею і природою функціонує специфічний третій елемент — техніка, технологія та інші штучно створені предмети «другої» природи. Адже саме від людей, об'єднаних у

територіальні, професійні, етнічні та інші співтовариства, від ступеня руйнівного впливу створеної ними техносфери на природне середовище існування, від обраної та здійснюваної ними стратегії природокористування залежатимуть майбутні відносини між суспільством і природою. Тому соціологія екології покликана не просто вивчати природоперетворювальну діяльність соціальних спільнот, а виробляти оптимальні моделі, які відповідали б не тільки інтересам і потребам людини, а й сприяли б збереженню і відтворенню біосфери, забезпечували б гармонію суспільства з природою. Одночасно з теоретичними розробками, орієнтованими на оптимізацію взаємодії людських спільнот з навколишньою природою, соціологія екології є активним чинником цілеспрямованого формування цих взаємодій. Цю функцію вона реалізує за допомогою розробки і здійснення управлінських рішень.

Отже, предмет соціології екології — це дослідження специфічних взаємодій між людиною (суспільством) і довкіллям, впливу його як сукупності природних і суспільних факторів на людину, а також впливу людини на довкілля. Її однаково цікавлять глобальні, регіональні антропогенні зміни, соціокультурна інтерпретація їх збереження і відтворення навколишнього середовища для нормального життя людини як соціологічної істоти.

З'ясування предмета соціології екології дає змогу чітко побачити її об'єкт. Будучи інтеграцією двох різних підходів до вивчення екологічних і соціальних об'єктів — екології та соціології, ця інтегративна наука не обмежується механічним поєднанням концепцій, теорій, наукових даних, отриманих кожною з цих наук окремо. Виділення її об'єкта відбувається завдяки побудові узагальненої, синтетичної, якісно нової наукової концепції, що містить у собі компоненти екології та соціології. Якщо екологічна настанова на об'єкт дослідження виходить з основних принципів взаємодії живих організмів з довкіллям, а соціологічна — із взаємодії індивідів і груп із соціальним середовищем, то соціоекологічна орієнтованість на об'єкт дослідження визначається взаємодією «природне — штучне». Її погляд спрямований не стільки на природні процеси взаємодії живих організмів з природним середовищем існування, скільки на процеси взаємодії складних еко- і соціосистем, на структуру, особливос-

ті і тенденції функціонування особливих об'єктів — так званої «другої» природи, тобто штучно створеного людиною предметного середовища, що взаємодіє з навколишнім природним середовищем. Наприклад, у межах природного середовища функціонує місто, залізниця, атомна електростанція, вся інфраструктура виробничої діяльності. Ці об'єкти належать до «другої», штучно створеної природи, у якій живе і діє людина. Саме існування «другої» природи здебільшого породжує екологічні проблеми, що виникають на межі екологічних і соціальних систем. Усі соціоекологічні проблеми і є об'єктом соціоекологічного дослідження.

Усе це наводить на такі висновки:

1. Людина і соціальні спільноти розвиваються і функціонують під подвійним і перехресним впливом природного і штучного середовища.

2. Усі компоненти «другої» природи, їхні функціональні особливості виникають завдяки появі між людиною і природою третього елемента — знарядь праці (предмета, взятого з природи і технічно перетвореного задля досягнення результату). Це означає, що найважливішим компонентом взаємодії людських співтовариств із природним середовищем є штучно створене (рукотворне) середовище, яке є продуктом не тільки антропогенної, а й техногенної діяльності людини.

3. Взаємодія людини з природою опосередкована не тільки технічними, а й соціальними чинниками — правовими, економічними, моральними, соціокультурними.

З урахуванням цих міркувань остаточно викристалізовується об'єкт екологічної соціології — складна і багатоаспектна система відносин і взаємозалежностей, що об'єднує в собі такі різномірні, але взаємозалежні елементи, як «суспільство — людина — техніка — природне середовище», де взаємодія людини з біосферою опосередкована соціальними і технологічними чинниками. Ця система містить у собі, крім людини, що складає її концептуальне ядро, кілька різнопорядкових середовищ — геосферу, біосферу, техносферу і соціосферу, що утворюють у своїй взаємозалежності середовище її життєдіяльності.

У своїх дослідженнях соціологія екології застосовує комплекс наукових методів.

Системний метод. Передбачає розгляд навколишнього природного середовища як цілісного системного

утворення, диференційованої системи, компоненти якої динамічно врівноважені. Відповідно до цього екологічним середовищем людства є біосфера Землі, яка поєднує довкілля і діяльність людини в єдину систему: природа — суспільство. Обидва компоненти цієї системи є паритетними. Соціологія екології вивчає вплив людини на рівновагу природних екосистем, обґрунтовує необхідність управління та раціоналізації взаємовідносин суспільства і природи. Людство розглядає як складову екологічної системи.

Діалектичний підхід. Зумовлює вивчення взаємозв'язків і взаємодії компонентів системи.

Синергетична методологія. Відмовляючись від традиційного розгляду природи як незалежного від людини об'єкта, підпорядкованого одвічним і незмінним законам, соціологія екології предметом своїх досліджень вважає цілісну динамічну систему «людина — природне середовище», компоненти якої є відносно автономними та активними суб'єктами. Особливості взаємодії компонентів цієї системи полягають у забезпеченні існування людства за рахунок речовин та енергії, взятих з природи. Усе це передбачає їх добування, переробку, транспортування і засвоєння, а також виділення непотрібних і шкідливих залишків переробки та засвоєння.

Розвиток соціально-екологічних поглядів. Формування соціології екології як галузі знання

Проблеми вивчення взаємовідносин людини і природи мають глибокі історичні джерела. Давньогрецький софіст Протагор вважав її даром Епіметея (брата Прометея), який піклувався про те, щоб жоден вид не вимер. Доцільність існування живого наводить на думку про загальну доцільність, що трактувалася як божественний промисел. Відчуття єдності взаємозв'язку, взаємозалежності всього суцього зберігалось до початку XIX ст. Для соціології принциповою була ідея К. Маркса про те, що природа — це тіло людини, яка повинна розумно його використовувати. І лише в сучасних умовах — на межі екологічної катастрофи, постає так звана глибока соціальна екологія, покликана відновити колишню єдність людини з її біологічним оточенням.

Як самостійна галузь знань, екологія сформувалася у біологічній науці. Основою її були ідеї англійського природодослідника Чарльза Дарвіна (1809—1882) щодо еволюції живих систем, зокрема, його твердження, що у світі живого триває невпинна боротьба за існування. Предмет екології поширювався на живі істоти, середовище та їх взаємовідносини. Екологія трактується як наука, що вивчає ставлення живих істот до середовища, взаємовідносини у середовищі, а також вплив середовища на живі істоти, визначає специфічні закони функціонування екологічної сфери.

Однією з галузей екології є екологія людини — міжпредметна галузь знань, що об'єднує інформацію про взаємовідносини людини та навколишнього середовища, досліджує природні умови життя людей, їх традиції, соціальну організацію і технології, шляхи розвитку і виживання, зв'язок між суспільством і навколишнім середовищем, відносини між суспільствами, які ґрунтуються на глибокій повазі свободи і гідності, відповідальному ставленні до природи, часткою якої є людина. Діє Міжнародний центр з екології людини, який займається підготовкою спеціалістів з проблем взаємовідносин людини і природи. У 1984 р. затверджено концепцію екології людини. Спеціалісти цієї галузі знань досліджують біологічні системи, а також культурні, психологічні, соціологічні, екологічні і політичні аспекти екологічної проблематики, взаємодії людини і природи. Завдяки цьому перетин предметної сфери двох наукових дисциплін — соціології та екології — відбувається в наймолодшій підгалузі екології — екології людини, яка вивчає взаємозв'язки людини і природного середовища. Соціологія акцентує увагу на таких поняттях, як «населення», «середовище», «технологія і організація виробництва». Екологія людини вивчає місце людини в екосистемі, взаємодію людини та екосистеми, а також наслідки цього процесу.

Екологічні проблеми відображають особливості суспільно-економічного розвитку, зумовлені предметною діяльністю людини. У зв'язку з цим постає необхідність у науковій дисципліні, зосередженій на вивченні особливостей взаємодії між суспільством і природою. Таку систему знань репрезентує соціальна екологія — відносно молода галузь наукових знань. Її методологічні та гносеологічні труднощі пов'язані з процесом становлен-

ня і розвитку — уточнення предметної сфери, вдосконаленням методичного та методологічного апарату, відбором теоретичних доктрин та концепцій.

Важливим теоретичним джерелом соціальної екології стали ідеї про біосферу як цілісну сферу поширення життя на планеті та ноосфери, що виникає на вищому ступені його розвитку, зумовленому соціальними й антропогенно-технологічними факторами, і яка виявляє новий рівень творчої сили людського розуму.

Становлення соціальної екології як системи наукового знання розпочалося у 20-ті роки ХХ ст. під впливом ідей екології та соціологічних досліджень процесів урбанізації. Її розвиток активізувався у 60-ті роки, коли суспільство опинилося перед загрозою екологічної кризи, що проявилася в забрудненні довкілля, дефіциті природних ресурсів, негативних наслідках урбанізації та інших споріднених проблемах антропогенного тиску на природне середовище. У 70-ті роки соціологічні дослідження були зорієнтовані на класифікацію, аналіз динаміки і форм задоволення екологічних потреб, екологічних аспектів міського способу життя, поведінки людей в екстремальних екологічних ситуаціях, соціально-культурних форм реакції населення на забруднення середовища. На Всесвітньому конгресі соціологів у Варні (1996) було створено дослідницький комітет Всесвітнього об'єднання соціологів з проблем соціальної екології. Сучасна парадигма соціальної екології формувалася під впливом деградації середовища існування людини, посилення стурбованості населення станом довкілля, зростання кількості екологічних аварій, аналітичних розробок глобального виміру екологічного забруднення (наприклад, доповіді Римського клубу).

У західній соціології вживається термін «*інвайроментальна*» (англ. environment — оточення, середовище) *соціологія*», який позначає екологію як соціальну філософію і засіб життя. Вона є однією з наукових дисциплін, що застосовують соціально-екологічний підхід, та, на відміну від них, обмежується локальним суспільством і відповідним середовищем. Виникнувши на початку ХХ ст. у США, ця концепція набувала нового осмислення під час екологічної кризи у 70-ті роки. Її джерелами стали соціал-реформістські орієнтації: консерваціонізм, біоцентризм та екологізм. Основними принципами *консерваціонізму* є забезпечення

економічного зростання, запобігання нераціональних витрат у природокористуванні та егалітарний (зрівняльний) розподіл природних ресурсів. На противагу йому *біоцентризм* виступає за збереження дикої природи, яка має непересічну цінність незалежно від її використання. Наукова модель взаємодії суспільства з природним середовищем *екологізму* ґрунтується на об'єктивних природних і наукових закономірностях. Людство, відповідно, зобов'язане забезпечувати оптимальність функціонування системи, запобігання порушенню екологічних процесів.

У соціології інвайроменталізм був сприйнятий та відтворений у класичній соціально-екологічній концепції чиказької школи 20-х років, формування якої передбачало тісний зв'язок дослідницьких завдань з конкретними проблемами міста, що зумовило теоретичну орієнтацію на еволюціонізм та натуралізм у дослідженні соціальних змін. Суспільство він розглядав з точки зору існування двох аспектів його діяльності: симбіотичної, атрибутом якої є конкуренція, і культурної з комунікацією і консенсусом.

Конкуренція (боротьба за існування) у тваринному та рослинному світі є необмеженою. У суспільстві вона обмежується згодою, взаєморозумінням і правом, притаманним «культурному суспільству». Конфлікт та консенсус постають у цій концепції як взаємопов'язані та взаємодоповнюючі елементи єдиного еволюційного процесу. Саме конкуренція уподібнює суспільство до організму, формуючи його структуру, регулюючи послідовність дій, відновлюючи рівновагу. З відмовою сучасних соціологів від ідей соціал-дарвінізму, аналогій між біологічною та соціальною еволюцією, класичну концепцію замінила *концепція поліваріантної еволюції*. Згідно з нею не існує чітких стадій, які повинно подолати суспільство, удосконалюючи свою здатність до адаптації. Увага неокласиків (Л. Вірт, Т. Парсонс, А. Хоулі) зосереджується на процесі функціонування соціальної організації, функціональній системі, яка розвивається у процесі взаємодії із середовищем, що загрожує рівновазі соціальної організації. На цій підставі завдання соціології полягає у вивченні спонтанної взаємодії соціальної організації із середовищем, сукупності функцій, які забезпечують пристосування популяції до середовища, механізму функціонування екосистеми, що охоплює людські спільноти та їх середовище.

Тривалий час інвайроментальні ідеї приваблювали обмежене коло науковців, і лише у 70-ті роки вони почали розвиватися і поширюватися. Свідченням цього стала Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку, що відбулася у Ріо-де-Жанейро в 1992 р. Її учасники — керівники 179 держав світу — присвятили багато уваги розробці світової програми екологічної безпеки та охорони довкілля. *Інвайроментальна соціологія* обстоює входження людини як одного з біологічних видів до глобальної екосистеми; зумовленість людської діяльності не тільки соціокультурними чинниками, а й складними природними зв'язками; залежність людини від біофізичного середовища, що накладає потенційні фізичні та біологічні обмеження на людську діяльність; нездатність людини спростувати екологічні закони.

Автори цих положень — американські вчені В. Кеттон і Р. Данлеп — висунули їх на противагу існуючій понад 400 років «парадигмі людської винятковості», в основі якої — чотири сентенції:

1. Людські істоти є унікальними соціоприродними утвореннями, тому що вони мають культуру.

2. Культура змінюється значно швидше, ніж біологічні особливості людини, тому саме їй належить основна роль у соціальному розвитку індивідів та спільнот.

3. Поведінка людини зумовлена передусім соціальними, а не природними чинниками.

4. Суспільний прогрес безмежний, що уможливорює вирішення в майбутньому всіх соціальних проблем.

Усі ці постулати, на думку представників інвайроменталістської соціології, засвідчили протягом ХХ ст., особливо другої його половини, не тільки свою обмеженість, а й теоретичну неспроможність, оскільки їх прихильники продовжують ігнорувати залежність суспільства від природного середовища, не усвідомлюють проблеми обмеженості природних ресурсів, що загострилася в останні десятиліття.

Опоненти «парадигми людської винятковості» опиралися на сформульовану Дж. Форрестером *концепцію світової динаміки*. Вона ґрунтується на теоретичній моделі, в якій взаємопов'язані населення, капіталовкладення (фонди), географічний простір, природні ресурси і виробництво продуктів харчування, взаємодія яких зумовлює динаміку змін у світовій системі. Наприклад, У. Кеттон і Р. Данлеп стверджують, що в

основі нової соціологічної парадигми повинен бути принципово інший підхід до проблеми людини та її соціально-природних взаємодій. Сутність його має ґрунтуватися на усвідомленні того, що:

— людські істоти — один з безлічі живих видів біосфери, що формує соціальне життя;

— дія природи на суспільство призводить до непередбачуваних наслідків, незалежних від свідомої людської діяльності;

— природні ресурси планети обмежені, а це накладає певні обмеження на суспільний прогрес;

— попри те що діяльність людей змінює середовище, екологічні закономірності є обов'язковими для людських співтовариств.

За такого підходу всі екологічні пошуки повинні неминуче мати соціологічний вимір. Та оскільки екологічні катастрофи і нещастя торкаються, як правило, не окремих індивідів, а широких соціальних спільнот, «екологія є справді соціологічною, оскільки акцентує на сукупностях, а не на індивідуальному» (С. Лондон).

Ця теоретична концепція, розвинута Р. Данлепом, В. Кеттоном, Д. Мердоком, Дж. Мітчелом, Н. Мойсеевим та ін., покладена в основу соціології екології. Головні її принципи зводяться до таких положень:

1. Людство є одним з багатьох видів живих істот, що залежать від природного навколишнього середовища, й у цьому сенсі не є винятковим. Через обмеженість зворотного зв'язку з природою людські дії часто спричиняють непередбачувані наслідки.

2. Вищою цінністю є гармонійний розвиток людини і природи. Природа споконвічно самоцінна, може існувати поза людиною і без неї, незалежно від того, корисна вона чи шкідлива для людини.

3. Наявність у людини розуму не передбачає для неї жодних привілеїв. Навпаки, це накладає на неї додаткові обов'язки щодо природи. Світ людей і світ природи — елементи єдиної системи.

4. Вплив на природу змінюється взаємодією, ціль якої полягає у максимальному задоволенні потреб людини і потреб природи.

5. Природний світ має певні межі, тому існують обмеження щодо економічного росту. Економічна експансія вимагає вилучення все більшої кількості ресурсів з навколишнього середовища, що призводить до екологічних проблем, які обмежують економічне зростання.

6. Держава своєю діяльністю спричиняє загострення екологічних проблем, прагнучи створити вигідні умови для капіталу, часто ігноруючи особливості навколишнього середовища.

7. Взаємодія з природою повинна визначатися «екологічним імперативом»: правильно і дозволено тільки те, що не порушує існуючої в природі екологічної рівноваги.

Спираючись на ці принципи, академік М. Мойсеєв сформулював *концепцію коеволюції*, яка має бути орієнтиром у взаємодії людини з природою в умовах зростаючої небезпеки екологічної катастрофи. Процес коеволюції тлумачиться не як статично існуюча рівновага між природою і людиною, а як «стійка нерівновага», за якої зміна параметрів біосфери відбувається настільки повільно, що людство здатне адаптуватися до змін, вписатися у стабільні біогеохімічні цикли.

Соціологія екології має справу зі складною і багатоконпонентною соціобіотехносферою, центральну роль у якій відіграє людина. Тому всі заходи, спрямовані на збереження і відтворення навколишнього середовища, мають своєю метою створення сприятливих умов для розвитку як індивідів, соціальних груп, так і суспільства загалом за неодмінного збереження та відтворення причинно-наслідкових і зворотних зв'язків між соціальними, технологічними і природними чинниками. Це означає, що соціологія екології, на відміну від інших галузевих соціологічних теорій, дещо інакше вирішує проблему суб'єкта діяльності. У її теоретичній парадигмі перебувають не тільки людина (суспільство), а й природні об'єкти, екосистеми, які розглядаються як партнери, тобто суб'єкти екологічної взаємодії людини з природою.

Основні категорії соціології екології

Основними категоріями соціології екології є «соціально-екологічна система», «екологічна свідомість», «екологічна поведінка», «екологічна освіта», «екологічна культура», «екологічна політика» тощо.

Соціально-екологічна система — сукупність структурних елементів та їх функцій, що характеризують екологічну безпеку населення на регіональному та локальному рівнях.

Ці елементи та функції поєднані в три взаємопов'язані підсистеми: А — населення регіону, Б — об'єкти природного середовища; В — суб'єкти, що впливають на довкілля.

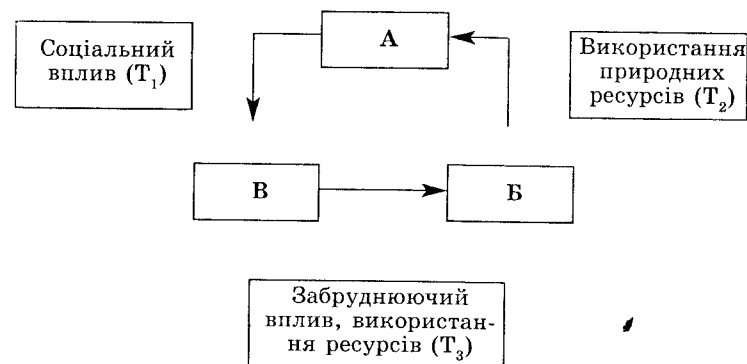

Схема 20. Структура соціально-екологічної системи

Населення (соціальна спільнота) є центральним елементом екологічної системи. До об'єктів природного середовища належать атмосферне повітря, води, рибні ресурси, ґрунт, ліси, флора та фауна, природні території, що перебувають під охороною, клімат у регіоні та мікроклімат як наслідок діяльності людей тощо. До суб'єктів впливу на природне середовище належать: паливний, енергетичний, металургійний, машинобудівний, оборонний, агропромисловий, транспортно-дорожній, будівельний комплекси; лісова, хімічна, гірничодобувна промисловість; відходи користування, комунальне господарство, військова діяльність, техногенні аварії та катастрофи тощо. Елементи екологічної системи взаємодіють між собою, відображаючись у масовій свідомості.

Стан соціально-економічної системи залежить від багатьох чинників, одним з найважливіших серед яких є екологічна свідомість.

Екологічна свідомість — індивідуальна і колективна (суспільна) здатність до усвідомлення нерозривного зв'язку людини з природою, залежності добробуту людей від цілісності природного середовища, вміння та звичка діяти, не порушуючи зв'язків та кругообігів у природі.

Її характеризують:

— заклопотаність станом навколишнього середовища;

— здатність до ідентифікації джерел екологічної загрози і соціальних суб'єктів, що породжують її;

— визнання здорового і безпечного середовища існування суспільною цінністю;

— позитивна мобілізація (формування готовності до дій на основі осмислення інформації про ризики і небезпеки);

— індивідуальна мобілізація (усвідомлення необхідності особистої участі в протестах та інших колективних діях).

Донедавна екологічна свідомість, ґрунтуючись на переконанні про невичерпність багатств Землі, лише фіксувала процеси взаємодії суспільства і природи, бо негативні аспекти її були незначними. Лише у 80-ті роки ХХ ст. почали усвідомлювати обмеженість і невідновність природних ресурсів, а відповідно — і необхідність збереження довкілля. У боротьбі за це екологічна свідомість навчилася відстоювати свої позиції і мобілізувати громадську думку.

Екологічна свідомість є суперечливим явищем, в якому занепокоєність станом довкілля межує з байдужістю, самозаспокоєнням, нерозумінням реальної загрози можливої екологічної катастрофи.

Водночас вона є і складним за своєю структурою феноменом. Елементи цієї структури фігурують у широкому діапазоні, починаючи з усвідомлення несприятливого стану навколишнього середовища, закінчуючи прагненням до особистої участі в реалізації заходів щодо його нормалізації. За глибиною усвідомлення міри економічного ризику виділяють чотири ступені екологічної свідомості:

1. Задоволеність. Виявляється внаслідок усвідомлення відповідності природного навколишнього середовища соціальних суб'єктів.

2. Ущемлення. Характеризується пригніченістю, породженою усвідомленням того, що екологічна ситуація загрожує потребам та інтересам соціального суб'єкта.

3. Соціальна напруженість. Постає внаслідок усвідомлення загрозового для соціального суб'єкта розвитку екологічної ситуації, виявляється в готовності протистояти небезпечним змінам довкілля.

4. Конфліктність. Є результатом усвідомлення суб'єктом глибокого протиріччя екологічної ситуації інтересам і настановам, виявляється в готовності усу-

нути їх шляхом зіткнення з іншими соціальними суб'єктами, що спричинили погіршення стану довкілля, посилення небезпеки для людей.

Усвідомлення особистістю природного середовища як соціалізації природи відбувається не тільки на рівні мислення, а й екологічної поведінки — особливого різновиду соціальної поведінки особистості.

З формуванням екологічної свідомості пов'язаний екологічний вимір суспільної думки, яка є одним з об'єктів соціологічних досліджень. Проведені в моніторинговому режимі, тобто повторювані через певні проміжки часу, соціологічні дослідження в Україні, інших пострадянських країнах, свідчать про наростаючу стурбованість суспільної думки станом довкілля. Особливості сприйняття суспільною думкою загрози довкіллю виявляють в загостренні чутливості до проблем місцевого середовища, у своєрідній регіональній «екологічній солідарності».

Екологічна свідомість зазнала складної еволюції, під час якої сформувалися різноманітні уявлення людей про соціоприродну взаємодію, а відповідно — різні типи сприйняття реальності (екологічних субкультур).

Сільська екологічна субкультура. Архаїчний її тип сприймає простір як неоднорідний, а час — як циклічний, повторюваний феномен, тобто навколишнє середовище усвідомлюється нею як вороже, загрозове. Сучасна «сільська» культура, визнаючи гетерогенність (неоднорідність) простору, вважає час лінійним, а не повторюваним.

Міська екологічна субкультура. Сприймає довкілля гетерогенним, вбачаючи іноді загрозу йому з боку соціального середовища. Тоді «дика природа» символізує для людини певний захист, час сприймається нею як лінійний — зворотний.

Наукова екологічна субкультура. Характеризується усвідомленням простору як гомогенного (однорідного), а часу — як лінійного, зворотного, що передбачає можливість вольового повторення ситуації для коригування, оптимізації соціоприродних відносин.

Нова екологічна субкультура. Сприймає простір як гомогенний, час — як лінійний, незворотний. Тому, відповідно до цих критеріїв, помилки у соціоприродних взаємодіях неможливо виправити, що вимагає високої відповідальності людей за збереження біосфери.

Ці уявлення визначають рівень та особливості екологічної свідомості, формування якої є процесом вироблення та засвоєння особистістю певних правил та норм поведінки щодо природи. Воно засноване на сприйнятті особистістю соціально-екологічного ідеалу, є суб'єктивним чинником оптимізації соціоприродної взаємодії. Істотну роль у цьому процесі відіграє екологічна освіта.

Екологічна освіта — свідомий і планомірний розвиток знань про навколишнє природне середовище.

Основна її мета полягає у формуванні уявлень про природне середовище, специфіку його внутрішніх відносин, особливості впливу людини на середовище, принципи гармонійного розвитку людини і довкілля. Вона включає певні знання про природне середовище, особливості антропогенного впливу на нього і формування поведінки людини, спрямованої на збереження, збагачення і розвиток природи.

Критерієм ефективності екологічної свідомості є не тільки знання і навички щодо охорони довкілля, а й активна екологічна поведінка, спрямована на збереження і примноження природних багатств.

Екологічна поведінка — система взаємопов'язаних дій, в яких реалізуються освіченість людини щодо закономірностей функціонування довкілля, бережливе ставлення до нього.

Вона визначається сукупною дією багатьох прямих і спонукальних чинників. До прямих чинників екологічної поведінки належать: природне середовище, безпосередньо створене людиною технологічне й урбанізоване середовище, технологічні фактори та ін. Спонукальні чинники охоплюють соціальну структуру суспільства, рівень розвитку демократії, сутність і структуру влади та управління, культурні традиції, моральні норми тощо. Чітке уявлення про фактори, що детермінують екологічну поведінку індивідів і груп, втілену в екологічній культурі, за твердженням канадського соціоеколога А. Дренгсона, сприяє формуванню принципово нової світоглядно-культурно-діяльничої системи («екософії» — екологічної мудрості), заснованої на визнанні абсолютної цінності всього живого. Таке визнання передбачає глибоку екологічну трансформацію мислення і дії, глибоку гармонію людини, що мислить планетарно, з усіма твореннями природи, реалізацію цієї гармонії в повсякденній життєдіяльності. Така

екологічна культура є найважливішою умовою соціально орієнтованої екологічної політики.

Екологічна політика — соціальна діяльність, спрямована на забезпечення економічних, соціальних і культурних умов, необхідних для гармонійного буття, збереження і відтворення навколишнього середовища.

Соціальний зміст економічної політики полягає у забезпеченні стійкого розвитку, тобто у поєднанні процесів технологічного та економічного зростання зі збереженням і відтворенням середовища існування.

На сучасному етапі актуалізується проблема *екологічного етногенезу*. Еколого-етнічна цілісність націй і народів розкриває перспективи коеволюційного (єдиного) розвитку суспільства і природи. Соціокультурна модель ставлення людини первісного суспільства до природи мала адаптивний характер і спрямовувалася на гармонізацію стосунків природи і людини. З настанням індустріальної фази розвитку етноси виявилися відчуженими від природного середовища. Штучне середовище стає бар'єром між людиною та оточуючою дійсністю і діє за власними законами існування.

Прогрес етносів посилив експлуатацію природних ресурсів, що призвело до їх деградації, яка проявляється у війнах етносів за нові джерела природних багатств. Численні міграції, урбанізація спричиняють змішування етносів, втрати ними зв'язків з природою. Це простежується і в Україні, на території якої проживає понад 100 націй і народностей. А сучасна демографічна криза викликана й екологічними причинами. Отже, всебічне вивчення еколого-етнічної цілісності націй і народів дає змогу зрозуміти причини екологічної кризи та її наслідки, зобов'язує формувати екологічно безпечне соціальне середовище, дбати про охорону природи і природних ресурсів.

У процесі трансформації українського суспільства на соціальну арену вийшло нове соціальне формування — екологічні громадянські ініціативи і неурядові екологічні організації. Так, якщо на початку 70-х років ХХ ст. діяло 2500 об'єднань та екологічних рухів, у 80-х — 15 тис., то на початку 90-х — майже 20 тис. Такі організації як «Грінпіс», «Екофорум за мир» та інші відзначаються принциповим підходом до розгор-

тання екологічної діяльності та поширення екологічних знань.

Фахівці констатують, що екологічна криза вразила всі сфери екосистеми в Україні. За оцінками вчених, щорічні втрати України внаслідок неефективного і нераціонального природокористування становлять від 15 до 20% національного доходу (один з найвищих показників у світовому співтоваристві). У документі «Навколишнє середовище і розвиток», поданому в ООН, засвідчується, що економічна політика в Україні спричинила формування екологічно нераціональної економіки, перенасиченої хімічними, металургійними, гірничими виробництвами та застарілими технологіями. Наслідком такого ставлення до навколишнього середовища стала аварія на Чорнобильській АЕС — глобальна екологічна катастрофа, яка завдала значного удару довкіллю не лише України, Білорусі, Росії, а й Швеції, Німеччини, Італії, Австрії, Бельгії та ін. У навколишнє середовище викинуто радіонуклідів загальною активністю 50 млн. кюрі різних типів. Економіка багатьох країн зазнала великих втрат. За оцінками спеціалістів, витрати на ліквідацію наслідків катастрофи до 2000 р. становили 180—200 млрд. доларів. Внаслідок переселення людей (переміщено 200 тис. осіб з 2 тис. населених пунктів) під загрозою опинилась унікальна культура цих районів. У зараженій місцевості мешкає 2,4 млн. населення (з них 1 500 тис. дітей віком до 14 років), що руйнує генофонд нації.

В Україні для подолання екологічної проблеми створено Міністерство охорони навколишнього середовища і ядерної безпеки, прийнято Закон про охорону природного середовища, засновано Національний екологічний центр, розроблено заходи щодо розгортання екологічних досліджень, екологічної освіти тощо. Екологічні проблеми стали предметом глибоких і всебічних досліджень природничих та гуманітарних наук. Так, спеціалісти, вивчаючи вплив конкретних технологій на природу, сформулювали екологічні обмеження у різних галузях народного господарства, обґрунтували нові стратегії екологічно чистих напрямів виробництва. Зростає популярність галузей знань, які спеціалізуються на вивченні екологічних проблем, сформувалася і відносно самостійна наука — соціологія екології.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте соціальні чинники екологічних криз.
2. У чому полягає відмінність проблематики екології та екологічної соціології?
3. Розкрийте особливості коеволюційного розвитку суспільства.
4. Яким цілям підпорядковане екологічне вимірювання соціальних процесів?
5. Проілюструйте структурні елементи екологічної свідомості. Які з них домінують у даний час?
6. Які специфічні риси характеризують інвайроментальну соціологію?

Теми рефератів

1. Формування інвайроментальної соціології.
2. Теорія етногенезу Л. Гумільова.
3. Соціологічне значення вчення В. Вернадського про ноосферу.
4. Особливості соціально-екологічних процесів у сучасній Україні.
5. Шляхи формування екологічної свідомості українців.

3.12. Соціологія міста і села

Соціології міста і села, попри свої специфічні особливості, мають багато спільного, оскільки вивчають соціально-територіальні спільноти, наділені такими системоутворюючими ознаками, як економічні, соціальні, політичні та духовні зв'язки.

Соціологія міста: історія розвитку, предмет, основні категорії

Соціологія міста — галузь соціології, яка вивчає конкретні особливості розвитку і функціонування міста як елемента соціально-просторової організації суспільства, соціальні процеси, що відбуваються в ньому, його форми та інститути.

Предмет цієї галузі соціології — особливості міста як соціальної системи, а *об'єкт* — безпосередньо місто як соціально-територіальна спільнота і поселенська структура.

Становленню соціології міста сприяли емпіричні дослідження у США в 20—30-ті роки ХХ ст. (Р. Парк,

Е. Берджесс, Р. і Х. Лінд, Р. Маккензі). Її теоретичні засади закладені працями М. Вебера, К. Бюхера і Г. Зіммеля.

М. Вебер місто вважав складним комплексом явищ, конкретним історичним утворенням, сформованим на перетині складних соціально-політичних і військових процесів. Воно має складну соціальну структуру, (у ньому живуть як виробники, так і споживачі), яскраво виражений торгово-промисловий характер. Населення міст особисто незнайоме між собою, зайняте неземлеробською працею, здебільшого різноманітними промислами; саме в містах сконцентровані управлінські функції.

Г. Зіммель вивчав особливості міських форм життя, приділяючи особливу увагу основним формам соціальної взаємодії — соціальному розшаруванню, конкуренції, безтурботному ставленню до навколишнього середовища, соціальній диференціації тощо. Якщо Вебер охарактеризував місто як соціальний інститут, то Зіммель розкрив соціальні аспекти міського життя, функціональність міських контактів. Обидва вони визнавали безособовість (анонімність) міського життя, існування бюрократії, наявність раціональних процесів ринку як його головних елементів.

Як особлива галузь, соціологія міста оформилась у межах *чиказької школи* (20—30-ті роки ХХ ст.). Її лідери — Р. Парк, Е. Берджесс, Л. Вірт — головне завдання вбачали у віднайденні механізмів просторової організації міста, уявляючи його соціальною лабораторією, в якій можна вивчати людську природу і зміст суспільного життя. Міську спільноту розглядали вони як мозаїку різних соціальних груп, кожна з яких претендувала на певну територіальну зону.

У 60-ті роки в західній соціології сформувалася критична школа, яка особливу увагу приділяла аналізу причин нерівності й структурних конфліктів у містах; а у 80-ті роки у західній соціології переважали дослідження впливу нових технологій на розвиток міст, різних аспектів урбанізації.

Соціологія міста в колишньому СРСР залежала від комуністичної доктрини про подолання протилежності між містом і селом, з якою була пов'язана урбаністична політика у країні. Сформувались у 60-ті роки як самостійна дисципліна, вона потрапила під прес стереотипів, сформованих згідно з доктринами «соціалістичного розселення» та реальних потреб життя.

З ними пов'язані масове житлове будівництво, становлення міських форм життєвого устрою.

На рубежі ХХ—ХХІ ст. вітчизняна соціологія міста розвивалася переважно на рівні прикладних досліджень. Хронологічно можливо визначити кілька етапів розвитку соціології міста:

— *перше десятиліття ХХ ст.* — пов'язане з розробкою моделі «ідеального міста»;

— *дискусії 20—30-х років* між «урбаністами» та «дезурбаністами», які точилися навколо проблем соціалістичного розселення;

— *дослідження 60-х років* — охоплювали проблеми регулювання зростання великих і малих міст, активізації роботи міського транспорту та сфери обслуговування, вивчення ролі міграції в розвитку міст, розробки планів їх соціального розвитку, дослідження проблем адаптації до міського способу життя, відродження урбаністичної соціології, вивчення проблеми урбанізованих районів, специфіки міського середовища тощо;

— *дослідження 70—80-х років* — зосереджувались на вивченні якості міського середовища, відмінностей між містом і селом, аналізі чинників еволюції міст, розвитку теорії соціального управління містом, визначенні специфіки радянської урбанізації тощо;

— *90-ті роки — поч. ХХІ ст.* — характеризуються вивченням соціальної структури міста, організації сучасного життєвого простору, процесів територіальної диференціації та соціальної сегрегації у місті.

Серед українських соціологів дослідженням міста займалися Г. Безсокирна, Н. Победа, І. Попова, І. Прокопа, Л. Шепотько та ін. Кризова динаміка та гострі конфлікти у містах, розвиток міського самоврядування найближчим часом, ймовірно, сприятимуть появі нової хвилі інтересу до соціології міста.

Найчастіше соціологія міста зосереджується на таких проблемах:

— визначення ролі міста в суспільстві й системі розселення;

— дослідження процесу формування міст і чинників їх розвитку;

— з'ясування основних підсистем міста та особливості їх взаємозв'язку;

— внутрішня структура і соціальна стратифікація міста;

- закономірності розвитку і функціонування міста як цілісного феномену;
- проблеми управління та самоуправління;
- особливості міського способу життя;
- соціоекологія міста тощо.

До головних її категорій належать: «місто», «міський спосіб життя», «соціальна структура міста», «соціальна інфраструктура міста».

Місто — історична конкретна соціально-просторова форма існування суспільства, яка виникла внаслідок відокремлення ремесла від сільського господарства, і є специфічною поселенською структурою.

Місту властиві такі специфічні риси:

- концентрація великої кількості людей, висока щільність населення на обмеженій території;
- зосередженість промисловості, науки, мистецтва, інформації;
- провідна роль у соціальному прогресі;
- високий ступінь інтеграції багатогранних видів людської діяльності внаслідок концентрації різноманітних галузей суспільного виробництва;
- зосередженість основних соціальних груп і верств населення.

Специфіка міста визначає його основні соціальні функції:

— *господарсько-економічна* — організація механізму виробництва на підставі функціонування різних галузей промисловості;

— *соціальна* — втілена у діяльності соціальної сфери, яка охоплює послуги торгівлі, побутового обслуговування, транспорту, зв'язку, житлового будівництва, соціального забезпечення, медичного обслуговування тощо;

— *культурно-освітня* — реалізується через надання людині вищої, середньої спеціальної освіти через створення дозвільної та рекреаційної інфраструктур;

— *управлінсько-адміністративна* — здійснюється шляхом продовження адміністративної влади різними державними та соціальними органами.

На основі містоутворюючих та містообслуговуючих функцій виділяють такі функціональні групи міст:

- багатофункціональні столичні міста;
- багатофункціональні міста обласних центрів;
- міста — індустріальні центри;

- місцеві організуючі та обслуговуючі центри навколишніх територій;
- транспортні міста;
- міста — оздоровчі центри;
- міста з переважаючим значенням науково-експериментальних функцій.

За кількістю їх мешканців виділяють такі типи міст: найбільші (понад 1 млн. жителів); дуже великі (від 500 тис. до 1 млн.); великі (250—500 тис.); середні (100—250 тис.); невеликі (50—100 тис.); малі (20—50 тис.); найменші (до 20 тис. жителів); міські селища. У вітчизняній соціології міста прийнята інша градація: мале місто — від 5 до 50 тис. жителів, середнє — від 50 до 99,9 тис., велике — від 100 тис. до 249 тис., дуже велике — 250—499,9 тис., найбільше — 500 тис. мешканців та більше. В Україні найбільше міст з кількістю мешканців 10—19,9 тис. (35,1%), а також 20—49,9 тис. (28%). Кожне дев'яте місто налічує від 5 до 9,9 тис. мешканців. Отже, практично кожне друге українське місто є малим. До групи середніх відносять 53 міста (11,8%), великих — 24 міста (5,4%), дуже великих — 16 (3,6%). До групи найбільших належить 10 міст (2,2%), з яких 5 мають населення більше 1 млн. осіб. У них мешкає 36% населення.

Тільки наприкінці ХХ ст. дослідники стали брати до уваги відмінності між невеликими, середніми та найбільшими містами, зосереджуючи увагу на такому феномені, як мегаполіс. Його формування є своєрідним утіленням принципу природної раціональності, який полягає у раціональному плануванні й розташуванні житлових районів, промислових, паркових зон з метою доступності контактів з природою. Його реалізація потребує чіткого плану розвитку та сильної й освіченої влади для управління ним. Провідні мегаполіси є своєрідними глобальними містами (Нью-Йорк, Лондон, Токіо). Вони є центрами вироблення стратегічних рішень щодо розвитку світової економіки, інноваційних галузей, фінансових і сервісних фірм, що впливають значно більше, ніж промисловість на економічний розвиток. Головна продукція мегаполісів — послуги та фінансові блага. Глобальні міста конкурують одне з одним, становлячи систему взаємозалежних елементів, певною мірою відокремлених від держав, на території яких вони знаходяться (Гонконг).

Загалом існує чотири основні теорії просторового зростання міст:

1. Теорія централізації. Згідно з нею місто має великий торговий, промисловий і адміністративний центр, який повсякчас зростає.

2. Теорія секторів. Передбачає розширення міських територій вздовж транспортних магістралей та вже збудованих районів.

3. Теорія полінуклеарності. Згідно з нею місто повинно мати декілька великих центрів: промисловий, адміністративний, торговий, науковий тощо.

4. Теорія концентричних зон. Її прихильники вважають, що просторове зростання міста повинно нагадувати концентричні кола: від центрального «ділового» району, немов хвилі, відходять змішана зона, робітничий район, житлова зона середнього класу, привілейована зона, сільськогосподарські райони поблизу міста.

Беручи за критерій роль конкретних міст у міжнародній системі економічних відносин, виділяють п'ять їх типів:

1. Місто — штаб-квартира. До таких міст належать центри, де розгортається адміністративна діяльність транснаціональних корпорацій, відбуваються фінансові та виробничі операції. Вони є центрами міжнародних систем транспорту і зв'язку (Лондон).

2. Місто — інноваційний центр. Тут зосереджені дослідницькі й наукові заклади (Кембридж, Оксфорд).

3. Місто — центр модульного виробництва. У таких містах, здійснюються проміжні, виробничі процеси, розташовані на достатній відстані від місця завершення виробничого або технологічного циклу (Белфаст).

4. «Перевальний» пункт для третього світу. Це прикордонні центри, більшість населення яких становлять емігранти (Марсель, Маямі).

5. Місто пенсіонерів. Їх місцезорозташування, клімат, уповільнений темп життя приваблюють багатьох людей, які завершили трудову діяльність.

Міста розрізняють і за місцем розташування. Наприклад, східноєвропейські міста відрізняються від західноєвропейських тим, що їх райони архітектурно однорідніші, ніж західні; темпи зростання їх нижчі, ніж західних; міське планування значно розвинутіше,

оскільки на Заході структура міста сформувалася під впливом приватного землеволодіння, бізнесу та ринку приватного житла. Організація простору міст у Східній Європі визначалася суспільною корисністю, а не ринковою вартістю, як на Заході. Приватні будинки у східноєвропейських містах мали тривалий час громадяни з низьким статусом, а привілейовані верстви мешкали у державних будинках. Міграція у східноєвропейських містах нижча, ніж у західних; житло перенаселене (у 2—3-кімнатній квартирі мешкає родина, ще існують комунальні квартири). Промислові підприємства, культурні, торговельні центри у східноєвропейських містах розташовані рівномірно по районах, на Заході вони чіткіше розмежовані. Загалом устрій міст залежить і від особливостей суспільства, у яких вони існують.

У своїх дослідженнях соціологія міста часто вдається до категорії «міський спосіб життя». Його характеризують такі ознаки:

— нестійкість соціального статусу, підвищена мобільність;

— інтенсивність та анонімність людських контактів;

— різноманітність можливостей щодо проведення вільного часу;

— відмирання сусідських стосунків;

— зниження соціального значення сім'ї, передача багатьох її функцій різним суспільним інститутам, послаблення зв'язків і залежності між родичами;

— послаблення традицій у регулюванні поведінки особистості внаслідок посилення формального соціального контролю.

Місто є своєрідним соціокультурним середовищем, що охоплює соціальний світ, матеріальні та духовні умови становлення, існування, розвитку та діяльності людей. Тобто міське середовище — це і ландшафт, і люди, і способи їх взаємодії, і виробничі процеси, екологія, якість життя, рівень інформаційного обміну, особлива соціальна структура. Це середовище формує відповідний соціально-психологічний тип особистості, наділений раціональністю, мобільністю, готовністю до змін, умінням поєднати власні інтереси з інтересами інших, здатністю долати труднощі середовища.

Найвідчутніше впливають на міське середовище:

— *фізичні параметри міста* (щільність населення, міський простір, предметний світ, внутріміські зв'язки). Вони спричиняють як позитивні (комфорт, благоустрій), так і негативні (дискомфорт, труднощі з приєднанням до культурних цінностей, неврози і стреси, проблема самотності тощо) почуття, емоції тощо;

— *екологічні характеристики міста*: передусім — це стан води, повітря і довкілля, фізичний стан, здоров'я людини;

— *інформаційний чинник* — охоплює процес передачі сукупності знань, повідомлень, відомостей, що формуються в суспільстві. Відбувається за допомогою різних засобів масової комунікації (телебачення, радіо, відеопродукція, Інтернет, періодика тощо). Проте різкий ріст обсягу інформації створює відчуття перенасичення нею;

— *специфіка соціальної структури міста*: різноманітні соціальні страти, що взаємодіють між собою, мають свої цінності, норми; вони взаємодіють з інформаційними потоками, займаються різними видами діяльності, виконують різні ролі, їм властиві різні соціальні статуси. Перехід до ринкових відносин в останні роки зумовив радикальні зміни соціальної структури у містах: виникли нові професійні групи, підвищилась майнова диференціація. Складність соціальної структури породжує проблему ідентифікації особистості.

Соціокультурна ситуація в сучасному місті має тенденцію до ускладнення, з одного боку, засвідчує соціальний прогрес, з іншого — породжує безліч проблем для людини (відчуття стурбованості, тривоги, невизначеності, неспокою).

Особливу увагу соціології привертає столичне місто, адже столиця є суспільним феноменом, який охоплює політичні, адміністративні, фінансові, владні, культурні, історичні, мовні, етнічні, соціальні складові; центр у системі адміністративно-владних та політичних зв'язків. Столичне життя за моделями поведінки своїх мешканців випереджає на декілька років інші міста країни. Саме вивчення нових тенденцій, які виявляються у столиці, дає змогу певною мірою прогнозувати розвиток соціально-економічних та політичних процесів у суспільстві загалом.

Урбанізація

Урбанізація (лат. *urbanus* — міський) — соціально-економічний процес зростання міст, міського населення, поширення міського способу життя на все суспільство.

Згідно з поглядами представника чиказької соціологічної школи Л. Вірта урбанізм є головною рисою сучасного суспільства, яскравішою, ніж індустріалізм або капіталізм. Раніше термін «урбанізувати» означав «робити ввічливим», «перетворювати щось на витончене». Сучасний смисл його закладено у другій половині XIX ст., коли місто стало спеціальним об'єктом дослідження.

Усі сучасні індустріальні суспільства урбанізовані. Найбільш населені міста розвинутих країн мають до 20 млн. жителів, а міські конурбації (скупчення міст, що створюють зони міської забудови) можуть мати їх ще більше. Найполярніша форма сучасного міського життя представлена мегаполісом або глобальним містом.

Історично урбанізація пов'язана з розвитком капіталізму. Мабуть, тому Великобританія, де була започаткована промисловість, першою пережила індустріалізацію і першою перетворилась на країну з переважно міським населенням. Більшість країн Європи та США почала урбанізуватися на початку XIX ст. Наприклад, за період з 1800 по 1900 рік населення Нью-Йорка збільшилося з 60 тис. до 4,8 млн. осіб. Найурбанізованішою сучасною країною Європи є Німеччина.

Соціологія визначає урбанізацію за такими ознаками:

- частка міського населення в загальній чисельності населення регіону, всієї країни;
- щільність і ступінь рівномірності розташування по країні мережі міст;
- транспортна та інша доступність великих міст для населення країни;
- різноманітність галузей народного господарства;
- різноманітність видів трудової, дозвільної діяльності населення;
- поширення міських форм життя як на населення міст, так і на жителів села.

Побутує думка, що процес урбанізації пройшов три стадії:

1. Від виникнення міст до XVIII ст. (лише деякі міські зони мали понад 100 тис. мешканців).

2. Кінець XVIII — початок XX ст. (швидке зростання розмірів і чисельності міст).

3. Метрополізація (їй властиве зосередження людей, багатств, політичних, економічних, культурних установ у містах протягом XX ст.).

Інколи виділяють і четверту стадію — *дезурбанізацію*, тобто зростання передмість, міграцію у сільські райони, планування нових міст тощо.

Стадіальна концепція урбанізації (Дж. Джіббса) виділяє такі її стадії:

- зародження міст, темпи зростання яких нижчі, ніж у селах;
- випереджаюче зростання міського населення;
- абсолютне скорочення сільського населення внаслідок міграції з села до міста та зростання міських агломерацій за рахунок міграції з малих міст до великих;
- досягнення найвищої концентрації населення з одночасним уповільненням збільшення його чисельності;
- початок деконцентрації переселення міських мешканців у передмістя та міста-супутники; занепад історичних міських «ядер».

Урбанізація є соціальним процесом, який характеризує сучасну дійсність. Вона має як позитивні, так і негативні наслідки. Загальні їх тенденції простежуються і в Україні. Водночас помітні й певні специфічні риси «української урбанізації». Головна з них — зростання міст і поширення міського способу життя на всі форми життєдіяльності. Якщо, наприклад, перед початком Другої світової війни питома вага міського населення України складала лише 34%, то у післявоєнний час вона почала помітно збільшуватися, досягнувши у 1992 р. 68%. Загалом кількість міського населення з 1960 по 1997 рік зросла у 1,7 раза. Але це відбувалося переважно за рахунок скорочення сільського населення, занепаду села. На сучасному етапі в Україні почали розвиватися і дезурбанізаційні процеси, найпомітнішими з яких є:

- зниження ролі міста як центру концентрації передових виробничих технологій, виробничих науково-дослідних установ, високопродуктивних підприємств;
- декваліфікація кадрового потенціалу, втрата досвіду висококваліфікованої праці;
- руйнування міських особливостей зайнятості населення, деформація міського способу життя;

— скорочення кількості міського населення (депопуляційні процеси), зворотна міграція у сільську місцевість, скорочення міських територій за рахунок адміністративно-територіальних реорганізацій.

Специфічні особливості розвитку міст, різноманітні процеси в міському середовищі покликали до життя відповідні урбаністичні теорії.

Урбаністична екологія

Представники її (Р. Парк, Е. Берджесс) вважають, що міста зростають не хаотично, а відповідно до особливостей зовнішнього середовища. Своєрідність розміщення, пересування у міському середовищі аналогічна тій, що відбувається у природі. А різні міські райони розвиваються завдяки адаптації їх мешканців, що борються за власне існування. Загалом формування міста можна розглядати як відтворення послідовних концентричних кіл, що уособлюють міські сфери, поділені на сектори: у центрі розташовані райони «внутрішнього міста», поза ними — житлові квартали, далі — приміська зона. Процеси захоплення екологічної ніші, закріплення в ній відбуваються у секторах концентричних кіл.

Певний час урбаністична екологія не мала визнання, та згодом вона зайняла достойне місце у працях соціологів. Але концепція урбаністичної екології недооцінює свідомого проектування, планування міста, розглядаючи його розвиток як природний процес.

Урбанізм як спосіб життя

Ця концепція була сформована у нарисі Л. Вірта «Урбанізм як спосіб життя» (1938), який тлумачить урбанізм на підставі трьох його особливостей: розміру території міст, щільності та гетерогенності (неоднорідності) населення. Серед чинників, що визначають світосприйняття мешканців міст, він виділяв психологічні ефекти міського життя, їх вплив на соціальну структуру та індивіда. До негативних відносив взаємну байдужість, безцеремонність, підвищене емоційне навантаження, що призводить до відчуття тривоги, нервового напруження, відсутність підтримки через послаблені міжособистісні зв'язки мешканців міст.

Водночас у містах люди відчувають себе вільнішими і мають змогу жити на власний розсуд. Аналізуючи соціальну структуру міст, Л. Вірт дійшов виснову

щодо диференціації, тобто фрагментації людської життєдіяльності. Таке розшарування спричиняє послаблення соціальних зв'язків, втрату згуртованості груп, посилення самотності людини.

Л. Вірт визнавав урбанізацію не тільки як частину суспільства, але й як віддзеркалення природи ширшої соціальної системи, а також як чинник, що впливає на неї. Кожен з аспектів міського способу життя характеризує соціальне життя міського суспільства загалом, а не тільки життя мешканців великих міст. Його ідеям властиві як певні обмеження, так і надмірна узагальненість: аналізуючи американські міста, Вірт переносить висновки на процес урбанізму загалом, перебільшує деіндивідуалізацію у сучасних містах; деякі характеристики, які він вважав міськими, властиві й селу.

Композиційна теорія

Представники її (Г. Ганс, 1962) піддали сумніву ідею Л. Вірта про диференціацію, що руйнує зв'язки між людьми і групами. Вони стверджують, що життя людей відбувається у невеликих групах (родині, колі друзів, сусідів), навколо яких виникають так звані соціальні світи, які ізолюють людей від навколишнього середовища (міста) та послаблюють руйнівні процеси. Тому аналіз таких чинників, як суспільний клас, етап життєвого циклу, етнічне походження набагато важливіший для розуміння соціального життя мешканців міст, ніж вивчення їх розмірів, щільності, складу населення.

Теорія субкультури

Її авторство належить К. Фітеру. Згідно з нею, навколишнє середовище міста справді впливає на приватне життя людей. Однак у містах складаються також умови для створення та зміцнення соціальних груп. Міське середовище сприятливе для розвитку субкультур саме завдяки диференціації. Тут виникає багато груп, пов'язаних загальними інтересами, кожна з яких може стати центром субкультури. Великі міста приваблюють багатьох людей, сприяють їх диференціації; у них немало людей, об'єднаних спільними інтересами, діяльністю, що зміцнює згуртованість груп. Саме у великих містах людині легше знайти друзів або приєднатися до якоїсь групи.

Прибічники цієї теорії вважають, що для міського середовища характерною є тенденція до соціального

конфлікту, але джерелом його є не розпад груп, а суперечності між стабільними субкультурами.

Сучасні теорії урбанізації

Вони зосереджуються на тому, що урбанізм не є ізольованим явищем, він пов'язаний з головними політичними та економічними чинниками. Один з авторів їх Д. Харві вважає, що:

— урбанізм є одним з аспектів штучного середовища, породженого розвитком і розквітом промислового капіталізму;

— у сучасному суспільстві відмінність між способами життя міського і сільського населення набагато розмитіша, ніж у традиційному суспільстві;

— у сучасному урбанізмі простір постійно реорганізується, що залежить від того, де великі фірми обирають місця для розміщення свого виробництва, науково-дослідницьких центрів, та від приватних інтересів, що впливають на купівлю та продаж будинків і землі.

М. Кастеллз, як і Д. Харві, вважає міста штучним утворенням, наголошуючи, що просторова форма суспільства тісно пов'язана з усіма механізмами його розвитку. А для розуміння міста необхідно усвідомлювати процеси, що керують створенням і зміною просторових форм. Кастеллз розглядає місто як окремих населений пункт і як складову процесу колективного споживання, що є рисою промислового капіталізму, вважає, що конфлікт у містах, проблеми міст стимулюють різні соціальні рухи.

Урбанізація з погляду колишньої радянської соціології

У 80-ті роки ХХ ст. радянськими соціологами були охарактеризовані етапи «соціалістичної урбанізації» (В. Пароль) та визначені її специфічні риси в СРСР (А. Ахієзер), а саме:

— формування міст не стільки на основі товарно-грошових відносин, скільки шляхом примусового перекачування державою ресурсів із села, що супроводжувалося перенесенням у місто елементів натурального господарства;

— інституціональна незабезпеченість подвійного механізму урбанізації, що призвела до банкрутства ідеї про «зближення міста та села» у радянські часи і як наслідок — до псевдоурбанізації.

Урбанізація в колишньому СРСР мала ту особливість, що відбувалася в країні з переважно сільським населенням. Тому збільшення кількості міст супроводжувалося освоєнням значних нових територій. Здійснювалася у багатонаціональній державі, регіони якої мали різний рівень соціально-економічного розвитку, тому була нерівномірною, часто — спотвореною. Внаслідок цього утворювалися урбанізовані та неурбанізовані території (Центр — Середня Азія, Схід — Захід). Значною мірою це було пов'язано з різними природно-кліматичними умовами, національними особливостями, недостатньо розвинутою мережею шляхів сполучення тощо.

Загалом радянська соціологія розглядала урбанізацію під такими кутами зору:

а) з'ясування її подвійного механізму як передумови і наслідку процесів соціальної взаємодії, в результаті яких відтворюється і посилюється різниця між містом і селом, центром і периферією, великими і малими містами з одночасним проникненням міських відносин у село;

б) відокремлення індустріальної (концентрація у містах сільського населення) та соціально-інформаційної (формування міста як специфічного соціального організму, що виробляє і поширює стереотипи міського життя в усьому суспільстві) фаз сучасної урбанізації;

в) інтенсивне формування урбанізованих регіонів, які є конкретним своєрідним подоланням відмінностей між містом і селом.

У 90-ті роки інтерес соціологів пострадянських країн переорієнтувався з проблем урбанізації на питання міської політики, міських рухів, агрегації міського простору тощо.

Соціологія села: розвиток, сутність, основні категорії

Соціологія села — галузь соціологічної науки, що вивчає різні аспекти життєдіяльності села як соціально-територіальної спільноти.

Об'єкт її — село як специфічна, внутрішньо диференційована підсистема соціально-поселенської структури суспільства (в Україні налічується майже 29 тис. сільських поселень) та сільське населення (понад 17 млн. осіб).

Предмет соціології села — вивчення ролі села в суспільстві та системах розселення, головних чинників, що впливають на його розвиток; визначення його підсистем, специфіки сільського стилю життя, особливостей сільської культури; аналіз соціальної та професійної структури населення.

Вперше про соціологію села зайшла мова у 1915 р. з появою монографії американського соціолога Чарльза Гелпіна «Соціальна анатомія сільського суспільства». Протягом кількох найближчих десятиліть сформувалася відносно розвинута теоретична база для досліджень соціальних процесів у селі.

Вітчизняна соціально-політична думка традиційно була зорієнтована на сільські проблеми, вважала село джерелом національної ментальності, особливості якої різною мірою впливають на всі сфери життєдіяльності українського суспільства. Найцікавішими спостереженнями і роздумами збагатили українську соціологію наприкінці XIX — на початку XX ст. І. Франко, М. Грушевський, П. Христюк, О. Шумський, С. Подолінський. За радянських часів вона змушена була обслуговувати політичні інтереси влади, змінюючи напрям своїх пошуків залежно від політичних рішень, часто підганяючи під них результати досліджень. На сучасному етапі соціологія села зосереджує свій погляд на процесах, особливостях соціальної стратифікації в селі, соціальних наслідках впровадження нових технологій у сільськогосподарському виробництві.

На цьому тлі значно відстає від реальних процесів на селі сучасна українська соціологія. Даються взнаки передусім проблематика, інституціональна орієнтація, недостатня увага до процесів на мікро- та макрорівнях. Це значно знижує ефективність досліджень, а тим більше — ефективність управління соціальними процесами в селі, що є невинуватим з точки зору державних інтересів. Адже більшість аспектів життєдіяльності українського суспільства тісно пов'язана з селом, а значна кількість мешканців міст є вихідцями з села у першому чи другому поколіннях. Немало з них підтримує родинні зв'язки з селом, масовими є се-

зонні міграції міських жителів у село. Останнім часом селяни суттєво підтримують матеріальне становище міських родин. Перебої в роботі, зупинення підприємств, хронічні несплачені зарплати спричинюють аграризацію мешканців міст, багато з яких мають земельні наділи та помешкання, господарюють у сільській місцевості. Непоодинокими є випадки повернення в село його вихідців, які, пробувши певний час у місті, не змогли влаштувати там своє життя.

Українське село в координатах соціологічного погляду

Село — конкретна соціально-просторова форма існування суспільства, місце, де населення зайняте переважно аграрною працею.

Сільському життю властиві: підпорядкованість праці ритмам природи, нерівномірність трудової зайнятості; тісне поєднання праці та побуту; невисока виробнича мобільність; різноманітний демографічний склад територіальних груп; трудомісткість праці у домашньому та особистому підсобному господарстві; сильний неформальний соціальний контроль, велике значення місцевих авторитетів; менш напружений ритм життя, простіші форми спілкування, ніж у місті; зв'язок з природним середовищем; дисперсність розселення (розкиданість як самих сільських населених пунктів, так і індивідуальних осель у них).

У селі, на відміну від міста, традиційно відсутні дуже багаті і дуже бідні. Сільське населення відрізняється від міського особливим укладом, родом і характером занять; рівнем кваліфікації праці (у робітників села він нижчий за рівень кваліфікації праці міських робітників); комфортністю життя, типом мислення, стабільністю норм і цінностей. Відрізняється воно від міста мінімальним рівнем заробітної плати та пенсійного забезпечення, системою пільг за стаж роботи, нормами забезпечення продовольчими і промисловими товарами, розміром коштів, що виділяються з бюджету на розвиток інфраструктури, та іншими ознаками.

У соціології села існує декілька типологій сільських поселень: за чисельністю населення, соціально-

економічними ознаками, зайнятістю у сільському господарстві, виробничо-адміністративною роллю. Українські соціологи Л. Шепотько, І. Прокопа та О. Максим'юк, взявши за основу такі ознаки, як чисельність, зайнятість та міграційний рух населення, виділили дванадцять типів сільських поселень.

1. Безлюдні поселення, де не залишилося жодного постійного мешканця.

2. Занепадаючі поселення, в яких 60% населення — це люди пенсійного віку.

3. Малі села (до 200 осіб), в яких середній вік мешканців становить понад 40 років.

4. Малі села, в яких середній вік мешканців становить менше 40 років.

5. Середні поселення (201—500 жителів), менше 50% з яких зайнято у сільському господарстві, а понад 30% постійно виїжджають на роботу в міста (маятникова міграція).

6. Середні поселення, в яких більше 50% населення зайнято у сільському господарстві, а 30% працює у містах.

7. Середні поселення, більше 50% мешканців яких зайнято у сільському господарстві; маятникова міграція менша 30%.

8. Середні поселення, менше половини мешканців яких працює в агросфері; маятникова міграція незначна, а решта працює в інших галузях.

9. Великі поселення (понад 500 жителів), менше половини з яких зайнято у сільському господарстві; маятникова міграція значна.

10. Великі поселення, більше половини мешканців яких працює у сільському господарстві; міграція значна.

11. Великі поселення, більше половини жителів яких зайнято в агросфері; міграція незначна.

12. Великі поселення, до половини мешканців яких працює у агросфері; маятникова міграція менша 30%.

Серед сільських поселень України майже 35% становлять малі села (84% з них — так звані «вимираючі» села), 25% — середні, 40% — великі села (у них зосереджено 80% сільського населення).

Доля українського села тісно пов'язана із соціально-економічними, політичними процесами, які або сприяли розвитку традиційного для нього життєвого укладу з одночасною адаптацією до тенденцій соціаль-

но-економічного буття, або завдавали йому нищівних ударів. Тільки у ХХ ст. відбулися дві радикальні зміни фундаментальних засад сільського буття, які радикально вплинули на його розвиток.

Деградація села пов'язана зі сталінським періодом аграрної політики держави, внаслідок якої у 20-ті — на початку 30-х років ХХ ст., а в Західній Україні — наприкінці 40-х — на початку 50-х років було проведено насильницьку колективізацію, запроваджено позаекономічний примус до праці, відновлено феодальні методи експлуатації.

Особливо постраждало українське село від голодомору 1932—1933 рр., який забрав до 9 млн. людських життів. Дорого обійшлися йому політика індустріалізації, «експерименти» в аграрній політиці керівництва колишнього СРСР (ліквідація «неперспективних сіл», руйнування поселень у зоні створення штучних водосховищ тощо). Програма стирання суттєвих відмінностей між містом та селом обернулася новими невирішеними проблемами як для міста, так і для села. У 70-ті роки розширення господарств спричинило до об'єднання колгоспів, радгоспів, районів, об'єктів соціально-культурного призначення, внаслідок чого занепало багато сіл, позбавлених шкіл, медустанов, крамниць, клубів тощо. Скорочення будівництва доріг спричинило обмеження зв'язків між селами, приховане безробіття. Спроба поширити міський спосіб життя на село внесла розлад у традиційний уклад. Серйозною проблемою було і залишається транспортне сполучення, телефонізація села, формування мережі комунально-побутових послуг тощо. На тлі зниження обсягів виробництва, нестійко функціонуючих господарських суб'єктів знизився рівень життя сільського населення. Сучасні реформи на селі теж не додають його мешканцям соціального оптимізму.

Протягом кількох останніх десятиліть спостерігається стійка міграція сільського населення у місто. Мотиви її різноманітні: ширші можливості для працевлаштування, кращі побутові умови, задоволення культурних потреб. З другої половини 80-х років міграція сільського населення дещо стабілізувалася. У 90-х роках у зв'язку з погіршенням рівня життя міського населення намітився зворотний міграційний потік — з міста до села. Загалом українське село за останні 50 років внаслідок міграційних процесів втратило понад 10 млн. осіб, тобто щороку з села виїжджа-

ло 100 тис. осіб, внаслідок чого сільське населення не тільки зменшилось, а й значно постаріло. Особливо складна демографічна ситуація у Чернігівській, Хмельницькій, Житомирській, Київській, Вінницькій областях.

В останні роки на селі намітилися і певні позитивні зміни:

— руйнування монополії колективних форм господарства;

— розширення економічної самостійності та свобода вибору форм господарювання відповідно до потреб, інтересів і можливостей індивідів;

— формування ринку землі, усвідомлення значущості землі як капіталу;

— зародження ринкової свідомості, розвиток підприємливості, підвищення соціальної активності;

— формування ефективного власника, менеджера;

— відновлення фермерських господарств, поява сільської буржуазії.

Водночас реформи загострили соціальні проблеми на селі, пов'язані з майновою диференціацією, недостатньою адаптованістю значної кількості сільського населення до нових економічних умов, з появою синдрому соціальної невпевненості. З комерціалізацією вищої освіти важчим став доступ вихідців із села до вузівських аудиторій, що негативно позначається на його соціально-психологічному самопочутті, а також на його перспективах.

У зв'язку з реформами аграрної сфери особливої актуальності набуває аграрна політика держави, яка, з одного боку, повинна враховувати особливості сільського укладу життя, а з іншого — сприяти інтегруванню села в оновлюваний соціально-економічний простір, забезпеченню його мешканцям стабільних умов і життєвих перспектив. Адже нові відносини, які формуються на селі, суттєво вплинуть на звуження сфери застосування праці сільських мешканців, спричинять нові хвилі масової міграції, зміну демографічних параметрів як сільського, так і міського соціумів.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте головні етапи розвитку вітчизняної та зарубіжної соціології міста.

2. У чому полягають відмінності міського та сільського способів життя?
3. Проаналізуйте процеси в сучасному українському селі.
4. Що таке урбанізація? Охарактеризуйте основні теорії урбанізму.
5. Які особливості визначають процес урбанізації в Україні?

Теми рефератів

1. Процеси урбанізації в Україні та їх головні прояви.
2. Сучасне місто як об'єкт соціологічного дослідження.
3. Міський спосіб життя: сутність та головні характеристики.
4. Сучасне село у соціологічному вимірі.
5. Теорії урбанізму та їх евристичні можливості.

3.13. Соціологія молоді

Сутність, предмет, об'єкт, функції соціології молоді

Проблеми молоді, її освіти, виховання, соціального становлення, участі у суспільному житті перебувають у центрі уваги і на стику різних наук. Соціологія відносить їх до найважливіших. Зважаючи на те, що соціальний портрет молоді формується під впливом різноманітних суспільно-політичних і соціальних чинників, соціологія виявляє інтерес до того, яку роль відіграватимуть для молоді певні соціальні цінності, норми моралі, традиції тощо. Цими ж питаннями переймається *ювентологія* (наука про різноманітні особливості молоді) — складова сучасної науки про людину.

Соціальне самопочуття молоді є одним з головних показників розвитку суспільства, а проблема формування її свідомості — однією з провідних у соціології. Для того щоб формування молоді відбувалося адекватно суспільним процесам, необхідно визначити її роль і місце в суспільстві, з'ясувати її труднощі та проблеми. Серед них є традиційні — кохання, дружба, пошуки сенсу життя, створення сім'ї тощо. Вирішення багатьох проблем залежить від факторів соціального життя. Йдеться про вибір професії, життєвого шляху, самовизначення, професійну мобільність тощо. Не менш

актуальними є здоров'я, освіта молоді, спілкування її з дорослими й однолітками.

Вивчаючи молодіжні проблеми, неможливо обходитися простим констатуванням позитивних чи тривожних фактів життєдіяльності молодих людей. Потрібен глибокий системний аналіз буття молоді, чим і покликана займатися соціологія молоді.

Соціологія молоді — галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільність суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та позасімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу.

Соціологія молоді функціонує на трьох рівнях — загальнометодологічному, спеціально-теоретичному та емпіричному, що дає змогу дотримуватися єдності вихідних методологічних понять, операційних визначень стосовно історичного змісту та емпіричних індикаторів. На перших двох рівнях відбувається науково достовірне визначення молоді з урахуванням конкретно-історичних умов її існування і розвитку; обґрунтування сутнісних специфічних особливостей цієї спільноти, які зумовлюють відмінність молоді від інших соціальних груп і спільнот суспільства; з'ясування об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають якісну своєрідність молодого покоління. Емпіричний рівень функціонування соціології молоді на основі накопиченого матеріалу та нової соціологічної інформації сприяє поглибленому розумінню молодіжних проблем, розкриттю їх тісного зв'язку з проблемами суспільства, переслідує мету оперативного реагування на нові явища в молодіжному середовищі та прогнозування їх розвитку.

У західних країнах соціологічний інтерес до молодіжної проблематики посилювався у періоди загострення так званих «молодіжних» проблем — значний сплеск злочинності, наркоманії, кризові явища у сфері праці (безробіття), освіти, прояви політичного, національного екстремізму тощо. Від соціології суспільство ждало рекомендацій, соціальних технологій, які б могли допомогти йому у вирішенні цих проблем. Тому головна увага спрямовувалася передусім на практичне розв'язання проблеми, а теоретичний аспект здебільшого ігнорувався. Внаслідок цього у деяких західних країнах соціологія молоді не має самостійного

наукового статусу, вона більш пов'язана із соціальною практикою, ніж із теорією.

В Україні склалася подібна ситуація, хоча причини цього дещо інші: насамперед нехтування реальними молодіжними проблемами у колишньому Радянському Союзі, недостатня увага до них в сучасних умовах; «нормативний» підхід до вивчення соціальних процесів у молодіжному середовищі, який панував у суспільних науках, коли певні прогресивні вияви, явища, притаманні окремим прошаркам молоді, приписувались усій молоді країни; розгляд молоді винятково як об'єкта впливу з боку соціальних інститутів. Це спричинило недорозвинутість теоретичних засад соціології молоді, особливості соціологічних досліджень молодіжних проблем на сучасному етапі.

Предмет соціології молоді охоплює такі аспекти:

— вироблення понятійно-категоріального апарату для визначення сутності молоді, специфіки її життєдіяльності в суспільстві;

— аналіз стану та динаміки ціннісних орієнтацій молоді;

— вивчення процесів формування політичних, моральних, професійних та естетичних інтересів і позицій;

— вивчення чинників, які впливають на формування свідомості та реальної поведінки різних груп молоді;

— визначення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж;

— вивчення механізму формування свідомості молоді, співвідношення біологічного та соціального, а також чинників, які впливають на свідомість і поведінку людини;

— дослідження взаємодії поколінь і визначення ролі вікових етапів у структурі життєвого циклу особи;

— вивчення механізмів соціалізації та виховання молодого покоління, набуття соціальної зрілості та становлення молоді як суб'єкта історії.

Об'єкт соціології молоді — молодь, тобто велика соціально-демографічна група, яку виділяють на підставі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, соціально-психологічних особливостей.

Функціями соціології молоді є:

— *методологічна* — забезпечує розробку наукових засад для сучасної соціологічної молодіжної концепції та формування на цій основі сильної державної молодіжної політики;

— *теоретико-пізнавальна* — полягає у виробленні специфічного понятійно-категоріального апарату, дослідженні сутнісної характеристики молоді як особливої соціально-демографічної спільноти;

— *прогностична* — виявляє себе у дослідженні актуальних економічних, правових та соціальних проблем молоді, виробленні коротко- і довгострокових прогнозів їх розвитку;

— *практична* — пов'язана з виробленням сучасних методик комплексного вивчення молодіжних проблем, встановленням ефективних механізмів, забезпеченням тісного зв'язку дослідницьких інститутів, лабораторій з державними і громадськими структурами, що працюють з молоддю;

— *управлінська* — реалізується через науково обґрунтовані методи та форми діяльності державних, громадських установ щодо регулювання соціальних процесів у молодіжному середовищі.

Вивчення молодіжних проблем відбувається за багатьма напрямками, у різноманітних сферах життєдіяльності: праці, навчанні, сім'ї, неформальних організаціях, під час дозвілля, що передбачає активний обмін інформацією з іншими зацікавленими науками. Наприклад, демографія виявляє тенденції кількісних змін молоді у структурі населення, рівень народжуваності, смертності, співвідношення кількості молодих чоловіків і жінок тощо. Разом із соціологією молоді вона досліджує проблеми вікових меж, вікової дискримінації, зміни поколінь, специфіки соціального статусу молоді, що перебуває у перехідному стані, послідовність життєвих подій.

Психологія досліджує вікові особливості свідомості та поведінки молоді, вікові зміни у структурі особистості, процес акселерації, динаміку інтелектуального, емоційного розвитку тощо. Соціальна психологія розкриває специфіку механізмів спілкування, формування контактних груп, зміни соціальних ролей. Педагогіка визначає можливості та засоби виховання і навчання молодої людини, засвоєння нею необхідної інформації, залучення молоді до різноманітних видів діяльності.

Молодіжні проблеми вивчають також соціологія праці, соціологія освіти, соціологія шлюбу і сім'ї, соціологія виховання, соціологія девіантної поведінки. Ці галузі соціологічного знання досліджують молодь в

окремих сферах її життєдіяльності. Їх дані допомагають скласти повнішу картину молодіжних проблем, процесів, явищ.

Соціологія молоді не тільки запозичує здобуті ними знання, а й інтегрує їх у цілісну систему, завдяки чому перебирає на себе функції цілісного системного аналізу молодого покоління у соціальній структурі, політичному, економічному, соціальному й духовному житті суспільства.

Основні поняття соціології молоді

Визначення поняття «молодь» важливе не тільки для вироблення єдиного підходу до встановлення вікових меж молоді, а й для з'ясування сутності молоді, її місця у соціальній структурі суспільства, соціальних показників, які відображають специфіку її соціального статусу.

Найчастіше при цьому вдаються до використання вікових ознак як найголовнішого параметра, що характеризує молодь як певну соціально-демографічну групу. Нерідко розглядають молодь як перехідну фазу від соціальної ролі дитини до соціальної ролі дорослого. Інколи її визначають як соціально-демографічну групу, що перебуває в процесі соціалізації. Відповідно найважливішими її характеристиками є не стільки вікові параметри, скільки соціальні показники процесу соціалізації.

Конкретнішим є поділ молоді на внутрішні групи за соціально-професійними та віковими ознаками у взаємодії з їх духовним світом і поведінкою. Такий підхід дає змогу адекватніше аналізувати окремі контингенти молоді під час емпіричних соціологічних досліджень.

У вітчизняній соціології молодь трактується як соціальна спільнота, що посідає певне місце в соціальній структурі суспільства і набуває соціального статусу в різноманітних соціальних структурах (соціально-класові, професійно-трудова, соціально-політичні тощо), має спільні проблеми, соціальні потреби та інтереси, особливості життєдіяльності тощо.

Дискусійним і дотепер є питання вікової періодизації молоді. Згідно з найпоширенішою точкою зору віковими межами молоді вважається період від 16 до 30

років. Існують й інші погляди на вікові межі молоді: 11—25, 15—28, 16—24 роки тощо. Останнім часом нижньою межею молодіжного віку вважається 14, верхньою — 35 років. В основу цієї точки зору (14—35 років) покладено тезу про «продовження юності», збільшення часу входження у соціальне життя. Розширення загальноприйнятих у 60—70-ті роки XX ст. вікових меж молоді від 16—30 до 14—35 років відображає об'єктивні процеси в розвитку людства. З одного боку, життя все наполегливіше висуває завдання більш ранньої соціальної зрілості молоді, залучення її до трудової практики на ранніх етапах життя, з іншого — розширюються межі середнього і старшого віку, тривалість життя загалом, подовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу.

Учені дискутують щодо понять, які розкривають сутність спеціальної соціологічної теорії молоді. Йдеться насамперед про такі поняття, як «становлення молоді» (І. Кон, Є. Головаха), «вибір професії», «професійне самовизначення», «професійна мобільність» (В. Осовський, Л. Шпак, Л. Аза, О. Вишняк, В. Шубкін), «становлення молодого спеціаліста» (О. Якуба, Д. Зюзін) тощо.

Сучасні суспільні процеси різко змінили соціальне, матеріальне і політичне становище молоді, тому поняття, що характеризували молодь колишнього суспільства («соціальний портрет молоді», категорії «потреби», «поведінка», «діяльність»), потребують сучасного аналізу, переосмислення та уточнення.

Предметом наукового аналізу стали соціально-психологічні особливості, розвиток інтересів та потреб молодих людей. На думку багатьох учених, соціально-психологічний розвиток молоді характеризується нерівномірністю, напруженістю, наявністю і повторюваністю конфліктних ситуацій. Вважають, що вона, порівняно із старшими поколіннями, є нетерпимішою, гостріше реагує на суперечності дійсності, не так жорстко «вписана» у суспільство, мобільніша, швидше завоює нове. Її характеризують і підвищена вимогливість, критичність до старших поколінь, недооцінка об'єктивної зумовленості досвіду старших за віком, переоцінка власної здатності до самостійної діяльності. Саме в молодості динамічно формуються соціальні мотивації, самоаналіз і швидкість реакції, проте значно менше, ніж у дорослому віці, турбують безпека близьких і відповідальність за них.

У західній соціології також немає єдності щодо тлумачення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж. В англійській соціологічній, філософській та психологічній літературі найпоширенішим є термін «юність» як фаза між дитинством і дорослістю особи. Багато дослідників вважає, що юність — це статус з невизначеною провідною лінією, яка відповідно зумовлює й невизначену, безладну поведінку. Період юності охоплює вікові межі від 11—12 до 18 років. У західних джерелах використовують й інші дефініції щодо визначення молодіжного віку. Найбільш уживаний термін «тінейджер» — юнаки і дівчата віком від 13 до 19 років. Ці вікові межі дещо не збігаються з межами юнацького віку, який виражає незрілість, колективний стиль (групова поведінка, належність до певного напрямку моди, музики, літератури тощо).

У працях західних авторів також простежується тенденція до розширення вікових меж юності. Зазначається, що нині час між становленням особи дитини і особи дорослого є значно тривалішим, внаслідок чого досягненням статусу дорослості, яке раніше відбувалось у 18 років або раніше, можна вважати 25—30 років, особливо для вихідців з так званих «середнього» і «вищого» класів.

Серед методів дослідження молодіжних проблем найуживанішими є систематичні спостереження, інтерв'ювання та анкетування, тестування, аналіз особистих щоденників, біографічних описів, творів, у яких відображається процес формування і розвитку молоді людини. Але через розпорошеність і відомчу відокремленість науково-дослідних установ, які вивчають молоді та її проблеми, ще й досі не вироблено єдиної методики вивчення молоді, відсутні серйозні міждисциплінарні дослідження, сучасна молодіжна концепція. Це спричиняє певний розрив між теоретичним та емпіричним напрямами аналізу проблем молоді, збільшення кількості аматорських досліджень.

Молодіжна проблематика у вітчизняній соціології

Вітчизняна соціологія молоді, як і світова, розглядає молоді як компонент соціальної структури суспільства, зосереджується на вивченні особливостей її інтеграції у професійну структуру, умов здобуття

освіти, специфіки молодіжної мобільності, становища молоді на ринку праці. Значно менше уваги вона приділяє проблемам молодіжної субкультури, стосункам між поколіннями, ціннісній свідомості, політичній орієнтації, життєвим стратегіям тощо.

Тривалий час дослідники, що вивчали проблеми української молоді, працювали спочатку як російські, потім — як радянські соціологи. Природно, що історія вітчизняної соціології молоді розвивалась відповідно до обставин, що супроводжували розвиток російської і радянської соціології, тому їй притаманні як позитивні наробки, що були досягнуті за тих часів, так і всі негативні тенденції, що характеризують підходи до молоді як об'єкта соціологічного дослідження.

Окремі дослідження молодіжних проблем з'явилися ще наприкінці XIX — на початку XX ст. і пов'язані з дослідженням проблем молодіжної сім'ї, сімейної соціалізації, проблем студентства та молоді, що навчається, вивчення матеріального становища і побуту студентства, використання неповнолітніх у сфері праці тощо.

Перший етап формування вітчизняної соціології молоді охоплює 20—30 роки XX ст. Загалом він був пов'язаний з розвитком управлінської діяльності партійних, радянських і громадських організацій і мав чіткий прикладний напрям. У ці роки до вивчення молоді зверталися педагоги, соціологи, психологи. Було опубліковано до 300 праць про молоде покоління, проведені численні соціологічні дослідження, проаналізовані учнівські твори, листи до редакцій газет, особисті щоденники, автобіографії та інші документи, що відображали реальні досягнення і труднощі, різноманітні проблеми молоді тих часів.

Найглибші дослідження були проведені Л. Виготським, М. Рубінштейном, О. Колодною та ін. Деякі з них починали свою діяльність до 1917 р., що дало змогу їм, порівнюючи результати досліджень, виявити зміни в поведінці та свідомості молодих людей. Важливе значення у цей період приділялося працюючій молоді, яка мала істотну питому вагу у трудових ресурсах країни (кожний п'ятий працюючий на виробництві, сільському господарстві був віком від 14 до 22 років, причому 28 млн. молодих людей проживало у сільській місцевості, а 4 млн. — у містах).

Особливого значення надавалось вивченню робітничої молоді, джерел поповнення робітничого класу, мотивів обрання професії, інтересів і потреб, проведення

вільного часу, поглядів молоді на тогочасні проблеми. Дослідники відзначали нерівність, суперечливість свідомості та поведінки молодих людей в різноманітних сферах соціального життя. Загалом тодішні дослідження були спрямовані на вивчення процесу формування нового покоління, але через негативне ставлення до соціології всі вони так і залишилися на рівні цікавих, багатих на статистичний матеріал соціологічних концепцій. Ще й досі цей матеріал належно не осмислений.

Наступний період у розвитку соціології молоді починається з середини 60-х та закінчується у 80-ті роки. На тлі загального політичного потепління і пов'язаного з ним відродження соціологічних досліджень відбувається формування соціології молоді, яка здебільшого переймається вивченням громадської думки молоді з актуальних тогочасних проблем. Посилення інтересу до молодіжної проблематики було пов'язано також з націленістю на виховання молоді у комуністичному дусі. Тоді й була висунута та обґрунтована ідея комплексного дослідження людини у єдності всіх ступенів її життєвого циклу. Певне значення для вироблення соціологічної теорії молоді мала праця І. Кона «Соціологія особистості», в якій були визначені особливості юності. У наступні роки він досліджував проблеми юнацького віку, розвитку молодіжної свідомості, значення дружби та кохання у формуванні особистості, процесу становлення духовного світу молоді людини.

Значна увага в ці роки приділялась комуністичному вихованню, професійному становленню, ставленню молоді до праці, соціалістичному змагання. З одного боку, це свідчить про жорсткий ідеологічний вплив на соціологію з боку партійних структур, а з іншого — про орієнтацію її на соціальне замовлення. Проте в ці роки з'явилися й академічні соціологічні дослідження, які мали на меті об'єктивний аналіз молодіжних проблем і стали реальним підґрунтям для подальшого формування соціології молоді. Головну роль у цьому відіграли такі наукові соціологічні школи:

— *Київська* — дослідження ціннісних орієнтацій робітничої молоді (Л. Аза, В. Піддубний, А. Ручка); мотивів трудової активності (В. Тихонович); престижу професій і проблем соціально-професійної орієнтації (В. Чорноволенко, В. Осовський, В. Паніотто);

— *Новосибірська* — дослідження життєвих планів випускників середніх шкіл і можливостей їх реалізації, особливостей життєвого шляху молоді, потреб ринку праці у зіставленні з освітнім і професійним потенціалом молоді, нерівності життєвих шансів різних прошарків молоді (В. Шубкін);

— *Свердловська* — дослідження молодіжних проблем у зв'язку з відтворенням соціальної структури суспільства, міжпоколінних соціальних переміщень, впливу вищої освіти на формування соціальної структури суспільства, проблем соціального розвитку молоді, соціальних відмінностей між окремими генераціями (Ф. Філіппов, М. Руткевич);

— *Ленінградська* — соціально-психологічні дослідження молодіжної проблематики, психологічних особливостей молодіжної спільноти, особливостей соціалізації і становлення молоді людини, дослідження молодіжної субкультури, проблем студентської молоді (В. Лісовський, С. Іконнікова);

— *Естонська* — дослідження регіональної диференціації процесів життєвого самовизначення молоді у межах різноманітних національно-територіальних спільнот, змін у соціальному становищі певних молодіжних когорт, особливостей інтеграції молоді у соціальну структуру, традиційних молодіжних сфер життєдіяльності: сім'я, освіта, праця, соціальна і професійна мобільність, міграційні процеси і життєві цінності (М. Тітма).

У 90-ті роки розпочалася нова хвиля інтересу українських вчених до молодіжної проблематики. Активізувалися дослідження у різноманітних напрямках, до них була залучена значна кількість наукових колективів. В основному наукові дослідження розгорталися в координатах соціологічної теорії молоді, структуруючись за такими напрямками: економічні проблеми молоді (І. Лукінов, Ю. Пахомов, В. Урчукін); особливості формування трудових орієнтацій та життєвих планів різноманітних її соціально-демографічних категорій (Л. Аза, О. Вишняк, Є. Головаха, В. Матусевич, В. Осовський, М. Чурилов); підготовка молоді до праці в умовах реформи загальноосвітньої професійної школи, об'єктивні та суб'єктивні чинники трудової активності молоді, її політична інформованість та суспільно-політична активність, тенденції й проблеми побуту, дозвілля молоді (О. Вишняк, М. Чурилов,

С. Макеєв, В. Піча); життєве самовизначення молоді; формування молодого спеціаліста (О. Якуба, А. Андрущенко); соціальна зрілість молоді (О. Якуба, Т. Старченко, І. Пустельник, Н. Черниш), проблеми життєвого самовизначення, досягнення життєвого успіху (Л. Сохань, Є. Головаха, О. Балакірева, І. Мартинюк, В. Очеретяний).

Український науково-дослідний інститут проблем молоді зосередив свою діяльність на фундаментальних і пошукових дослідженнях проблем молоді, аналізі та прогнозуванні ситуації у молодіжному середовищі, встановленні та налагодженні зв'язків з організаціями в Україні та за її межами, які працюють у сфері молодіжної проблематики. Інститут підготував статистичний довідник «Молодь України», інформація якого охоплює основні сфери життєдіяльності юнаків і дівчат.

Але економічна та соціальна криза наприкінці ХХ ст. ускладнила функціонування як загальнотеоретичної, так і галузевої соціології. За відсутності фінансування майже не проводяться масштабні дослідження, які б могли з'ясувати молодіжні проблеми в умовах трансформації політичної, соціально-економічної систем. Значно скоротилась кількість дослідних центрів, проблемних лабораторій з вивчення сучасної молоді.

Останнім часом загострилося чимало молодіжних проблем, серед яких найголовнішими є:

— низький рівень життя, безробіття і значна економічна та соціальна залежність від батьків;

— шлюбно-сімейні проблеми (високий рівень розлучень, сімейних конфліктів);

— низька народжуваність — вже протягом трьох з половиною десятиліть в Україні зберігається рівень народжуваності, який не забезпечує навіть відтворення поколінь;

— матеріальна незабезпеченість, відсутність умов для поліпшення житлових умов;

— поганий стан здоров'я і зростання рівня соціальних відхилень (злочинність, пияцтво, наркоманія, проституція);

— втрата ідеалів, соціальної перспективи, життєвого оптимізму.

Постійно скорочується питома вага молоді щодо всього населення. В Україні за останні десять років її кількість знизилася з 22 до 20%. За всіма прогнозами, ця тенденція триватиме і надалі.

Вирішення цих проблем потребує розробки і втілення у соціальну практику державної молодіжної політики, яка повинна бути зорієнтована на створення нової системи професійної підготовки молоді з урахуванням тенденцій сучасного соціально-економічного буття, потреб ринку праці, подолання відчуження молоді від політичних та суспільних процесів. Але на рубежі ХХ—ХХІ ст. ефективній молодіжній політиці стали на заваді: дефіцит соціально-економічних ресурсів, які б могли бути використані для вирішення молодіжних проблем; зниження життєвого рівня молоді, що спричиняє песимізм, соціальну апатію; невідповідність рівня професійної підготовки молоді реальним потребам суспільства; слабка консолідованість молодіжного руху.

Головними структурними ланками такої політики повинні стати заходи щодо вдосконалення системи освіти молоді, формування та реалізації її соціальних та економічних інтересів, участь у політичній діяльності, реалізації духовних запитів і потреб.

У зв'язку з цим нового значення набуває соціологія молоді як спеціальна наука, що вивчає закономірності формування розвитку і відтворення молодого покоління.

Запитання. Завдання

1. У чому полягають особливості об'єкта та предмета соціології молоді?
2. Дайте загальну характеристику головних категорій і понять соціології молоді.
3. Які головні завдання соціології молоді постають на сучасному етапі розвитку українського суспільства?
4. Визначте місце соціології молоді серед інших соціологічних напрямів, соціально-гуманітарних, природничих, точних наук.
5. У чому полягають особливості тлумачення поняття «молодь» західною соціологією?
6. Охарактеризуйте основні етапи розвитку вітчизняної соціології молоді.
7. Визначте особливості сучасного стану вітчизняної соціології молоді.
8. Що характерного внесли у розвиток соціології молоді українські соціологи?

Теми рефератів

1. Соціологія молоді як спеціальна соціологічна теорія.
2. Молодь: поняття та основні напрями дослідження.
3. Соціалізація молоді як соціальна та соціологічна проблема.
4. Молодь у сфері праці й зайнятості.
5. Девіантна поведінка молоді як об'єкт соціологічного дослідження.
6. Стратегії входження молоді в суспільне життя.
7. Молодіжна субкультура: поняття, напрями досліджень.
8. Основні проблеми сучасної української молоді.
9. Державна молодіжна політика і соціологія молоді: особливості і напрями взаємодії.

3.14. Гендерна соціологія

Сутність, основні категорії гендерної соціології

На рубежі XX—XXI ст. пострадянська соціологія сміливіше стала освоювати нові підходи та напрями, серед них і гендерні дослідження, хоч цю проблематику немало дослідників розглядають як екстравагантну.

Гендерні студії увійшли до наукового обігу в західноєвропейських країнах, США і Канаді на початку 80-х років XX ст. А ще в 60-ті роки поняття «гендер» в сучасному розумінні — «співвідношення людей різної статі», «соціальний конструкт статі» — було невідоме і вживалось лише на позначення граматичної категорії, яка дослівно перекладається українською мовою як «рід». Активне використання в багатьох європейських країнах поняття «гендер» у новому значенні свідчить, що в останні десятиріччя відбулось не лише переосмислення проблеми відносин статей, а й про те, що їх тепер стали розглядати як форму соціальної організації.

Англійським відповідником поняття «стать» є «sex». Традиційно воно використовувалось на позначення морфологічних і фізіологічних відмінностей осіб. Проте в 70-ті роки XX ст. соціологи запропонували розрізняти поняття «sex» і «gender», оскільки, крім біологічних відмінностей, між чоловіками і жінками існує поділ на соціальні ролі, форми діяльності. Вони відрізняються поведінкою, ментальністю, емо-

ційністю. Запровадження цього поняття було спричинене необхідністю подолання поглядів на різні статеві риси та ролі як вияв «природних» якостей. Отже, наприкінці XX ст. гендерну роль розглядали не лише як вияв природою заданих особливостей, а й як систему очікувань адекватної поведінки; не як природну стать, а як «соціально-культурний конструкт». З цієї точки зору, деякі характеристики жінок (наприклад, емоційність, схильність до самопожертви, орієнтованість на сім'ю і дітей) поставали не природними якостями, а характеристиками, сформованими певним типом суспільства.

Вважається, що вперше термін «гендер» був запроваджений у науковий обіг американським психоаналітиком Робертом Столлером у праці «Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності» (1968). «Гендер» він розглядав як поняття, що виражає психологічні, соціальні, культурні особливості, незалежні від тих, що тлумачать біологічну стать. Тому необов'язково пов'язувати буття жінки з «жіночністю», а буття чоловіка з «мужньою» поведінкою. Такий підхід був підтриманий багатьма соціологами, він започаткував новий напрям соціальних досліджень — гендерних. Тепер цей термін вживається в різних значеннях: як позначення статі — «соціальна стать»; як очікування того, що повинні робити чоловіки та жінки. Але понятійне поле його ще не до кінця окреслене та інституціалізоване, а під гендерним підходом розуміють:

а) окрему гендерну теорію, яка вивчає родину та соціальні стосунки статей;

б) універсальну концепцію патріархату як системи панування в суспільстві;

в) загальнометодологічний підхід, що розглядає стосунки статей як відношення влади.

Стрижнем наукового інтересу сучасної гендерної соціології є проблематика, яка раніше вважалася другорядною: сфера повсякденного, інтимного (гендерні ролі, домашні обов'язки, шлюб та ін.). Її інтерес концентрується на проблемі ідентичності (самовизначеності). Гендерні дослідження, не ігноруючи кількісних методів, віддають перевагу якісним: глибинному інтерв'ю, методу усних історій, біографічному методу, культурологічному аналізу, психологічним та етнографічним технікам, які передають драматизм суб'єктивного досвіду людей. Часто застосовують вони спеці-

фічні методики: принцип «партнерства», співучасті, діалог, які надають дослідженню емоційного забарвлення. При цьому ставлення дослідника до об'єкта дослідження має особливий соціальний вияв: гнів, радість, симпатія, що виникають у процесі взаємодії та можуть впливати на результат дослідження. Це зумовлює підвищену увагу до етики гендерних досліджень. Гендерна соціологія повинна враховувати у своїх дослідженнях відмінність в економічному, сімейному і соціальному статусах, особливості стану здоров'я, віку, політичних поглядів об'єктів. Її цікавить не знеособлена більшість, а окремі специфічні соціальні групи. Не стають на заваді цьому нечисельність і нерепрезентативність цих груп, оскільки лише врахування всіх розбіжностей дає змогу адекватно пізнати реальність у всій її різноманітності.

Гендерна соціологія — галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статевої відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

До категоріального апарату гендерної соціології, крім згаданого поняття «гендер», належать: «стать», «фемінність», «маскулінність», «андроґінність», «сексизм», «біархат», «патріархат».

Поняття «гендер» (gender) означає соціальне очікування від представників кожної статі. Але, на відміну від поняття «стать», воно стосується не біологічних особливостей, за якими різняться чоловіки та жінки, а соціально сформованих рис. Тобто якщо зі статтю пов'язані лише фізичні відмінності будови тіла, то з гендером — психологічні, соціальні, культурні відмінності між чоловіками та жінками. Відповідно поняття «стать» охоплює комплекс репродуктивних, поведінкових, тілесних, соціальних характеристик, які визначають індивіда як чоловіка чи жінку. У світовій соціології біологічну стать визначають терміном «sex», а соціальну — «гендер».

Не пов'язані з біологічною статтю поняття «маскулінність» (лат. masculinus — чоловічий; тут — мужність, сила) та «фемінність» (лат. femina — жінка, самка; тут — жіночність). Вони позначають відмінні психологічні характеристики, історично сформовані особливостями культури певного суспільства. Маскулінність асоціюється з активністю, незалежністю, самовпевненістю, а фемінність — із залежністю, несмі-

ливістю, сентиментальністю. Вищий рівень споріднення рис маскулінності та фемінності, досягнутий однією особою, свідчить про її андроґінність (грец. androgynos — двостатевий). Маскулінність, фемінність та андроґінність є передумовами певної моделі соціальної поведінки. Андроґінна особа має більший вибір варіантів моделювання поведінки, є гнучкішою щодо соціального пристосування. Професор психології та жіночих студій Сандра Бем (США) пояснювала андроґінність як індивідуальну здатність особи залежно від конкретних ситуативних умов діяти водночас по-жіночому і по-чоловічому.

Термін «сексизм» (лат. sexus — стать) був запроваджений феміністами за аналогією з расизмом і означав систему установок, що виправдовують соціальну нерівність жінки посиленням на корінні вади (хиби) жіночої природи, нібито нездатної до соціальної творчості. У наш час термін «сексизм» набув більш широкого значення і вказує на дискримінацію за статевими ознаками як жінок, так і чоловіків. Як соціальне явище, сексизм завдячує патріархату. На початку 90-х років ХХ ст. професор соціології Сільвія Волбі (США) дала визначення поняття «патріархат» як системи взаємопов'язаних соціальних структур, за допомогою яких чоловіки пригнічують та експлуатують жінок. У зв'язку з цим категорія «патріархат» є однією з найуживаніших у фемінізмі, одна із представниць якого американка К. Міллет вважає, що патріархальними були всі історичні цивілізації. Адже під орудою чоловіків завжди були армія, індустрія, технологія, освіта, наука, політика і фінанси — усе, з чого складається влада. Сучасні суспільства теж патріархальні, відрізняються лише ступенем та особливостями соціальної нерівності, зумовленої соціальним статусом чоловіків і жінок, тобто гендерних нерівностей. На відміну від патріархату, біархат є формою суспільного устрою, за якого чоловіки та жінки мають рівне становище в суспільстві. Він тісно пов'язаний з гендерною симетрією (сукупністю уявлень про споконвічну рівність людей).

Актуальність сучасних гендерних досліджень зумовлена соціальними трансформаціями суспільства, що знаменують вихід на історичну арену такого феномену як «жіноча революція». Йдеться не тільки про нові жіночі проблеми та ускладнення існуючих. Жіночий чинник наполегливо і стрімко вривається в сучас-

ну картину світу, потребуючи переосмислення багатьох засад цивілізації, в тому числі місця та ролі жінки в сучасному світі, без вирішення яких неможливий поступальний розвиток. Осмислити радикальну зміну становища жінки, зміцнення і розширення жіночого начала в суспільстві покликана гендерна наука.

Гендерні дослідження не є суто жіночими, вони зорієнтовані й на проблеми чоловічої спільноти, порівняльний аналіз жіночих і чоловічих особливостей, відмінностей і проблем (у соціальному контексті), але саме жіноче питання привертає увагу науковців найбільше. Теорія гендера акцентує увагу не на проблемах жінок, а на стосунках жінок і чоловіків у суспільстві, на неможливості адекватно зрозуміти становище жінки в суспільстві без аналізу і розуміння гендерних відносин.

Основні положення гендерної соціології

Гендерна соціалізація є процесом засвоєння гендерних (соціостатевих) ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок.

Первинна гендерна соціалізація людини починається з моменту народження, коли батьки та інші дорослі навчають дитину її ролі хлопчика або дівчинки. Свою статеву належність вона усвідомлює вже в 1,5 року, дворічна вже знає свою стать, у 3—4 роки свідомо розрізняє стать, часто асоціюючи її з зовнішніми ознаками, наприклад, з одягом. У 7—8 років поглиблюється статева диференціація поведінки (різні інтереси хлопців і дівчат, різні ігри та партнери, стилі поведінки). Усвідомлення дитиною своєї статевої ролі охоплює уявлення про те, наскільки її якості відповідають очікуванням та вимогам чоловічої або жіночої ролі.

Однак в літературі з проблеми гендерної соціалізації та гендерної ідентичності (усвідомлення належності до певної статі) побутують вельми суперечливі погляди на ці процеси. Одні вчені вважають, що на розвиток гендерної ідентичності впливають процеси моделювання, зміцнення, самосоціалізації. При моделюванні діти імітують поведінку дорослих, спочатку наслідують людину, яка про них турбується найбільше (мати, няня), потім батька, друзів, учителів, кіногероїв. Коли моделі обох статей знаходяться поруч,

малюки імітують поведінку дорослого не обов'язково однієї з них статі.

Процес зміцнення пов'язаний з нагородами та покараннями. Батьки заохочують поведінку, яка відповідає статі дитини, та негативно ставляться до протилежних дій. Причому хлопців частіше і сварять, і хвалять. Батьки більш занепокоєні, коли сини проявляють риси фемінності, ніж коли дочки демонструють ознаки маскулітності. Засуджуючи несамоствійність хлопців, вони спокійно ставляться до залежності дівчат від інших. У процесі самосоціалізації діти на основі вербальної та невербальної взаємодії готують себе до життя в суспільстві, поступово усвідомлюючи, що певна поведінка викликає пошану або осуд оточення. Це означає, що дитина спочатку осмислює свою стать, потім намагається поводитися адекватно своїм уявленням про норми поведінки особи її статі. Усі ці процеси є основою трьох теорій гендерної соціалізації: теорії ідентифікації, статевої типізації, самокатегоризації.

Загалом хлопців піддають інтенсивнішій соціалізації, ніж дівчат. На них чинять більший тиск з метою вберегти їх від відтворення поведінки, яка суперечить чоловічим статоворольовим стандартам і стереотипам. Підвищена увага до соціалізації хлопців є одним з виявів закону статевої диференціації або принципу маскулітної додатковості. Суть його в тому, що визволення хлопця з-під жіночого впливу, під яким перебувають у ранньому дитинстві всі діти, потребує додаткових зусиль як його самого, так і вихователів. І чим жорсткіша статева стратифікація, тим послідовнішою та цілеспрямованішою є диференціація соціалізації хлопців і дівчат. Відповідно дівчат готують до виконання господарських обов'язків (батьки, вихователі заохочують їх участь у домашніх справах, бути ніжними та охайними, грати з ляльками), а хлопців — до позасімейної, публічної діяльності (ім надають більшої незалежності, схвалюють активність і самостійність). Жорсткість нормативної статоворольової диференціації помітно поляризує стереотипи фемінності—маскулітності в суспільстві, стимулює дотримання їх.

Отже, гендерна ідентичність формується різними способами: внаслідок позасвідомого наслідування дитиною поведінки людей своєї статі; намагань поводитися відповідно; спілкування з друзями (дітьми) своєї та протилежної статі; під впливом навчання і заохочення певної поведінки дитини дорослими. До 20 ро-

ків завершується первинна гендерна соціалізація, одним з головних агентів якої є родина.

Значно впливають на гендерну соціалізацію гендерні стереотипи.

Гендерні стереотипи — механізми, що забезпечують закріплення і трансляцію гендерних ролей від покоління до покоління.

У суспільній свідомості вони функціонують як стандартизовані уявлення про моделі поведінки та риси характеру відповідно до понять «чоловіче» та «жіноче». Вивчення їх почалося у середині 50-х років ХХ ст., коли американські соціологи Мак Кі та Шерріфс визначили типово чоловічий та типово жіночий образи. На їх думку, типово чоловічий образ — це сукупність рис, пов'язана із соціально необмеженою поведінкою, компетентністю, раціональними здібностями, активністю і результативністю. Жіночий характеризують соціальні й комунікативні навички, теплота, емоційна підтримка. Стереотипи створюються суспільством штучно, формуючись протягом багатьох років, важко піддаються коригуванню або ліквідації, обмежують свободу, можливості людини, прийняття рішень у різних сферах життєдіяльності. Тим більше, що, як відомо, не існує чисто «чоловічої» або чисто «жіночої» особистості; будь-яка особистість втілює у собі риси як фемінності, так і маскуліності.

Стереотипи дуже повільно змінюються, але така тенденція у сучасних суспільствах існує: стереотипи фемінності—маскуліності вже не такі полярні та чітко окреслені, як півстоліття тому. Змінюється й ідеал «істинної жіночності», якому в ХІХ ст. були властиві шляхетність, благочестивість, покірливість, відданість чоловікові. Правда, й тепер ці якості оцінюються високо та становлять ядро чоловічого розуміння жіночності. Водночас у жіночій свідомості з'явилися нові риси: інтелектуальність, енергійність, підприємливість. Сучасна жінка ширше розуміє своє соціальне призначення, не обмежується лише функцією материнства. Стереотипи маскуліності теж не залишаються без змін. Традиційна маскуліність на передній план висувала фізичну силу, нестриманість у вияві «соціальних почуттів» — гніву, агресії — функціональне ставлення до жінки тощо. Сучасна маскуліність віддає перевагу інтелекту, а не фізичній силі, вимагає виявлення ніжності, такту, стриманості.

Послаблення гендерних стереотипів розширює можливості індивідуального самовибору, внаслідок чого виграють і особистість, і суспільство. Та більшість сучасних суспільств є патріархальними, у них домінує саме маскулінна культура, яка виправдовує чоловіче домінування.

Виходячи з того, що соціальна стратифікація постає як структуровані нерівності між різними групами людей, питання гендеру і стратифікації, гендеру і класу є найсуттєвішими у гендерній соціології. Зумовлено це тим, що сучасний вимір соціального становища родини, жінки заснований на соціальному становищі її чоловіка, відповідно визначається її класова позиція. Але на стратифікаційні процеси впливають і такі неklasові чинники, як гендер, етнічне походження, віросповідання. Наприклад, чоловіки мають набагато вищі можливості у службовому просуванні, ніж жінки.

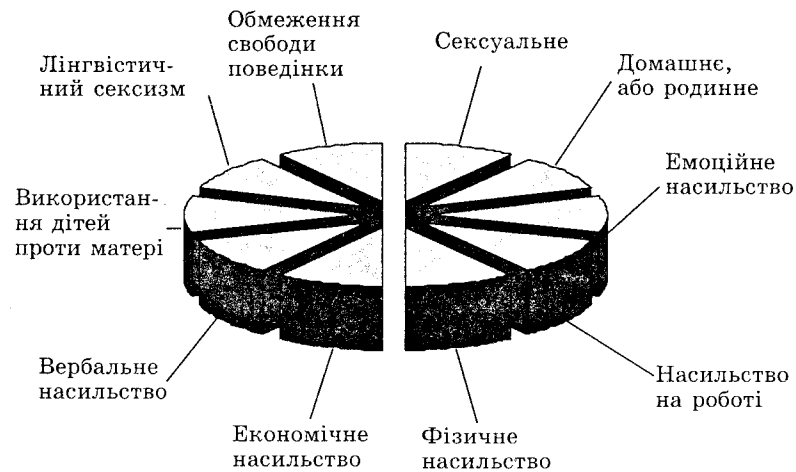
Ще одним важливим питанням зі сфери наукового аналізу гендерної соціології є насильство щодо жінок. У повсякденному житті поширені такі форми насильства проти жінок, як домашнє, сексуальні домагання на робочому місці, зґвалтування, примушення до заняття проституцією, торгівля жінками.

Кризові періоди життя суспільства супроводжуються зростанням насильства. В сучасному українському суспільстві ця тенденція домінує як на сімейному, так і на суспільному рівнях. Вона становить значну загрозу не тільки для життя та здоров'я жінок, а й для розвитку суспільства та формування сімейних цінностей. Саме тому це питання не може розглядатися відокремлено від питань влади та прийняття рішень в сім'ї. Суттєва відмінність у доходах, стартових можливостях жінок і чоловіків, гендерна нерівність у сфері економіки та побуту є передумовами насильства взагалі й між статями зокрема.

Залежно від місця здійснення визначають такі рівні насильства:

1. Фізичне, сексуальне, психологічне насильство в сім'ї: нанесення побоїв, сексуальний примус щодо дівчат, зґвалтування жінки чоловіком, експлуатація (примус до непосильної праці), постійні образи та знущання.

2. Фізичне, сексуальне, психологічне насильство в суспільстві: зґвалтування, сексуальні домагання й залякування на роботі, в навчальних закладах та інших місцях, торгівля жінками, примушення до заняття проституцією.

Діаграма 1. Класифікація насильства за В. П. Степаном

За іншою класифікацією виділяють такі форми насильства: сексуальне; домашнє, або родинне; емоційне насильство (образи, лайка, докори, зневажливе ставлення, невиправдані ревнощі, погрози, ігнорування, маніпуляція, звинувачення, формування почуття провини); насильство на роботі; фізичне насильство (побиття жінок, ляпаси, викручування рук, штовхання тощо); економічне насильство (заборона на працю поза оселею, відмова в грошах або надання недостатньої кількості грошей, відбирання грошей або приховування доходів); вербальне насильство (окрики, брутальність, брудна лайка, нецензурні вирази); використання дітей проти матері (залякування тим, що вона більше не побачить своїх дітей, заяви, що вона погана мати і буде відчувати себе винною щодо «кинутих» дітей, використання дітей для передачі погроз); лінгвістичний сексизм (дискримінація з використанням мовних зворотів); обмеження свободи поведінки (ізоляція від навколишнього середовища, перешкодження у спілкуванні з друзями та родичами, заборона запрошувати додому своїх знайомих).

Тривалий час проблема насильства щодо жінок рідко була предметом спеціальних досліджень соціологів та психологів, обмежувалася лише працями з криміналістики і девіантної поведінки. За радянських часів офіційна ідеологія цілковито замовчувала проблеми сі-

мейного насилля, проголошуючи «радянську» сім'ю зразковою.

Попри те, що і чоловіки час від часу стають об'єктами насильства, увагу громадськості більше привертають факти насильства стосовно жінок, що зумовлено такими чинниками:

— чоловіки, порівняно з жінками, більш схильні до тяжких актів насильства (побиття, використання вогнепальної та холодної зброї);

— насильство з боку чоловіка потенційно небезпечніше для об'єкта насильства, що зумовлено його фізичною силою;

— акти насильства, здійснені чоловіком, мають тенденцію до повторення;

— нерідко акти насильства здійснюються щодо вагітних жінок.

Насильство часто супроводжується дуже важкими наслідками для жертви. Дівчатка, що зазнали в дитинстві сексуального насилля, відчують на собі весь тягар цього злочину протягом життя. Найтяжчими наслідками, наприклад, гвалтувань є не стільки фізичні, скільки психічні травми, які можуть деформувати всю структуру особистості дитини. Наслідки цієї травми часто впливають на те, якою буде доля людини, насамперед у сфері інтимно-особистісних і шлюбних взаємин. Крім того, дитина може відчувати провину через те, що не спромоглася на відсіч, довіряла насильнику, поводитися «знадливо». Часто це призводить до втечі підлітка з дому, вживання алкоголю, наркотиків, щоб угамувати біль та образу. Нерідко психічні травми можуть деформувати всю структуру особистості дитини, її майбутні інтимно-особистісні та шлюбні стосунки.

Отже, застосування гендерного підходу під новим кутом зору розкриває більшість традиційних для соціології проблем, в тому числі й сім'ю як об'єкт соціологічного дослідження. Безпосередньо вивчає сім'ю як специфічне суспільне утворення спеціальна соціологічна теорія — соціологія сім'ї.

Соціологія сім'ї — галузь соціології, що вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального феномену в конкретних соціокультурних умовах.

Предмет соціології сім'ї — специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством та всередині сім'ї. *Об'єкт* її — сім'я як мала соціальна група і як специфічний соціальний інститут регулювання відтворення людини за допомогою певної системи норм, ролей. Найчастіше соціологія сім'ї використовує категорії «сім'я», «шлюб», «умови життя» тощо. Сім'я є соціальним інститутом і малою соціальною групою, що має історично визначену організацію, члени якої пов'язані родинними стосунками, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю. Шлюб є історично змінною соціальною формою стосунків між чоловіком та жінкою, через яку суспільство впорядковує й санкціонує їх статеве життя, встановлює подружні та батьківські права й обов'язки. Сім'я є складнішою системою, ніж шлюб, оскільки вона здебільшого об'єднує не тільки подружжя, а й дітей, родичів. Загалом її характеризують такі соціальні особливості:

— соціально-історична зумовленість сімейної організації;

— зумовленість об'єктивними потребами у продовженні роду та відтворенні життя;

— наявність специфічних соціальних особливостей: ступінь спорідненості, спільність побуту тощо.

Категорія «умови життя сім'ї» означає сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників макросередовища (загальні соціальні умови) і мікросередовища (найближче соціальне оточення).

Функції сім'ї полягають у вияві активності, життєдіяльності усіх, хто належить до неї. Аналізуючи їх, дослідники виокремлюють громадські функції (стосуються взаємодії з суспільством) та індивідуальні (стосовно особистості). Оскільки вони пов'язані з потребами як суспільства, так і особистості, їх особливості та ієрархія змінюються залежно від певних соціокультурних, економічних умов.

Структура сім'ї визначається сукупністю стосунків між її членами, що зумовлює відповідні її типи:

— за формою шлюбу: моногамні сім'ї (шлюб між одним чоловіком та однією жінкою); полігамні (шлюб одного чоловіка з кількома жінками); сім'ї, що базуються на шлюбі однієї жінки з кількома чоловіками (поліандрія); сім'ї, де шлюб має групову форму;

— залежно від сфери вибору чоловіка або дружини: ендогамні (укладаються між партнерами однієї со-

Таблиця 3

Основні функції сучасної сім'ї

Сфера сімейної діяльності	Громадські функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства	Задоволення потреби в дітях
Виховна	Соціалізація дітей та молоді, підтримка безперспективності суспільства	Задоволення потреби в контактах з дітьми; їх вихованні, самореалізації в дітях
Соціально-статусна	Передача певного соціального статусу членам сім'ї, відтворення соціальної структури суспільства	Задоволення потреб у соціальному просуванні
Первинного соціального контролю	Відповідальність та обов'язки батьків щодо поведінки дітей, моральна регламентація поведінки членів сім'ї	Формування та підтримання моральних санкцій за порушення норм взаємин між членами сім'ї
Сексуальна	Контроль сексуальної поведінки членів суспільства	Задоволення сексуальних потреб
Духовного спілкування	Розвиток членів сім'ї як особистостей	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї
Емоційна	Емоційна стабілізація членів суспільства	Емоційна підтримка членами сім'ї, задоволення потреб в особистому щасті
Матеріального забезпечення	Матеріальна підтримка неповнолітніх та непрацездатних членів суспільства	Надання матеріальних коштів одними членами сім'ї іншим
Господарсько-побутова	Підтримання соціального здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Надання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї іншим
Дозвільна	Організація дозвілля членів суспільства	Задоволення потреб у спільному відпочинку

ціальної групи) та екзогамні (між партнерами з різних соціальних груп);

— за ієрархією престижу та влади: патріархальні (влада належить чоловікові), матріархальні (влада у жінки), егалітарні (влада розподіляється між чоловіком і жінкою порівну);

— за місцем мешкання подружжя після шлюбу: патрилокальні (молоді мешкають у домі батьків чоловіка) та матриликальні (у домі батьків жінки).

Типи структур сім'ї теж змінюються, залежно від соціокультурних, економічних, історичних умов.

Гендерна соціологія у своїх дослідженнях спрямовує погляд передусім на такі проблеми сучасної сім'ї: причини панування чоловіків у родині та в суспільстві загалом; стереотипи свідомості чоловіків і жінок, що виправдовують підлеглий стан жінок у сім'ї та суспільстві, а також засоби, за допомогою яких чоловіки підтримують ці стосунки; непаритетний розподіл сімейних ролей тощо.

Проблема гендерних відмінностей у світовій соціології

Проблемами гендерних відмінностей, нерівності чоловіків і жінок цікавляться усі соціологічні концепції, напрями, парадигми.

Соціобіологічна парадигма

На думку її представників (Е. Вілсон, Д. Бараш), біолого-анатомічні відмінності зумовлюють протилежні соціальні статуси й ролі чоловіків та жінок, що виявляється у відповідних формах поведінки. Наприклад, жінка завжди впевнена, що народжена нею дитина — частина її самої, вона схильна до її виховання, до створення домашнього затишку. Заради благополуччя своїх дітей жінки прагнуть сексуальних контактів з чоловіками, які належать до більш високих, ніж вони, соціальних верств. Генетичний код чоловіків рішуче впливає на їх агресивність та наполегливість: щоб мати успіх у жінок, вони змушені змагатися не тільки фізично, але й у сферах економіки та політики. Соціобіологи припускають, що і чоловіки, і жінки можуть обрати інші варіанти

поведінки, але в такому разі це суперечитиме їх генетичним кодам, що негативно позначиться на них та їх дітях.

Опоненти соціобіологічних концепцій, не заперечуючи значущості статевого чинника, вважають, що сексуальність, статуси та ролі чоловіків і жінок детерміновані передусім соціальними та культурними відмінностями.

Структурний функціоналізм

Ґрунтується на тому, що окреслення гендерних статусів на основі статевої спеціалізації відбувалося одночасно з формуванням людської цивілізації. Так, здавна жінки опікувалися дітьми, а чоловіки здобували харч. З розвитком цивілізованих інститутів для реалізації цих статусів не обов'язковою була фізична сила, але самі статуси та ролі, помітно змінившись, залишилися, довівши свою функціональну необхідність для суспільства. Наприклад, Т. Парсонс головні функції статусів і ролей вбачає в соціалізації молодого покоління та стабілізації життя дорослих. Роль жінки, на його думку, є експресивною, пов'язаною зі створенням теплоти, затишку, емоційної підтримки. Чоловік виконує інструментальну роль, яка забезпечує матеріальний добробут. Розподіл статевих ролей, які водночас підтримують одна одну, забезпечує ефективне функціонування сім'ї як соціальної системи. Цей розподіл, вважають функціоналісти, є природним, задовольняє чоловіків і жінок, сім'ю, суспільство.

Марксистська та неомарксистська концепції

Представники її вважають, що стосунки між чоловіками та жінками мають історичний характер, тобто не завжди були однаковими. На зорі цивілізації існував розподіл праці за статевими ознаками: чоловіки були здобувачами їжі, а жінки опікувалися домом. Тоді чоловіки ще не домінували у суспільстві. Полігамні стосунки не давали чоловікам упевненості, хто їх діти. Тому власність (майно) передавалися дітям за материнською лінією. На думку Ф. Енгельса, становище змінилося з виникненням приватної власності, якою володіли та розпоряджались чоловіки. Для певності, що ця власність потрапить саме до їх дітей, чоловіки заборонили полігамію та закріпили моногамні стосун-

ки, а одночасно й своє домінування над жінками. Розвиток капіталістичних відносин створив передумови для нових, досконаліших форм міжстатевих стосунків, що пов'язано передусім з подоланням економічного домінування чоловіків у сім'ї. Марксисты стверджували, що з ліквідацією приватної власності будуть ліквідовані не тільки статеві нерівності, а й гендерні ролі взагалі. Спроби за радянських часів реалізувати ідею рівності жінок і чоловіків мали гіпертрофованій характер та призвели до заперечення їх гендерних ролей.

Згідно з неомарксистськими теоріями нерівність між чоловіками та жінками полягає у природі капіталізму, яка заперечує свободу статевого вибору. Даючи жінкам меншу заробітну платню, ніж чоловікам, суспільство підтримує панування чоловіків. Через низькі доходи жінка змушена виходити заміж, сподіваючись отримати від життя більше благ. Відповідним є її пошук шлюбного партнера, здатного це забезпечити. Заміжні жінки працюють на чоловіків, перебираючи на себе домашні клопоти, маючи виноградом харч, одяг, дах над головою. Неомарксисты (американський соціолог Хартманн) порівнюють заміжніх жінок з рабами часів Громадянської війни у США. Домашні обов'язки ставлять жінок у несприятливі умови на ринку праці. Незважаючи на використання побутових приладів, домашня робота потребує багато часу. Тому жінки не прагнуть працювати повний день, працювати у вихідні.

Соціологи стверджують, що підкорення жінок забезпечує гнучкість ринку за капіталізму. Відрізняючи первинний і вторинний його сектори, до першого відносять високооплачувані та стабільні посади, до другого — низькооплачувані посади, де здебільшого працюють жінки. Такий підхід до використання жіночої праці зумовлений тим, що жінки:

— менш надійні працівники, ніж чоловіки, оскільки можуть звільнитися за сімейними обставинами, не виходити на роботу у зв'язку з хворобами дітей;

— менше дорожать роботою, ніж чоловіки, можуть залишити її, ставши домогосподарками або у зв'язку з вагітністю;

— у них слабше розвинуті організаторські здібності.

Серед представників неомарксизму поширені думки, що не тільки капіталізм спричинює домінування чоловіків над жінками, а й чоловіки винні в цьому, оскільки вони безкоштовно привласнюють результати жіночої праці.

Теорія конфлікту

Видатний її представник Р. Коллінз вважає, що статеві нерівності зумовлені конфліктом між чоловіками (панівна група) та жінками (залежна група). В основі цього панування — підкорення чоловіками жінок заради сексуального задоволення. Щоб узаконити доступ до них та зміцнити своє панування, чоловіки здобули право на «сексуальну власність». Згодом сформувався так званий сексуальний ринок, де чоловіки та жінки торгуються між собою, намагаючись вдало обрати для себе партнера. Ступінь залежності жінки від чоловіка визначається матеріальною залежністю та цінністю жінки як власності, що підлягає обміну. В сучасних суспільствах жінкам дозволено володіти багатством, учитися та працювати поза домом, що підвищує їх вартість при обміні. Тенденція до економічної незалежності жінок робить їх незалежними й у статевих стосунках, які можуть бути менш пов'язаними зі шлюбом. Матеріально спроможні жінки мають більше можливостей щодо вибору партнера.

Символічний інтеракціонізм

Сутність цієї концепції полягає в тому, що гендерні ролі є продуктом цивілізації та формуються у процесі взаємодії людей, а статеві статуси та ролі є наслідком постійного внутрішнього діалогу людини з узагальненим представником іншої статі. Це, власне, і мотивує статеві стратегії чоловіків і жінок. Наприклад, якщо дівчина очима узагальненої особи бачить себе дружиною та матір'ю, вельми ймовірно, що її типова поведінка буде мотивована цими символами. Такий принцип поширюється на вибір поведінки. Тому інтеракціоністи досліджують стосунки між чоловіками та жінками крізь призму аналізу значущих символів, які визначають гендерні стратегії.

Фемінізм: сутність, етапи, напрями

На хвилі протесту проти дискримінації жінок, гендерних стереотипів виник фемінізм.

Фемінізм — науковий напрям і суспільний рух, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя.

Першими зробили спроби обґрунтувати рівноправність чоловіків і жінок французькі філософи Вольтер, Д. Дідро, Ш.-Л. Монтеск'є, які обстоювали право жінок брати участь у суспільному житті, стверджували, що їх природа не менш складна, ніж чоловіча. Самі жінки заявили про себе активною участю у Великій Французькій революції, започаткували жіночі клуби, журнали. Француженки, не протиставляючи себе чоловікам, звертали увагу на свою безправність. Але революційна влада, оцінивши громадську активність жінок, не змогла протистояти патріархальній традиції, впливу католицької церкви, щоб визнати жінок самостійним суб'єктом історії, віднести їх до категорії «вільних» і «рівних». І це спричинило виникнення нового суспільного явища — фемінізму як руху на захист політичних і громадянських прав жінок.

Першим документом фемінізму вважають «Декларацію прав жінки та громадянки», написану французькою Олімпією де Гуж у 1791 р., в якій було заявлено, що жінка має такі самі права на свободу, володіння власністю, як і чоловік. Але на заваді цьому є «тиранія сильної статі». Декларація викликала в суспільстві потужний спротив, особливо фраза: «Якщо жінка має право зійти на ешафот, то вона повинна мати право зійти і на трибуну». До речі, О. де Гуж за доносом була гільйотинувана. Пізніше, в 1793 р., Конвент ухвалив рішення про заборону жіночих клубів, а через два роки заборонив жінкам збиратися у громадських місцях. Громадянський кодекс проголосив, що жінка не має ніяких громадських прав та повинна підкорятися своєму чоловікові. Тобто ідеал «свободи, братерства та рівності» був призначений регулювати відносини тільки між чоловіками.

Наприкінці XVIII ст. ідеї фемінізму заявили про себе у Великобританії передусім старанням журналістки Мері Волстонкрафт. У 1827 р. у м. Сенека-Фоллзе (США) відбувся перший з'їзд американських феміністок-суфражисток, на якому було висловлено протест проти дискримінації жінок, прийнято Декларацію прав жінок. У середині XIX ст. боротьба за надання жінкам виборчого права стала провідною ідеєю фемінізму.

У тогочасному фемінізмі чітко окреслилося три напрями: *суфражизм* (англ. *suffrage* — виборче пра-

во) — рух за надання жінкам права обирати; *гуманістичний*, який звільнення жінки вбачав у розвитку її інтелекту, підвищенні грамотності; *марксистський* вважав, що становище жінки-робітниці зумовлене класовими причинами, тому боротьба за її звільнення збігається із загальним завданням звільнення пролетаріату. У зв'язку з цим окремого жіночого питання не існує, воно вирішуватиметься разом з вирішенням проблем пролетаріату. Цей напрям найпоширенішим був у Росії. Головний ідеолог його — Олександра Коллонтай (1872—1952).

Отже, за одне століття фемінізм поширився в цьому світі, вперше порушивши питання про права жінки, рівність статей, сприяв формуванню атмосфери морального осуду патріархату. Успіх суфражизму (у багатьох країнах напередодні Другої світової війни жінки здобули виборче право), а також об'єктивні чинники — війна, повоєнне відродження — призвели до того, що фемінізм фактично не виявляв себе майже до 60-х років XX ст. Поштовхом до його відродження стала книга французької Симони де Бовуар «Друга стаття» (1949 р.), яка є повним історико-філософським дослідженням становища жінки від створення світу. Авторка обстоювала тезу, що в жінках закладені такі ж потенції, як і в чоловіках. Головна вимога жіночого руху — визнати рівноправність жінки, яка не є другою статтю.

Саме ця праця засвідчила появу неофемінізму, основними ідеями якого є:

— боротьба не за отримання рівних прав (фактично в усьому світі вони є однаковими), а за рівні можливості;

— виклик патріархальній культурі з метою не тільки змінити становище жінок, а ревізувати всі можливості соціальної реальності, всі сфери буття;

— прагнення до того, щоб у збалансованій культурі жіночі соціальні ролі, духовні потенції набули цінності та значущості для суспільства.

Неофемінізм констатує, що сучасна західна культура є патріархальною, маскуліною, організованою не тільки за чоловічим зразком, а й пронизаною забобонами стосовно жінок, що виявляється в усіх сферах: науці, сім'ї, владі, релігії, мистецтві, рекламі тощо.

У 60-ті роки XX ст. оформилося три напрями неофемінізму:

1. Ліберальний. Основні вимоги його — ліквідація дискримінації жінок, законів, що обмежують їх права. Нерівність жінок є наслідком упередженості та неосвіченості, що можна подолати розвитком освіти та спеціально зорієнтованими урядовими реформами. Одна з теоретиків цього напрямку Бетті Фріден у роботі «Містичне жіноче» акцентувала увагу на жінці передусім як на особистості, а вже потім як на дружині та матері.

2. Радикальний. Виходить з того, що головним злом, яке породжує нерівність жінок, є чоловічий шовінізм. Тому необхідно зруйнувати все створене чоловіками, передусім державу. Теоретик цього напрямку Мері Дейлі закликала до «священної боротьби проти чоловіків». Серед головних вимог: безкоштовні ясла, доступність протизаплідних засобів, право на аборти, ліквідація дискримінації лесбіянок, рівні можливості щодо освіти жінок, подолання загрози насилля. На думку його представників, пригнічення жінок породив патріархат. Адже жінок пригнічують саме чоловіки, які століттями використовують свій контроль над економічними відносинами, ідеями, культурою, правовими нормами, узаконюючи інститути, які захищають лише їх інтереси. Влада чоловіків над жінками пронизує як суспільну, так і сімейну, інтимну сфери. Її підтримують соціалізація, освіта, засоби масової інформації, релігія. Чоловіки контролюють жінок засобами сексуальності та насилля. Вихід з цього становища вони вбачають у сепаратизмі, який зможе примусити деяких чоловіків змінити свою поведінку та переглянути відданість патріархату.

3. Марксистський (соціалістичний). Жіночу пригніченість розглядає як продукт капіталістичних і патріархальних суспільних відносин, вважаючи можливим їх звільнення із завершенням капіталістичної фази та подоланням чоловічого контролю. Його прихильники стверджують, що дискримінація жінок вигідна капіталізму. Недооцінка жінок на роботі, значно нижча оплата праці, ніж у чоловіків, перетворює їх на резервну «армію дешевої праці».

Спільним для всіх напрямів є зосередження на проблемі пригнічення жінок, а відмінним — підхід до з'ясування причин такого становища та бачення шляхів його подолання.

В Україні феміністські погляди стали поширюватися в XIX ст. У них домінували ліберальна та марксистська концепції. Спектр тлумачень суспільних проблем жінок був максимально широким — від ортодоксально-клерикальних до радикально-соціалістичних. Організаційно український жіночий рух оформився у 1884 р. заснуванням першого жіночого товариства у Станіславі (нині — Івано-Франківськ) і жіночого товариства О. Доброграєвої (Київ). Згодом було створено «Клуб русинок», «Гурток українських дівчат», «Жіноча громада», «Союз українок» та ін. Ідеологами українського жіночого руху вважають Наталю Кобринську, Софію Русову, Христю Алчевську, Ольгу Кобилянську.

Помітно активізувався український жіночий рух на початку XX ст.: великими тиражами виходили жіночі газети та журнали, активно розвивалися жіночі організації. Водночас точилася гостра дискусія між прихильниками ліберальних та марксистських поглядів. Тези лібералів про емансипацію, моральне перевиховання суспільства марксистки кваліфікували як прояв «буржуазного фемінізму», пропонуючи замінити поняття «емансипація» на «жіноче питання», «жіноча особистість», «жіночі маси».

Радянська влада формально надала жінці всю повноту юридичних прав, заборонивши водночас діяльність незалежних жіночих організацій. Натомість при органах влади було створено жінвідділи, завдання яких полягало в тому, щоб викувати з жіночих трудових ресурсів армію робітниць і селянок, а це мало своїм наслідком зникнення особистості, нівелювання соціокультурних відмінностей між чоловіком та жінкою.

Крім того, попри велику кількість жіночих організацій, розвинутої феміністської традиції в українській культурі не існувало. У суспільстві домінували інтереси нації. Проблема жіночих прав була вторинною порівняно з питанням про незалежну Українську державу. Символізм жіночого руху багато в чому був детермінованим традицією українського націоналізму, який трактував образ української жінки із застосуванням страждальних мотивів. Згодом жіночий образ трансформувалася у материнський і національний: жінка — мати — Батьківщина — нація.

Сучасний український жіночий рух є відчутно консервативним, організаційно розрізним. Цієї проблеми не вичерпує діяльність впливових громадських організацій («Гендерне бюро ПРООН», Центри «Жінка для жінки», «Жіночий консорціум ННД-США» та ін.), бізнес-центрів для жінок, організацій з надання допомоги жінкам, які перебувають у складному моральному та матеріальному становищі, центрів перекваліфікації жінок, розвиток феміністських журналів («Бюлетень Гендерного бюро», «Діалог різноманітностей», «Очима жінки», «Новий образ»). Якщо перша хвиля жіночого руху в Україні (1989 — середина 90-х років ХХ ст.) була пов'язана з політикою українського націоналізму, то друга хвиля (з середини 90-х років) дедалі більше починає поєднувати цілі жіночого руху з феміністськими завданнями розвитку жіночого самовизначення, індивідуальності, жіночої реалізації в сучасному світі. Вона більше зорієнтована на ідеали незалежного руху, який розвивається у формі неурядових, недержавних жіночих громадських об'єднань. Водночас необізнаність у феміністській проблематиці, відсутність розвинутих традицій демократичних соціальних рухів в Україні ускладнюють розвиток українського жіночого руху. До того, українки не зовсім готові до сприйняття ідей фемінізму. У суспільстві багато патріархальних стереотипів як серед чоловіків, так і серед жінок.

Становище жінки в Україні віддзеркалює процеси в усіх постсоціалістичних країнах. Інтегруючись у світове співтовариство, Україна ратифікувала міжнародні акти, спрямовані на ліквідацію всіх форм дискримінації жінок (Конвенцію ООН «Про ліквідацію усіх форм дискримінації жінок»). Але реально на становище жінок це не вплинуло. Наприклад, у сучасному українському парламенті вони становлять менше 10%; бізнес і підприємництво залишаються чоловічими сферами; традиційно низькі шанси жінок на ринку праці; вони часто страждають від насилля та сексуального переслідування тощо. Ці проблеми були системно проаналізовані на Всеукраїнській конференції «Стратегія четвертої Всесвітньої конференції з питань становища жінок і програма дій в Україні», що відбулася у 1996 р. в Києві й підкреслила необхідність ліквідації нерівності між чоловіками та жінками у сфе-

рі влади, виступила за прийняття відповідних державних рішень. Сучасна гендерна політика розвивається за такими напрямками:

- рівноправність у зайнятості та навчанні;
- сервісний контроль за дітьми;
- контроль за народжуваністю, методами контрацепції та штучного переривання вагітності;
- юридична та фінансова незалежність жінок;
- протидія сексуальному гнобленню та чоловічому насильству.

Ключові її положення відображають основні вимоги міжнародного жіночого руху і поступово набувають ознак державного нормативного регулювання в розвинутих країнах. Жіночий чинник є значним у сучасній картині світу, вимагає переосмислення засад цивілізації. На передній план виступають принципово нові проблеми визначення місця жінки в сучасному світі, без розв'язання яких неможливий подальший прогрес людства.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте особливості гендерного підходу та його евристичні можливості.
2. Дайте визначення головних категорій гендерної соціології: гендер, фемінізм—маскулінність, патріархат, біархат.
3. Проаналізуйте головні соціологічні парадигми щодо проблеми гендерних відмінностей.
4. Окресліть шлях розвитку вітчизняної гендерної соціології, визначте її основні проблеми.
5. Що таке гендерна соціалізація? Які чинники впливають на цей процес? Розгляньте відмінності у соціалізації чоловіків і жінок.
6. Обґрунтуйте своє розуміння сутності етапів та напрямів фемінізму.
7. Проаналізуйте сутність та роль гендерних стереотипів, тенденцію до їх змінювання в сучасному суспільстві.

Теми рефератів

1. Соціальна дискримінація жінок: сутність та форми прояву.
2. Патріархальний характер сучасної політичної сфери.
3. Специфіка гендерної соціалізації в сучасному українському суспільстві.
4. Історія феміністської думки в Україні.
5. Проблема насильства над жінками та шляхи її подолання.

4.

Методика і техніка соціологічних досліджень

4.1. Програмування та організація дослідження

Соціологічне дослідження: поняття, функції, види

Соціологічне дослідження є досить складною справою, потребує серйозної і тривалої підготовки. Надійність і цінність отриманої інформації безпосередньо залежить від оволодіння правилами, технологією його підготовки і проведення.

Соціологічне дослідження — система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище, процес.

Основні функції соціологічного дослідження:

— *пізнавальна* — відкриває нові знання про функціонування і розвиток суспільства та його окремих сфер, про сутність соціальних явищ і процесів, роль людини в них, дає змогу побудувати цілісну картину реального життя соціуму, спрогнозувати його розвиток;

— *методологічна* — забезпечує реалізацію міждисциплінарного зв'язку соціології з іншими науками про людину і суспільство, що зумовлює нові підходи у вивченні соціальної дійсності, важливі відкриття на межі різних наукових напрямів;

— *практична* — полягає у виробленні практичних заходів із вдосконалення соціальної реальності, ефективного соціального контролю за соціальними процесами;

— *інформаційна* — сприяє отриманню соціальної інформації щодо стану і тенденції розвитку явищ і процесів суспільного життя, функціонування соціальних спільнот, груп, окремих індивідів, їх потреб, мотивів, реальної та вербальної поведінки, громадської думки, що формує інформаційну базу пізнання соціальної реальності;

— *управлінська* — забезпечує соціальне управління на всіх рівнях функціонування соціуму, зворотний зв'язок між суб'єктами (владними, адміністративними структурами, керівниками підприємств, організацій) та об'єктами (населенням, окремими соціальними групами, працівниками) управління, вироблення науково обґрунтованих управлінських рішень.

У проведенні соціологічних досліджень виділяють чотири послідовних, логічно і змістовно взаємопов'язаних етапи:

1. Підготовчий. Полягає у виробленні програми та інструментарію — анкети, бланка інтерв'ю, бланка фіксування результатів спостереження, аналізу документів тощо.

2. Збір первинної соціологічної інформації. Відбувається за допомогою опитування, спостереження, аналізу документів, експерименту.

3. Упорядкування та обробка зібраної інформації.

4. Аналіз обробленої інформації, підготовка звіту, формулювання висновків, розробка рекомендацій.

Специфіка кожного з етапів визначається конкретним видом соціологічного дослідження. Їх виділяють залежно від узятих за основу критеріїв. Найважливішими з них є мета дослідження, глибина потрібного аналізу, метод збирання первинної соціологічної інформації, об'єкт дослідження, терміни проведення, відносини між замовником і виконавцем, сфера соціальної дійсності, яку вивчають.

За метою виокремлюють:

— *фундаментальні дослідження* — спрямовані на встановлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані з вирішенням найскладніших проблем суспільства;

— *прикладні дослідження* — націлені на вивчення конкретних об'єктів, вирішення певних соціальних проблем;

За глибиною аналізу виділяють:

— *пошукові дослідження* — за своїми параметрами є найпростішими, вирішують прості за змістом завдання. Застосовують їх тоді, коли проблема, об'єкт або предмет дослідження належить до маловивчених або взагалі не вивчених. Охоплюють невеликі сукупності, мають спрощені програму та інструментарій. Найчастіше використовують як попередній етап більш глибокого масштабного дослідження, орієнтуючи їх на збирання інформації щодо об'єкта та предмета дослідження, уточнення гіпотез тощо;

— *описові дослідження* — покликані створити відносно цілісну уяву про досліджувані явища, процеси. Проводять відповідно до повної програми, застосовуючи чіткий, детально опрацьований інструментарій, здебільшого тоді, коли об'єктом аналізу є відносно велика спільнота людей, з певними соціальними, професійними і демографічними характеристиками. За структурою, набором процедур є значно складнішими від пошукових досліджень;

— *аналітичні дослідження* — полягають не тільки в описуванні соціальних явищ та їх компонентів, а й у встановленні причин їх виникнення, механізмів функціонування, виокремленні факторів, що забезпечують їх. Підготовка аналітичного соціологічного дослідження потребує значних зусиль, професійної майстерності дослідника — аналітичних здібностей, вміння інтерпретувати та аналізувати складну соціологічну інформацію, робити виважені висновки.

За методом, застосовуваним у соціологічному дослідженні, виокремлюють опитування і аналіз документів, соціологічне спостереження, соціологічний експеримент.

За затратами часу виділяють довгострокові (терміни проведення — від 3 років і більше), середньострокові (від 6 місяців до 3 років), короткострокові (від 2 до 6 місяців) та експрес-дослідження (від 1—2 тижнів до 1—2 місяців).

Зважаючи на тип відносин між замовником і виконавцем, соціологічні дослідження бувають держбюджетними і госпрозрахунковими. *Держбюджетні дослідження* виконують на замовлення державних установ, оплачуються ними; *госпрозрахункові* — на замовлення окремих підприємств, організацій, фірм, які й оплачують їх виконання.

Залежно від способу дослідження об'єкта (у статичній чи динамічній) виділяють разове і повторне соціологічне дослідження. *Разове дослідження* інформує про стан об'єкта, його кількісні, якісні характеристики на момент дослідження, відображає «моментальний зріз» соціального явища. Дані, що відтворюють зміни об'єкта, їх напрями і тенденції, можуть бути отримані лише за допомогою *повторних досліджень*, які проводять через певні проміжки часу. Тобто повторні дослідження проводять кілька разів протягом певного часу на підставі єдиної програми та інструментарію. Серед повторних досліджень виділяють панельні (досліджують зміни одного й того самого об'єкта упродовж певного часу, при цьому обов'язковим є збереження однакової вибірки), трендові (досліджують зміни протягом певного часу на тому самому об'єкті без дотримання вибірки), когортні (досліджують специфічні соціальні сукупності — когорти — впродовж певного часу).

Щодо об'єкта пізнання дійсності виокремлюють соціологічні дослідження у сфері управління, промисловості, сільського господарства, науки, освіти, політики, культури, охорони здоров'я тощо.

За системою вибору одиниць об'єкта соціологічні дослідження поділяються на монографічні, суцільні та вибіркові. *Монографічні дослідження* спрямовані на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів. У *суцільних дослідженнях* обстежують усі, без винятку, одиниці об'єкта. Оскільки вони потребують багато часу, значних людських і матеріальних ресурсів, їх проводять рідко. З метою прискорення їх і скорочення витрат найчастіше використовують *вибіркові дослідження*. Вони обстежують не всі одиниці, що є об'єктом дослідження, а лише їх частину. Мета вибіркового дослідження — на підставі певної кількості обстежених одиниць об'єкта (кількість і характеристику їх визначають за допомогою спеціальних правил, математичних прийомів) скласти висновки щодо досліджуваного явища як цілого.

Своєрідне місце у цій класифікації посідають *пілотажні (пробні) соціологічні дослідження*, які дають змогу оцінити якість інструментарію (анкет, опитувальних листів, протоколів спостереження, процедур, аналізу документів тощо), а також внести необхідні

корективи у нього. Наслідки цих досліджень, зафіксовані у робочих документах, впливають на поліпшення методик, інструкцій щодо відбору та організації збирання вихідних даних.

Програма соціологічного дослідження та її компоненти

Підготовка соціологічного дослідження насичена різноманітними видами робіт, специфічними науковими процедурами, найголовнішими з яких є:

— вибір методології дослідження й інтерпретації отриманих даних;

— обґрунтування теоретичних засад, логічної послідовності дослідження;

— вироблення інструментарію (анкети, бланка інтерв'ю, кодувального бланка для проведення спостереження тощо);

— розробка методичних документів для збирання первинної інформації (поради інтерв'юєру, спостерігачу тощо);

— формування дослідницької групи відповідно до мети і завдань дослідження — розробників програми та інструментарію, виконавців польових досліджень, спеціалістів з обробки отриманої інформації, аналітиків для підготовки підсумкового звіту;

— навчання спеціалістів польових досліджень (інтерв'юєрів, спостерігачів та ін.);

— розробка програми обробки даних.

Схематично усталені в емпіричній соціології основні етапи і стандартні процедури соціологічного дослідження показано у таблиці 4.

Кожне соціологічне дослідження починається зі з'ясування намірів і мети замовника, уточнення теми дослідження, визначення термінів і витрат, пов'язаних з ними, з'ясування фінансових, матеріально-технічних аспектів справи. Після цього настає безпосередня дослідницька робота, початок якої пов'язаний зі створенням програми.

Програма соціологічного дослідження є науковим документом, що містить схему логічно обґрунтованого переходу від загальних теоретичних уявлень про досліджуване соціальне явище, до використання інструментарію і виконання дослідницьких процедур (зби-

Таблиця 4

Процедури та етапи соціологічного дослідження

I етап Розробка методологічного розділу програми			
1.1. Інформаційний пошук	1.2. Визначення проблемної ситуації	1.3. Формулювання проблеми	1.4. Визначення мети й завдань дослідження
1.5. Визначення об'єкта і предмета дослідження	1.6. Системний аналіз предмета дослідження	1.7. Формулювання гіпотез	1.8. Інтерпретація та операціоналізація основних понять
II етап Розробка методичного розділу програми			
2.1. Розробка стратегічного плану дослідження	2.2. Розробка методичного плану дослідження	2.3. Розробка інструментарію	
2.4. Обґрунтування вибірки	2.5. Визначення методів дослідження	2.6. Визначення методів аналізу	
III етап Збирання та обробка первинних даних			
3.1. Розробка робочого плану досліджень	3.2. Проведення пілотажного дослідження	3.3. Уточнення інструментарію	
3.4. Проведення польових робіт	3.5. Перевірка, кодування, підготовка даних для обробки	3.6. Обробка даних вручну чи за допомогою ЕОМ	
IV етап Аналіз та інтерпретація отриманих даних			
4.1. Статистичний аналіз	4.2. Перевірка гіпотез	4.3. Написання звіту	4.4. Розробка і впровадження рекомендацій

рання, обробки та аналізу інформації). Вона є стратегічним документом, який дає змогу зробити висновки щодо концептуальних засад, методики проведення, спрогнозувати його результативність.

Програма виконує методологічну, методичну, організаційну функції. Їх реалізація впливає на структуру програми, яка складається з методологічної та методичної частин.

Методологічна частина програми охоплює такі компоненти:

- формулювання та обґрунтування проблеми;
- розробку мети і завдань дослідження;
- визначення об'єкта і предмета дослідження;
- системний аналіз об'єкта дослідження;
- формулювання робочих гіпотез дослідження;
- інтерпретацію та операціоналізацію основних

понять дослідження.

Методична частина програми передбачає:

- розробку стратегічного плану дослідження;
- визначення досліджуваної сукупності, розробку вибірки дослідження;
- вибір і опис методів збирання первинної соціологічної інформації (опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент);
- обґрунтування логіки аналізу та інтерпретацію зібраної первинної соціологічної інформації за розробленим інструментарієм;
- опис схеми аналізу отриманих даних.

Створення програми починається з окреслення проблеми дослідження, тобто з визначення предмета і мети дослідження (наприклад, дослідження громадської думки щодо майбутніх виборів, вивчення попиту населення на певні товари, тенденцій злочинності серед певного прошарку населення, з'ясування становища молоді на ринку тощо). Отже, предметом дослідження є реальні життєві протиріччя, які створюють проблемну соціальну ситуацію, для вирішення якої необхідна правдива, оперативна, науково обґрунтована інформація.

Соціальна проблема — суперечлива ситуація реального життя, що має масовий характер і стосується інтересів соціальних спільнот, груп.

Соціологія використовує різноманітні підходи до визначення типу соціальної проблеми, беручи за основу мету дослідження, носія проблеми, масштаби її по-

ширення, час дії, глибину суперечності, що створює проблему.

Відповідно до мети виокремлюють гносеологічні (логіко-пізнавальні) і предметні проблеми. *Гносеологічні проблеми* спричинені нестачею інформації про стан, тенденції функціонування соціального об'єкта. Тобто народження проблеми зумовлене недостатністю знання про певні процеси, явища соціального життя. *Предметні проблеми* — це суперечності, зумовлені зіткненням інтересів соціальних спільнот, інститутів, які дестабілізують їхню життєдіяльність і стимулюють до активних дій.

За носіями виділяють такі види соціальних проблем: проблеми окремих соціальних груп (соціально-демографічних, національних, професійних, політичних та інших); проблеми соціальних інститутів, конкретних виробничих підприємств, державних закладів та установ, закладів освіти, організацій тощо.

За масштабами поширеності соціальні проблеми можуть бути державними, регіональними, локальними, відповідно до часу дії — нетривалими і довготривалими.

Беручи за критерій глибину суперечностей, можна виокремити однопланові (стосуються одного аспекту соціального явища, процесу); системні (характерні для багатьох елементів соціального явища, процесу) і функціональні (спричинені порушенням глибинних зв'язків у механізмі функціонування соціального явища або процесу) соціальні проблеми.

Для того щоб сформулювати соціальну проблему, необхідно:

- на підставі аналізу документів замовника скласти уявлення про реальну проблемну ситуацію;
- провести розмову з керівниками і працівниками організації-замовника з метою отримання додаткової інформації щодо проблемної ситуації;
- проаналізувати наукову літературу, статистичні матеріали, дані інших досліджень (соціологічних, економічних, політологічних тощо) для остаточного завершення інформаційного пошуку.

З'ясування проблеми дослідження є надто важливою справою, оскільки помилки помножуються на всіх наступних стадіях. Потрібно розрізняти реальні й надумані, міфічні, соціальні проблеми; уникати дослідження вельми масштабних соціальних проблем.

що може призвести до ускладнення інструментарію, непередбачених матеріальних і часових витрат на проведення дослідження та зробити його громіздким і малоефективним; прагнути до якомога точнішого, конкретнішого формулювання проблеми, що дасть змогу грамотно та оперативно провести соціологічне дослідження і розробити адекватні рекомендації.

При цьому необхідно розрізнити проблеми соціальні й наукові. Як відомо, соціальна проблема — це життєве протиріччя, яке потребує вирішення. Неможливість вирішення соціальної проблеми існуючими засобами і методами змушує вдатися до наукового пізнання. Наукова проблема повинна більш-менш точно відображати проблемну соціальну ситуацію. З'ясування власне наукової проблеми дає змогу зафіксувати, з одного боку, наявність соціальної проблеми, а з іншого — відсутність або застарілість шляхів, способів її вирішення. Постановка наукової проблеми означає вихід за межі вже вивченого у сферу того, що тільки починають вивчати. Проблема дослідження завжди передбачає свого носія — певну спільноту чи групу, їх діяльність. Тому об'єктом дослідження найчастіше є те, що містить соціальне протиріччя і породжує проблемну ситуацію.

Об'єкт соціологічного дослідження — певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, процеси у їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодії).

Об'єкт дослідження існує в соціальній реальності незалежно від дослідника. Предмет дослідження має штучне походження, оскільки формулюється дослідником відповідно до мети і завдань дослідження.

Предмет соціологічного дослідження — найбільш значущі з теоретичної або практичної точки зору особливості, сторони об'єкта, які необхідно дослідити.

Один і той самий соціальний об'єкт може мати багато особливостей, якостей, сторін, які відображають певну його характеристику. Тому вибір предмета дослідження передбачає чітку постановку проблеми, формулювання мети і завдань дослідження, системний аналіз його об'єкта.

У реальному соціологічному дослідженні визначення об'єкта і предмета іноді зумовлює певні труднощі. Тому програма дослідження обов'язково передбачає системний аналіз об'єкта, основною метою якого є по-

будова гіпотетичної (концептуальної) моделі об'єкта з урахуванням комплексу його елементів, зовнішніх і внутрішніх зв'язків. Такий аналіз об'єкта дослідження дає змогу:

- зафіксувати його складові, зовнішні та внутрішні зв'язки;
- описати механізм його функціонування і розвитку;
- встановити головні й другорядні чинники, що визначають цей механізм;
- конкретизувати проблемну ситуацію;
- з'ясувати предмет дослідження;
- визначити й проінтерпретувати основні поняття дослідження;
- розробити робочі гіпотези;
- виокремити категорії та одиниці аналізу.

Важливим у системному аналізі є встановлення сукупності чинників, які впливають на об'єкт і визначають напрями і тенденції його функціонування та розвитку. Тому дослідник повинен виокремити та описати якнайбільше цих чинників, встановити їх значення, зв'язок, силу і специфіку впливу. Загалом чинники класифікують на загальні (характерні для всього класу подібних об'єктів), специфічні (характерні для конкретного об'єкта), зовнішні (знаходяться у навколишньому середовищі), внутрішні (містяться у самому об'єкті), функціональні (визначають функціональні зв'язки елементів об'єкта), структурні (забезпечують спосіб зв'язку елементів об'єкта), генетичні (зумовлюють походження і послідовність станів об'єкта), об'єктивні (їх дія не залежить від функціонування об'єкта), суб'єктивні (залежать від функціонування об'єкта), прямі (результати їх впливу виявляються безпосередньо), опосередковані (результати їх впливу проявляються у взаємодії з іншими факторами), індивідуальні (пов'язані з діяльністю окремих учасників), колективні (пов'язані з діяльністю соціальної спільноти, групи, колективу).

Мета і завдання соціологічного дослідження

Мета соціологічного дослідження містить в собі відповідь на питання, для чого воно проводиться, орієнтує дослідження на кінцевий результат, визначає логіку і спрямованість завдань, упорядковує різноманітні дослідницькі процедури. Відповідно до мети со-

тань, доступних для розуміння респондентів, що сприймаються однозначно і передбачають їх щирі відповіді: «Чи задоволені Ви стосунками з товаришами по роботі?», «Як часто у Вашому колективі бувають конфліктні ситуації?» тощо.

Аналізуючи отриману інформацію, дослідник проводить зворотну соціологічну процедуру (послідовно аналізуючи значення індикаторів, він поступово повертається на рівень теоретичних понять і робить висновки щодо досліджуваної проблеми). Тому рух від теорії до уточнення смислу, побудови емпіричних показників і повернення знову до теоретичного тлумачення отриманих даних є складним пізнавальним процесом, який не можна повністю формалізувати. На цьому етапі важливу роль відіграють професіоналізм, досвід, загальна і професійна культура дослідника.

Вироблення і перевірка робочих гіпотез

Гіпотеза в соціологічному дослідженні — обґрунтоване припущення про структуру, механізми функціонування і розвитку досліджуваного об'єкта.

Головна її функція полягає в отриманні нового знання, яке збагачує уявлення про досліджувану проблему. У соціологічному дослідженні застосовують різноманітні види гіпотез.

За змістом виокремлюють гіпотези описові (містять припущення про фактичний стан об'єкта, його функціонування), пояснюючі (орієнтовані на встановлення причин, чинників, що пояснюють механізми функціонування об'єкта), прогнозні (передбачають тенденції та напрями функціонування і розвитку об'єкта).

За рівнем аналізу гіпотези бувають теоретичні (існують у формі теоретичних припущень), статистичні (формулюються як система показників й індексів статистики), емпіричні (постають як операційні поняття, індекси, показники).

З огляду на завдання дослідження виокремлюють основні та другорядні гіпотези. Крім того, гіпотези бувають первинні (робочі гіпотези, висунуті в ході розробки програми дослідження) та вторинні (висунуті замість первинних, якщо ті не підтверджуються під час дослідження).

Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки у процесі попереднього системного аналізу досліджу-

ваного об'єкта. Під час соціологічного дослідження вона може бути підтвердженою або спростованою. Щоб стати науковою, гіпотеза повинна відповідати вихідним принципам теорії наукового пізнання, що є дуже важливим для відокремлення реалістичних і хибних гіпотез. Вона не повинна суперечити ustalеним теоріям, дослідженим, перевіреним і точно встановленим фактам. Трапляється, однак, що гіпотеза, суперечачи ustalеним теоріям, виявляється цілком спроможною. Не менш важлива її доступність для перевірки у процесі соціологічного дослідження.

Перевірка робочих гіпотез можлива тільки за умови, що всі поняття і терміни, за допомогою яких вона сформульована, будуть теоретично та емпірично інтерпретовані, визначені за допомогою індикаторів і знайдуть своє місце в соціологічному інструментарії.

Розробка стратегічного плану дослідження

Відповідно до мети і завдань дослідження, обізнаності щодо досліджуваного об'єкта виробляють конкретну стратегію пошуку — план соціологічного дослідження (пошуковий, описовий, експериментальний), який визначає послідовність, спрямованість операцій на досягнення поставленої мети.

Пошуковий план. Використовують за відсутності чіткого уявлення щодо проблеми або об'єкта дослідження. Головна мета його полягає в націленні роботи дослідника на з'ясування проблемної ситуації, визначення контурів об'єкта дослідження, формулювання мети, завдання, вироблення гіпотез. Пошуковий план передбачає такі головні етапи роботи: вивчення наукової літератури, документів (допомагає скласти загальне уявлення про досліджувану проблему); опитування експертів (сприяє доповненню й уточненню проблеми, формулюванню первинних гіпотез); проведення спостережень (визначає проблемну ситуацію і вироблення гіпотез).

Описовий план. До нього вдаються, коли наукові знання дають змогу дослідникові визначити об'єкт дослідження, сформулювати описову гіпотезу. Мета такого плану — перевірити гіпотезу, отримати кількісно-якісні характеристики досліджуваного об'єкта. Описовий план передбачає, окрім процедур, які вико-

ристовують при розробці пошукового плану (вивчення наукової літератури, опитування експертів, проведення спостережень), застосування додаткових дослідницьких засобів (проведення соціологічного дослідження, статистичний аналіз отриманих даних).

Експериментальний план. Він є ефективним тоді, коли знань про об'єкт дослідження достатньо для формулювання пояснюючої гіпотези. Мета його полягає у встановленні механізмів функціонування і розвитку об'єкта.

Розробка методичного плану дослідження

Методична частина програми має на меті організацію і впорядкування методів збирання, аналізу первинної соціологічної інформації, описання методичних і технічних прийомів, які використовуватимуть для здобуття соціологічної інформації, необхідної для перевірки загальної концепції дослідження. При цьому найчастіше застосовують такі терміни: первинна соціологічна інформація, метод, методика, техніка, процедура.

Первинна соціологічна інформація — дані, отримані під час соціологічного дослідження, які підлягають подальшій обробці й узагальненню.

До них належать відповіді респондентів, нотатки спостерігача у картках спостереження, матеріали, здобуті шляхом аналізу документів, цифровий матеріал тощо.

Метод — головний спосіб, який дослідник застосовує для збирання, обробки та аналізу даних.

Методика — послідовна і взаємозалежна сукупність технічних прийомів, операцій, пов'язаних із конкретним методом.

Техніка — сукупність спеціальних прийомів для ефективного використання певного методу.

Передбачає прийоми, які сприяють підвищенню надійності первинної інформації, проведення за потреби якісного і кількісного вирівнювання (ремонт) вибірки.

Процедура — загальна система дій дослідника, засоби організації та проведення дослідження, послідовність операцій тощо.

Оскільки соціологічне дослідження охоплює значну кількість операцій, конкретних процедур, специфічних технологій, важливо, щоб усі вони були чітко визначені, детально описані, логічно взаємопов'язані. Цьому сприяє робочий план, який розробляють поряд з програмою та організаційно-методичним планом соціологічного дослідження. Завдання його полягає у впорядкуванні відповідно до програми основних етапів, термінів дослідження, використання матеріальних і людських ресурсів. Робочий план передбачає такі види робіт:

— обговорення і затвердження програми та інструментарію дослідження;

— розробку проекту вибірки і схеми її коригування;

— складання інструкцій для групи, яка збиратиме первинну інформацію;

— тиражування методичного матеріалу та інструментарію для проведення пілотного (пробного) дослідження;

— проведення пілотного (пробного) дослідження, спрямованого на опанування методики збору первинних даних, випробування розробленого інструментарію;

— аналіз результатів пілотного (пробного) дослідження, внесення за його результатами коректив у програму, методичні документи та інструментарій;

— тиражування методичного матеріалу та інструментарію для проведення масового збирання соціологічної інформації;

— формування групи збирання первинної інформації та проведення відповідного інструктажу;

— остаточне вирішення організаційних питань щодо проведення масового дослідження;

— проведення польового дослідження для отримання первинних даних;

— складання інструкції щодо підготовки первинної інформації до обробки (перевірка зібраного матеріалу, редагування, кодування тощо);

— розробку аналітичних завдань для комп'ютера;

— введення первинної інформації до комп'ютера та її обробку;

— побудову таблиць, проведення математичних обчислень, перевірка гіпотез, проведення математичних розрахунків із застосуванням різних видів аналізу — регресійного, факторного, кластерного тощо;

— аналіз результатів дослідження і підготовку попереднього звіту;

— обговорення попереднього звіту, його висновків і рекомендацій;

— доопрацювання і затвердження остаточного звіту про дослідження, впровадження вироблених рекомендацій.

Для забезпечення своєчасного виконання цих робіт робочий план також встановлює строки й осіб, відповідальних за проведення дослідження.

Вибірка у соціологічному дослідженні

На етапі збирання первинних матеріалів суб'єкт соціологічного дослідження повинен з'ясувати кількісні та якісні параметри об'єкта, уточнити, хто є носієм інформації, скільки таких носіїв треба обстежити, щоб отримати реальну картину соціальної реальності. У практиці емпіричних досліджень, якщо об'єкт кількісно невеликий (не перевищує 300—500 одиниць), можна вдатися до суцільного обстеження, опитавши, наприклад, усіх респондентів або проаналізувавши всі номери визначених часописів тощо.

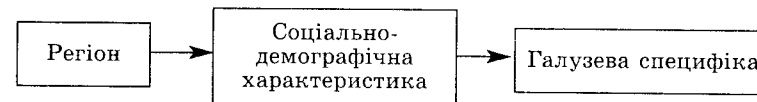
Але соціологія найчастіше має справу з великими групами людей, носіями певних характерних ознак, учасниками різноманітних соціальних процесів. Об'єктом досліджень можуть бути десятки і сотні тисяч людей, що мешкають у різних регіонах, містах, областях; багатотисячні колективи промислових підприємств, організацій; великі соціальні спільноти: підприємці, молодь, студентство, жіноцтво, діти. Тому дослідник, дбаючи про якість, достовірність майбутніх результатів, повинен ретельно підійти до вибору найоптимальніших методів. Адже суцільні обстеження за таких обставин неможливі (виняток становлять суцільні дослідження, використовувані під час перепису населення, проведення референдумів). Тому найчастіше вдаються до вибіркового методу як альтернативи суцільному обстеженню. Його теорія ґрунтується на досягненнях математичної статистики.

Вибірковий метод — науково обґрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об'єкт дослідження як ціле, спираючись на дані аналізу його певної частини.

Використання методу вибірки передбачає опанування таких понять, як «генеральна сукупність», «вибіркова сукупність», «одиниця відбору», «одиниця спостереження», «репрезентативність», «помилка репрезентативності» тощо.

Генеральна сукупність — обмежений територіально і в часі об'єкт дослідження.

Визначення генеральної сукупності передбачає конкретизацію характеристик об'єкта, його найважливіших суттєвих ознак, які піддаються фіксації. Здебільшого конкретизацію генеральної сукупності проводять за такою схемою:

Вибіркова сукупність — певна кількість відібраних за суворими правилами елементів генеральної сукупності.

Вона нібито є мікромоделлю генеральної сукупності. Її структура повинна максимально збігатися зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками і контрольними ознаками.

Одиниці відбору — елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом вибирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки.

Такими елементами є поселення, підприємства, різноманітні спільноти.

Одиниці спостереження — елементи вибіркової сукупності, які підлягають обстеженню.

Ними можуть бути як окремі індивіди, так і соціальні групи.

Для побудови вибірки конкретного соціологічного дослідження потрібно попередньо оцінити якість вибірки (визначити ймовірність і ступінь точності, з якими дані, отримані під час дослідження вибіркової сукупності, можна переносити на генеральну сукупність); дібрати тип вибірки, найбільш адекватний меті й завданням дослідження; визначити обсяг вибірки, який, з одного боку, повинен бути статистично значущим, а з іншого — економним, забезпечуючи оперативне отримання якісної інформації.

Визначення якості вибірки означає оцінку її на предмет репрезентативності щодо всього об'єкта дослідження.

Репрезентативність вибірки — здатність вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності.

Вибірка не може абсолютно точно відтворювати генеральну сукупність, тому вона завжди матиме певні відхилення від неї.

Помилка репрезентативності — відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності.

Чим більша величина відхилень, тим значніша помилка репрезентативності, тим нижча якість отриманих даних. Головне завдання на цьому етапі соціологічного дослідження — врахувати помилку репрезентативності під час інтерпретації та узагальнення результатів дослідження, проведеного із застосуванням вибіркового методу.

Значну роль у визначенні якості інформації, отриманої в результаті емпіричного дослідження, окрім репрезентативності, відіграють такі параметри, як надійність і валідність.

Надійність інформації — адекватність одержаних результатів дослідження соціальній ситуації.

Забезпечується вона врахуванням так званих випадкових помилок, які є неминучими внаслідок неоднорідності досліджуваного контингенту. Чим однорідніший контингент обстеження і чим більший обсяг вибіркової сукупності, тим незначніша випадкова помилка вибірки і відповідно вища якість отриманої інформації. Випадкові помилки виникають також і через низьку якість інструментарію, непрофесійну роботу дослідника тощо. Величину випадкової помилки можна розрахувати за допомогою спеціальних математичних формул.

Якість дослідження встановлюється величиною випадкової помилки (знаходять її за допомогою математичних формул), яка дає змогу врахувати її під час поширення висновків, зроблених на підставі вибіркового дослідження, на всю генеральну сукупність.

Валідність (обґрунтованість) інформації — відповідність результатів саме тим явищам і процесам, які передбачалося дослідити.

До зниження валідності можуть призвести не тільки помилки інструментарію, а й систематичні помилки вибірки.

Систематичні помилки — помилки, які виникають внаслідок неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності, занадто малого обсягу вибірки, хибного застосування способу відбору одиниць аналізу тощо.

Визначити величину систематичних помилок за допомогою математичних формул неможливо, тому вони значно погіршують результати досліджень і взагалі можуть звести їх нанівець. Крім того, слід врахувати, що надійність і валідність — самостійні параметри, не залежать один від одного, характеризують якість дослідження з різних боків. Тому обов'язково їх треба визначати окремо.

Перед тим, як обрати тип вибірки, визначаються щодо методу (ймовірнісний або цілеспрямований) відбору одиниць аналізу.

Ймовірнісний (стохастичний, випадковий) метод. Передбачає випадковий відбір одиниць аналізу, згідно з яким кожна одиниця генеральної сукупності має однакову можливість потрапити до вибіркової сукупності. Він покладений в основу випадкового та механічного типів вибірки. Випадкова вибірка є досить поширеною в соціологічних дослідженнях. Сутність її полягає в тому, що всі елементи генеральної сукупності, наприклад, працівників підприємства фіксують на картках, використовуючи їх прізвища або спеціальні кодуювальні номери. Перемішавши картки у барабані, вибирають необхідну їх кількість. Для великих генеральних сукупностей застосовують вибірку, згідно з якою всі елементи генеральної сукупності утворюють єдиний список, з якого через рівні інтервали відбирають необхідну кількість елементів вибіркової сукупності. Крок відбору визначають за допомогою спеціальної формули:

$$K = N : n,$$

де K — крок відбору, N — величина генеральної сукупності, n — величина вибіркової сукупності.

Поширеною є стратифікаційна (районована) вибірка, побудова якої пов'язана з поняттям «районування генеральної сукупності».

Районування генеральної сукупності — процес поділу досліджуваного об'єкта на складові відповідно до мети і завдань дослідження.

Стратифікаційна (районована) вибірка передбачає попереднє групування одиниць генеральної сукупності за певними критеріями, які повинні впливати на досліджуване явище. Але одиниці сукупності повинні істотно відрізнятися. Наприклад, при вивченні кар'єрних стратегій молоді з вищою освітою можна передбачити, що форма навчання (державна, приватна) буде впливати на їх погляди щодо працевлаштування, професійної кар'єри. Відомо, що частка студентів, які навчаються у приватних вищих навчальних закладах, значно менша, ніж тих, хто здобуває вищу освіту у державних вищих навчальних закладах. Тому ймовірність їх потрапити у вибірку за механічного відбору досить низька. У такому разі всі вищі заклади поділяють на групи залежно від форми навчання, а потім з кожного типу відбирають респондентів пропорційно чисельності всього контингенту. У більшості опитувань громадської думки, що проводять за національними вибірками, первинна стратифікація здійснюється за географічною локалізацією, звідси й назва принципу — районування.

«Гніздова» вибірка є протилежною до районованої. У ній за одиницю відбору для суцільного обстеження беруть групи, колективи. Якщо при районуванні дослідник виокремлює різнотипні підсукупності, то при гніздовій вибірці генеральну сукупність розбивають на однотипні групи («гнізда»), всередині яких містяться різномірні одиниці спостереження. Наприклад, досліджуючи колективи навчальних закладів, за одиницю можна взяти певні учнівські класи, студентські групи тощо.

Застосовуючи цей метод, дослідник повинен усі одиниці генеральної сукупності розподілити між гніздами, подбати про максимальну ідентичність за параметрами основних характеристик гнізд. Зручність, доступність і простота виокремлення гнізд роблять цей метод раціональним та економним. Але формальний підхід до виокремлення гнізд може призвести до спотворення реальної картини досліджуваного об'єкта.

Серійну вибірку використовують з метою розбити генеральну сукупність на однорідні частини (серії) за певними ознаками. Вважаючи серією сукупність статистично відмінних одиниць, дослідник може будувати вибірку з урахуванням детальних ознак структурної організації об'єкта. З кожної серії (пропорційно кількості елементів у ній) відбирають необхідну кіль-

кість елементів вибіркової сукупності. Кількість елементів, які належить вибрати окремо з кожної серії, визначають за допомогою формули:

$$n_i = (N_i \cdot n) : N,$$

де n_i — кількість елементів, які належить вибрати з певної серії; N_i — кількість одиниць у серії, n — вибіркова сукупність; N — генеральна сукупність.

Поряд з ймовірнісним підходом до побудови вибірки використовують цілеспрямований підхід, який не передбачає використання правил теорії ймовірності. Він є основою квотної та стихійної вибірок.

Квотна вибірка застосовується тоді, коли до початку дослідження відомі статистичні дані про контрольні ознаки елементів генеральної сукупності. Це дає змогу побудувати вибірку сукупність, відтворивши найважливіші пропорції генеральної сукупності, а на підставі цих пропорцій розрахувати відповідні квоти. Інформацію, яка утворює квоти, одержують з документів державної чи відомчої статистики. Найчастіше використовують показники за статтю, віком, освітою, типом поселення тощо.

Прикладом *стихійної вибірки* є поштове опитування читачів періодичного видання, опитування першого зустрічного журналістами на вулицях міст, метод «снігової кулі». Цей метод використовують, коли потрібно опитати декілька сот представників громадських організацій, знаючи, наприклад, лише 10 з них. Тоді інших респондентів шукають за допомогою цих 10, якщо кожен з них погодиться повідомити про своїх знайомих, які належать до цих організацій, а ті повідомлять про своїх знайомих. Наслідком цього буде збільшення кількості людей, яких можна буде опитати, тобто вибірка формується поступово, як «снігова куля».

Всі наведені типи вибірок відносять до *однощаблевих*. У сучасній практиці проведення масових великомасштабних досліджень застосовують *складні багатощаблеві вибірки*, які поєднують різні підходи до її формування.

Запитання. Завдання

1. Яке значення мають соціологічні дослідження в житті сучасного українського соціуму?

2. Назвіть етапи проведення соціологічного дослідження та проаналізуйте їх щодо послідовності, призначення, змісту, особливостей здійснення.

3. Яке місце посідає програма соціологічного дослідження у його підготовці, організації та проведенні?

4. Охарактеризуйте основні компоненти програми соціологічного дослідження.

5. Поясніть, що таке вибірковий метод, які поняття його характеризують.

6. У чому полягають особливості основних підходів до побудови вибірки?

7. Охарактеризуйте основні типи вибірок.

8. Обґрунтуйте доцільність використання певного виду вибірки у соціологічному дослідженні.

Теми рефератів

1. Місце і роль соціологічних досліджень у вивченні соціальної реальності.

2. Соціологічне дослідження: поняття, функції, види.

3. Програма соціологічного дослідження: поняття, функції, призначення.

4. Особливості програм у різних видах соціологічних досліджень.

5. Програма соціологічного дослідження: розділи, компоненти, процедури.

6. Значення методу вибірки у соціологічній практиці.

7. Вимоги до забезпечення якості та надійності вибірки.

4.2. Опитування як метод збору соціологічної інформації

Роль опитувань у зборі первинної соціальної інформації

Серед методів збору первинної соціальної інформації найпопулярнішим є метод опитування, який у багатьох людей асоціюється саме із соціологією.

Опитування — метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані запитання.

За допомогою опитування можна одержати інформацію, яка не завжди відображена в документальних джерелах чи доступна прямому спостереженню. До опитування вдаються, коли необхідним, а часто і єдиним, джерелом інформації є людина — безпосередній учасник, представник, носій досліджуваних явища чи процесу. Вербальна (словесна) інформація, одержана завдяки цьому методу, значно багатша, ніж невербальна. Вона легше піддається кількісному опрацюванню та аналізу, що дає змогу широко використовувати для цього обчислювальну техніку. На користь цього методу служить і його універсальність, оскільки під час опитування реєструють мотиви діяльності індивідів, результати цієї діяльності. Усе це забезпечує опитуванню переваги щодо методу спостереження або методу аналізу документів.

При опитуванні надто важливою є взаємодія соціолога та опитуваного. Дослідник втручається у поведінку респондента, що, звичайно, не може не позначитися на результатах дослідження. Інформація, одержана від респондентів за допомогою опитування, відображає реальність тільки в тому аспекті, в якому вона існує в свідомості опитуваних. Тому завжди слід враховувати можливе спотворення інформації при застосуванні опитування, що пов'язано з особливостями процесу відображення різних аспектів соціальної практики у свідомості людей.

Плануючи збір інформації методом опитування, слід брати до уваги й умови, які можуть впливати на її якість. Однак зважити на всі обставини практично неможливо. Тому умови, не взяті до уваги, належать до випадкових чинників. Ними, наприклад, можуть бути місце і обставини проведення опитування. Ступінь незалежності інформації від впливу випадкових чинників, тобто її стійкість, називається надійністю інформації. Вона залежить від здатності суб'єкта давати одні й ті ж відповіді на одні й ті самі запитання, визначається незмінністю цих запитань і варіантів відповідей на них для всієї обраної сукупності респондентів або кожної з її груп.

Для підвищення надійності інформації слід дбати про незмінність якомога більшої кількості умов збору інформації: місцевих обставин опитування, порядку формулювання запитань і відповідей на них, впливів дослідників на респондентів у процесі спілкування.

Для одержання достовірної інформації необхідно, щоб опитуваний:

- а) сприйняв потрібну інформацію;
- б) правильно зрозумів її;
- в) зміг згадати, за необхідності, події минулого;
- г) обрав достеменно відповідь на поставлене запитання;

г) зміг адекватно висловитися.

Важливо також, щоб опитуваний не тільки міг, а й хотів щиро відповісти на запитання.

Якість первинної соціологічної інформації значною мірою залежить від вимірювального інструменту — соціологічного питальника (бланк інтерв'ю, анкета). Критеріями їх оцінки є стійкість і обґрунтованість.

Стойкість інструменту вимірювання — ступінь відтворення результатів вимірювання за повторного використання цього інструменту на одній і тій самій групі і за тих самих умов.

Обґрунтованість інструменту вимірювання — ступінь відповідності зареєстрованих у процесі вимірювання характеристик і характеристик, які планувалося виміряти.

Обґрунтований інструмент вимірювання повинен бути стабільним.

Перевірка якості вимірювального інструменту є складною, трудомісткою, але необхідною процедурою. Без неї не можливо визначити наукову значущість одержаних результатів.

Щодо достовірності зібраної інформації опитування передбачає такі основні фази:

- а) адаптацію;
- б) досягнення поставленої мети;
- в) завершення опитування.

Кожне опитування починається з фази *адаптації*, під час якої у респондента створюють мотивацію до відповіді на запитання і готують його до дослідження. Фаза адаптації складається із звернення і декількох перших запитань. Звернення є зав'язкою, початком опитування. Щоб респондент зміг надати потрібну інформацію, необхідно підготувати його до цього: пояснити зміст питальника, мету опитування, при роботі з анкетною — правила її заповнення, і, поступово ставлячи запитання, підвести його до теми дослідження. Основне завдання — встановити контакт з респондентом, «зав'язати розмову». Тому нерідко соціолог формулює спершу запитання, відповіді на які не дають пов'яза-

ної з темою дослідження інформації, але залучають опитуваного до розмови.

Складніше сформулювати в опитуваних мотивацію до участі у дослідженні. Для цього необхідно їх зацікавити, зачепивши актуальні життєві проблеми. Формулювання мети дослідження, пояснення можливості використання його результатів для задоволення потреб респондентів — все це актуалізує участь в опитуванні, стимулює прагнення респондента надати достовірну інформацію.

Однак дослідження не завжди пов'язані з потребами опитуваних. Так, при опитуванні експертів звернення повинно відповідати таким мотивам, як престижні міркування, прагнення принести користь іншим. До опитуваного звертаються як до компетентного спеціаліста, експерта з досліджуваної проблеми.

На вірогідність одержаної в процесі опитування інформації впливає побоювання респондента, що його відверті відповіді стануть відомими іншим людям, керівництву і будуть використані йому на шкоду. Анонімне опитування зменшує вплив цього чинника і підвищує достовірність соціологічних даних.

Основний зміст другої фази опитування — *досягнення поставленої мети* — полягає у зборі основної інформації, необхідної для вирішення сформульованих завдань. У процесі відповіді на основну, а відповідно і найбільшу за обсягом? частину питальника зацікавленість респондента може поступово згасати. Для стимулювання її використовують функціонально-психологічні питання, які несуть смислові навантаження, становлять певний інтерес, знімають втому і підвищують мотивацію опитуваних.

Остання фаза — *завершення опитування*. Наприкінці питальника вміщують функціонально-психологічні «легкі» запитання, які знімають напруження у респондента і дають змогу йому виявити свої почуття.

Опитування класифікують за різними критеріями. За характером взаємозв'язків соціолога і респондента їх поділяють на заочні (анкетні) та очні (інтерв'ю), кожен з яких має свої різновиди; за ступенем формалізації — стандартизовані і нестандартизовані (вільні); за частотою проведення — одноразові й багаторазові; за охопленням об'єкта — суцільні й вибіркові. Специфічними видами є опитування експертів, соціометрія.

Види опитувань

Заочні (анкетні) опитування

Одним з найпоширеніших видів опитування є анкетування, яке передбачає самостійне заповнення анкети респондентом. Використовуючи роздаткову, поштовою чи надруковану у пресі анкету, дослідник за короткий час може зібрати первинну інформацію від сотень респондентів. Забезпечуючи повну анонімність, метод анкетування дає змогу ефективніше досліджувати морально-етичні проблеми.

Анкета — тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульованих і пов'язаних між собою за встановленими правилами.

Оскільки анкету респондент заповнює самостійно, особливо важливе значення мають структура запитань, мова і стиль їх формулювання, рекомендації щодо заповнення анкети, а також її графічне оформлення. Починається вона вступною частиною, в якій зазначають, хто, з якою метою проводить опитування, вміщують інструкцію щодо заповнення анкети, зосереджують увагу на способі її повернення після заповнення. Її текст повинен створити у респондента настрій співробітництва. Вступну частину найчастіше розміщують на титульному аркуші.

Наступним структурним елементом анкети є контактні запитання. Їх мета — зацікавити респондента, полегшити йому входження у проблему. Тому вони повинні бути простими за формулюванням, передбачати достатньо легкі відповіді на них.

Сутнісну інформацію містять основні запитання, зміст яких повністю визначається цілями і завданнями дослідження. Найкраще, якщо кожному окремому завданню відповідає певний блок запитань, а перехід до нового супроводжується поясненнями. Наприклад: «На цьому закінчуємо розмову про Вашу роботу. Тепер декілька запитань про Ваші можливості щодо проведення вільного часу».

Після основних вміщують запитання для з'ясування соціально-демографічних характеристик респондентів. Наприкінці дають декілька запитань, які повинні зняти психологічне напруження в опитуваних,

допомогти їм усвідомити необхідність і значущість здійсненої ними роботи.

Запитання анкети є висловлюваннями, розрахованими на одержання інформації, що дає змогу операціоналізувати ознаки певного соціального явища.

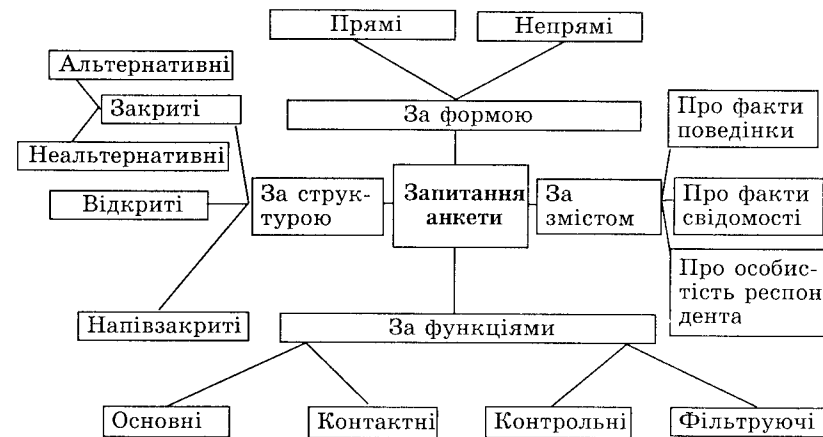

Схема 21. Різновиди запитань анкет

За структурою запитання анкети класифікують на відкриті, напівзакриті, закриті (цю групу запитань, у свою чергу, поділяють на альтернативні й неальтернативні). У закритих запитаннях респонденту дають повний перелік варіантів відповідей, пропонуючи обрати один або декілька з них. Їх поділяють на *альтернативні* (коли необхідно вибрати тільки один варіант відповіді) і *неальтернативні* («питання-меню», які допускають вибір кількох варіантів відповідей). *Відкриті запитання* не пропонують жодних варіантів відповідей, і респондент може висловлюватися на власний розсуд. *Напівзакриті* запитання в переліку запропонованих відповідей мають позиції «інше» або «що ще?».

За формою виділяють прямі та непрямі запитання. *Прямі запитання* дають змогу одержати інформацію безпосередньо від респондента («Чи задоволені Ви своєю роботою?»). Коли ж від респондента необхідно одержати критичну думку про нього, інших людей, негативні явища життя, використовують *непрямі запитання*, пропонуючи на його розгляд уявну ситуацію, яка не вимагає самооцінки конкретно його якостей та обставин його діяльності.

Основні запитання спрямовані на збір інформації про зміст досліджуваного явища; *неосновні* — на з'ясування основного запитання (запитання-фільтри), перевірку щирості, правдивості відповідей респондента (контрольні запитання), встановлення контакту з респондентом (контактні). За змістом їх поділяють на: *запитання про факти поведінки*, спрямовані на виявлення вчинків, дій та результатів діяльності людей; *запитання про факти свідомості* (виявляють думки, мотиви, оцінки, очікування, плани респондентів на майбутнє); *запитання про особистість респондента* (соціально-демографічний блок запитань, що виявляють вік, стать, національність, освіту, професію, сімейний стан та інші статусні характеристики респондентів).

Підвищенню достовірності служить і забезпечення можливості для респондента ухилитися від відповіді або дати невизначену відповідь. З цією метою в анкеті передбачають такі варіанти відповідей, як «мені важко відповісти», «як коли», «буває по-різному» тощо. Важливо також, щоб запитання не мали у своїх формулюваннях явних або неявних підказок. При формулюванні оціночних запитань і варіантів відповідей обов'язково стежать за збалансованістю позитивних і негативних суджень.

Суттєве значення має і зовнішній вигляд анкети: якість паперу, чіткість шрифту. Текст запитання і варіанти відповідей доцільно друкувати різними шрифтами. Це стосується також нумерації запитань і відповідей, різноманітних пояснень. Значну роль у графічному оформленні відіграють ілюстративні матеріали, вказівні стрілки. Вони знімають втому, дають змогу адекватно сприйняти зміст запитання, вказують на перехід до нової теми тощо.

Визначаючи обсяг анкети, слід враховувати, що час на її заповнення не повинен перевищувати 40—50 хвилин.

Загалом запитання повинні відповідати завданням дослідження, тобто забезпечувати одержання інформації саме про досліджувані ознаки, а також можливостям респондентів як джерел інформації.

У сучасних соціологічних дослідженнях використовують кілька видів анкетування: роздаткове, поштове, надруковане у пресі. Найпоширенішим є *роздаткове анкетування*, за якого респондент одержує анкету безпосередньо з рук соціолога. Цей вид анкетування

найнадійніший, гарантує добросовісне заповнення анкет, майже стовідсоткове їх повернення, але багато в чому залежить і від умінь соціолога встановити психологічний контакт з респондентами, створити сприятливу атмосферу при опитуванні.

Поштове анкетування полягає в розсиланні анкет та одержанні на них відповідей поштою. Суттєва його перевага полягає у відносно низькій вартості, простоті організації (з підготовкою дослідження, в якому розсилається 2—3 тисячі анкет, легко справляються 2—3 особи). Воно дає змогу одночасно провести опитування на великій території, в тому числі у важкодоступних районах. Незалежність відповідей респондентів від впливу інтерв'юера також сприяє підвищенню надійності результатів соціологічного дослідження. Ще одна перевага — можливість респондента самостійно обирати зручний для нього час заповнення анкети.

Водночас поштове анкетування має чимало недоліків. Основний з них — неповне повернення анкет (не всі респонденти заповнюють анкети і надсилають їх дослідникам), хоч це великою мірою залежить і від кваліфікованості соціолога (процес повернення анкет за поштового опитування теж керований). Ще один недолік — відмінність тих, хто заповнив і надіслав поштову анкету, від тих, хто ухилився від участі в опитуванні, тобто зміщення вибірки. Нерідко надходять відповіді не від тих, кому надсилались анкети. Респондент іноді не сам заповнює анкету, а «перекладає» це на когось із членів сім'ї. Не можна повністю виключити і групове заповнення, використання порад інших осіб.

Останнім часом набуває поширення *друковане у пресі анкетування*. Кількість повернутих анкет при цьому незначна, як правило, не більше кількох відсотків читачів конкретного видання. Але за значного тиражу можна одержати велику кількість заповнених анкет. Однак і тоді слід обережно аналізувати емпіричні дані, не поспішати з поширенням висновків на всіх читачів. Суть не в тому, що соціально-демографічний склад тих, хто відповів на анкету, відрізняється від «паспортних» характеристик аудиторії. Важливіше, що ті, хто відповів на анкету, відрізняються від «мовчазної більшості» або своїм ставленням до конкретного видання, або своїм баченням і розумінням до-

сліджуваної проблеми, або тим й іншим одночасно. Сумарні статистичні розподіли відповідей важко інтерпретувати. Водночас із загального масиву заповнених анкет майже завжди можна виділити однорідні підмасиви, які належать респондентам конкретних соціально-демографічних груп. А це відкриває сприятливі можливості для дослідження диференціації думок, пропозицій, властивих різним групам респондентів. Часто учасники опитування супроводжують заповнені анкети листами, в яких дають розгорнуту аргументацію свого ставлення до порушеної проблеми. Подібні самоінтерв'ю значно збагачують первинну інформацію і поглиблюють науковий аналіз.

Метод інтерв'ю

У практиці соціологічних опитувань метод інтерв'ю використовують рідше, ніж анкетування. Це зумовлено передусім дефіцитом спеціально підготовлених інтерв'юерів.

Соціологічне інтерв'ю — метод збору соціальної інформації, що ґрунтується на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом з метою одержання даних, які цікавлять дослідника.

Порівняно з анкетуванням інтерв'ю має певні переваги і недоліки. Головна відмінність між ними полягає у формі контакту дослідника та опитуваного. За анкетування їх спілкування опосередковується текстом; питання, вміщені в анкеті, респондент інтерпретує самостійно, фіксуючи відповіді в анкеті.

Під час інтерв'ю контакт між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою інтерв'юера, який ставить запитання, передбачені дослідженням, організовує і спрямовує бесіду з кожною окремою людиною, фіксує одержані відповіді згідно з інструкцією.

Для одержання одного й того самого обсягу інформації при використанні методу інтерв'ю дослідник витрачає більше часу і засобів, ніж при анкетуванні. Додаткових витрат вимагають підбір і навчання інтерв'юерів, контроль за якістю їх роботи. Водночас розширюються можливості щодо підвищення надійності зібраних даних за рахунок зменшення кількості тих, що уникли опитування, скорочення різноманітних технічних помилок. Участь інтерв'юера дає змогу мак-

симально пристосовувати запитання бланка-інтерв'ю до можливостей респондента. Інтерв'юер може завжди тактовно допомогти респондентові, якщо якийсь із запитань видасться незрозумілим.

Якість одержаної під час інтерв'ю інформації залежить від особливостей основних компонентів процесу спілкування: питальника, інтерв'юера, респондента, обставин інтерв'ю.

Інтерв'ю найчастіше проводять за місцем роботи, занятя і за місцем проживання. Перший варіант доцільніший при дослідженні виробничих або навчальних колективів, коли предмет дослідження пов'язаний з їх діяльністю. Інтерв'ю за місцем проживання ефективніше, якщо предмет опитування стосується проблем, про які зручніше вести мову в неофіційній обстановці (політика, відпочинок, побут). Незалежно від місця проведення інтерв'ю, слід подбати про усунення або хоча б зниження тиску «третіх» осіб, присутність яких впливає на психологічний контекст інтерв'ю і може спричинити деформацію змісту відповідей респондента.

За технікою проведення розрізняють вільне, формалізоване (стандартизоване) і напівстандартизоване інтерв'ю.

Вільне інтерв'ю — тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації запитань.

За формалізованого (стандартизованого) інтерв'ю спілкування інтерв'юера і респондента регламентовано детально розробленим питальником та інструкцією інтерв'юера, який зобов'язаний точно дотримуватись сформульованих запитань та їх послідовності. У стандартизованому інтерв'ю, як правило, переважають закриті запитання. Напівстандартизоване інтерв'ю поєднує в собі особливості двох попередніх видів.

За процедурою проведення інтерв'ю класифікують на: *панельне* — багаторазове інтерв'ю одних і тих самих респондентів з одних і тих самих питань через певні проміжки часу; *групове* — запланована бесіда, у процесі якої дослідник прагне започаткувати дискусію в групі; *клінічне інтерв'ю* — довготривала, глибока бесіда, мета якої одержати інформацію про внутрішні спонуки, мотиви, схильності респондентів; *фокусоване інтерв'ю* — короткочасна бесіда, мета якої в отриман-

ні інформації про конкретну проблему, процес чи явище, про реакції суб'єкта на задану дію.

За типом респондентів інтерв'ю бувають: з відповідальною особою, з експертом, з рядовим респондентом.

В останні роки інтенсивно використовують телефонне інтерв'ю, яке дає змогу оперативно зібрати інформацію про певний процес. Воно може бути тільки короткотривалим і тільки щодо осіб, які мають телефон, тому не вважається репрезентативним.

Головною фігурою інтерв'ю, його найактивнішим суб'єктом завжди є інтерв'юєр, від особистості якого багато в чому залежать достовірність і надійність одержаної інформації. Він повинен бути ерудованим, товариським, спостережливим, дисциплінованим, морально і фізично витривалим, добре знати тему і техніку ведення інтерв'ю.

Одна з основних умов, які впливають на достовірність і надійність інформації, — наявність якісного питальника і дотримання правил його застосування.

Питальник — документ, в якому сформульовані й тематично згруповані питання, передбачено місце для записів відповідей на них.

До питальників додають так звані протоколи інтерв'юєра, які містять основні відомості про процес інтерв'ю.

На інтерв'ю впливають місце, конкретні обставини, тривалість його проведення, (найчастіше респондент погоджується на короткотривале інтерв'ю).

Метод інтерв'ю дає змогу одержати глибинну інформацію про думки, погляди, мотиви, уявлення респондентів. Суттєвою його особливістю є здебільшого зацікавленість респондента опитуванням, яка забезпечується особистим контактом учасників інтерв'ю.

Однак організація і проведення інтерв'ю напштовхуються на певні труднощі, пов'язані з пошуком психологічного контакту з респондентом; значними матеріальними й часовими затратами; труднощістю підготовки інтерв'юєрів; забезпеченням анонімності інтерв'ю.

Особливості інтерв'ю зумовили його широке використання в проблемних дослідженнях, при вивченні громадської думки, телефонних, контрольних, вибіркових та експертних опитуваннях.

Метод експертних оцінок

Під час масових опитувань (анкетування, інтерв'ю, поштове опитування, телефонне інтерв'ю) джерелом соціальної інформації про певні аспекти об'єкта дослідження є представники цього самого об'єкта. Однак на практиці буває важко або взагалі неможливо встановити носія проблеми і відповідно використати його як джерело інформації. Найчастіше такі ситуації пов'язані зі спробами прогнозування зміни соціального явища, процесу, об'єктивного оцінювання таких аспектів діяльності й особистісних рис людей, щодо яких їх самооцінка може бути неадекватною. Така інформація може надходити тільки від компетентних осіб — експертів, які мають глибокі знання про предмет чи об'єкт дослідження.

Формуючи групу експертів, на першому етапі їх відбору доцільно скористатися такими критеріями, як рід занять і стаж роботи з певного профілю. Попередній список експертів може бути широким, але надалі його доцільно звужити, залишивши в ньому найпідготовленіших осіб. Головний серед усіх критеріїв відбору експертів — компетентність. Для визначення її рівня використовують два методи: самооцінку експертів і колективну оцінку авторитетності кожного з кандидатів в експерти (наприклад, з допомогою соціометричного опитування).

Метод колективної оцінки застосовують для формування групи експертів, коли вони знають один одного як спеціалісти. Така ситуація найчастіше трапляється серед творчих людей, відомих політиків, економістів.

До основних функцій методу експертної оцінки в соціологічному дослідженні належать:

— прогноз тенденцій розвитку різних явищ і процесів соціальної дійсності;

— оцінка рівня достовірності даних, одержаних з допомогою масових опитувань;

— атестація колективу (його членів) за рівнем професіоналізму, трудової активності тощо.

Прогностична експертна оцінка може бути застосована щодо будь-яких соціальних явищ, процесів, глобальних і локальних проблем.

В експертних опитуваннях анонімність, як правило, втрачає будь-який смисл, оскільки експерт є ак-

тивним учасником наукового дослідження. Спроба приховати від нього мету дослідження, перетворивши його на пасивне джерело інформації, може призвести до втрати його довіри до організаторів дослідження.

Основний інструментарій експертних опитувань (анкета, бланк-інтерв'ю) розроблений за спеціальною програмою. На відміну від масового опитування, програма опитування експертів не так деталізована і має переважно концептуальний характер. Якщо дослідник не наважується сформулювати прогностичні судження, то в анкету експерта вміщують відкриті запитання, які передбачають повну свободу вибору форми відповіді.

Процедура опитування експертів може бути очною чи заочною (поштове опитування, телефонне інтерв'ю). Одна з найпростіших форм експертного прогнозу — обмін думками. Вона передбачає одночасну присутність усіх експертів за «круглим столом», де і відбувається з'ясування домінуючої позиції з порушеного дослідником дискусійного питання. Обговорення проблеми може відбуватися в кілька турів, поки не буде вироблена узгоджена оцінка.

Під час вироблення управлінських рішень за допомогою соціологічних досліджень іноді постає проблема достовірності результатів масового опитування, правомірності сформульованих на їх основі висновків. Йдеться про оцінку компетентності висловлених респондентами міркувань. Для цього складають анкету експерта, яка містить в основному закриті питання, які за структурою ідентичні питанням анкети масового опитування. Завдання експерта полягає в тому, щоб з урахуванням об'єктивної ситуації та чинників, які цікавлять дослідника, висловити щодо поставлених питань неупереджені, всебічно виважені міркування.

Останнім часом використовують і такий різновид методу експертної оцінки, як атестація, коли експертами є керівники закладу, колективу чи спеціальна атестаційна комісія. Структура атестаційного листа, який заповнюють експерти колективно, зумовлена системою показників, за якими оцінюють члена колективу чи колектив загалом.

Метод експертної оцінки поширений у розвідувальних і проблемних дослідженнях для одержання попередніх відомостей про об'єкт, предмет аналізу, для

уточнення гіпотез і завдань основного дослідження, для визначення умов експерименту, а також при оцінюванні його ефективності.

Соціометричне опитування

Специфічними та особливо ефективними при вивченні малих груп є методи соціометрії. Мала група — реально існуюче утворення, в якому люди об'єднані певною спільною ознакою, спільною діяльністю або живуть в ідентичних умовах, обставинах і певним чином усвідомлюють свою належність до цього утворення. Термін «соціометрія» (лат. *societas* — спільність, суспільство і *metria* — вимірювання) означає вимірювання міжособистісних взаємин у групі. У суспільних науках його почали використовувати наприкінці XIX ст. у зв'язку зі спробами застосування при вивченні соціальних явищ математичних методів. Основна заслуга у створенні методології соціометричних досліджень, сукупності вимірювальних процедур і математичних методів обробки первинної інформації належить американському соціопсихологу Джекобу Морено (1892—1974). Виробивши систему структурного аналізу малих груп, він сформулював і стратегічне завдання соціометрії, яке, на його думку, полягає у забезпеченні таких умов на виробництві та в житловому приміщенні, за яких люди працювали б і жили в симпатичному і симпатизуючому їм оточенні.

Соціометричний метод опитування — один з різновидів опитування, який використовують для вивчення внутріколективних зв'язків з'ясуванням стосунків між членами колективу.

Його застосовують для дослідження міжособистісних і міжгрупових стосунків з метою їх поліпшення. Він дає змогу соціологові вивчити склад малих соціальних груп, особливо у розрізі неофіційних стосунків, одержуючи соціологічну інформацію, яку іншим шляхом здобути майже неможливо.

Технічний апарат соціометрії застосовують у різних сферах мікросоціології. Грамотне використання соціометричних методів є передумовою для ґрунтовних теоретичних висновків про функціонування і розвиток малих соціальних груп, досягнення значних

практичних результатів у комплектуванні колективів, підвищенні ефективності їх діяльності.

Головною рисою малої групи є відчуття спільності, яке зміцнює взаємини у групі й відрізняє одну групу від іншої. Оскільки чисельність малої групи обмежена, то суспільні відносини в ній виступають у формі безпосередніх особистих контактів. Вважають, що нижня межа чисельності малої групи — 3, верхня — 15—20 осіб.

У процедурному аспекті соціометрія є поєднанням методики опитування та алгоритмів для спеціального математичного обчислення первинних вимірювань. Взаємини між членами колективу з'ясовують на основі таких процедур:

- вибір (виражене бажання індивіда до співробітництва з іншим індивідом);
- відхилення — негативний вибір (небажання індивіда до співробітництва з іншим індивідом);
- нехтування (залишення одним індивідом іншого поза власною увагою).

Після створення програми дослідження необхідно виробити соціометричний критерій, тобто питання, яке ставлять усім членам групи з метою з'ясування взаємин між ними.

Соціометричний критерій повинен:

- а) націлювати суб'єкта на вибір іншого члена групи для спільного вирішення певного завдання чи відхилення його;
- б) не допускати обмежень щодо вибору відхилення будь-кого з членів чітко окресленої групи;
- в) бути зрозумілим усім членам групи, а також цікавим, якщо не всім, то більшості з них;
- г) переконувати людину в практичній спрямованості опитування.

Соціометричні критерії поділяють на два основні класи: комунікативний і гностичний. *Комунікативні соціометричні критерії*. Використовують для вимірювання реальних або уявних стосунків у групі, з'ясування бачення кожним членом групи свого безпосереднього оточення. *Гностичні соціометричні критерії* призначені для відображення уявлень людини щодо її ролі, позиції в групі, а також для з'ясування того, хто, на її думку, обере для спільного вирішення певного завдання саме її, а хто — знехтує. Якщо комунікативний критерій: «Кого б Ви обрали своїм старо-

стою?», то гностичний звучав би: «Хто з Вашої групи, на Вашу думку, хотів би обрати Вас старостою?». В обох випадках критерії сформульовані у позитивній формі, тобто орієнтовані на з'ясування вибору. Але існують і заперечні критерії, які фіксують негативне ставлення однієї людини до іншої.

У соціометрії поширені й *дихотомічні* (грец. *dichotomia* — поділ на дві частини) *критерії*, які дають змогу точніше з'ясувати взаємини в малій групі. Наприклад: «Кого з членів Вашої бригади Ви обрали б бригадиром (позитивна частина критерію), а кого б не обрали?» (заперечна частина критерію).

Ще один різновид соціометричних критеріїв — *критерії ранжування*. Вони забезпечують можливість для ранжування суб'єктом своїх стосунків з членами групи. Наприклад: «Вкажіть по порядку, з ким із членів Вашого колективу Ви хотіли б створити мале підприємство у першу чергу, у другу чергу, у третю чергу і т. д.?».

Соціометрична процедура, за якої респондент обирає відповідно із заданим критерієм стільки осіб, скільки він вважає за необхідне, називається *непараметричною*.

Параметрична процедура передбачає вибір із завчасно заданими кількісними обмеженнями. Наприклад, за сформульованим критерієм пропонують обрати із 8 осіб одного, двох чи трьох. Це знижує вірогідність спонтанних реакцій, непродуманих відповідей.

За соціометричного опитування кожному респондентові вручають соціометричну анкету (картку) і список членів соціометричної групи. Прізвища членів групи кодують (наприклад, номером у списку групи). Соціометрична картка, як і будь-яка соціологічна анкета, починається із звернення, в якому пояснюють мету опитування, викладають правила заповнення картки, гарантують анонімність. У кінці, після запитань, дякують респонденту за співробітництво. У картці повинно бути не більше 7—8 критеріїв.

Результати опитування заносять у соціоматрицю, яка компактно подає первинну інформацію і спрощує математичне опрацювання зібраних даних.

Соціоматриця — таблиця, в якій у рядках розміщують відповіді кожного з членів групи.

Таблиця 5

Приклад соціоматриці

№ п/п	Хто обирає	Кого обирають					Кількість обрань		
		1	2	3	4	5	+	-	Всього
1	Іваненко	X	-	+	+	-	2	2	4
2	Петров	0	X	0	+	+	2	0	2
3	Сидоренко	+	-	X	0	+	2	1	3
4	Михайлов	0	-	+	X	0	1	1	2
5	Бабич	+	+	+	0	X	3	0	3
Кількість обрань Всього	+	2	1	3	2	2	10		
	-	0	3	0	0	1		4	
		2	4	3	2	3			14

У горизонтальних рядках зазначають тих, хто обирає, у вертикальних — кого обирають. Кількість рядків відповідає кількості членів колективу. Приклад соціоматриці, заповненої результатами непараметричного соціометричного опитування групи із п'яти осіб за дихотомним критерієм («+» означає позитивний вибір; «-» — відхилення; «0» — нехтування, відсутність вибору). Самовибір не передбачався, тому у відповідних клітинках представлено «X»).

Навіть візуальний аналіз соціоматриці багато що може дати для розуміння взаємин у групі: як і кого групи обирають, кого частіше за інших обирають, а кого відхиляють.

Зручним для аналізу соціометричної інформації є графічний метод. Візуальне зображення взаємин у колективі, виявлених на основі вибору, називають соціограмою. При побудові соціограм найчастіше використовують таку символіку:

—————> A — позитивний вибір члена групи A.
 .....> A — відхилення (негативний вибір) члена групи A.

A <====> B — позитивний взаємовибір.

A <.....> B — взаємно негативний зв'язок.

Існує багато різних видів графічних структур соціограм. Одну з найпростіших подано у схемі 22.

Соціограма відкриває дослідникові особливості стосунків у колективі, висвітлює його лідерів і тих, хто

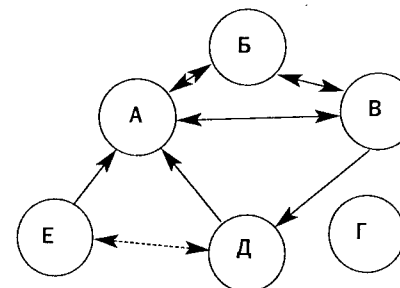

Схема 22. Структура соціограми

перебуває в ізоляції. З наведеної соціограми відносин симпатій та антипатій (у групі з шести осіб) можна дійти висновку, що А — лідер колективу, створюючи разом з Б і В його ядро. Е і Д перебувають у взаємній неприязні, Г — ізольований елемент, ні з ким із членів колективу не контактує.

Результати соціометричного опитування у кількісній формі можна також виразити за допомогою обчислення соціометричних індексів.

Соціометричний індекс — число обрань певного виду, поділене на загальну кількість можливих обрань цього ж виду.

Існують персональні (відображають індивідуальні соціально-психологічні властивості особистості, які виявляються щодо членів групи) та групові (характеризують групу загалом) соціометричні індекси.

Серед персональних індексів найчастіше використовують соціометричний статус. Позитивний статус індивіда обчислюють за такою формулою:

$$PS_i = \frac{\text{Число індивідів, що вибрали } i}{N-1},$$

де i — індивід соціометричний, статус якого визначається, N — число індивідів у досліджуваному колективі. Прикладом одного з групових соціометричних індексів є індекс взаємності, який вимірює згуртованість колективу, виявляючи кількість взаємних позитивних зв'язків і обчислюється за формулою:

$$\frac{\text{Кількість взаємних позитивних зв'язків}}{\text{Загальна кількість можливих позитивних зв'язків}}$$

Соціометрична техніка допомагає проникнути у невидимі на соціальному рівні, але завжди існуючі групові структури міжособистісних стосунків з метою їх вивчення або перебудови. Особливо надійні дані надає соціометричний метод у поєднанні з іншими методами дослідження. Скажімо, формування космічних екіпажів, творчих, дослідницьких груп, а в окремих випадках і малих виробничих колективів, часто неможливе без проведення попередніх соціометричних опитувань.

Однак жоден з методів опитування не можна вважати універсальним. Перед вибором їх передусім з'ясовують, який метод найкраще відповідає програмним цілям дослідження.

Запитання. Завдання

1. У чому полягає специфіка опитування як методу збору первинної соціологічної інформації?
2. Охарактеризуйте види соціологічного опитування.
3. Чому анкетування є одним з найпоширеніших видів соціологічного опитування?
4. У чому полягають переваги й недоліки роздаткового, поштового, друкованого у пресі анкетування?
5. Охарактеризуйте переваги й недоліки соціологічного інтерв'ю.
6. За яких умов застосовують у соціології експертне опитування?
7. У чому суть та особливості соціометричного опитування?
8. Якими вимогами слід керуватися при складанні соціометричної анкети?

Теми рефератів

1. Роль опитувань у комплексі методів збору соціологічної інформації.
2. Анкетування без анкет.
3. Друковане у пресі анкетування: досвід, проблеми та перспективи використання.
4. Проблеми надійності результатів усних опитувань.
5. Логічний контроль та апробація складеної анкети.
6. Анкетне опитування: його переваги та недоліки.
7. Різновиди інтерв'ю та особливості їх застосування в соціологічному дослідженні.

8. Форми і методи підготовки інтерв'юєрів та контролю якості їх роботи.

9. Теоретико-методологічні проблеми дослідження малих соціальних груп.

4.3. Аналіз документів і спостереження в соціології

Аналіз документів: поняття, види, особливості застосування

Аналіз документів є досить поширеним у практиці проведення соціологічних досліджень, оскільки у документах міститься значна кількість інформації щодо матеріального і духовного життя суспільства. Вони віддзеркалюють процеси та явища, що відбуваються як у суспільстві загалом, так і в окремих прошарках, характеризують діяльність окремих індивідів і великих спільнот. Соціологи у своїх дослідженнях використовують різноманітні документи — державні та урядові акти, статистичні збірники і матеріали переписів, відомчу документацію, художні твори і наукові публікації, пресу, листи населення тощо. Їх аналіз допомагає дослідникові:

— сформулювати проблему, об'єкт, предмет, цілі, завдання і гіпотези дослідження;

— порівняти отримані під час дослідження емпіричні дані з показниками інших соціологічних досліджень;

— отримати інформацію для вирішення досліджуваної проблеми або поглибити її аналіз;

— скласти характеристику соціальних процесів, які відбуваються на соціальному, груповому, індивідуальному рівнях, виявити тенденції та розробити прогнози щодо їх подальшого розвитку;

— здобути інформацію про діяльність головних соціальних інститутів суспільства — сім'ї, освіти, засобів масової інформації тощо;

— вивчити громадську думку і соціальне самопочуття населення загалом та окремих його прошарків.

Документ — засіб закріплення встановленим способом за допомогою спеціального носія інформації фактів, явищ, процесів об'єктивної реальності та розумової діяльності людини.

Ця інформація може фіксуватися за допомогою букв, цифр, стенографічних або інших знаків і символів, малюнків, фотографій, звукозаписів тощо. Існує кілька підстав для класифікації документів: засіб фіксації, авторство, ступінь персоніфікації, виконання певної функції, зміст, ступінь наближення до інформації тощо.

Важливе значення для соціологічного аналізу мають офіційні документи, які віддзеркалюють реальні суспільні зв'язки і висвітлюють колективні думки щодо певних політичних, соціально-економічних явищ, подій, процесів. Головне їх призначення — інформувати про стан справ в основних сферах життєдіяльності суспільства та регулювати відносини між окремими індивідами, групами, спільнотами, соціальними інститутами тощо. Аналіз офіційних документів широко використовують у соціології політики, громадської думки, права, праці, медицини, молоді тощо.

Статистичні документи здебільшого містять певні узагальнення щодо найважливіших показників функціонування соціуму, окремих його частин. Вони можуть бути предметом самостійного аналізу, оскільки дають змогу дослідити певний процес або явище в динаміці, з'ясувати їх тенденції, доповнити характеристику досліджуваного явища, збагатити її історичним контекстом. Статистичні дані сприяють окресленню концептуальних рамок, реалізації конкретного дослідницького проекту. А щодо обліку населення, характеристик його життєдіяльності (реєстрація шлюбів, розлучень, народжуваності, смертності, міграції, умови і рівень життя), вони складають основу для оптимальної вибірки у соціологічному дослідженні.

У пізнанні соціальних реалій, особливо на мікрорівні, суттєвим є вивчення неофіційних документів, які є важливим джерелом відомостей про особливості суспільної свідомості, громадської думки, цінностей та установок, мотивів поведінки особистості. Вони збагачують інформацією щодо їх мобільності, соціалізації, індивідуалізації, адаптації, задоволеності різноманітними сферами життя тощо, а також чинників, що

впливають на їх розвиток. Соціологи нерідко у своїх дослідницьких пошуках зосереджувалися на особистих документах. Так, на початку ХХ ст. відомий американський соціолог Уільям-Айзек Томас (1863—1947) і відомий польський вчений Флоріан-Вітольд Знанецький (1882—1958) дослідили особисті документи польських емігрантів (листування селян-емігрантів з родичами, що залишилися у Польщі; архіви емігрантських газет; матеріали церковних парафій, земельних товариств, благодійних і судових організацій; унікальну автобіографію одного з селян, яка мала до 300 сторінок) для того, щоб описати їх становище у Європі та Америці.

Документальні джерела містять унікальну і різноманітну інформацію про соціальні явища та процеси. Тому дуже важливо знайти адекватні методи, які б дали змогу отримати цю інформацію з достатньою надійністю, якісно інтерпретувати зміст документів відповідно до мети і завдань дослідження.

Оптимальний вибір методу аналізу документів передбачає дотримання таких вимог:

- визначення виду, форми документа, який підлягає аналізу під час дослідження;
- з'ясування загальної ситуації на момент створення документа, обставин його виникнення, історичного і соціального контексту;
- відмежування описів, певних подій від їх оцінок;
- встановлення надійності документа, його зв'язку з предметом дослідження;
- добір найбільш адекватного методу отримання первинних даних та їх аналізу;
- визнання того, що офіційні документи надійніші за неофіційні, особисті — за безособові, первинні — за вторинні.

Методи аналізу документальних джерел поділяють на неформалізовані (традиційні), які належать до якісних методів, та формалізовані, які належать до якісно-кількісних методів аналізу документів.

Неформалізований (традиційний) метод аналізу документів. Передбачає тлумачення документів (найчастіше унікальних, кількість яких незначна), з'ясування основних думок та ідей конкретного тексту через усвідомлення, інтерпретацію, узагальнення змісту та логічне обґрунтування певних висновків. Типовим прикладом неформалізованого (традиційного) аналізу

документів є вивчення наукових публікацій та звітів щодо певної проблеми.

Під час його впровадження дослідник за допомогою аналітичних операцій повинен з'ясувати:

1. Що являє собою документ, який його історичний, соціально-політичний контекст?
2. Які чинники сприяли його появи?
3. Хто його автор, і з якою метою він створив документ (за текстом завжди стоять конкретні люди зі своїми інтересами, потребами, що завжди знаходить відображення у змісті документа)?
4. Наскільки надійний документ?
5. Яка достовірність зафіксованих у ньому даних, правдивість висвітлення фактів, змісту події, явища, процесу тощо?
6. Яка суспільна дія, громадський резонанс документа?
7. Яку оцінку можна дати логічним, мовним і стильовим особливостям документа?

Застосування неформалізованого (традиційного) методу аналізу документів передбачає висування певних гіпотез, вивчення сутності досліджуваного матеріалу. Велике значення при цьому відіграють як об'єктивні чинники (володіння навичками архіво- і джерелознавства, ознайомлення з досвідом і традиціями застосування цього методу в історичній, психологічній, юридичній науках, обізнаність щодо системи зберігання документів, правил користування архівними фондами тощо), так і суб'єктивні (інтуїція дослідника, критичне ставлення до документа, вміння логічно аналізувати текст і умови його появи, узагальнювати і скласти висновки).

Цей метод аналізу документів має й певні недоліки, які передусім пов'язані з потенційною можливістю появи суб'єктивних зміщень у сприйнятті та інтерпретації тексту, що виникають через різноманітні причини — психологічні особливості дослідника, його вікові, статеві та національні ознаки, стан його фізичного та психічного здоров'я тощо. Суттєвими є й кількісні обмеження цього методу, оскільки його застосування можливе лише за аналізу незначного числа документів. Тому в соціології поряд з неформалізованим (традиційним) методом аналізу документів широко використовують формалізований метод аналізу документів.

Формалізований метод аналізу документів, або контент-аналіз. Це метод якісно-кількісного аналізу документів. Сутність його полягає в алгоритмізованому виокремленні в тексті певних елементів змісту згідно з метою та завданнями дослідження, класифікації виокремлених елементів відповідно до концептуальної схеми, їх підрахунку і кількісного представлення результатів. Завдяки цьому, по-перше, вдається уникнути суб'єктивізму у вивченні соціальної реальності, а по-друге, аналізувати, систематизувати і узагальнювати значні масиви документів.

Контент-аналіз ґрунтується на одноманітних стандартизованих правилах пошуку, обліку, обробки та обчислення кількісних показників, характерних для досліджуваного тексту. Його використання передбачає розгляд змісту тексту як сукупності повідомлень, подій, оцінок, міжособистісних стосунків, соціальних проблем, об'єднаних за допомогою єдиної концепції у певну цілісність. Хоча формально контент-аналіз і спрямований на вивчення тексту, головною його метою є дослідження віддзеркаленої в ньому соціальної реальності.

Потенційними об'єктами контент-аналізу можуть бути різноманітні документальні джерела, які містять текст: книги, періодичні видання, промови, урядові постанови, матеріали нарад, програми, листи тощо. Його використання є доцільним, якщо потрібен високий ступінь точності, об'єктивності аналізу матеріалу або якщо цей матеріал значний за обсягом і не систематизований. Ефективний він і в тих випадках, коли якісні характеристики, що їх вивчає дослідник, фігурують у досліджуваних документах з певною частотою. Без нього не обходяться під час дослідження мовних особливостей джерел інформації.

Застосування контент-аналізу потребує поряд з традиційними процедурами для всіх методів дослідження (розробка програми дослідження: визначення проблеми, об'єкта, предмета, мети, завдань дослідження, формування гіпотез; формування вибіркової сукупності; вибір типу вибірки; проведення необхідних розрахунків тощо), використання спеціальних прийомів, техніки. Методика контент-аналізу передбачає насамперед визначення категорій аналізу, які повинні бути адекватно відображеними у змісті

Таблиця 6

Класифікація видів документів

Основа класифікації документів	Види документів	Складаються з матеріалів
Засіб фіксації	Письмові Іконографічні Фонетичні Комп'ютерні	Друкована та рукописна продукція. Фото-, відео-, кінодокументи, картини. Магнітофонні записи. Диски для ЕОМ, лазерні диски
Авторство	Офіційні Неофіційні	Закони, укази. Листи, щоденники.
Ступінь персоніфікації	Особові Безособові	Автобіографії, характеристики, анкети. Звіти, архіви, справи
Функціональні особливості	Інформативні Регулятивні	Документообіг, статистичні звіти, протоколи, збірники ЦСУ. Накази, постанови, телефонограми
Зміст	Історичні Правові Економічні	Описи подій. Оцінка подій. Фіксація станів
Ступінь наближеності до інформації	Первинні Вторинні	Стенограми, протоколи. Довідки, узагальнення, відгуки

досліджуваного документа (категорія аналізу — це загальніші, ключові поняття, які відповідають дослідницьким завданням). Вони повинні визначити теоретичні поняття дослідження, мати відповідні ознаки (сміслові одиниці) у тексті, можливості для однорідної реєстрації прикмет.

Після визначення категорії аналізу, їх інтерпретації, побудови теоретичної схеми дослідження настає процедура «накладання» згаданої схеми на конкретний текст. Тобто відбувається пошук для всіх категорій аналізу адекватних висловів у мові досліджуваних документів. Такі вислови є одиницями аналізу (смісловими одиницями). До них належать:

1. Окремі слова, словосполучення, терміни. Наприклад, економічні поняття: ринок, зайнятість, приватизація, управління тощо; політичні: демократія, референдум, вибори, влада тощо; моральні, правові поняття: закон, соціальні відхилення, норми, цінності тощо; соціальні: соціальний захист, соціальне самопочуття, бідність тощо.

2. Теми, повідомлення, висловлені у смислових образах, статтях, частинах тексту, які забезпечують повнішу характеристику змісту документа, ніж попередні одиниці аналізу. Так, теми, в яких розглядаються міжнародне становище України, перехід до ринкових відносин, боротьба зі злочинністю, спосіб життя та здоров'я нації, її окремих спільнот, освіта, спорт, сімейні стосунки тощо, надають багатий матеріал для аналізу і подальших висновків відносно реальної соціальної ситуації, що склалася в Україні та окремих її регіонах.

3. Прізвища історичних діячів, політиків, видатних учених і діячів мистецтва, представників різноманітних соціальних спільнот, що є певним узагальненим типом діяча, якому притаманні певні соціальні риси. Їх аналіз дає досліднику важливу інформацію про досліджувану історичну епоху, домінування конкретних політичних, соціально-економічних ідей, впливу певних діячів на формування громадської думки тощо. До цієї групи можна також віднести згадування організацій, закладів, інших соціальних інститутів.

4. Судження, закінчена думка, логічний ланцюг. Це найбільш складні одиниці аналізу, оскільки мають великий ступінь конструктивності. Їх структура є більш диференційованою, ніж в інших одиницях аналізу, і містить кілька елементів.

У більшості контент-аналітичних досліджень застосовують кілька одиниць аналізу. Визначивши одиницю аналізу, необхідно обрати й одиницю підрахунку. Найчастіше в соціологічних дослідженнях використовують такі загальні одиниці підрахунку:

1. Система підрахунку «час — простір». У даному разі за одиницю підрахунку беруть кількість зображень (знаків, квадратних сантиметрів площі та ін.). Для аналізу інформації радіо, телебачення за одиницю підрахунку беруть тривалість висвітлювання подій.

2. Наявність ознак у тексті. За такої системи підрахунку визначають наявність ознак (видів) певної ха-

рактики змісту в кожній частині, на які поділений текст.

3. Частота появи одиниць підрахунку.

Проведення контент-аналізу потребує попередньої підготовки дослідницьких документів. Обов'язковими серед них є: класифікатор контент-аналізу, кодувальна картка, бланк контент-аналізу та інструкція кодувальнику, каталог (список) проаналізованих документів.

Класифікатор контент-аналізу — загальна таблиця, яка містить список категорій і підкатегорій, присвоєні їм коди та одиниці аналізу.

Можна провести аналогію між класифікатором та анкетною, де категорії аналізу виступають у ролі запитань, а одиниці аналізу — у ролі відповідей на них.

Кодувальна картка — документ, який містить спеціальні таблиці для реєстрації одиниць аналізу.

Бланк контент-аналізу — методичний документ, в якому зафіксовані результати збору документальної інформації у змістовій або закодованій формі.

Інструкція кодувальнику — документ, який містить загальну характеристику документів, використаних як джерело інформації, принципи їх відбору для аналізу, опис одиниць аналізу і підрахунку.

До неї належать правила кодування, обґрунтування можливих труднощів, інколи — термінологічний словник категорій аналізу.

У дослідженнях великих текстових масивів передбачається розробка вибірки. Масив документів, об'єднаних загальною ознакою, є генеральною сукупністю, що підлягає аналізу. Для формування вибіркової сукупності використовують випадковий відбір. Застосування цілеспрямованого типу вибірки виключається у зв'язку з відсутністю даних про розподіл досліджуваних ознак у генеральній сукупності документів.

Соціологічне спостереження як метод збору первинної соціальної інформації

Спостереження як один з найважливіших чинників людського існування допомагало первісній людині вижити за несприятливих умов, сприяло її фізичному

та розумовому розвитку, створило передумови для появи та подальшого розвитку техніки, науки, мистецтва тощо. Сучасна людина постійно спостерігає те, що відбувається навкруги, запам'ятовує, аналізує та пояснює побачене. Тобто спостереження є невід'ємним елементом сучасного людського життя, зміст якого полягає у безперервному зв'язку із навколишнім середовищем. Водночас спостереження — це один з найпоширеніших методів, який застосовується в дослідженнях багатьох наукових напрямів — технічних, природознавчих, гуманітарних — з метою отримання інформації про певні факти, явища, процеси, притаманні живій і неживій природі.

Соціологічне спостереження — метод збору наукової інформації, сутність якого полягає в безпосередній реєстрації фактів, явищ, процесів, що відбуваються у соціальній реальності.

Для соціологічного спостереження характерними є систематичність, планомірність, цілеспрямованість. Найважливішою його перевагою перед іншими соціологічними методами є синхронність з досліджуваним явищем, процесом. Це дає змогу безпосередньо вивчати поведінку людей за конкретних умов у реальному часовому просторі («саме те», «саме тут», «саме зараз»). За допомогою соціологічного спостереження вивчають діяльність окремих людей, статичні і динамічні процеси, що відбуваються у соціальній групі, спільноті. Процедура його передбачає здобуття детальної, первинної інформації, оскільки дані спостереження повніше віддзеркалюють живу соціальну реальність.

Метод спостереження ефективно застосовують у дослідженнях поведінки окремих індивідів, соціальних груп, спільнот у різноманітних сферах — на виробництві (реакція трудового колективу на умови, організацію праці, ставлення до існуючої системи оплати праці, стосунки робітників з керівництвом, конфліктні ситуації тощо), навчанні (поведінка учнів, студентів на заняттях, їх підготовленість до занять, інтерес до матеріалу, що викладається, стосунки між ними і викладачем, згуртованість учнівської, студентської групи тощо), громадському житті (участь населення у різних формах суспільно-політичної діяльності — зборах, мітингах, демонстраціях, страйках тощо), дозвіллі (зміст і структура вільного часу, реальні та бажані

види дозвілля, інтереси, потреби та інфраструктура вільного часу тощо).

Використання методу спостереження ефективно у таких випадках:

1. У процесі отримання попередньої інформації, необхідної для уточнення напрямів запланованого дослідження, оскільки професійно проведене спостереження надає досліднику нові характеристики досліджуваного об'єкта, допомагає звільнитися від традиційного підходу до вирішення соціальної проблеми.

2. Для отримання ілюстративних даних, які суттєво доповнюють статистичний аналіз даних, одержаних за допомогою масового опитування.

3. За умови, що саме спостереження є найпридатнішим, найефективнішим методом досягнення цілей дослідження, перевірки вироблених гіпотез.

Загалом соціологічне дослідження, в якому застосовують спостереження, планують і проводять у такій самій послідовності, як і інші дослідження, включаючи етапи, процедури щодо програмного забезпечення й розробки інструментарію. Конкретні зміст і спрямованість кожного етапу підготовки та проведення дослідження залежать від особливостей досліджуваної проблеми та самого методу спостереження.

Плануючи використання цього методу, звертають увагу на його сутнісні характеристики, які одночасно є його перевагами, оскільки спостереження:

— наводить характеристику об'єкта спостереження: кількість осіб, що беруть участь у досліджуваній ситуації, соціально-демографічна структура групи, особливості стосунків, розподіл у ній тощо;

— описує місце проведення спостереження, типову поведінку членів групи, а також відхилення у ній;

— встановлює мету діяльності групи, а також співвідношення загальної мети з цілями учасників групи;

— описує соціально-психологічний клімат у групі, соціальну поведінку, мотиви і стимули діяльності її учасників;

— встановлює частоту і тривалість елементів досліджуваної ситуації, їх повторюваність, унікальність, типовість і на цій підставі складає висновки щодо випадковості чи закономірності соціальної ситуації, яка підлягає дослідженню.

Водночас спостереженню властиві певні об'єктивні та суб'єктивні недоліки. До *об'єктивних недоліків*

спостереження належать обмеженість, локальність висновків стосовно досліджуваної соціальної ситуації, що ускладнює узагальнення отриманих даних, поширення їх на великі масиви. Нерідко буває складно, а то й неможливо повторно зареєструвати один і той самий соціальний об'єкт, оскільки на нього весь час впливають різноманітні соціальні чинники, які змінюють його, додають йому інших ознак.

Група *суб'єктивних недоліків* зумовлена тісним зв'язком спостерігача з об'єктами спостереження, оскільки він спостерігає факти, події, явища і процеси, притаманні суспільству, до якого належить сам. Крім того, спостерігач має певний світогляд, соціальний статус, інтереси, що позначається на сприйнятті, розумінні, оцінці спостережуваних явищ, процесів дійсності й відповідно на його висновках щодо побаченого.

Певну роль відіграють емоційність, попередні установки спостерігача щодо досліджуваної ситуації. Якщо він ще до спостереження має певні думки, міркування про об'єкт дослідження (вони можуть бути позитивні або негативні), це може суттєво вплинути на процедуру спостереження, знизити об'єктивність отриманих даних. Зниження об'єктивності інформації можливе, якщо об'єкти дослідження, знаючи, що за ними ведеться спостереження, істотно змінюють характер своїх дій, поводяться нетрадиційно. На результати спостереження впливають настрої, здоров'я спостерігача, інші ситуативні чинники, які дуже важко передбачити і врахувати.

Види спостереження класифікують, спираючись на різні підстави.

За ступенем формалізації виділяють структуроване і неструктуроване спостереження. *Структуроване спостереження* застосовується тоді, коли дослідник має достатню інформацію щодо об'єкта дослідження і може заздалегідь виокремити всі важливі елементи досліджуваної ситуації, розробити чіткий план, спеціальні документи для реєстрації фактів, подій, явищ, процесів, надати чіткі інструкції спостерігачам. *Неструктуроване спостереження* не передбачає чіткого плану дій спостерігача, а лише визначення загальних рис ситуації. Найчастіше його застосовують у пошукових та розвідувальних дослідженнях.

За місцем проведення виділяють польове та лабораторне спостереження. *Польове спостереження* застосовують у реальній життєвій ситуації, використовуючи робоче приміщення або приміщення для зборів, аудиторію тощо. *Лабораторне спостереження* передбачає, що умови його проведення визначає і створює дослідник. Часто його проводять з використанням допоміжних технічних засобів — фотоапаратів, магнітофонів, відеоманітофонів, кінокамер тощо.

За ступенем участі спостерігача в досліджуваній ситуації розрізняють невиключене і включене спостереження. *За невиключеного спостереження* дослідник перебуває поза процесом чи явищем, які вивчає, будучи стосовно них зовнішнім спостерігачем. Таким є спостереження за масовими процесами (зборами, демонстраціями, мітингами), коли спостерігач перебуває на достатній відстані від об'єкта спостереження, щоб зафіксувати весь перебіг процесу, а також спостереження, мета якого — описати ситуацію в певній соціальній групі, наприклад соціально-психологічну атмосферу в студентській групі. *За включеного спостереження* дослідник певною мірою є учасником досліджуваного процесу. Ступінь такої включеності може мати досить широкий діапазон: від пасивного спостереження, яке близьке до невиключеного, до активного, коли дослідник настільки зливається з групою дослідження, що там починають вважати його «своїм» і відповідно до нього ставитися. Існують різні типи включеного спостереження. Один з найпоширеніших — коли спостерігач і його дослідницька мета невідомі тим, за ким він спостерігає. На виробництві він може виступати в ролі практиканта чи стажера, а спостерігаючи за лекціями, зборами, дискусіями — в ролі звичайного учасника. В інших випадках дослідник, не приховуючи своєї ролі, за згодою колективу спостерігає за його життям протягом певного часу, маючи можливість спілкуватися з його членами, брати участь в обговоренні різноманітних проблем. Незважаючи на форму, включене спостереження завжди мусить бути морально обґрунтованим. Не можна спостерігати за фактами, подіями, явищами, які люди спеціально приховують від сторонніх. Необхідно також уникати оприлюднення здобутої у спостереженні інформації.

За регулярністю виділяють систематизовані й несистематизовані спостереження. *Систематизовані* проводять регулярно протягом певного періоду. Вони можуть бути тривалими, безперервними або циклічними, відбуватися у встановлені терміни, наприклад, два рази на тиждень — у понеділок і середу. *Несистематизовані* спостереження проводять стосовно соціальної ситуації, дослідження якої не планувалося.

За метою, характером об'єкта спостереження поділяють на монографічні, пошукові, самоспостереження. *Монографічні* спостереження охоплюють велику кількість різноманітних взаємопов'язаних соціальних явищ. *Пошукові* спостереження використовують з метою пошуку певних фактів, необхідних для вирішення поставлених цілей і завдань дослідження. Цікавою формою спостереження є *самоспостереження*, яке здійснює сам об'єкт дослідження, здатний до контролю за своїми емоціями, психомоторними діями, соціальною поведінкою тощо. Воно є цінним методом, оскільки дає змогу заглянути у приховану сферу досліджуваного соціального процесу.

Вибираючи для дослідження конкретний вид спостереження, враховують як загальні його особливості, так і позитивні та негативні риси.

Запитання. Завдання

1. Які, на Вашу думку, питання можна вирішити за допомогою аналізу документів?
2. Охарактеризуйте види документів та принципи, що використовують у процесі їх дослідження.
3. У чому полягає особливість традиційного аналізу документів. За яких умов його використання є доцільним?
4. В яких випадках доцільне застосування контент-аналізу?
5. Які особливості застосування соціологічного спостереження?
6. Охарактеризуйте види соціологічного спостереження, проаналізуйте відмінності та специфіку їх застосування.

Теми рефератів

1. Контент-аналіз як метод соціологічного дослідження: поняття, процедури, техніка.
2. Застосування аналізу документів у практиці соціологічних досліджень: історичний огляд.

3. Проблема вірогідності документальної інформації та шляхи її вирішення.

4. Специфіка спостережень як методу збору первинної соціологічної інформації.

5. Проблема надійності даних опитування та шляхи її вирішення.

4.4. Обробка та аналіз соціальної інформації

Опис інформації та обчислення узагальнюючих параметрів

В емпіричній соціології нагромаджено немало статистичних процедур, за допомогою яких розрізнені дані, що містяться в окремих анкетах чи інших матеріалах соціологічних досліджень, адаптують для узагальнення, опису, аналізу, наукової інтерпретації. За результатами узагальнень складають певні висновки, вирішуючи завдання, поставлені у дослідженні. Внаслідок цих процедур з'являється реальна змога з'ясувати тенденції у досліджуваних процесах, явищах, виробити прогнози і практичні рекомендації, що відкривають вихід соціальної інформації у соціальну практику. Найчастіше статистичні методи аналізу соціальної інформації використовують для:

— опису інформації та обчислення узагальнюючих параметрів (одновимірна статистика);

— виміру зв'язку між окремими ознаками, отриманими у відповідях на різні запитання анкети, якщо як метод збору даних застосовувалося опитування, або контент-аналіз текстів ЗМІ, якщо використовувався метод аналізу документів (двовимірна статистика);

— проведення складних математичних процедур, які дають змогу проаналізувати водночас кілька взаємопов'язаних ознак (багатовимірна статистика).

Застосування методів математичної статистики забезпечує:

— стислий опис первинної соціологічної інформації, обчислення одновимірних розподілів, наочне уявлення її у вигляді таблиць, графіків, діаграм;

— обчислення зв'язків між ознаками досліджуваного суспільного явища, оцінку їх за допомогою ста-

тистичних коефіцієнтів зв'язку, застосування кореляційного, регресійного аналізу тощо;

— встановлення латентних (прихованих) факторів, які визначають взаємозв'язки всередині групи, ознак досліджуваного явища (факторний, латентно-структурний аналіз);

— класифікацію ознак та об'єктів, побудову типологій (кластерний аналіз, дискримінантний аналіз, факторний аналіз);

— перевірку (підтвердження чи спростування) вихідних гіпотез дослідження, формулювання нових проблем;

— вироблення коротко- і довгострокових прогнозів щодо функціонування та розвитку певного суспільного явища.

Використання методів математичної статистики передбачає певний набір попередніх процедур, до яких належать: підготовка анкети, іншого первинного матеріалу до обробки, яка може здійснюватися вручну чи автоматизовано; вибір рівня майбутнього аналізу (описовий чи пояснювальний); вибір конкретних статистичних процедур для обробки інформації.

В емпіричному дослідженні соціолог вивчає певну множину об'єктів, наприклад, колектив працівників підприємства. Кожному елементу множини притаманні певні властивості (ознаки), скажімо, стать, вік, задоволеність умовами праці. Кожний об'єкт має певне значення за кожною ознакою. Так, працівник має одне з двох можливих значень ознаки «стать» (чоловіча або жіноча), одне з трьох можливих значень ознаки «задоволеність умовами праці» (задоволений, не зовсім задоволений, зовсім незадоволений), певне значення ознаки «вік» (число повних років від 18 до 80) та ін.

Як правило, для спрощення обробки всі значення ознак кодують числами, тому дані для обробки становлять прямокутну таблицю (матрицю) чисел. Кожний рядок цієї таблиці відповідає одному об'єкту, а кожний стовпчик — певній ознаці. На перетині певного рядка та стовпчика цієї таблиці знаходиться значення певної ознаки певного об'єкта.

Ознаки поділяють на якісні та кількісні. *Якісні ознаки* не мають кількісного виразу («стать», «задоволеність умовами праці»). *Кількісні ознаки* мають оди-

ниці вимірювання. Наприклад, одиницею вимірювання кількісної ознаки «вік» є рік, «заробітна плата» — гривня. Ці ознаки ще називають ознаками, заданими у метричній шкалі.

При кодуванні значень якісної ознаки числами можливі два суттєво відмінні варіанти. У першому значення якісної ознаки можна впорядковувати, тобто для будь-якої пари значень можна зазначити, яке з них відповідає сильнішому виявленню ознаки. Наприклад, значення «задоволений» відповідає інтенсивнішому виявленню ознаки «задоволеність умовами праці», ніж значення «не зовсім задоволений». У такому разі доцільно і числові коди добирати так, щоб сильнішому виявленню ознаки відповідало більше число. Так, для ознаки «задоволеність умовами праці» можна обрати такі числові коди значень: 3 — «задоволений»; 2 — «не зовсім задоволений»; 1 — «зовсім незадоволений». Такі якісні шкали ще називають порядковими шкалами, або шкалами рангів. У другому випадку значення якісної ознаки не піддаються жодному змістовному впорядкуванню. Наприклад, ознака «стать» містить два значення — «чоловіча» та «жіноча». Для значень ознак такого типу можна добирати будь-які числові коди. Головне — щоб різні значення мали різні коди (тобто не можна кодувати два різні значення ознаки одним числом). Такі якісні шкали ще називають номінальними шкалами. Як правило, для кодування значень ознак у номінальних шкалах використовують цілі додатні числа — 1, 2, 3 і т. д.

Соціологові постійно доводиться при складанні програми дослідження обирати (або навіть самостійно конструювати) шкали. Від того, наскільки вдало це буде зроблено, значною мірою залежить результат опрацювання отриманих даних. Крім того, вибір математичного методу аналізу даних тісно пов'язаний зі шкалами відповідних ознак. Якщо такий метод не відповідає даним, це дуже суттєва методична помилка, що може звести нанівець роботу зі збору даних та обчислення результатів.

Щоб первинні дані можна було використовувати для змістового аналізу і висновків, вони повинні бути незалежно упорядковані та опрацьовані. З цією метою застосовують спеціальні статистичні методи — групування, обчислення узагальнюючих параметрів та кое-

фіцієнтів, кореляційний, кластерний, факторний аналізи та ін. Незалежно від методу аналізу, опрацювання даних починають з попереднього впорядкування інформації, здебільшого за допомогою статистичного групування та побудови статистичних таблиць.

Структуру сукупності об'єктів з точки зору однієї виокремленої ознаки доцільно вивчати за таблицею, в якій для кожного з можливих значень ознаки зафіксовано, скільки разів зустрічаються в сукупності об'єкти, що мають відповідне значення. Таку таблицю називають таблицею одновимірного розподілу, одновимірною таблицею, варіаційним рядом. Наприклад, для ознаки «задоволеність умовами праці» одновимірною таблицею може мати такий вигляд:

Таблиця 7

Ознака: «Задоволеність умовами праці»

Значення	Код	Частота	% до всіх	% до значень
Задоволений	3	45	12,60	12,93
Не зовсім задоволений	2	249	69,75	71,55
Незадоволений	1	54	15,13	15,32

Кількість об'єктів — 357. Для 348 об'єктів (що становить 97,48% від загальної сукупності) відоме значення ознаки «задоволеність умовами праці». Для інших об'єктів сукупності (в даному разі їх 9) значення цієї ознаки невідоме (наприклад, інформація зібрана методом опитування, і деякі працівники підприємства не захотіли відповідати на поставлене питання). Аналіз таблиці свідчить, що задоволених умовами праці — 45 (12,60% від загальної сукупності та 12,93% від кількості працівників, які відповіли на поставлене запитання). Переважна більшість працівників повністю або частково не задоволена умовами праці.

В одновимірній таблиці часто перший або другий стовпчики відсутні (тобто в таблиці зазначають або самі значення, або їх коди);

Неможливо перелічити всі можливі значення ознак, заданих у метричних шкалах. Отже, неможли-

во і безпосередньо побудувати одновимірну таблицю. За таких обставин усі можливі значення ознаки розбивають на інтервали, а потім будують таблицю. Так, для сукупності працівників даного підприємства всі значення ознаки «вік» перебувають між віком наймолодшого робітника (припустимо, 18 років) та віком найстаршого робітника (припустимо, 68). Розіб'ємо їх на 4 інтервали: від 18 до 25 років, від 26 до 40 років, від 41 до 59 років та від 60 до 68 років. Тоді одновимірна таблиця, що демонструє структуру сукупності працівників за віком, матиме такий вигляд:

Таблиця 8

Ознака: «Вік (інтервал)»

Кількість об'єктів	Частота	% до всіх	% до значень
18—25 років	43	12,04	12,04
26—40 років	223	62,47	62,47
41—59 років	67	18,77	18,77
60—68 років	24	6,72	6,72

У цій таблиці відсутній стовпчик, в якому зазначені коди інтервалів, а оскільки відомий вік усіх працівників (є відповідні значення для всіх об'єктів), тому третій і четвертий стовпчики збігаються. Метрична ознака розбита у даній таблиці на різні за розміром (нерівномірні) інтервали. А нерідко доцільно розбивати весь діапазон значень на інтервали однакової довжини (рівномірні інтервали).

Для полегшення аналізу великої кількості таблиць та забезпечення можливості порівняння кількох з них обчислюють узагальнюючі характеристики рядів розподілу. Найчастіше використовують характеристику «середнє значення ознаки». Для кількісної ознаки обчислюють її середнє арифметичне значення щодо всіх об'єктів сукупності. Для якісних ознак такою узагальнюючою характеристикою ряду є «мода» — значення, що найчастіше зустрічається в одновимірній таблиці.

Щоб оцінити, наскільки репрезентує середнє значення весь ряд розподілу, обчислюють статистичні по-

казники варіації ознак. Для кількісних ознак — це дисперсія, середнє квадратичне відхилення, коефіцієнт варіації. Для якісних ознак розроблені спеціальні індекси якісної варіації. Чим більше значення відповідного показника варіації, тим розсіяніші навколо середнього значення реальні значення ознаки, а отже, тим з більшою обережністю потрібно оперувати із середнім значенням при побудові змістових висновків.

Межі варіації також дають змогу оцінити, наскільки однорідною за певною ознакою є сукупність. Якщо сукупність за певною ознакою неоднорідна, може постати потреба поділити цю сукупність на кілька однорідних за цією ознакою частин та аналізувати кожну з них окремо. Припустимо, що вивчається задоволеність умовами праці на певному підприємстві. З логічних міркувань або за результатів попередніх досліджень відомо, що заробітна плата працівника впливає на його задоволеність умовами праці. Нехай коефіцієнт варіації заробітної плати для всієї сукупності працівників дорівнює 0,7. Тоді необхідно поділити всю сукупність працівників на групи, приблизно однаково за рівнем заробітної платні (щоб у кожній групі коефіцієнт варіації зарплати був нижчим від 0,4), та аналізувати задоволеність умовами праці окремо у кожній з них.

Коефіцієнт зв'язку між двома ознаками. Кореляційний і регресійний аналіз

Одним з важливих завдань аналізу є встановлення та оцінка взаємозв'язків між окремими ознаками для певної сукупності об'єктів. Цю роботу починають з побудови *кореляційних таблиць* (таблиць спряженості двох ознак, двовимірними таблицями). Вони дають змогу впорядковувати інформацію про розподіл сукупності об'єктів за двома ознаками. Такі таблиці мають прямокутну форму. Кількість рядків у них дорівнює кількості можливих значень однієї ознаки, а кількість стовпчиків — кількості можливих значень другої ознаки. У таблиці 9 у клітинці на перетині другого рядка і третього стовпчика знаходиться число 42 (в центрі клітинки) — кількість робітниць (значення ознаки «стать» — «жіноча»), що незадоволені умовами праці (значення ознаки «задоволеність умовами праці» — «незадоволений»).

Таблиця 9

Двовимірна таблиця (ознаки «Стать»
та «Задоволеність умовами праці»)

	Задоволений	Не зовсім задоволений	Не задоволений	Всього
Чоловіки	18,40% 39 86,67%	75,94% 161 64,66%	5,66% 12 22,22%	212 60,92%
Жінки	4,41% 6 13,33%	64,71% 88 35,34%	30,88% 42 77,78%	136 39,08%
Всього	45 12,93%	249 71,55%	54 15,52	348 100%

Крім того, двовимірна таблиця, як правило, містить ще один додатковий стовпчик і ще один додатковий рядок — так звані маргінальні стовпчик і рядок. У таблиці маргінали позначені словом «Всього». Кожна клітинка маргінального стовпчика містить суму чисел відповідного рядка, тобто кількість об'єктів, що мають відповідне значення першої ознаки (незалежно від того, якого значення для цих об'єктів набуває друга ознака), а також відсоток, який становить це число щодо загальної кількості об'єктів. Так, з маргінального стовпчика таблиці бачимо, що на підприємстві працює 136 жінок (39,08% загальної кількості працюючих). Маргінальний рядок містить відповідні суми стовпчиків таблиці.

У кожній клітинці таблиці, як правило, записують відсоток стосовно відповідного значення в маргінальному стовпчику (цей відсоток записують вище від самого числа) та відсоток стосовно відповідного значення в маргінальному рядку (записують нижче від числа). Якщо знову повернутися до клітинки в другому рядку третього стовпчика таблиці, побачимо, що кількість незадоволених умовами праці жінок (таких на підприємстві 42) становить 30,88% від загальної кількості жінок (всього на підприємстві 136 жінок) та 77,78% від загальної кількості незадоволених умовами праці (всього умовами праці на підприємстві не задоволені 54 працівники).

Числа в таблиці свідчать, що серед жінок відсоток незадоволених умовами праці на підприємстві значно вищий, ніж серед чоловіків. Отже, є підстави для гіпотези, що стать працівника та його задоволеність умовами праці взаємопов'язані.

Вміння читати двовимірні таблиці приходять з досвідом. Нелегко знаходити закономірності в досить великих за розміром таблицях. Крім того, далеко не завжди зв'язок між ознаками простежується. Тому на практиці наявність зв'язку між двома ознаками встановлюють за допомогою так званого критерію χ^2 , який базується на аналізі частот, записаних у клітинках таблиці. Це дає змогу дійти висновків про те, чи можна висувати та аналізувати гіпотезу про наявність зв'язку між двома ознаками.

Застосовуючи зазначений критерій, необхідно обчислити коефіцієнт хі-квадрат за формулою (формула залежить від частот у клітинках таблиці та маргінальних частот), а одержане значення порівняти з табличним (критичним). При цьому слід мати на увазі певний рівень значущості (ймовірність прийняття хибного рішення) — в соціології, як правило, 0,05 або 0,01. Крім того, табличне значення залежить від кількості ступенів свободи, що визначають за кількістю рядків і стовпчиків таблиці. Отже, для заданого рівня значущості та кількості ступенів свободи необхідно знайти в таблиці критичне значення і порівняти його з обчисленим. Якщо обчислене значення більше від критичного, то факт існування зв'язку можна вважати встановленим.

Силу зв'язку можна оцінити обчисленням та аналізом коефіцієнтів спряженості (Пірсона, Чупрова, Крамера). Значення цих коефіцієнтів перебувають в інтервалі від нуля до одиниці та мають такий зміст: чим ближче значення до одиниці, тим тісніший зв'язок. Якщо обидві ознаки, між якими вивчають зв'язок, мають лише по два значення (тобто фіксують наявність або відсутність даної ознаки в об'єкті), то для таких «чотириклітинкових» таблиць обчислюють коефіцієнти асоціації та контингенції.

Якщо певному значенню однієї величини відповідає сукупність значень другої, то між цими двома величинами існує кореляційний зв'язок. Він виявляється тоді, коли на досліджуване явище впливає не один, а багато чинників. Наприклад, стаж впливає на продуктивність праці, але не остаточно визначає її, бо

залежить від рівня освіти, віку, кваліфікації працівника та інших факторів. Оскільки явища суспільного життя складні та багатофакторні, зв'язок між ознаками в соціології практично завжди кореляційний.

Якщо кожному значенню однієї ознаки відповідає сукупність значень другої ознаки, близько розміщених біля свого середнього значення (тобто всі значення сукупності не дуже відрізняються від свого середнього арифметичного), то такий кореляційний зв'язок вважають сильнішим. Кількісно силу кореляційного зв'язку оцінюють за допомогою коефіцієнтів кореляції.

Для кількісних ознак часто використовують *коефіцієнт Пірсона (r)*, який оцінює силу зв'язку за лінійної кореляції (тобто в припущенні, що значення однієї ознаки пов'язані з відповідними середніми другої ознаки лінійною залежністю). Всі значення коефіцієнта кореляції Пірсона належать інтервалу від -1 до 1 . Знак коефіцієнта показує напрям зв'язку: додатне значення свідчить про «прямий» зв'язок (зростання однієї ознаки зумовлює зростання другої), від'ємне значення — про «зворотний» зв'язок, а значення « 0 » — про відсутність лінійного кореляційного зв'язку. Наприклад, зв'язок між заробітною платою робітника та кількістю виготовлених ним деталей — прямий, а між заробітною платою та кількістю бракованих деталей — зворотний. При $r = 1$ або $r = -1$ маємо функціональний зв'язок між ознаками (тобто кожному значенню однієї ознаки відповідає одне значення другої ознаки і ці значення пов'язані лінійною залежністю). Отже, чим далі значення коефіцієнта Пірсона від нуля (чим більша його абсолютна величина), тим тісніший лінійний кореляційний зв'язок існує між ознаками. Але якщо $r = 0$, то це означає відсутність лише лінійного зв'язку, а не відсутність зв'язку між ознаками взагалі: зв'язок може існувати, але нелінійний. Для оцінювання сили нелінійного зв'язку використовують кореляційне відношення, що набуває значення між 0 та 1 (0 означає відсутність зв'язку, 1 — функціональний зв'язок).

Для ознак, заданих у порядкових шкалах, обчислюють *рангові коефіцієнти кореляції (Спірмена та Кендела)*, які також набувають значення між -1 та 1 та інтерпретуються так само, як і коефіцієнт кореляції Пірсона.

Встановлення кореляції між двома ознаками ще не означає встановлення причинного зв'язку між ними. Це лише свідчення того, що одна з ознак частково

спричинила іншу або обидві ознаки і є наслідком деяких спільних для них причин. Зауважимо, що кількісна оцінка кореляційних зв'язків не може замінити спеціальних знань, але може допомогти дослідникові відкинути несуттєві зв'язки, чіткіше окреслити напрям пошуків, порівняти вплив різних чинників тощо. Крім того, коефіцієнти часткової кореляції дають змогу оцінити зв'язок між двома ознаками, усуваючи вплив однієї або кількох інших ознак. Якщо після усунення впливу третьої ознаки коефіцієнт кореляції між двома ознаками збільшується, то третя ознака послаблює зв'язок, а якщо зменшується, то саме ця третя ознака певною мірою спричиняє наявність цього зв'язку (тобто зв'язок, можливо, є лише наслідком впливу цієї третьої ознаки). Обчислити коефіцієнти часткової кореляції досить складно через коефіцієнти кореляції Пірсона. Обсяг обчислень зростає з кількістю тих ознак, вплив яких бажають усунути. Силу спільного зв'язку сукупності ознак дає змогу оцінити коефіцієнт множинної кореляції.

Методи регресійного аналізу забезпечують не тільки оцінку сили зв'язку між двома ознаками, а й встановлення виду цього зв'язку у вигляді рівняння (рівняння регресії), що описує залежність між середнім значенням однієї ознаки (залежної, поведінку якої вивчають) та значеннями певної сукупності ознак (незалежних, вплив яких на залежну ознаку намагаються оцінити). У соціологічних дослідженнях, як правило, відбувається пошук такої залежності у лінійному вигляді (у вигляді лінійного рівняння), тому йдеться про рівняння багатовимірної (множинної) лінійної регресії.

Знання залежності у вигляді рівняння дає змогу не тільки пояснювати поведінку залежної ознаки, а й прогнозувати її значення за різних змін значень незалежних ознак. Наприклад, на основі аналізу факторів, що впливають на рівень заробітної плати на підприємстві, було побудовано рівняння лінійної регресії: $y = 4,27 x_1 + 1,83 x_2 + 9,20$. Воно описує зв'язок між заробітною платою y (залежна ознака, вимірюється в гривнях) і двома незалежними ознаками працівника: стаж x_1 (вимірюється в роках) та освітній рівень x_2 (вимірюється в роках). Аналіз цього рівняння наводить на думку, що зростання трудового стажу працівника на один рік зумовлює зростання його середньої заробітної плати на 4,27 грн., а зростання освітнього рівня

на один рік — зростання середньої заробітної плати лише на 1,83 грн. Отже, на даному підприємстві трудовий стаж суттєвіше впливає на середню заробітну плату працівника, ніж його освітній рівень. Якість рівняння регресії (наскільки точно рівняння регресії описує зв'язок між ознаками) оцінюють коефіцієнтом множинної кореляції.

Суттєвим для одержання надійних, статистично обґрунтованих результатів є оцінка значущості статистичних показників. Це — комплекс математичних процедур, що дають змогу відповісти на низку питань щодо розрахованих статистичних показників і параметрів вибіркової сукупності. Так, обчисливши коефіцієнт кореляції між двома ознаками та одержавши число, що не дорівнює нулю, цілком логічно постають запитання: чи справді цей коефіцієнт суттєво відрізняється від нуля (а отже, фіксує наявність лінійного кореляційного зв'язку), чи ця різниця випадкова і спричинена лише похибкою нашої вибірки? Відповідь на них можна дати, оцінивши значущість відмінності коефіцієнта кореляції від нуля і звернувши особливу увагу на обсяг вибірки та рівень значущості (ймовірність прийняття хибного рішення). Ця процедура така ж, як і процедура застосування критерію χ^2 , і дає змогу обчислити за певною формулою критерій. Одержане ж значення порівнюється з табличним. На основі результатів порівняння і робиться висновок.

Крім оцінки значущості відмінності від нуля коефіцієнта кореляції між двома ознаками, часто застосовують і процедури оцінки значущості різниці між двома відсотками (наприклад, різниці між відсотками незадоволених умовами праці на даному підприємстві серед жінок і чоловіків), різниці між двома середніми (між середньою заробітною платою на одному та іншому підприємствах), двох коефіцієнтів кореляції. Для кожної такої задачі існують формула обчислення критерію та статистичні таблиці, якими користуються для порівняння.

Методи багатомірної статистики: факторний і кластерний аналіз

Якщо аналіз даних передбачає використання великої кількості взаємопов'язаних ознак, доцільно застосувати спеціальні методи та алгоритми багатомірної

статистики. Ці методи потребують значних обчислень, для ефективного застосування яких необхідно мати обчислювальну техніку та спеціальне програмне забезпечення. Серед методів багатомірної статистики найуживанішими є факторний та кластерний аналіз.

Суть *факторного аналізу* полягає в тому, що групу сильно скорельованих ознак можна пояснити та описати невеликою кількістю прихованих (латентних) факторів, які безпосередньо не спостерігаються, але розкривають значення ознак цієї групи. Наприклад, за такими ознаками, як «кількість прочитаних книг», «кількість книг у домашній бібліотеці», «кількість відвідувань театрів і музеїв», приховано фактор, який можна було б назвати «рівень культурного розвитку особистості». Факторний аналіз дає змогу виявити ці латентні фактори, описати залежність між ними та первинними ознаками, обчислити значення всіх побудованих таким чином факторів для кожного об'єкта. В результаті виникає можливість без значних втрат інформації перейти від аналізу великої кількості первинних ознак до аналізу порівняно невеликої кількості факторів.

Алгоритми *кластерного аналізу* дають змогу поділити сукупність об'єктів на однорідні за певним формальним критерієм подібності групи (кластери). Основною властивістю цих груп є те, що об'єкти, які належать одному кластеру, подібніші між собою, ніж об'єкти з різних кластерів. Таку класифікацію можна виконувати одночасно за досить великою кількістю ознак. Наприклад, відомо чимало статистичних показників, які характеризують рівень соціально-економічного розвитку адміністративних районів країни: кількість населення, кількість безробітних, протяжність шосейних доріг, кількість квадратних метрів житла на одну людину тощо. Для організації опитування необхідно згрупувати райони у більші утворення (регіони), але варто зробити це так, щоб у кожному такому регіоні були райони, близькі за своїм соціально-економічним розвитком. Це дасть змогу вибрати в такому регіоні один типовий район і результати опитування в ньому узагальнити щодо всього регіону. Таке групування може бути ефективно проведене методом кластерного аналізу, оскільки у даному разі враховується та узагальнюється велика кількість показників.

Підсумок аналізу та інтерпретації соціологічних даних набуває форми документів: звіту за результата-

ми дослідження, інформаційної чи аналітичної довідки. Вони містять відомості, висновки та рекомендації для прийняття практичних (управлінських) рішень. У науково-дослідному плані — це банк соціологічних даних наукового аналізу.

Запитання. Завдання

1. У чому полягають особливості якісних та кількісних ознак?
2. Які показники використовуються для оцінювання зв'язку між двома ознаками?
3. Яких значень може набувати коефіцієнт кореляції Пірсона? Як інтерпретуються ці значення?
4. З якою метою застосовують методи регресійного аналізу даних?
5. Охарактеризуйте клас задач, що розв'язуються методами факторного і кластерного аналізу.

Теми рефератів

1. Узагальнення та форми відображення результатів соціального дослідження.
2. Можливості первинних засобів обробки соціальної інформації.
3. Форми співробітництва соціологів і математиків у процесі обробки соціологічної інформації.
4. Програмне забезпечення обробки даних на комп'ютері.
5. Багатомірний аналіз соціологічної інформації.
6. Загальні підходи та процедури інтерпретації соціологічних даних.

4.5. Прогнозування соціальних явищ та процесів

Методологічні основи передбачення майбутнього

Безперервно зростаючий динамізм соціально-політичних, економічних, науково-технічних, ідеологічних та інших змін надає науковому передбаченню майбутнього винятково важливе, часто глобальне значення. Без прогнозування явищ і процесів, передбачення пер-

спектив їх розвитку неможливе науково обґрунтоване управління, вироблення і прийняття ефективних управлінських рішень. Виявлення назріваючих тенденцій, проблем і суперечностей суспільного життя, пошук шляхів і методів їх вирішення, надійний соціальний прогноз — важливі завдання соціології.

У різних галузях знань існують поняття, якими позначають певні судження про майбутнє: пророцтво, віщування, передбачення, прогнозування, футурологія та ін. Часто їх вживають як синоніми, іноді в кожне з них вкладають різний зміст, що породжує термінологічні дискусії.

Загальним та інтегруючим всі різновиди одержання інформації про майбутнє є поняття «передбачення».

Передбачення — обґрунтоване припущення про майбутній стан явищ природи і суспільства або про явища, невідомі в даний час, але які піддаються виявленню.

Передбачення поділяють на наукові й ненаукові. *Наукове передбачення* ґрунтується на пізнанні закономірностей розвитку природи, суспільства, мислення, використанні наукових методів дослідження. *Ненаукове передбачення* не застосовує спеціальних наукових досліджень і ґрунтується на передчуттях людини про майбутнє за допомогою підсвідомості (інтуїтивне); життєвому досвіду і пов'язаних з ним аналогіях, прикметах (буденне); на вірі в надприродні сили, що визначають майбутнє (міфологічне, релігійне).

Однією з форм наукового передбачення є прогнозування — процес вироблення прогнозів.

Прогноз — імовірне судження про стан певного явища в майбутньому.

У вузькому значенні, *прогноз* — це спеціальне наукове дослідження перспектив розвитку певних процесів, явищ, переважно з кількісними оцінками. Прогнозування, на відміну від пророкування, не зводиться до спроб угадувати деталі майбутнього, йому властива ймовірнісність. *Пророкування*, на відміну від прогнозування, — це твердження про майбутнє, якому не властива ймовірнісність, воно претендує на абсолютну достовірність.

Прогноз є невід'ємною функцією науки, завершальним етапом наукового дослідження, причому, на думку багатьох вчених, обов'язковим, якщо це стосується розвитку теорії. Вдосконалення науки відбувається з посиленням її прогностичної функції.

Прогнозування має також велике прикладне значення. Воно сприяє вибору найоптимальнішого варіанта при обґрунтуванні плану, програми, проекту, управлінського рішення.

Теорія прогнозування (прогностика) як наука тільки формується. Її предметом є дослідження законів і способів прогнозування, завданням — розробка проблем гносеології та логіки прогнозування, типології прогнозів, методів прогнозування, категорій і понять, спеціальних методологічних проблем прогнозування з метою підвищення методичного обґрунтування прогнозів. У структурі прогностики розвиваються окремі теорії прогнозування як у координатах загальної прогностики, так і відповідних сфер прогнозування.

Поняття «прогностика» і «прогнозування» часто невідрізнено вживають як синоніми, ототожнюють. Інколи прогностику трактують дуже широко, вважаючи, що вона охоплює не тільки теорію передбачення, а й сам процес прогнозування.

Ще одним неоднозначним поняттям є *футурологія*. Термін цей запропонував у середині ХХ ст. німецький соціолог О. Флехтгейм, який емігрував до США. Футурологію він тлумачив як «філософію майбутнього». У 60-х роках у зв'язку з «бумом прогнозів» на Заході утвердилося розуміння футурології як науки про майбутнє, предмет дослідження якої — перспективи розвитку всіх явищ, на відміну від інших дисциплін, які досліджують сучасне і минуле. Згодом поняття «футурологія» почали трактувати і як соціальне прогнозування, і прогностику як науку про закони прогнозування.

Важливою проблемою методології прогнозування є виявлення чинників, які детермінують майбутнє. Майбутнє — такий стан явищ, процесів, який впливає з сучасного і має корені в минулому. Об'єктивні умови містять зародки майбутнього у вигляді нових елементів. Але визначити їх майбутнє можна тільки на підставі законів розвитку певних об'єктів. Закони постають як зв'язки між явищами, які за певних умов діють незмінно, постійно і відповідним чином. Отже, соціальні факти і процеси, особливо нові, а також закони їх розвитку є носіями інформації про майбутнє.

Одним з найзагальніших та універсальних законів дійсності є закон причинності, або каузальної (причинної) залежності. Враховуючи його основну ознаку (причина обов'язково зумовлює наслідок) та з'ясовуючи самі причини, можна передбачити і їх наслідки.

Більше того, якщо певні наслідки небажані, можна спробувати уникнути, паралізувавши або змінивши їх причини. Звичайно, не для всіх законів існує кількісний, математичний вираз.

Важливе значення для прогнозування мають ритмо-циклічні закономірні зв'язки явищ. Циклічний розвиток у суспільному житті простежується значно слабше, ніж у неорганічній природі чи в біосфері. Циклічність піддається кількісним вимірам, що дає змогу прогнозувати тенденції суспільного розвитку.

Системна структура явищ також є об'єктивною основою передбачення. Знаючи характерні риси, функції залежних між собою елементів явища як системи, можна передбачити і поведінку явища загалом.

Особливою методологічною проблемою передбачення майбутнього є з'ясування відповідних властивостей психіки. Вони закорінені у психо-фізіологічній еволюції вищих тварин і людини. Психіка не тільки відображає дійсність, а й проникає в майбутнє. Адже передбачення хоча б найближчої перспективи потрібне кожній живій істоті, наділеній психікою, навіть для елементарних дій. Подібну властивість психіки називають «випереджаючим відображенням», «моделлю потрібного майбутнього». Таке передбачення виявляється як на безумовно-рефлекторному (інстинктивному), так і на умовно-рефлекторному рівнях психіки. Таким чином, здатність психіки випереджати події навколишнього світу є однією з найефективніших форм пристосування до середовища.

Основою прогнозування майбутнього, випереджаючого відображення є досвід минулого. Він накопичується нервовою системою завдяки властивості нервової тканини «записувати» минулі події. А повторюваність, циклічність подій створюють об'єктивні умови для передбачення майбутнього. Оцінка людьми перспектив розвитку явищ, процесів на основі попереднього досвіду за аналогією з уже відомими подібними явищами і процесами є одним з основних джерел інформації про майбутнє.

Іншим джерелом передбачення є екстраполяція — умовне продовження в майбутнє тенденцій, закономірності розвитку яких у минулому і нині достатньо відомі. Ще одним шляхом одержання інформації про майбутнє є моделювання майбутнього стану певного явища, процесу з урахуванням очікуваних або бажаних

змін тих чи інших умов, перспективи розвитку яких достатньо відомі.

Хоча соціальний детермінізм має ймовірнісний характер, це не стає на заваді передбаченню суспільного розвитку. Саме вірогідний підхід до передбачення є особливістю і методичною основою соціального прогнозування, яке почало динамічно розвиватися тільки після усвідомлення того, що продуктивним є не відгадування конкретних рис майбутнього, а вироблення ймовірного спектра перспектив його розвитку.

Існують різні види прогнозів. Їх типологія може бути побудована за різноманітними критеріями — залежно від об'єкта, часу, на який прогнозується об'єкт; цілей; методів прогнозування та ін.

Найзагальнішим є поділ прогнозів на природничо-наукові та соціальні. Особливістю природничо-наукових прогнозів є те, що об'єкти прогнозування неможливо або майже неможливо змінити шляхом соціального управління, за допомогою програм, проектів, планів, організаційних рішень. Людина прагне передбачити природні явища, щоб заздалегідь пристосуватися до них.

Соціальне прогнозування здійснюється, як правило, для вироблення рекомендацій щодо оптимального впливу на прогнозоване явище чи процес з метою їх реалізації чи відвернення.

Залежно від часу, на який розраховане прогнозування, розрізняють поточні, короткострокові, середньострокові, довгострокові й наддовгострокові прогнози.

Залежно від мети прогнози поділяються на пошукові та нормативні.

Пошуковий прогноз — це передбачення розвитку явищ шляхом умовного продовження в майбутнє тенденцій, які переважали у минулому і домінують нині, абстрагуючись від планів, проектів, програм, управлінських рішень, які можуть змінити існуючі тенденції, спричинити самоздійснення чи самозруйнування прогнозу.

Пошуковий прогноз з'ясовує те, що найімовірніше відбудеться за збереження існуючих тенденцій. Відповідь при цьому дається не однозначна, а у формі певної шкали ймовірності.

Нормативний прогноз — передбачення бажаного стану явищ на основі попередньо визначених норм, ідеалів, цілей.

У процесі його вироблення триває пошук відповіді на запитання: як досягти бажаного? Нормативними можуть бути тільки соціальні прогнози. Нормативне прогнозування схоже на планування, проектні розробки, але не тотожне їм.

Методи соціологічного прогнозування

З огляду на джерела інформації про майбутнє існують три основні способи вироблення соціальних прогнозів. Перший — опитування населення й експертів. Особливо велике значення мають оцінки експертів — фахівців, готових більш-менш об'єктивно і професійно оцінювати стан і перспективи певного явища або процесу. Другий спосіб — екстраполяція в майбутнє тенденцій, закономірності яких в минулому і в певний конкретний час добре відомі. При цьому широко використовують можливості математики й обчислювальної техніки. І, нарешті, моделювання стану об'єкта на момент його дослідження у вигляді, сприятливому для прогностичних висновків, побудова пошукових і нормативних моделей з урахуванням імовірних і бажаних змін прогнозованого явища.

Існують різноманітні методи, процедури і прийоми прогнозування. Найчастіше використовують у соціальному прогнозуванні:

- опитування експертів;
- опитування населення;
- моделювання;
- прогнозний сценарій.

Специфічним методом соціального прогнозування, який майже не застосовується в інших галузях прогнозування, є опитування населення. Математичні ж методи через велику складність об'єктів соціального прогнозування використовують досить обмежено. Особливо цінними є експертні оцінки.

Методи опитування експертів

Методи опитування експертів увійшли в практику наприкінці 60-х років ХХ ст., коли була виявлена обмеженість застосування екстраполяції та моделювання в

соціальному прогнозуванні, особливо щодо складних соціальних процесів, які розвиваються в нелінійній формі.

Надійність прогнозів підвищує колективне опитування експертів. Якщо на індивідуальні експертні оцінки впливає суб'єктивізм експерта, його конкретний досвід, то в груповому експертному опитуванні з дотриманням певних методичних вимог відбувається процес об'єктивізації суб'єктивних оцінок. Серед методичних вимог найважливіше значення мають обґрунтований добір експертів, оптимальна організація їх роботи, правильна процедура обробки результатів опитування.

На практиці під час комплектування експертної групи використовують різноманітні критерії. Найважливіший з них — рівень компетентності експертів. Процедури організації роботи експертів бувають очні й заочні, одноразові й багаторазові. Одним з найпоширеніших конкретних методів прогнозування у формі експертного опитування є *«інтелектуальна атака»*, або *«колективна генерація ідей»*. Це — колективне обговорення проблеми, в процесі якого забезпечується взаємний стимулюючий вплив експертів, виникає своєрідна ланцюгова реакція ідей і генерується якісно нова інформація про майбутнє предмета прогнозування. Результатів досягають завдяки конкуренції ідей, самонавчанню під час колективного обговорення групою експертів приблизно однакового наукового і посадового статусів, категоричній забороні критики будь-якої, навіть неконструктивної думки, скрупульозній реєстрації всіх висловлювань. Такі обговорення бувають простими, у формі спонтанної дискусії зі сформульованої проблеми; синектичними (керованими), коли обговорення відбувається за заздалегідь розробленим планом з чітким розподілом ролей між експертами залежно від їх здібностей.

Одним із варіантів синектичної процедури очного колективного опитування експертів є метод *«віднесеної оцінки»*. Його суть — у повторенні кількох циклів дискусії зі з'ясуванням розбіжностей і виробленням на цій основі єдиної думки (консенсусу) в оцінці майбутнього певного явища або процесу. Члени експертної групи, які не пристають до загальної позиції, що склалася внаслідок обговорення, мають право на фіксацію своєї особливої думки в підсумковому документі експертної сесії. Дискусія ведеться згідно з планом і під цілеспрямованим керівництвом головуючого.

Ще одним різновидом очного колективного опитування експертів є *«метод комісії»*, *«традиційна дискусія»*. У процесі звичайного обміну думками кожен учасник дискусії має право підтримувати чи критикувати будь-яку точку зору, виступати безліч разів, змінювати свою точку зору з урахуванням нової інформації. Цей метод ефективний за умови, коли порушена проблема добре відома учасникам обговорення.

У практиці прогнозування широко використовують заочні види опитування експертів. Найпростіший з них — *разове анонімне опитування*. Метод досить простий, але ефективність його занизька. Найперспективнішим є заочний варіант *«методу віднесеної оцінки»*, або, як його часто називають, *«метод Дельфі»*. В його основі — ідея самонавчання експертів, але вже у процесі заочного опитування протягом проведення кількох турів з гарантією анонімності відповідей, що *«розковує»* респондентів, усуває *«тиск авторитетів»*, забезпечує можливість змінювати свої попередні позиції з урахуванням надходження нової інформації без ризику для власної репутації. Процедура цього методу передбачає заповнення експертами анонімних анкет або залучення безпосередньо до роботи з ЕОМ. Після першого туру опитування експерти знайомляться з узагальненими характеристиками позиції групи. Кожен експерт порівнює свою позицію з позицією більшості, за необхідності може вивчити та обговорити причину свого ймовірного відхилення і в другому турі наблизити свою думку до позиції більшості. У третьому турі нова інформація дає змогу експертові ще раз переглянути свою точку зору, що підвищує надійність прогнозних оцінок. Звичайно, позиції меншості експертів і навіть одинаків також необхідно брати до уваги.

Розвиток комп'ютерної техніки створює сприятливі умови для широкого використання спрощеного варіанта *«методу Дельфі»* — *«Мінідельфі»*, який дає змогу всю процедуру вироблення прогнозних оцінок провести за кілька днів або навіть годин. Підключитися до цієї роботи завдяки мережним комп'ютерним системам можуть навіть експерти, які перебувають у різних містах країни.

«Дельфійська техніка» дає змогу ускладнювати завдання експертам, сприяє переходу від суто інтуїтивної прогностичної діяльності до логіко-аналітичної,

складання прогностичних сценаріїв, матриць, моделей тощо. Техніка проведення процедури забезпечує умови для багатоетапного комплексного прогностичного дослідження. Прикладом може бути одна з американських систем прогнозування ПАТТЕРН.

Обробка результатів опитування експертів орієнтована передусім на одержання характеристик середнього значення. Найчастіше використовують середнє арифметичне експертних даних. Але за великої розкиданості експертних оцінок ефективність середньоарифметичної недостатня. Постає необхідність відсікати випадкові полярні оцінки, що здійснюється, як правило, шляхом поділу систематизованого ряду одержаних оцінок на чотири частини (квартилі), по 25% оцінок у кожній. Загальні висновки роблять на основі другого і третього квартилів, а оцінки першого і четвертого аналізують на предмет мотивів відхилень. Можна також вирахувати медіану (середню величину між другим і третім квартилями), яка поділяє оцінки так, щоб кількість оцінок з більшим і меншим значеннями відносно певної середньої величини були рівними. Надійний прогноз не завжди збігається з середнім значенням чи думкою більшості. Адже рівень компетентності кожного експерта різний, і це також слід брати до уваги при виробленні остаточних висновків експертного опитування.

Методи опитування населення

Поширення цих методів пов'язане з тим, що в прогнозуванні багатьох соціальних явищ і процесів звичайного респондента можна значною мірою розглядати як своєрідного експерта, який володіє певним соціальним досвідом. Цінність прогнозу опитаного населення прямо пропорційна його обізнаності з предметом прогнозування. Найбільшу прогностичну значущість мають опитування респондентів щодо їх особистого майбутнього або майбутнього їх найближчого соціального оточення.

У практиці прогнозування особливо успішно використовують вивчення ціннісних орієнтацій, які відображають потреби, інтереси, мотиви і установки респондентів. Зважаючи на те, що поведінка людей є виявом їх внутрішніх соціально-психологічних рушій-

них сил, дослідження ціннісних орієнтацій може надати важливу прогнозовану інформацію про очікуваний і бажаний розвиток соціальних явищ і процесів. Про це свідчать, наприклад, соціологічні дослідження тернопільських соціологів у 1991—1992 рр. на тему «Ставлення населення до фермерства як нового типу сільськогосподарських відносин»; соціологів Дніпропетровського держуніверситету — «Орієнтація сільської молоді на діяльність в умовах формування ринкових відносин», проведене в 1993 р.

Особливо ефективні періодичні опитування населення з урахуванням змін, яких зазнає ситуація. Подібні опитування одних і тих самих груп населення називають моніторингом. Найчастіше це поняття соціологи і політологи застосовують, коли йдеться про спостереження, оцінку та прогноз соціально-політичної ситуації локального, регіонального чи загальнодержавного масштабу. Прикладом останнього є загальнонаціональний соціологічний моніторинг 1992—2000 рр., який реалізовано Інститутом соціології НАН України.

Методи моделювання

У соціальному прогнозуванні застосування математичних методів, у тому числі методів моделювання, обмежене. Це зумовлено складністю об'єкта прогнозування, відсутністю для побудови моделей достовірної інформації про розвиток соціальних процесів у часі, хоча б за кілька десятиліть.

Модель у соціальному прогнозуванні — спрощене математичне уявлення про певний суспільний процес.

Вона може мати вигляд рівняння, таблиці, кривої, набору правил та ін. Найчастіше використовують трендові (екстраполяційні), рідше — факторні (аналітичні) моделі.

Трендові моделі створюють для встановлення конкретного процесу як часового ряду кількісних даних, які можна екстраполювати в майбутнє за математичною формулою, тобто вирахувати кількісний вираз необхідного показника на дату прогнозування. Хоча для прогнозування придатними є багато математичних формул, на практиці прогнозистам доводиться мати

справу лише з декількома типами змін, для кожної з яких дібрана відповідна функція.

В основі побудови факторних моделей — виявлення механізму взаємодії різних чинників, залежності одного чи кількох вихідних даних від групи вхідних. При цьому використовують методи статистики, кібернетики, теорії прийняття рішень та ін. Цей вид моделей поки що рідко використовують у вітчизняній соціології.

Тільки недавно почали застосовувати в соціальному прогнозуванні евристичні пошукові різновиди моделювання: імітаційні та ігрові.

Із 70-х років ХХ ст. у зв'язку з усвідомленням глобальних проблем сучасності для вироблення альтернатив суспільного розвитку почалося широке використання глобального моделювання. Нині опубліковані сотні моделей і модельних комплексів глобального розвитку, які дедалі ширше застосовують в управлінні, процесі прийняття рішень.

Останнім часом ширше використовують сценарний метод прогнозування соціальних явищ і подій, який дає змогу встановити логічну послідовність подій, побачити, як, виходячи з існуючої ситуації, може розвиватися стан об'єкта дослідження у майбутньому. На думку вчених, складні та надскладні системи, до яких належать ненадійний, схильний до самодетермінованої, вільної поведінки, людський чинник, вимагають не стільки прогнозів у власному розумінні слова, скільки сценаріїв розвитку.

Логіка складання соціального прогнозу

Вироблення соціального прогнозу починається з допрогнозної діяльності: уточнення цілей і завдань, формулювання робочих гіпотез, визначення методів, структури та організації пошукової роботи. Потім настає період збирання інформації про стан і динаміку розвитку об'єкта дослідження в минулому, даних прогностичного фону (зовнішні чинники, які суттєво впливають на розвиток об'єкта прогнозування: економічні, науково-технічні, екологічні, демографічні, політичні та ін.). На цій основі у процесі використання різних методів здійснюють прогностичний пошук — з'ясування того, що відбудеться, в тому числі, які проблеми

виникнуть за збереження існуючих тенденцій розвитку, тобто якщо бездіяльно залишиться у цьому плані сфера управління.

У пошуковому соціальному прогнозуванні з'ясовують не реально очікуваний стан, до якого потрібно буде пристосуватися, а перелік різного рівня проблем, які доведеться вирішувати. Характерним щодо цього є вже згадуваний приклад з'ясування членами Римського клубу на початку 70-х років глобальних проблем, які можуть загрожувати людству в недалекому майбутньому, якщо не звернути на них увагу і не почати завчасно діяти.

Після пошукового етапу настає черга нормативного прогнозу, головне завдання якого — визначення можливих шляхів вирішення виявлених у процесі пошукового прогнозування ймовірних проблем. Значення такої інформації для сфери управління важко переоцінити. Зіставлення даних пошукового та нормативного прогнозів дає змогу виробити рекомендації, зважити можливі наслідки від прийняття чи неприйняття певних управлінських рішень і тим самим підвищити рівень обґрунтованості, об'єктивності, ефективності планів, програм, проектів, поточних управлінських рішень. Прогноз підказує, як краще, економніше, ефективніше наблизити найбільш ймовірне (за певних тенденцій, якщо не вживати ніяких заходів) до найбільш бажаного.

Звичайно, таке значення мають тільки обґрунтовані прогнози. Тому бажано, щоб кожен прогноз був підданий верифікації — з'ясуванню ступеня його відповідності вимогам сучасної науки і практики. Для визначення надійності й точності соціального прогнозу використовують експертні оцінки, повторні або паралельні прогностичні розробки.

В ідеалі технологічне прогнозування може і повинно бути безперервним. Постійний же попит на прогнози сприятиме створенню розгалуженої мережі спеціалізованих прогностичних організацій і компаній, формуванню ринку прогнозів. Державні та приватні фірми, органи управління в розвинутих країнах широко використовують результати прогнозування для обґрунтування економічної, науково-технічної, соціальної політики, перспектив розвитку тих чи інших сфер суспільства. Комплексні, а також галузеві прогнози національних масштабів застосовують нині у більшості країн світу.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте відмінності між поняттями «передбачення», «пророкування», «прогнозування».
2. У чому полягає відмінність соціальних прогнозів від природничо-наукових?
3. Що спільного і відмінного у пошуковому та нормативному прогнозуванні?
4. Які основні функції соціального прогнозування в сучасному суспільстві?
5. У чому полягає відмінність між поняттями «прогностика» і «прогнозування»?

Теми рефератів

1. Сутність і призначення соціального прогнозу.
2. Значення соціального прогнозування в управлінні соціальним процесом.
3. Пошукове і нормативне прогнозування: сутність і особливості застосування.
4. Експертні оцінки в соціальному прогнозуванні.
5. Методи моделювання в соціальному прогнозуванні.
6. Сценарний метод прогнозування соціальних процесів.

Література

- Американская социологическая мысль: Тексты** /Под ред. В. И. Добренко. — М.: Изд-во МГУ, 1994.
- Американская социология: Перспективы, проблемы, методы.** — М.: Прогресс, 1972.
- Арутюнян Ю. В., Дробижина Л. М., Соколов А. А.** Этносоциология: Учеб. пособие для вузов. — М.: Аспект Пресс, 1999.
- Бурдые П.** Социология политики. — М., 1993.
- Волков Ю. Г., Мостовая И. В.** Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гордарики, 1998.
- Волков Ю. Г., Нечипуренко В. Н., Самыгин С. И.** Социология: история и современность: Учеб. пособие. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.
- Гавриленко І. М., Скідін О. Л.** Соціологія освіти. Навч. посібник. — Запоріжжя: ЕТТА-ПРЕСС, 1998.
- Гидденс Э.** Социология: Учебник. — М.: Эдиториал УРСС, 1999.
- Городяненко В. Г.** Историография социологии: Учеб. пособие. — Днепропетровск, ДГУ, 2000.
- Городяненко В. Г.** Социологический практикум: Учеб.-метод. пособие. — К.: ИЦ «Академия», 1999.
- Громов И. А., Мацкевич А. Ю., Семенов В. А.** Западная теоретическая социология. — СПб: Ольга, 1996.
- Дворецкая Г. В., Махнарылов В. П.** Социология труда. — К.: Высш. шк., 1990.
- Дикарева А. А., Мирская И. М.** Социология труда. — М.: Высш. шк., 1989.
- Донченко Т. И., Рывкина Р. В.** Социология экономической жизни: Очерки теории. — Новосибирск: Сиб. отд.: Наука, 1991.
- Захарченко М. В., Погорілий О. І.** Історія соціології: Від античності до початку ХХ ст. — К.: Либідь, 1993.
- Зборовский Г. Е.** Общая социология: Курс лекций: 2-е изд., доп. — Екатеринбург, 1999.

- Здравомыслов А. Г.** Социология конфликта. Учеб. пособ. — М.: Аспект Пресс, 1995.
- Економічна соціологія:** Навч. посібник / В. М. Ворона, В. Є. Пилипенко та ін. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1997.
- Іванов В. Ф.** Соціологія масової комунікації: Навч. посібник. — К., 1999.
- Іонин Л. Г.** Социология культуры: Учеб. пособ.: Изд. 3-е, доп. — М.: Логос, 2000.
- История социологии в Западной Европе и США.** — М.: Норма-Инфра, 1999.
- Как провести социологическое исследование.** — М.: Политиздат, 1990.
- Капитонов Э. А.** Социология XX века: История и технологии. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.
- Кон И. С.** Социология личности. — М.: Политиздат, 1967.
- Конечкая В. П.** Социология коммуникаций. — М.: Межд. ун-т бизнеса и управления, 1997.
- Косолапов В. В.** Методология социального прогнозирования. — М.: Высш. шк., 1981.
- Кравченко А. И.** Социология: Учеб. для вузов. — М.: Логос, Екатеринбург: Деловая книга, 2000.
- Кравченко А. И.** Социология труда в XX веке. — М.: Наука, 1987.
- Кравченко С. А., Мнацаканян М. О., Покровский Н. С.** Социология: парадигмы и темы: Курс лекций для высш. учеб. заведений. — М.: МГИМО — Университет, 1997.
- Крымский С. В., Пилипенко В. Е., Салюк Ю. В.** Верификация социальных прогнозов: Методол. аспект. — К.: Наук. думка, 1992.
- Маркович Д.** Социология труда. — М.: Прогресс, 1988.
- Мацковский М. С.** Социология семьи. — М.: Наука, 1989.
- Мендра А.** Основы социологии: Учеб. пособие для вузов. — М.: Изд. дом, 1998.
- Михайлова Л. И.** Социология культуры: Учеб. пособие. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999.
- Монсон П.** Современная западная социология: Теории, тенденции, перспективы. — СПб: Нотабене, 1992.
- Нечаев В. Я.** Социология образования. — М.: Изд-во МГУ, 1992.
- Нозль Э.** Массовые опросы: Введение в методику домоскопии. — М.: Авакстра, 1993.
- Общественное мнение и власть:** механизмы взаимодействия / А. А. Ручка, В. Л. Оссовский, В. А. Матусевич и др. — К.: Наукова думка, 1993.
- Осадчая Г. И.** Социология социальной сферы: Учеб. пособие. — М.: Изд-во МГСУ Союз, 1999.
- Основы экономического и социального прогнозирования:** Учеб. для вузов. — М.: Высш. шк., 1985.
- Павличенко П. П., Литвиненко Д. А.** Соціологія: Навч. посібник. — К.: Лібра, 2000.
- Паніна Н. В.** Технологія соціологічного дослідження. Курс лекцій. — К.: Наук. думка, 1996.
- Паниотто В. И., Максименко В. С.** Количественные методы в социологических исследованиях. — К.: Наук. думка, 1982.
- Погорілий О. І.** Соціологічна думка XX століття: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1996.
- Политическая социология** / Отв. ред. В. Н. Иванов, Г. Ю. Семгин. — М.: Мысль, 2000.
- Попова І. М.** Соціологія: Пропедевт. курс: Підручник для студ. вищих навч. закладів. — К.: Тандем, 1996.

- Прогнозирование** в социологических исследованиях. — М.: Мысль, 1978.
- Радаев В. В.** Экономическая социология: Курс лекций: Учеб. пособ. — М.: Аспект Пресс, 1997.
- Ромашов О. В.** Социология труда: Учеб. пособие для вузов. — М.: Гордарика, 1999.
- Российская социологическая энциклопедия.** / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: Норма-ИНФРА-М, 1999.
- Ручка А. О., Танчер В. В.** Курс історії теоретичної соціології. — К.: Наук. думка, 1995.
- Рущенко І. П.** Соціологія: Курс лекцій: Навч. посібник для вузів. — Харків, 1996.
- Рывкина Р. В.** Экономическая социология переходной России: Люди и реформы: Учеб. пособие. — М.: Дело, 1998.
- Сероштан Н. А., Ялдохин И. П., Кулиш С. А.** Социология труда. — Харьков: Основа, 1990.
- Смелзер Н.** Социология. — М.: Феникс, 1994.
- Соціологічна думка України:** Навч. посібник. — К.: Заповіт, 1996.
- Социологи XX века:** (биографический словарь): Учеб. пособие / Под ред. проф. В. Г. Городяненко. — Днепропетровск: ДГУ, 1999.
- Соціологія:** Навч. посібник / За редакцією С. О. Макеєва. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999.
- Соціологія:** Підручник / За загальною ред. проф. В. П. Андрущенко, проф. М. І. Горлача. — Харків — Київ, 1998.
- Социология в России** / Под ред. В. А. Ядова: 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд-во ИС РАН, 1998.
- Социология:** Классические и современные парадигмы: Хрестоматия. — М.: АНКЛІ, 1998.
- Социология:** Учебник для высш. учеб. завед. / Г. В. Осипов, А. В. Кабыща и др. — М.: Наука, 1995.
- Соціологія:** короткий енциклопедичний словник / Уклад. В. І. Волович та ін. — К.: Укр. центр духовн. культури, 1998.
- Социология личности.** — Вильнюс, 1989.
- Социология труда:** Учеб. / Под ред. Н. И. Дрыхлова, А. И. Кириченко, В. В. Щербины. — М.: Изд-во МГУ, 1993.
- Тадевосян Э. В.** Социология: Учеб. пособие. 2-е изд., испр. и доп. — М.: Знание, 1999.
- Тощенко Ж. Т.** Социология: Общий курс: Учебное пособие. — М.: Прометей, 1998.
- Филиппов Ф. Р.** Социология образования. — М.: Наука, 1991.
- Фролов С. С.** Социология: Учеб. для высш. учеб. завед.: 2-е изд. — М.: Логос, 1996.
- Харчев А. Г.** Социология воспитания. — М.: Политиздат, 1990.
- Харчева В.** Основы социологии: Учеб. для средних спец. учеб. завед. — М.: Логос, КНО РУС, 2000.
- Шаленко В. Н.** Программа социологического исследования. — М.: Изд-во МГУ, 1987.
- Шаповал М.** Загальна соціологія: Вид III. — К., 1996.
- Щепанський Я.** Элементарные понятия социологии. — М.: Прогресс, 1969. — С. 79–192.
- Ядов В. А.** Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М.: Добросвет, Книжный дом «Университет», 1998.
- Яковенко Ю. И., Паниотто В. И.** Почтовый опрос в социологическом исследовании. — К.: Наук. думка, 1988.
- Якуба О. О.** Соціологія. Навч. посібник для студ. — Харків: Константа, 1996.

Короткий термінологічний словник

Анкета — тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульованих і пов'язаних між собою за встановленими правилами.

Аномія — стан соціальної системи, за якого значна частина громадян, знаючи про існування обов'язкових норм, ставиться до них негативно або байдуже.

Валідність (обґрунтованість) інформації — відповідність результатів саме тим явищам і процесам, які передбачалося дослідити.

Велика соціальна група — численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, але взаємодія між якими формальніша.

Верифікація — перевірка, емпіричне підтвердження теоретичних положень науки шляхом зіставлення їх з об'єктами спостереження, чуттєвими даними, експериментом.

Вибіркова сукупність — певна кількість відібраних за суворими правилами елементів генеральної сукупності.

Вибірковий метод — науково обґрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об'єкт дослідження як ціле, спираючись на дані аналізу його певної частини.

Відхилення (негативний вибір) — небажання індивіда до співробітництва з іншим індивідом.

Вільне інтерв'ю — тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації запитань.

Включене спостереження — вид спостереження, за якого дослідник безпосередньо включений у досліджуваний процес.

Гендерна соціологія — галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на

всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації.

Генеральна сукупність — обмежений територіально і в часі об'єкт дослідження.

Географічна школа в соціології — натуралістичні вчення, які визнають головним у розвитку суспільства і народів їх географічне положення і природні умови.

Гіпотеза в соціологічному дослідженні — обґрунтоване припущення про структуру, механізми функціонування і розвитку досліджуваного об'єкта.

Громадська думка — специфічний вияв масової свідомості, що виражається в оцінках (вербальних і невербальних) і характеризує ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів.

Громадянське суспільство — сукупність неполітичних відносин, сфера спонтанного вияву інтересів і волі вільних індивідів та їхніх асоціацій, захищена законами від регламентації їх діяльності з боку державної влади.

Девіантна (лат. deviatio — ухилення) поведінка — вчинок, дія людини, групи людей, які не відповідають офіційно встановленим у суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Диспозиція особистості — схильність особи до певного сприйняття умов діяльності та певної поведінки в цих умовах.

Ділова гра — метод пошуку управлінських рішень шляхом імітації прийняття їх в умовах гри за певними правилами.

Екологічна поведінка — система взаємопов'язаних дій, в яких реалізуються освіченість людини щодо закономірностей функціонування довкілля, бережливе ставлення до нього.

Екологічна політика — соціальна діяльність, спрямована на забезпечення економічних, соціальних і культурних умов, необхідних для гармонійного буття, збереження і відтворення довкілля.

Екологічна свідомість — індивідуальна і колективна (суспільна) здатність до усвідомлення нерозривного зв'язку людини з природою, залежності добробуту людей від цілісності природного середовища, вміння та звички діяти, не порушуючи зв'язків та кругообігів у природі.

Економічна активність — вияв індивідуальності, самореалізації особистості у сфері виробництва обміну та споживання, рівень її економічної взаємодії із зовнішнім середовищем.

Економічна поведінка — система соціальних дій, пов'язаних з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів) та зорієнтованих на одержання користі (вигоди, винагороди, прибутку) від їх обігу.

Економічна свідомість — погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності та ін.

Економічна соціологія — міжгалузевий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економічний інтерес — усвідомлена економічна потреба людини, груп, спільнот, об'єктивні мотиви їх економічної діяльності.

Економічні соціальні ролі — виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі економічних відносин, пануванням певного типу економічних відносин.

Експертне опитування — різновид опитування, під час якого респондентами є експерти — спеціалісти у певній галузі діяльності.

Електоральна соціологія — галузь соціологічної науки, яка займається вивченням політичної взаємодії суб'єктів суспільства шляхом аналізу механізмів їх політичної участі в житті соціуму, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

Емпіричні соціологічні дослідження — одна з форм вивчення дійсності, предметом аналізу якої є різноманітні дії, характеристики поведінки, погляди, настрої, потреби, інтереси, мотиви людей, соціальних груп і спільнот, відображення соціальної реальності у фактах людської свідомості.

Ескалація — поступове розширення, посилення, збільшення, загострення, наприклад: ескалація кризи, ескалація конфлікту.

Етнічна ідентичність — відчуття взаємної тотожності, історичної, соціальної та культурної спільності у представників однієї етнічної групи.

Етнічний стереотип — стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісно визначений образ, уявлення про певний об'єкт, продукований під впливом конкретної етнічної культури, актуальний для представників окремої етнічної спільноти.

Етнос — усталена сукупність людей, яка історично склалася на певній території і має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури й психіки, усвідомлення єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксоване у самоназві (етнонімі).

Етносоціологія — галузь соціології, що досліджує суть і функції різних етнічних спільнот (рід, плем'я, народність, нація) з метою з'ясування загальних закономірностей їх взаємодії та вироблення механізмів включення в існуючу систему соціальних відносин.

Завдання соціологічного дослідження — логічно сформульовані настанови, вказівки, послідовне вирішення яких конкретизує поставлену мету і забезпечує її реалізацію.

Загальнотеоретична соціологія — вищий рівень достовірного, узагальнюючого знання про соціальні процеси, формування та розвиток соціальних відносин, закономірності соціального життя.

Зайнятість населення — діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Засоби масової інформації — соціальні інститути (преса, радіо, телесбачення, Інтернет, видавництва тощо), що забезпечують збирання, обробку та масове поширення інформації.

Звичай — встановлений спосіб поведінки, з яким пов'язані певні моральні цінності, порушення яких викликає негативні санкції.

Звичка — встановлений спосіб поведінки у певних ситуаціях, який не викликає негативної реакції.

Зміст праці — узагальнена характеристика процесу праці, яка враховує різноманітні функції праці, види трудових операцій, поділ виробничої діяльності за галузями, фізичне та інтелектуальне навантаження учасників процесу праці, ступінь самостійності працівника у регулюванні послідовності трудових операцій, наявність або відсутність новизни, творчості, складності, технічну оснащеність праці тощо.

Інновація — комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі.

Інституціоналізація — процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства.

Інтерв'ю — цілеспрямована бесіда, мета якої — одержати відповіді на запитання, передбачені програмою дослідження.

Інтерналізація (інтеріоризація) — засвоєння індивідом вироблених суспільством і різними групами норм, цінностей, установок, стереотипів, уявлень тощо.

Категорія аналізу — загальніші, ключові поняття, які відповідають дослідницьким завданням.

Комунікація — передавання інформації від однієї системи до іншої за допомогою сигналів чи спеціальних матеріальних носіїв.

Конфлікт — соціальний процес, у якому індивід чи група прагнуть досягнення власних цілей (задоволення потреб, реалізації інтересів) шляхом усунення, знищення чи підпорядкування собі іншого індивіда або групи з близькими чи ідентичними цілями.

Кореляція — визначення функціональних зв'язків між двома ознаками соціальних об'єктів.

Культура — сукупність наукового знання, практичних навичок, побутової й теоретичної свідомості, високої духовності, необхідних для розвитку суспільства і людини, формування особистості.

Культура особистості — сукупність соціальних норм і цінностей, якими вона керується в процесі практичної діяльності.

Макросоціологія — наука про основні структури суспільства, суспільство загалом.

Мала соціальна група — нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Маргіналізація — втрата особистістю належності до певної соціальної групи, норм і цінностей відповідної субкультури без входження до іншої.

Масова інформація — стереотипізована інформація, яка оперативно та регулярно поширюється на велику аудиторію.

Масова комунікація — систематичне та одночасне поширення однотипних повідомлень у великих аудиторіях з метою інформування та здійснення ідеологічного, політичного, економічного, психологічного, організаційного впливу на думки, оцінки і поведінку людей.

Медіація — оптимізація за допомогою третьої сторони процесу пошуку вирішення проблеми задля припинення конфлікту.

Менеджер — професійний управлінський працівник, який наймається власником підприємства, компанії тощо для керівництва виробничим процесом, відносинами між його учасниками.

Метод — головний спосіб, який дослідник застосовує для збирання, обробки та аналізу даних.

Методика — послідовна і взаємозалежна сукупність технічних прийомів, операцій, пов'язаних з конкретним методом.

Міграція — процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп, їх переміщення в інший район чи іншу країну, а також переселення з села в місто або навпаки.

Мікросоціологія — наука, яка вивчає повсякденну поведінку людей.

Модель у соціальному прогнозуванні — спрощене математичне уявлення про певний суспільний процес.

Модернізація — система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Мотив — свідомий збуджувач поведінки та діяльності людини, спрямованої на задоволення різноманітних (матеріальних, соціальних, духовних) потреб.

Мотивація трудової діяльності — внутрішня спонука до трудової діяльності з метою досягнення певних цілей, зацікавленість у такій діяльності.

Надійність інформації — адекватність одержаних результатів дослідження соціальної ситуації.

Народність — мовна, територіальна та культурна сукупність людей, яка склалася історично і передує нації.

Натуралізм у соціології — напрям у соціології, представники якого прагнуть зрозуміти соціальне через біологічне, природне. Пояснює розвиток суспільства різними природними чинниками — кліматичними умовами, географічним середовищем, біологічними і расовими особливостями людей тощо.

Націоналізм — теорія і практика етнічних відносин, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у вирішенні своїх проблем, реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених специфікою економічного, політичного, духовного розвитку країни, традиціями, суспільною психологією тощо.

Національне питання — форма відкритої постановки в суспільстві проблеми розвитку націй, національних відносин (територіальних, економічних, економічних, політичних, правових, мовних тощо).

Нація — особлива історична сукупність людей, що характеризується спільністю походження, мови, території, економічного становища, психічного стану та культури, що виявляються в єдиній етнічній свідомості та самосвідомості.

Норма соціальна — визнане правило, зразок поведінки чи дій індивідів, соціальних груп.

Нормативний прогноз — передбачення бажаного стану явищ на базі попередньо визначених норм, ідеалів, цілей.

Нуклеарна сім'я — проста сім'я, що складається з подружньої пари з дітьми чи без дітей або одного з батьків зі своїми дітьми, які не перебувають у шлюбі.

Обґрунтованість інструменту вимірювання — ступінь відповідності зареєстрованих у процесі вимірювання характеристик, а також характеристик, які планувалось виміряти.

Об'єкт соціологічного дослідження — певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, процеси в їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодії).

Одиниці відбору — елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом вибирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки.

Одиниці спостереження — елементи вибіркової сукупності, які підлягають обстеженню.

Опитування — метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента (опитуваного) шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані запитання.

Органічна школа в соціології — натуралістичні вчення, які розглядають суспільство уподібненим живому організму, а соціальну диференціацію суспільства — як аналогічний розподіл функцій між різними органами живого організму.

Парадигма — теоретичні схеми, моделі, диспозиції, інші пізнавальні регулятиви, які служать еталоном, взірцем або напрямом при вирішенні проблем.

Патерналізм — 1) концепція, що обґрунтовує соціальну політику в галузі трудових відносин; проявляється в показній «благодійності»; 2) політика великих держав, спрямована на поневолення економічно слабборозвинутих країн під виглядом «спілкування про слабкі народи».

Первинна соціологічна інформація — дані, отримані під час соціологічного дослідження, які підлягають подальшій обробці й узагальненню.

Передбачення — обґрунтоване припущення про майбутній стан явищ природи і суспільства або про явища, невідомі в даний час, але які піддаються виявленню.

Питальник — документ, в якому сформульовані й тематично згруповані питання, передбачено місце для записів відповідей на них.

Плюралізм — множинність думок, поглядів, напрямів, партій тощо як фундаментальний принцип будови правового суспільства.

Поведінка — форма діяльності, реакція на соціальне середовище чи на дію іншої людини.

Позитивізм — філософська течія, представники якої єдиним джерелом знання вважали емпіричні (засновані на чуттєвому досвіді) дані, заперечували пізнавальну цінність теоретичного мислення, філософських знань.

Політика — галузь відносин між соціальними суб'єктами (класами, соціальними групами, політичними партіями, окремими особами, національними спільнотами, державами) щодо здійснення (використання, розподілу, завоювання) політичної влади.

Політичне поле — проекція соціального простору на взаємодію суб'єктів влади.

Польове спостереження — метод дослідження, який проводиться у реальній життєвій ситуації.

Помилка репрезентативності — відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності.

Попередження конфліктів — організація життєдіяльності суспільства, соціальної спільноти, яка мінімізує вірогідність протиріч між його суб'єктами.

Пошуковий прогноз — передбачення розвитку явищ шляхом умовного продовження в майбутнє тенденцій, які переважали у минулому і домінують нині, абстрагуючись від планів, проєктів, програм, управлінських рішень, які можуть змінити існуючі тенденції, спричинити самоздійснення чи самозруйнування прогнозу.

Пошукове спостереження — метод дослідження, який використовують з метою соціологічної розвідки, пошуку фактів, що визначають коригування теми дослідження на стадії діагностичного експерименту.

Правова поведінка — соціальнозначуща поведінка суб'єктів, передбачена нормами права, підконтрольна свідомості та волі й має юридичні наслідки.

Правовий нігілізм — правове безкультур'я, відкидання або ігнорування права, юридичних норм, правових цінностей, зневажливе ставлення до правових традицій.

Предмет соціологічного дослідження — найбільш значимі з теоретичної або практичної точки зору певні особливості, сторони об'єкта, які необхідно дослідити.

Пристосовання — прийняття індивідом чи групою культурних норм, цінностей та еталонів нового середовища, якщо норми й цінності, засвоєні у попередньому середовищі, не задовольняють потреби, не створюють прийнятної поведінки.

Прогноз — ймовірне судження про стан певного явища в майбутньому.

Прогнозування конфліктів — доказове припущення можливості їх виникнення та розвитку.

Прогностика — наукова дисципліна, предметом якої є дослідження закономірностей і способів прогнозування.

Професійна адаптація — пристосовання, звикання людини до умов професійної діяльності, засвоєння нею виробничо-технічних та соціальних норм поведінки, необхідних для виконання відповідних трудових функцій.

Процедура — загальна система дій дослідника, засоби організації та проведення дослідження, послідовність операцій тощо.

Психологізм у соціології — методологічна орієнтація соціологічних шкіл, для яких характерне прагнення пояснити соціальні явища і процеси тільки на основі психологічних даних.

Районування генеральної сукупності — процес поділу досліджуваного об'єкта на складові відповідно до мети і завдань дослідження.

Расово-антропологічна школа в соціології — натуралістичні вчення, що інтерпретують суспільний розвиток у поняття «спадковості», «расового відбору», боротьби «вищих» і «нижчих» рас.

Регрес — тип розвитку, для якого характерним є перехід від вищого до нижчого.

Репрезентативність вибірки — властивість вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності.

Респондент — особа, яка є джерелом, комунікатором соціальної інформації під час опитування.

Референтна група — соціальна група, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить у конкретний час, прагне належати в майбутньому.

Римський клуб — міжнародна неурядова організація, заснована в 1968 р. у Римі групою вчених-економістів, громадських діячів, представників ділових кіл, службовців національних та міжнародних організацій з метою глибокого пізнання глобальних проблем планетарної системи людської життєдіяльності.

Ринок праці — певна система суспільних відносин, які узгоджують інтереси роботодавців і найманих працівників.

Санкція — стимулювання бажаної поведінки і припинення небажаної для забезпечення внутрішньої згуртованості й безперервності суспільного життя.

Сегрегація — спроби збереження власної етнокультурної спадщини за різкого звуження контактів з представниками інших національних утворень.

Середні верстви — сукупність суспільних груп, які займають проміжне становище щодо основних класів суспільства.

Середовище соціальне — сукупність економічних, політичних, соціальних, культурних, духовних, територіальних умов життєдіяльності людини, що впливають на його свідомість та поведінку.

Система соціальна — особливий клас систем (поряд з технічними, біологічними, кібернетичними та ін.), елементний склад яких становлять люди, стосунки, що виникають між ними.

Система соціологічного знання — сукупність взаємопов'язаних, функціонально визначених структурних елементів соціологічної науки (історія соціології, загальні соціологічні теорії, галузева соціологія).

Систематичні помилки — помилки, які виникають внаслідок неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності, занадто малого обсягу вибірки, хибного застосування способу відбору одиної аналізу тощо.

Складна сім'я — сім'я, що складається з кількох об'єднаних родинними взаєминами нуклеарних сімей, кожна з яких може бути повною або неповною і включати також родичів подружжя по прямій чи бічній лінії.

Соціальна інженерія — вид, напрям діяльності, основним призначенням якої є регулювання соціальних відносин між різними соціальними групами, розв'язання соціальних проблем, забезпечення ефективного впровадження соціальних резервів виробництва тощо на базі застосування результатів і рекомендацій соціологічних досліджень, вироблення соціальних проектів, соціальних технологій.

Соціалізація — процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості.

Соціальна адаптація — вид взаємодії людини, соціальної групи із соціальним середовищем, під час якої узгоджуються вимоги і очікування його учасників.

Соціальна активність особистості — системна соціальна якість, у якій виражається та реалізується глибина і повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення її на суб'єкт суспільних відносин.

Соціальна атомізація — процес відособлення людей одне від одного, що виникає з розірванням безпосередньо особистісних зв'язків між ними і є виявом зв'язків опосередкованих, безособових, які набувають форми «речі» (грошей, товару).

Соціальна взаємодія — система взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших.

Соціальна верства — сукупність індивідів, які зайняті економічно і соціально рівноцінними видами праці і мають приблизно однакову матеріальну й моральну винагороду.

Соціальна вульгаризація — грубе і спрощене тлумачення суспільних явищ, духовного життя суспільства, ідеального виміру людського існування загалом.

Соціальна група — відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак.

Соціальна дезорганізація — сукупність соціальних процесів, які спричиняють у межах певної спільноти дії, що не відповідають нор-

мам, оцінюються негативно і перевищують допустимі межі, загрожуючи нормальному розвитку процесів колективного життя.

Соціальна диференціація — відмінності між макро- і мікрогрупами, а також індивідами, які можуть належати як до об'єктивних ознак (економічних, професійних, освітніх, демографічних), так і до ознак масової та індивідуальної свідомості.

Соціальна діагностика — метод пошуку соціальних резервів виробництва, що являє собою аналіз стану соціальних об'єктів і процесів для виявлення проблем їх функціонування і розвитку.

Соціальна дія — спосіб розв'язання соціальних проблем і суперечностей, які ґрунтуються на зіткненні інтересів і потреб головних соціальних сил суспільства.

Соціальна ідентифікація — процес і результат емоційного та іншого самоотождоювання індивіда з іншою особою, групою, взірцем чи ідеалом.

Соціальна ієрархія — система послідовно підпорядкованих елементів, розташованих в порядку від нижчого до вищого, характеризується нерівністю статусів, стосунків, влади, доходів, престижу та ін.

Соціальна легітимність — соціальний порядок, який має високий рівень визнання та престижу, завдяки чому диктує індивідам обов'язкові вимоги та надає приклади поведінки.

Соціальна мобільність — міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень.

Соціальна наука (суспільне знання) — система галузей знань про суспільство, закони його виникнення і розвитку; про його структуру, окремі елементи цієї структури і різні сторони суспільного життя; про суспільне буття, спільну свідомість та їх взаємодію; про людину, її формування, діяльність, розвиток, стан; про людські спільноти, класи, нації, групи й відносини між ними; про матеріальну й духовну культуру.

Соціальна організація — соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високоформалізованих структур.

Соціальна потреба — необхідність у чомусь для підтримання життєдіяльності людини, соціальної групи чи суспільства загалом, внутрішня спонукальна сила активності.

Соціальна реальність — розмаїття форм об'єктивно існуючого соціального буття.

Соціальна роль — типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом, яка не викликає негативної реакції соціального середовища.

Соціальна система — цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

Соціальна спільнота — сукупність людей (сім'я, плем'я, етнос тощо), об'єднана відносно стійкими соціальними зв'язками, відносинами, яка має загальні ознаки, що надають їй неповторної своєрідності.

Соціальна стратифікація — поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Соціальна структура суспільства — ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

Соціальна сфера — відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві.

Соціальна технологія — вид практичних соціологічних рекомендацій, що являють собою відпрацьовану за операціями сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних керівником чи організатором управління, а також при розв'язанні різних соціальних проблем, що виникають у трудових колективах.

Соціальна технологія (за аналогією до промислової технології) — сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних для досягнення поставлених цілей у процесі соціального планування і розвитку, розв'язання різних соціальних проблем (підвищення продуктивності праці, вдосконалення організації управління, впливу на громадську думку через засоби масової комунікації тощо).

Соціальна функція освіти — роль, яку освіта як соціальний інститут виконує щодо потреб суспільства або окремих його сфер.

Соціальна цінність — значущість явищ і предметів з точки зору їх відповідності чи невідповідності потребам суспільства, соціальних груп і особистості. Існує як у вигляді колективних уявлень, так і суб'єктивних уподобань, переваг, є орієнтирами діяльності людини.

Соціальна якість людини — сукупність взаємопов'язаних елементів, які зумовлені особливостями соціальної взаємодії особистості з іншими людьми у конкретних історичних умовах.

Соціальне — сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами, спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Соціальне відчуження — відносини між соціальним суб'єктом і будь-якою його соціальною функцією, що виникають внаслідок розриву з попередньою єдністю.

Соціальне планування — комплексна програма взаємопов'язаних заходів, спрямованих на розвиток соціальних процесів у трудовому колективі, регіоні.

Соціальне явище — розмаїття форм дійсності, в яких всесвіт і буття постають перед суб'єктом.

Соціальний експеримент — спосіб одержання інформації про наявність причинно-наслідкових зв'язків між показниками функціонування, діяльності, поведінки соціального об'єкта і деякими керуваннями та контрольованими чинниками, що впливають на нього.

Соціальний закон — об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій.

Соціальний захист — система законодавчих, політичних, соціально-економічних, морально-психологічних гарантій, пільг, заходів, що спрямовані на створення для членів суспільства певних умов, які, з одного боку, перешкоджають згубному впливу на людину середовища (шкідливих умов праці, екологічних факторів, злочинності тощо), а з іншого — запобігають зубожінню населення, забезпечують соціально-принадну якість їх життя (забезпечення мінімального прожиткового рівня життя, соціально-незахищеним прошарком населення, соціальна підтримка тих, хто може працювати, допомога в одержанні освіти, медичної допомоги тощо).

Соціальний зв'язок — соціальна дія, що виражає залежність і сумісність людей або груп.

Соціальний інститут — відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася у певній сфері життєдіяльності суспільства.

Соціальний інтелект — відносно стійка форма сучасної розумової діяльності (здатності) людей, що виявляється у спільній їх творчості, виробленні й реалізації рішень, розумінні самих себе, інших людських спільнот, навколишнього світу.

Соціальний інтерес — спонукальні сили діяльності соціальних груп, мас людей, спираючись на які суспільство може вдаватися до необхідних управлінських впливів на цю діяльність.

Соціальний контроль — засіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує упорядковану взаємодію її елементів шляхом нормативного (у тому числі й правового) регулювання.

Соціальний конфлікт — зіткнення інтересів двох або більшої кількості індивідів, соціальних груп.

Соціальний механізм розвитку економіки — стійка система взаємодії соціально-економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, регульована історично сформованими в даній країні типом культури, системою управління і соціальною структурою суспільства.

Соціальний простір — продукт людської діяльності, що є сукупністю суспільних суб'єктів, які становлять суспільну цілісність, а також сукупністю певних об'єктивованих взаємин між індивідами.

Соціальний процес — послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах, соціальних інститутах та організаціях, соціальні зміни в динаміці.

Соціальний статус особистості — це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання.

Соціальний тип особистості — результат взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей людини як істоти соціальної.

Соціальний характер — це наслідок динамічної адаптації на основі невід'ємних властивостей людської природи, закладених біологічно або сформованих у ході історії.

Соціальний час — одна з форм існування суспільства, функціонування якого має місце у часі, невіддільно від нього; є часовим простором людської діяльності, характеризує послідовність різних видів такої діяльності.

Соціальні відносини — самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Соціальні зміни — процес виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах під час їх взаємодії.

Соціальні настанови — соціально визначені загальні орієнтації особистості, які відображають можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії.

Соціальні привілеї — виняткові права і переваги, якими де-юре або де-факто володіють окремі люди, групи, класи, установи і які недоступні для більшості людей.

Соціальні приписи — норми, що визначають соціальне становище індивіда.

Соціальні рухи — сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм.

Соціально-психологічний клімат — відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується в процесі спільної трудової діяльності колективу, спілкування між людьми.

Соціограма — графічне зображення зв'язків всередині групи, що визначаються на основі соціометричного опитування.

Соціологізм — концепція, яка стверджує першорядне і виняткове значення соціальної дійсності і соціальних методів у поясненні буття людини та його середовища.

Соціологічне дослідження — система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище, процес.

Соціологічне інтерв'ю — метод збору соціальної інформації, що ґрунтується на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом з метою одержання даних.

Соціологічне спостереження — метод збору наукової інформації, сутність якого полягає в безпосередній реєстрації фактів, явищ, процесів, що відбуваються у соціальній реальності.

Соціологія — наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

Соціологія громадської думки — спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає сутність громадської думки, її структуру, функції, канали висловлювання, закономірності її функціонування в різноманітних сферах суспільного життя, політичній, економічній діяльності, соціальному управлінні.

Соціологія екології — галузь соціології, яка досліджує специфічні зв'язки між людьми та навколишнім середовищем, особливості розвитку і функціонування соціальних спільнот, соціальних структур та інститутів в умовах впливу на їх життєдіяльність антропогенних екологічних чинників.

Соціологія конфлікту — галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Соціологія масових комунікацій — галузь соціології, предметом якої є закономірності масових інформаційних явищ і процесів, діяльність соціальних інститутів, що виробляють та поширюють масову інформацію.

Соціологія міста — галузь соціології, яка вивчає конкретні особливості розвитку і функціонування міста як елемента соціально-просторової організації суспільства, соціальні процеси, що відбуваються в ньому, його форми та інститути.

Соціологія молоді — галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільність суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та позасімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу.

Соціологія освіти — галузева соціологічна дисципліна, предметом якої є освіта як соціокультурний інститут, її взаємодія з іншими ін-

ститутами і суспільством загалом, а також соціокультурні процеси у сфері освіти.

Соціологія політики — галузь соціологічного знання, яка вивчає соціальні механізми влади та їх вплив у суспільстві, закономірності впливу соціальних спільнот, інститутів на політичний порядок, соціальні засади політичних та державних інститутів, стан, тенденції, напрями функціонування політичної свідомості, політичної поведінки в соціальному середовищі.

Соціологія права — галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації у поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

Соціологія праці та зайнятості — галузева соціологічна теорія, яка вивчає закономірності формування, функціонування і розвитку соціальних утворень (систем спільнот та інститутів) у сфері праці й пов'язані з ними процеси та явища.

Соціологія релігії — галузь соціології, одна зі спеціальних соціологічних дисциплін, яка вивчає взаємодію релігії та суспільства, її вплив на соціальну поведінку індивідів та спільнот.

Соціологія села — галузь соціологічної науки, що вивчає різні аспекти життєдіяльності села як соціально-територіальної спільноти.

Соціологія сім'ї — галузь соціології, що вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального феномену в конкретних соціокультурних умовах.

Соціоматриця — таблиця, в якій у рядках розміщують відповіді кожного з членів групи.

Соціометричний індекс — показник, який використовують для характеристики взаємин у групі і статусу окремих членів групи; визначають на основі даних соціометричного опитування.

Соціометричний критерій — конкретна змістова ситуація (реальна чи уявна), запропонована респонденту як основа вибору чи відхилення інших членів групи — партнерів у спільній діяльності або як пропозиція про те, хто з членів групи обере (відхилить) респондента у цій ситуації.

Соціометричний метод опитування — один з різновидів опитування, який використовують для вивчення внутріколективних зв'язків з'ясуванням стосунків між членами колективу.

Співробітництво — соціальний процес, який полягає в узгодженні діяльності індивідів, груп для досягнення загальної мети, незалежно від її характеру.

Спеціальні соціологічні теорії — теорії, які вивчають закономірності розвитку окремих спільнот, функціонування соціальних інститутів, соціальних процесів.

Спосіб життя — види життєдіяльності суспільства, соціальних груп і особи з різним рівнем доходу, освіти, культури, неоднаковими ціннісними орієнтаціями тощо.

Стійкість інструменту вимірювання — ступінь відтворення результатів вимірювання за повторного використання цього інструменту на одній і тій самій групі і за тих же умов.

Суперництво — соціальний процес, який полягає у зіткненні протилежних інтересів індивідів, груп або прагнення до задоволення од-

накових інтересів за допомогою засобів, якими інші групи чи індивіди хочуть реалізувати власні інтереси.

Суспільство — сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Суспільство відкрите — демократичне суспільство, якому властиві дух критики і здатність легко змінюватися і пристосовуватися до обставин зовнішнього середовища.

Теорія соціальної дії — одна з найважливіших теоретичних концепцій сучасної західної соціології, прагне пояснити найрізноманітніші соціальні явища — від окремих актів індивідуальної поведінки до великомасштабних суспільно-історичних процесів (М. Вебер, Ф. Знанецький, Т. Парсонс).

Технічні правила — норми, що регулюють відношення людини і природи.

Типологізація суспільств — класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис.

Тоталітаризм — 1) тоталітарний режим, для якого характерні контроль держави над усіма галузями суспільного життя, фактична ліквідація конституційних прав на свободу, репресії; 2) напрямок політичної думки, що підтримує встановлення тоталітарних режимів.

Трудова адаптація — соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації внаслідок активної взаємодії особистості й трудового середовища.

Управління соціальне — свідомий цілеспрямований вплив на соціальну систему, організацію, інститут або процес, метою якого є приведення напряму і темпів їх розвитку та функціонування у відповідність з дією об'єктивних соціальних законів.

Урбанізація — соціально-економічний процес зростання міст, міського населення, поширення міського способу життя.

Фемінізм — науковий напрям і суспільний рух, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя.

Футурологія — сукупність уявлень про майбутнє людства; галузь наукових знань, що охоплює перспективи соціальних процесів.

Характер праці — соціальна сутність праці як суспільно значущого процесу.

Ціннісні орієнтації — соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею.

Цінність — суспільне ставлення особистості, яке переносить її потреби та інтереси на матеріальні та духовні явища, надає їм визначальних соціальних рис.

С 69 **Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. Г. Городяненка — К.: Видавничий центр «Академія», 2002. — 560 с. (Альма-матер)**

ISBN 966—580—115—5

Це — друге видання популярного серед студентів підручника, який висвітлює основні етапи становлення соціології як науки, розвитку соціологічних знань в Україні, розкриває сутність суспільства як соціальної системи, специфіку різноманітних галузей соціологічних знань, методiku і техніку соціологічних досліджень.

Значну увагу зосереджено на особливостях новітніх соціальних феноменів, властивих постіндустріальному суспільству та спричинених процесами глобалізації, а також на інноваційних пошуках сучасної соціології.

Для студентів вищих навчальних закладів.

ББК 60.55

Навчальне видання
Серія «Альма-матер»
Заснована в 1999 році

Соціологія

Підручник

Видання 2-ге, перероблене, доповнене

За редакцією
ГОРОДЯНЕНКА Віктора Георгійовича

Редактор П. О. Мусієнко
Технічний редактор Т. І. Семченко
Коректор К. С. Мусієнко
Комп'ютерна верстка С. Б. Терещука

Підписано до друку
з оригінал-макета 31. 10. 2001.
Формат 84x108/32. Папір офс. № 1.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Умовн.-друк. арк. 29,4.
Умовн. фарбовідб. 29,8.
Обл.-вид. арк. 31,5.
Зам. 1-185.

Видавничий центр «Академія»
04119, м. Київ-119, а/с 37.
Тел./факс: (044) 213-19-24; 446-84-63.
Свідоцтво: серія ДК № 555 від 03. 08. 2001 р.

Білоцерківська книжкова фабрика
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.